

SLOVENCİ IN BOLGARI MED ZAHODNIMI IN VZHODNIMI VPLIVI

SLOVENC I IN BOLGARI MED ZAHODNIMI IN VZHODNIMI VPLIVI

**UREDILA
ŽARKO LAZAREVIĆ
IN
ALEŠ GABRIČ**

Ljubljana 2016

ZALOŽBA INZ

Odgovorni urednik dr. Aleš Gabrič
ZBIRKA VPOGLEDI 15
ISSN 2350-5656

Žarko Lazarevič in Aleš Gabrič (ur.)
SLOVENCİ IN BOLGARI MED ZAHODNIMI IN
VZHODNIMI VPLIVI

Recenzenta ddr. Igor Grdina
dr. Tanja Petrović
Prevod iz bolgarščine Ljudmil Dimitrov
Prevod iz angleščine Natalija Majsova
Jezikovni pregled Ajda Gabrič
Oblikovanje Barbara Bogataj Kokalj
Založnik Inštitut za novejšo zgodovino
Tisk Medium d.o.o.
Naklada 300 izvodov
Izid knjige je podprla Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana
327(497.4:497.2)(082)
339.92(497.4:497.2)(082)

SLOVENCİ in Bolgari med zahodnimi in vzhodnimi vplivi
/ uredila Žarko Lazarevič in Aleš Gabrič ; [prevod iz bolgarščine
Ljudmil Dimitrov, prevod iz angleščine Natalija Majsova]. -
Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2016. - (Zbirka Vpogledi,
ISSN 2350-5656 ; 15)

ISBN 978-961-6386-75-3

1. Lazarevič, Žarko
288003840

© 2016, Inštitut za novejšo zgodovino

Vse pravice so pridržane. Brez predhodnega pisnega dovoljenja izdajatelja je prepovedano reproduciranje, distribuiranje, dajanje v najem, javna priobčitev, objavljanje, predelava ali katera koli druga oblika uporabe tega dela ali njegovih delov, bodisi s fotokopiranjem, tiskanjem, snemanje ali shranitvijo in objavo v elektronski obliki.

VSEBINA

Žarko Lazarević, Aleš Gabrič, Roumiana Preshlenova, <i>Predgovor</i>	5
1 Medsebojno spoznavanje in sodelovanje dveh južnoslovanskih narodov.....	7
Peter Vodopivec, <i>Bolgari in Bolgarija v slovenskih očeh (1850–1914)</i>	9
Roumiana Preshlenova, <i>Bolgari in Slovenci – primerjava v dobi nacionalizmov</i>	39
Marko Zajc, <i>Slovensko slovanstvo v 19. stoletju v kontekstu primerjav z Bolgari</i>	63
Ivan Hristov, <i>Koncept časa in identitete literarnega krožka Strelec</i>	73
Jurij Perovšek, <i>Slovenski pogled na Bolgarijo v letih 1918–1941 in Aleksander Stambolijski</i>	83
Ljudmil Dimitrov, <i>Bolgarsko-slovenski literarni stiki v preteklosti in danes</i>	105
2 Ideje o sodelovanju v širšem geografskem prostoru	119
Tina Georgieva, <i>Ideja slovanske enotnosti v Rusiji – interpretacije in razvoj v 19. stoletju</i>	121
Yura Konstantinova, <i>Slavizem in antislavizem v kontekstu vzhodno-zahodne dileme. Študija Slovencev, Bolgarov in Grkov v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju</i>	143
Žarko Lazarević, <i>Primerjalna uspešnost poslovanja vzhodnoevropskih bank v času med vojnama</i>	161
Gergana Doncheva, <i>Podobe komunistične oblasti v bolgarski in (post-) jugoslovanski kinematografiji</i>	181

3 Vloga posameznikov pri krepitvi sodelovanja	195
Ivaylo Nachev, <i>Anton Bezenšek in Bolgarija – Slovenec, ki je povezal dve slovanski kulturi</i>	197
Željko Oset, <i>Izvolitev Dimitarja Panteleeva za člana Slovenske akademije znanosti in umetnosti</i>	209
Aleš Gabrič, <i>Simeon Hesapčiev – prvi lektor bolgarščine na Univerzi v Ljubljani</i>	219
Malamir Spasov, <i>»Nič ni resnično, vse je dovoljeno.« Roman Vladimirja Bartola Alamut – zapozneli vstop v sodobni balkanski kontekst</i>	235
 Viri in literatura	 263
O avtorjih	289

Predgovor

KO ZAHOD SREČA VZHOD

V Jugovzhodni Evropi (JVE) se zahod in vzhod srečata tako v geografskem kot v historičnem smislu. Velik del tega prostora je v znamenju bizantinske dediščine, otomanske izkušnje, komunističnega eksperimenta in dilem o članstvu v EU in NATO. Vprašanja »Evrope« in »Zahoda« še vedno dominirajo v političnem diskurzu. Debate o pomenu in sporočilu zahodne civilizacije so še vedno močno prisotne. Je JVE ločen, majhen prostor, ki je drugačen tako od zahoda kot vzhoda? Medtem ko nekateri avtorji (Samuel Huntington, Holm Sundhussen, Edgar Hösch itd.) razlagajo »zahod« kot kohezivno enoto, ki je pogosto v opoziciji z »nezahodom«, drugi avtorji (npr. Larry Wolff, Maria Todorova) prikazujejo, kako spremenljive so meje mentalnih konstruktov »vzhoda« in »zahoda«. Razmerja, ki so se izoblikovala v preteklosti, so se v zadnjih dvajsetih letih po koncu hladne vojne močno spremenile. Nekatere države v JVE imajo EU in NATO za garant nacionalne suverenosti, nacionalne tradicije in kulture. Kako te nedavne spremembe vplivajo na način našega razmišljanja o Evropi, zahodu in nas samih? Raziskovalci vedno bolj postavljajo pod vprašaj pomen kolektivnih dediščin in se usmerjajo na tiste identitete, kulture in zgodovine, ki so bile že tradicionalno nosile pečat »vmesnosti«. Ta izziv je še zlasti pomemben za humanistiko v JVE, regijo z lastnimi zmožnostmi in perspektivami.

Bolgarija in Slovenija imata kot del tega prostora nekatere skupne oziroma podobne značilnosti. Sta etnično pretežno slovanski, geografsko majhni in periferni. Predstavljata zgodovinsko emancipiran del dveh velikih razpadlih držav – Otomanskega imperija in Habsburške monarhije. Še preden sta dosegli neodvisnost, sta pokazali željo po sprejetju osnovnih potez evropskega zahoda. Te značilnosti so bile, sicer ne brez neuspehov in protislovij, v dolgem procesu sprejemanja splošno priznane: parlamentarna demokracija, tržno gospodarstvo, javno izobraževanje, povečana komunikacija, upoštevanje višjega kulturnega standarda itd. Raziskovalci v Sloveniji in Bolgariji, sicer del nedefiniranega

postkomunističnega sveta, imajo velik interes po definiranju socialnih sil, ki delujejo za in proti zahodu. Bolgarski in slovenski intelektualci, sicer pomemben del politične, ekonomske in kulturne elite, so se izobraževali v 19. in 20. stoletju predvsem v Srednji in Zahodni Evropi, v primeru Bolgarije tudi v Rusiji. Ta okoliščina ima poseben vpliv na razvoj doma, obenem pa tudi orisuje bodočo smer razvoja. Obe državi sta v 19. in 20. stoletju izkusili močne ideološke vplive iz zahoda in vzhoda. Na svoj način sta prestali tokove, kot so razsvetljenstvo, romantika, nacionalizem, slovanstvo, marksizem itd. Gre za dejstvo, ki, predvsem s pomočjo mehanizmov vključevanja in izključevanja, vpliva na ideje zahoda in vzhoda, katolištva in pravoslavja, slovanstva in protislovanstva. Zanimiva je predvsem primerjava, kako so te ideje vplivale na niz korelacij med Bolgarijo/Slovenijo in pomembnim »Drugim«. Posebna pozornost bo namenjena procesu oblikovanja naroda med procesom razpada habsburškega in otomanskega imperija. Pri slednjem je imel vlogo tudi ruski vpliv. Pomembno je raziskati vprašanje, ali je bil nacionalizem uspešen pri mobilizaciji in stimulaciji modernizacije, ali pa jo je omejeval. Izumljanje institucij, kot so univerze, knjižnice, gledališča, javne stavbe itd., ki so značilne za zahod, bomo analizirali v kontekstu nacionalne identifikacije. Posebno pozornost smo namenili tudi definiranju lastnega v primerjavi s tujim, spopadanju s stereotipi ali tvorjenju stereotipov po spremembi statusa quo. Načini, kako politične spremembe ustvarijo odprtost ali zaprtost v majhno skupnost, so še zlasti pomembni za čas poznega 19. in zgodnjega 20. stoletja, določeno vlogo pa imajo tudi po letu 1989.

Glavni cilj pričujočega dela je postavljanje nacionalnega razvoja v širši regionalni in zgodovinski kontekst. Komparativni pristop je za to bistven. Področne študije pomagajo bolje razumeti naš odnos z vzhodom in zahodom in zastavljati vprašanja kot so: kdo pripada zahodu? Kdo je izključen? Je Srednja Evropa »naš zahod«? Kako razlike in politizacije razlik ustvarjajo mentalne meje? Kako so ideje naroda, »nas« in »drugih«, »našega« in »tujega«, modernosti in tradicije vplivale na razvoj v obeh državah od 19. stoletja dalje? Kaj je najbolj določilo Bolgarijo in Slovenijo pri lastni poti v modernost? Delni odgovori na ta in podobna vprašanja bodo prispevek k bogatitvi temeljnih pristopov k nacionalnim zgodovinom. Monografija je usklajena z – v zadnjih letih okrepjenim – transnacionalnim raziskovanjem in komparativno interpretacijo različnih tradicij. Še zlasti smo poskušali analizirati skupne percepcije v različnih kontekstih na dolgi rok, tudi v luči izboljšanja sedanjega položaja v regiji. Namen zbornika je prav tako vzbujanje produktivnega dialoga med bolgarskimi in slovenskimi raziskovalci, boljše razumevanje med partnerskima državama in boljše razumevanje trenutnega stanja v humanistiki v obeh državah.

Žarko Lazarević, Aleš Gabrič in Roumiana Preshlenova

**1.
MEDSEBOJNO
SPOZNAVANJE IN
SODELOVANJE DVEH
JUŽNOSLOVANSKIH
NARODOV**

Peter Vodopivec

BOLGARI IN BOLGARIJA V SLOVENSКИH OČEH (1850–1914)

Leta 1897 je Družba sv. Mohorja v Celovcu izdala knjigo *Bolgarija in Srbija*, ki jo je napisal profesor na višji državni gimnaziji v Plovdivu Anton Bezenšek.¹ Bezenšek, rojen leta 1854 v kmečki družini v Bukovju pri Celju, je prišel v Bolgarijo leta 1879, po študiju slavistike in klasične filologije v Zagrebu ter slavistike in nemške stenografije v Pragi. Za stenografijo se je zanimal vse od gimnazijskih let, že v času študija v Zagrebu je izdal *Stenografičko čitanko*, v letih 1876–1879, ko je kot stenograf deloval v hrvaškem saboru, pa je priredil Gabelsbergerjev sistem nemške stenografije za slovenski in hrvaški jezik. Na proslavi ob sedemdesetletnici Janeza Bleiweisa v Ljubljani leta 1878 je vzbudil pozornost s stenografiranjem v več slovanskih jezikih, med drugim v bolgarščini. Leto kasneje ga je na priporočilo v Zagrebu študirajočega Bolgara, poznejšega meteorologa Spasa Vacova, bolgarski finančni minister Grigor Načovič povabil, naj pride v Bolgarijo, priredi stenografijo za bolgarski jezik in izobrazí stenografe za bolgarsko sobranje. Bezenšek se je vabilu odzval in je v Bolgariji, čeprav je

1 Bezenšek, *Bolgarija in Srbija*.

odšel v Sofijo z namenom, da se bo po petih letih, ko se mu bo iztekla pogodba, vrnil domov, ostal vse do smrti leta 1915.²

Mladi slovenski slovanofil je tako postal leta 1879 prvi in sprva edini stenograf bolgarskega sobranja. Že neposredno po prihodu v Sofijo je imel v sobranju predavanje o razvoju stenografije,³ hkrati pa je organiziral tečaj bolgarske stenografije in napisal prvi bolgarski stenografski priročnik *Наука за българската стенография*, ki ga je leta 1881 objavil v reviji *Jugoslavjanski stenograf*, v letih 1883–1913 pa ga v razširjeni in predelani obliki izdal še v petih knjižnih izdajah.⁴ V Sofiji je bil ob delu v sobranju tudi profesor na klasični gimnaziji, leta 1884, ko mu niso podaljšali pogodbe za delo v stenografskem uradu, pa se je za dvajset let preselil v Plovdiv in se zaposlil na tamkajšnji gimnaziji. Dobri dve desetletji pozneje (1905) se je vrnil v bolgarsko prestolnico, kjer je kot gimnazijski profesor in od leta 1911 honorarni predavatelj stenografije na univerzi poučeval vse do smrti. V Bolgariji se je dobro vživel in aktivno vključil v javno življenje. V Sofiji je bil med ustanovitelji kulturno-prosvetnega društva Slavjanska beseda, njegov prvi predsednik in večletni tajnik, v Plovdivu pa je ustanovil in vodil mestni pevski zbor in (skupaj z bratom Alojzom) upravljal knjigarno in založbo Pčela. Za bolgarske srednje šole je napisal učbenike za nemščino, etiko in naravoslovje, leta 1893 pa je pri Slovenski matici v Ljubljani izšel njegov učbenik slovenske stenografije. Leta 1884 je začel v Sofiji izdajati list *Balkanpost* (s podnaslovom *Berichte aus Bulgarien und Ostrumelien*), ki naj bi časnike v Habsburški monarhiji in drugod v Evropi seznanjal z novicami iz Bolgarije, Vzhodne Rumelije in »balkanskega polotoka«,⁵ v Sofiji in Plovdivu pa je nadaljeval tudi z izdajanjem revije *Jugoslavjanski stenograf*, ki jo je začel v letih 1876–1878 izdajati že v Zagrebu. Revija je objavljala članke kar v štirih južnoslovanskih jezikih (v slovenščini, hrvaščini, srbsčini in bolgarščini), pri tem pa obravnavala ne le strokovna stenografska, temveč tudi jezikovna, literarna in splošnokulturna vprašanja. Slovanski poliglot Bezenšek je bil, kot poudarja profesorica južnoslovanskih jezikov na univerzi Sv. Kliment Ohridski v Sofiji Najda Ivanova, pač prepričan, da lahko stenografija pomembno prispeva k jezikovnemu in kulturnemu zbližanju med južnimi Slovani, zato je poskušal izoblikovati južnoslovanski stenografski sistem, ki bi premostil razlike med srbsko in bolgarsko cirilico ter hrvaško in slovensko latinico in s postopnim poenotenjem pisave in pravopisa ustvaril pogoje za južnoslovansko jezikovno

2 Matjašič Friš, »Bog in Slovenci«, str. 403–408. Glej tudi: Bolhar, *Anton Bezenšek*, str. 145; Клисарев, Гергов, Антон Безеншек, str. 26.

3 Predavanje je leta 1880 izšlo v tiskani obliki: Първо преподаване на стенографията в България, Отн. София. 1880. В печатницата на вестник »Витоша«, 12 str.

4 Ivanova, *Južnoslovanski knjižni jeziki*, str. 213. Glej tudi: Иванова, Южнославянските езици. Библиографию Безенскових spisov je objavil Alojzij Bolhar v: Bolhar, *Anton Bezenšek*, str. 231–248. Glej tudi: Клисарев, Гергов, Антон Безеншек, str. 113–130.

5 Ostali slovanski svet – Novinarstvo na balkanskem polotoku, *Slovan*, št. 43, 16. 10. 1884, str. 344.

združitvev. To naj bi bil tudi namen metode poučevanja sorodnih tujih jezikov, ki jo je Bezenšek leta 1914 predstavil v Slovincem namenjeni *Bolgarski slovnici in čitanki s slovensko-bolgarskimi pregovori*, v kateri je med drugim ugotavljal podobnosti med bolgarščino in slovenščino.⁶

Bezenšek je o bolgarskih političnih, kulturnih in gospodarskih razmerah vse od prihoda v Sofijo neumorno poročal v slovenske, hrvaške, srbske in tudi nemške časnike.⁷ Tako je že v prvih petih letih bivanja v bolgarski prestolnici samo v *Slovenskem narodu* objavil več kot petindvajset prispevkov o bolgarskem političnem življenju, gradnji železnic, šolstvu, literaturi in stenografiji ter pri tem vabil slovenske strokovnjake k zaposlitvi v »bratski bolgarski državi«. O dogodkih v Bolgariji, njenih odnosih s sosedi in bolgarskem leposlovju je obširno pisal tudi v naslednjih desetletjih, v isti sapi pa prevajal in za slovenske bralce prirejal članke bolgarskih avtorjev. V *Slovanu* je tako leta 1886 poročal o »umstvenih razmerah v Istočni Rumeliji« in »bolgarskem novinarstvu«, leto pozneje pa je prevedel obsežen prikaz bolgarske književnosti, ki ga je napisal šolski nadzornik v Trnovem B. Kitančev in so ga uredniki *Slovana* z opombo, da je »bolgarski jezik (...) Slovincem še malo znan« in »bode naše čitatelje zanimalo videti, kako blizu smo si vsi južni Slovani po govoru«, objavili dvojezično.⁸ Obsežen prikaz bolgarske književnosti je leta 1895 za revijo *Dom in svet* napisal tudi teolog in zgodovinar Franc Kovačič,⁹ Bezenšek pa je leta 1902 v *Ljubljanskem zvonu* predstavil pesnika in pisatelja Ivana Vazova¹⁰ ter hkrati prevedel več pesmi prijatelja Antona Aškercarja v bolgarščino.¹¹ Aškercar, ki ga je na poti iz Carigrada leta 1893 obiskal v Plovdivu,¹² je tudi povabil, naj pride v Bolgarijo za dalj časa, in ga navdušil, da se je začel učiti bolgarščine. Pesnik se sicer za daljše bivanje v Bolgariji ni odločil, je pa na osnovi literature, ki mu jo je poslal Bezenšek, napisal ciklus trinajstih pesmi z naslovom Rapsodije bolgarskega goslarja, in jih je leta 1902 objavil v *Ljubljanskem zvonu*. Pesmi je posvetil spominu na bolgarsko vstajo proti otomanski oblasti leta 1876 in jih uvedel z bolgarskimi verzi pesnika in narodnega revolucionarja Hrista Boteva o pomenu žrtvovanja za narodno svobodo. Na njegove Rapsodije se je odzval Ivan Vazov, ki je Aškercu pisal, da v Sofiji prejemajo *Ljubljanski zvon*. »Zanimiv je, ima bogato vsebino. Vaša Rapsodija je bila zelo primerno prevedena v našem časopisu

6 Ivanova, Južnoslovanski knjižni jeziki, str. 213; Ivanova, Ideja o slovanski vzajemnosti, str. 17–19.

7 Bolhar, *Anton Bezenšek*, str. 231–248.

8 *Slovan*, št. 2, 15. 1. 1886, str. 27, Umstvene razmere v istočni Rumeliji; *Slovan*, št. 12, 15. 6. 1886, str. 188–189, Bolgarsko novinarstvo; Njekolko dumi za b'lgarskata literatura, *Slovan*, št. 11, 5. 6. 1887, str. 170–171 (in v nadaljevanjih v naslednjih številkah).

9 Ogleđ po bolgarski književnosti, *Dom in svet*, 1895, str. 254–255, 350–351, 380–383, 542–543, 571–574, 605–608, 767–768; *Dom in svet*, 1896, str. 27–29, 287–288.

10 Bezenšek, Ivan Vazov.

11 Ivanova, Rapsodije bolgarskega goslarja po bolgarsko, str. 461–463.

12 Aškerc, *Izlet v Carigrad*, str. 45–61.

Misel«, mu je sporočil.¹³ Slovansko dobrodelno društvo v Plovdivu je Aškerca leta 1905 razglasilo za »tolmača bolgarskih narodnih čustev«, istoimensko društvo v Sofiji pa ga je imenovalo za častnega člana.¹⁴ Že leta 1884 je bil za častnega člana Bolgarskega književnega društva, ki se je leta 1911 preoblikovalo v Bolgarsko akademijo znanosti, imenovan Franc Miklošič.¹⁵

Bezenškova knjiga *Bolgarija in Srbija* je leta 1897 izšla v neverjetnih 71.540 izvodih in bila med slovenskimi bralci dobro sprejeta.¹⁶ Kritik v katoliški reviji *Dom in svet* je menil, da bi morala biti Srbija v knjigi na prvem mestu, saj so Srbi Slovencem bližji po »zemljepisni legi« in »jeziku«, živeli pa so tudi v avstro-ogrski monarhiji. Bezenšku je tudi očital, da se je pri opisu obeh narodov omejil na državi Srbijo in Bolgarijo, povsem pa je spregledal Srbe, ki so živeli zunaj srbske kraljevine. V knjigi je hkrati pogrešal obširnejši oris zgodovine, književnosti in »umetnosti« in ugotavljal, da bi založba storila bolje, če bi se odločila za dve ali celo tri knjige in bi najprej izdala knjigo o Hrvatih, nato o Srbih in šele tretjo o Bolgarih.¹⁷ V *Ljubljanskem zvonu* pa so takšno kritiko zavračali in njenemu avtorju predlagali, naj knjigo raztrga na dva dela in postavi Srbe pred Bolgare, če se mu zdi to bolj primerno, medtem ko so Bezenšku in založbi zanj čestitali in ugotavljali, da je Bezenšek delo o Bolgariji in Srbiji napisal »zanimivo in temeljito«, kar naj bi bil »prevažen korak«, saj naj bi bili slovenski bralci o »slovanskih razmerah slabo poučeni« in zato tudi »preveč apatični do svojih (slovanskih) rodnih bratov«.¹⁸

Vendar to, da so bili slovenski bralci v devetdesetih letih 19. stoletja o razmerah med Slovani in posebej južnimi Slovani »slabo poučeni«, ni bilo povsem točno. Bezenškova knjiga je bila res prvi obsežnejši prikaz Kneževine Bolgarije in Kraljevine Srbije v slovenskem jeziku, ki je predstavljal njuno geografijo, zgodovino, politično ureditev ter narodopisne, verske pa tudi aktualne politične, gospodarske in kulturne razmere. Toda o dogodkih v Srbiji, Bolgariji, Makedoniji in Bosni in Hercegovini so slovenski časopisi in kulturne revije v zadnjih desetletjih 19. stoletja razmeroma pogosto poročali, na kar je v uvodu v svojo knjigo med drugim opozoril tudi Bezenšek, ko je zapisal, da je bilo o Kneževini Bolgariji, ki je bila »med slovanskimi deželami prva po velikosti in po številu prebivalcev« in zato za »Slovence posebej zanimiva«, v slovenskem tisku »v zadnjih petnajstih letih več slišati, kakor o kateri drugi bratski deželi«.¹⁹

13 Karabelova-Panova, Slovensko-bolgarski kulturni stiki, str. 127.

14 Aškerc, Rapsodije bolgarskega goslarja; Lukovič, Slovenci i bugarski aprilski ustanak, str. 75–76.

15 Schaller, Franz Miklosich und das Bulgarische, str. 368.

16 Matjašič Friš, »Bog in Slovenci«, str. 412.

17 *Dom in svet*, 1897, št. 23, str. 733–735.

18 *Ljubljanski zvon*, 1897, št. 12, str. 769; *Ljubljanski zvon*, 1898, št. 2, str. 119.

19 Bezenšek, *Bolgarija in Srbija*, str. 8.

I

V petdesetih letih 19. stoletja je kratke vesti o vstajah in nezadovoljstvu bolgarskega prebivalstva z otomansko oblastjo, pa tudi o ponavljajočih se napestostih med Bolgari in Grki, občasno objavljala tedaj edini slovenski časopis *Novice*, v šestdesetih in sedemdesetih letih pa so o razmerah med Bolgari in na Bolgarskem, kot so imenovali z Bolgari naseljena področja, ter o velikih davčnih bremenih bolgarskega prebivalstva, turškem nasilju in spopadih vstajnikov s turškimi vojaškimi enotami poročali tudi drugi časopisi, ki so izhajali v deželah s slovenskim prebivalstvom, v Ljubljani celo uradna nemška *Laibacher Zeitung*. Slovenski časniki, ki v mestih in na področjih, naseljenih z Bolgari, niso imeli svojih dopisnikov, so poročila o tamkajšnjih razmerah večinoma prevzemali iz avstrijskih in hrvaških časopisov, pri opisih uporniških aktivnosti pa so neredko pretiravali, pisali o uporniških zmagah, ki jih ni bilo, in napovedovali vsesplošno bolgarsko vstajo proti otomanski oblasti.²⁰ To je bilo značilno tudi za pisanje časnika *Slovenski narod*, ki je začel izhajati leta 1868 in je v skladu s svojo slovanofilsko usmeritvijo dogodkom na Balkanu in »na Bolgarskem« posvečal precej več pozornosti kot drugi slovenski listi. Pri tem je o nekaterih dogodkih poročal razmeroma obširno in ažurno, brez večjega časovnega zamika, o drugih pa krajše in s precejšnjo zamudo. O ustanovitvi bolgarskega eksarhata leta 1870 je tako bralce obvestil šele leta 1872, vendar je hkrati kritično opozoril tudi na nasprotovanje bolgarski cerkveni samostojnosti pri grški duhovščini, carigrabski patriarhiji in jeruzalemskem patriarhu.²¹ V uvodnem članku z naslovom *Naši bratje Bolgari*, objavljenem 9. januarja 1873, je nepodpisani pisec med drugim zapisal, da so se začeli Bolgari, ki so bili stoletja ne le pod otomansko oblastjo, temveč tudi pod grškim cerkvenim gospodstvom, v šestdesetih letih 19. stoletja cerkveno osamosvajati, saj so se zavedali, da je »narodna in svobodna cerkev prvi pogoj in začetek politične narodne samostalnosti«. Slovani so se morali pač boriti ne le z Germani, Romani in Madžari, temveč tudi s »Heleni«, Bolgari, po številu »skoro tako močni kakor vsi drugi Jugoslovani vkup«, pa so bili, kot je trdil avtor članka, »krepak in delaven narod« in Slovincem »duševno jako sorodni.«²²

V začetku sedemdesetih let 19. stoletja je bil z bolgarskimi izobraženci, uporniki proti otomanski oblasti, v neposrednem stiku Janez (Ivan, Jovan) Pohar, ki je leta 1871 v Bukarešti izdal štiri številke časopisa *Jugoslavija*. Pohar, rojen leta 1841 v Poljčah pri Begunjah, je obiskoval gimnazijo v Ljubljani in na Reki, leto dni študiral bogoslovje v Gorici, po izključitvi iz goriškega semenišča pa leta 1863 odšel v Srbijo in se v Beogradu zaposlil v tiskarni urednika in izdajatelja

20 Luković, *Slovinci i bugarski aprilski ustanak*, str. 21–24.

21 *Slovenski narod*, št. 44, 18. 4. 1872, Politični razgled.

22 *Slovenski narod*, št. 6, 9. 1. 1873, *Naši bratje Bulgari*; Luković, *Slovinci i bugarski aprilski ustanak*, str. 27.

Aleksandra Andrića. Sedem let kasneje se je skupaj z njim in njegovo tiskarno preselil v Bukarešto, kjer je prišel v stik z bolgarskima pisateljem in predsednikom Bolgarskega centralnega revolucionarnega komiteja Ljubenom Karavelovom in že omenjenim pesnikom in »narodnim revolucionarjem« Hristom Botevom.²³ Karavelov je v Bukarešti izdajal list *Svoboda*, ki naj bi ga tiskali v Andrićevi tiskarni, in prav stiki z bolgarskimi »revolucionarji« naj bi Poharja spodbudili k izdajanju lista *Jugoslavija*. Njegovo vabilo k naročilu so junija 1871 povzeli tudi slovenski časopisi, *Slovenski narod* pa je konec julija v poročilu o izidu prve številke poudaril, da je »program tem novinam širiti idejo vseh Jugoslovanov«, pri čemer je bil po Poharjevem mnenju »sestanek lanskega decembra v Ljubljani«²⁴ le »slovensko-hrvatski« in ne resnično jugoslovanski, saj Srbi in Bolgari na srečanju niso bili »zastopani«.²⁵ Poharjevo stališče, da se »program jugoslovanstva ne da na drug način nego z revolucijo izvesti«, so v *Slovenskem narodu* pospremili s pripombo, da »mi avstrijski Jugoslovani ne smemo revolucionarne zastave razviti«, ter opozorili, da je že v prvi številki *Jugoslavije* objavljen tudi članek v bolgarščini, ki ugotavlja, da s »programom in težnjo jugoslovanske federacije« soglašajo tudi Bolgari, »katerih je toliko kolikor nas vseh drugih južnih Slovanov«. Pisec članka naj bi bil prepričan, da se ideja jugoslovanske federacije »s časom mora uresničiti«, Pohar pa je dodal, da je »Srbija ono središče, iz katerega je najlakše jugoslovanstvo zediniti«, in obžaloval, da je srbska politika v tem pogledu »tako malo jasna«. Pohar je članke v bolgarščini (in slovenščini) objavil tudi v naslednjih številkah *Jugoslavije* in v tretji številki lista ponovil: »Srbi in Bolgarje hočejo vjedinjenje potom revolucije, kar tudi mi usvajamo znajoči, da drugčije jedinstva ne moremo doseči«.²⁶

Slovenski časopisi so poskušali v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja bralcem Bolgare približati z zapisi o bolgarski zgodovini, geografiji, jeziku, običajih in literaturi. Zgodovinar Ivan Steklasa je tako leta 1874 v *Slovenskem narodu* objavil daljši prispevek o carju Simeonu, ki ga je napisal na osnovi zgodovine Srbov in Bolgarov ruskega jezikoslovca in zgodovinarja Aleksandra Fjodoroviča Hilferdinga.²⁷ Duhovnik in jezikoslovec Božidar Raič pa je v knjigo o Slovanih in slovanstvu, ki jo je istega leta izdalo znanstveno društvo Slovenska matica v Ljubljani, prispeval poglavje o Bolgarih, v katerem je – podobno kot so to deset let prej storile že *Novice* – predstavil bolgarsko poselitev, prebivalstvo, zgodovino, gospodarstvo, »duševne in fizične razmere« in književnost. Po Raičevem orisu

23 Rode, Nekaj podatkov o Janezu Poharju, str. 97–99.

24 T. i. jugoslovanski kongres v začetku decembra 1870.

25 *Slovenski narod*, št. 64, 6. 6. 1871, Razne stvari – Jugoslavija; *Slovenski narod*, št. 86, 27. 7. 1871, Domače in slovanske novosti.

26 *Slovenski narod*, št. 86, 27. 7. 1871, Domače in slovanske stvari; Rode, Nekaj podatkov o Janezu Poharju, str. 103.

27 Luković, Slovenci i bugarski aprilski ustanak, str. 28.

in knjigi priloženem »narodopisnem zemljevidu bolgarske zemlje«, kakor tudi po opisih z Bolgari poseljenega ozemlja v tedanjem slovenskem časopisju, naj bi bilo to obsežnejše od ozemlja, ki naj bi leta 1878 po mirovnem sporazumu v San Stefanu pripadlo Bolgariji, saj naj bi njegova zahodna meja potekala zahodno od Niša, Leskovca in Vranja, na Kosovu pa le nekoliko vzhodno od Prizrena in od tam po grebenih Šar planine mimo Tetova do Ohrida. Raič je tudi poudarjal, da je Bolgarov kar šest milijonov in so »med vsemi južnimi Slovani najsposobnejši in najdelavnejši«, hkrati pa opozarjal, da živijo v otomanskem cesarstvu ne le pod turškim, temveč tudi grškim cerkvenim gospostvom, medtem ko zaostrenih odnosov med bolgarskimi in srbskimi voditelji po ustanovitvi bolgarskega eksarhata, o katerih je z obžalovanjem in v upanju na njihovo skorajšnje izboljšanje poročal *Slovenski narod*, ni omenjal.²⁸

Sredi sedemdesetih let 19. stoletja je bila sicer v središču pozornosti slovenskih časopisov in zlasti liberalnega *Slovenskega naroda* protiturška vstaja v Bosni in Hercegovini, toda že leta 1875 so poročali tudi o starozagorski vstaji in njeni zadošitvi, leta 1876 pa o poteku bolgarske aprilske vstaje, pri čemer so – prav tako kot uradna nemška *Laibacher Zeitung* – o vojaških aktivnostih upornikov in njihovih uspehih pisali še potem, ko je bila vstaja že poražena. Izjema v tem pogledu je bil nemški liberalni *Laibacher Tagblatt*, ki se je opiral na turška poročila in je že konec maja leta 1876 obvestil bralce, da je turška vojska aprilsko vstajo zadošila in »v Bolgariji« zopet vzpostavila red in mir. Vseeno je bilo v slovenskih časopisih mogoče še poleti leta 1876 prebirati vesti in celo obširnejše sestavke o širjenju oborožene vstaje »na Bolgarskem«, nasilju turške vojske nad bolgarskim prebivalstvom in zmagah bolgarskih upornikov v bojih proti turškim vojaškim enotam.²⁹

Z rusko-otomansko vojno v letih 1877–1878 pa se je po prepričanju slovenskih časopisnih urednikov in komentatorjev začelo novo obdobje v slovanski in južnoslovanski zgodovini. »Plevna (tudi Plevno ali Pleven) je v ruskih rokah. Kjerkoli bijejo slovanska srca, praznuje se sedaj ta velika zmaga,« je 13. decembra 1877 vzklikal katoliški *Slovenec* in napovedoval ustanovitev »svobodnih slovanskih držav ob Savi, ob Donavi ter na severni in južni strani balkanskih gora.«³⁰ Slovenski časopisi so sicer tudi po sklenitvi miru v San Stefanu posvečali

28 Majciger, Pleteršnik, Raič, *Slovanstvo*, str. 316–322; Zemljo- in narodopisne stvari, Bolgarska in Bolgari, *Novice*, št. 5, 3. 2. 1864, str. 37–39, št. 7, 17. 2. 1864, str. 52, št. 9, 2. 3. 1864, str. 66–67, št. 11, 16. 3. 1864, str. 82–83, št. 13, 30. 3. 1864, str. 104. O Bolgarjih kot »marljivem in zgodovinsko kakor etnografično najimunitnejšem južnoslovanskem narodu« je že leta 1871 pisal tudi *Slovenski narod* (Listek. O turških Slavenih, *Slovenski narod*, št. 16, 9. 2. 1871). Luković, Slovenci i bugarski aprilski ustanak, str. 26, 29.

29 Luković, Slovenci i bugarski aprilski ustanak, str. 35–81.

30 *Slovenec*, št. 139, 13. 12. 1877, Plevna je vzeta! V Škofji Loki je še danes gostilna z imenom Plevna, ki je dobila ime po ruski zasedbi mesta. Spomin na to, da je dobila gostilna ime po bitki pri Plevni, je še

največ pozornosti »bosenskemu vprašanju«, toda v isti sapi so z navdušenjem poročali o mirovnih določbah, ki so napovedovale ozemeljsko razširitev in neodvisnost Srbije in Črne gore ter nastanek neodvisne Bolgarije. »Velikanski dogodek je ustanovljenje nove Bolgarije«, je 28. marca 1878 ugotavljal *Slovenski narod*. »Bolgarija bode uže velika država, ki bo mejila na dve morji, na veliki Dunav in bo pretakana od dveh velicih voda, Marice in Vardara (...). Tudi meje Bolgarije na jug so izvrstne za obrambo« in, če se bodo (Bolgari) »kolikaj pod dobro upravo vojaško razvili«, morejo »v bodočnosti še Carigrad dobiti, in Slovan bode v orijentu prvi gospodar.«³¹ Rusko popuščanje angleškim in avstro-ogrskim pritiskom v času priprav na berlinski kongres in ruski pristanek na razdelitev v San Stefanu ustanovljene Kneževine Bolgarije na bolgarsko kneževino in avtonomno otomansko provinco Vzhodno Rumelijo na berlinskem kongresu sta rusofilske urednike slovenskih časnikov spravila v nemajhno zadrego. Odkrito nezadovoljni s sprejeto odločitvijo so bralce prepričevali, da je Rusija pri mejah Bolgarije »Angliji« popustila le »zaradi ljubega miru«, »bolgarski narod« pa »bode s časom« – vsem kongresom navkljub – že sam poskrbel, da se »bosta obe provinci (zopet) združili.«³² *Slovenski narod* je v drugi polovici julija 1878 v šestih nadaljevanjih objavil slovenski prevod besedila berlinske pogodbe in na ta način bralce seznanil tudi z njenimi določbami, ki so zadevale novoustanovljene Kneževino Bolgarijo in Vzhodno Rumelijo.³³

V prvih mesecih po berlinskem kongresu so poročila o avstrijski zasedbi Bosne in Hercegovine, tamkajšnjih razmerah in protiaavstrijskih vstajah v slovenskem časopisju poročanje o drugih dogodkih na Balkanu skoraj povsem potisnila v drugi plan. Celo osrednja slovenska časnika *Slovenski narod* in *Slovenec* sta poleti in jeseni leta 1878 zvečine objavljala le kratke vesti o razmerah v Srbiji in Bolgariji, o »bolgarskih vstajah v Makedoniji«, o bolgarskem in ruskem nezadovoljstvu z razdelitvijo Bolgarije in zahtevah po uresničitvi mirovnih sklepov v San Stefanu ter o možnih kandidatih za bolgarskega kneza, za katerega sta upala, da ne bo Nemeč. Decembra 1878 in v začetku leta 1879 pa sta natisnila tudi več izvirnih dopisov, ki jima jih je iz Bolgarije poslal leta 1851 v Ljubljani rojeni tiskarski stavec Miroslav Hubmajer, udeleženec vstaje v Kresni v Pirinski Makedoniji. Hubmajer, ki je v avstrijski vojski služil kot artilerijski podoficir in med drugim nekaj časa živel v Churu v Švici, se je že poleti in jeseni leta 1875 kot prostovoljec udeležil protiotomanskih vstaj v Hercegovini in Bosni, kjer je bil decembra 1875

živ tudi v družini njenega današnjega lastnika, po drugi svetovni vojni pa se je ime Plevna razširilo na okolico gostilne, kjer je zraslo novo stanovanjsko naselje. Podatek mi je posredovala gospa Judita Šega, vodja enote Zgodovinskega arhiva Ljubljana v Škofji Loki, za kar se ji lepo zahvaljujem.

31 *Slovenski narod*, št. 71, 28. marec 1878, Nove slovarske države.

32 *Slovenski narod*, št. 144, 26. junij 1878, S kongresa.

33 Berlinska mirovna pogodba, *Slovenski narod*, št. 163, 19. 7. 1878, št. 164, 20. 7. 1878, št. 165, 21. 7. 1878, št. 166, 23. 7. 1878, št. 167, 24. 7. 1878, št. 168, 25. 7. 1878.

celo izbran za poveljnika uporniških enot. Po neuspehu upornikov pri Bosanski Kostajnici je januarja 1876 odšel iz Bosne in se spomladi istega leta pridružil enoti prostovoljcev srbske vojske v t. i. prvi srbsko-turški vojni. Decembra leta 1878 pa je na povabilo organizatorjev protiotomanske vstaje v Pirinski Makedoniji prek Beograda in Vidina odpotoval v Bolgarijo in Makedonijo, kjer je do konca marca 1879 sodeloval v vstaji v okolici Kresne.³⁴

Hubmajer je prvi dopis *Slovenskemu narodu* poslal iz Vidina, kjer naj bi ga, kot je trdil, »sprejele najodličnejše osebe bolgarske družbe« in od koder je v Makedonijo potoval »incognito, ker je (bilo) od bolgarske vladne strani zabranjeno pospeševati macedonski vstanek«. »Zagotavljam vas, da navdušenost in odločno delovanje, katero sem tu opazil, obeta najboljši uspeh. Bolgarska mora biti jedina (združena), mora biti svobodna! To je geslo vsakega rodoljuba (...). Bodite prepričani, da se štejem med najsrečnejše ljudi, ker mi je mogoče pomagati svojim slovanskim bratom v borbi za najsvetejše, za svobodo (...). Divno je – jaz živim popolnoma v svojem elementu.«³⁵ V dopisih, ki so sledili, je opisal pot prek Sofije do Makedonije, se navduševal nad lepoto Sofije in »prirodno inteligenco« bolgarskega »naroda«, hkrati pa pretresen poročal o revščini in »opustošenju« bolgarskega podeželja. V pismu, ki ga je v začetku januarja poslal iz Bosilegrada, je navedel tudi nekaj podatkov o uporniških enotah in njihovih vodjih, pri čemer sta *Slovenski narod* in *Slovenec* omenjala, da je bilo samo pod njegovim poveljstvom od 800 do 1000 mož.³⁶ Hubmajer je hvalil gostoljubnost bolgarskega prebivalstva in njegovo podporo upornikom, bolgarskega jezika pa naj bi se hitro naučil, saj naj bi bil ta, zlasti kot ga »govore v Makedoniji, slovenskemu mnogo bolj podoben kakor srbsko-hrvatski«. V času vstaje v okolici Kresne naj bi se, kot so poročali slovenski časopisi, med drugim seznanil z generalom Černjajevim, po zadušitvi vstaje pa naj bi ga v Sofiji sprejel tudi namestnik kneza Dondukova-Korsakova general Domontovič.³⁷ Tedaj naj bi kratko razmišljal o vstopu v bolgarsko vojsko, za kar pa se očitno ni odločil, saj je *Slovenec* v začetku julija 1879 poročal, da se je vrnil v Ljubljano.

Slovenski časopisi so dogodke v Bolgariji pozorno spremljali tudi spomladi leta 1879. *Slovenski narod* je 5. marca 1879 v slovenskem prevodu objavil obsežen povzetek osnutka bolgarske ustave, ki ga je skupščini v Velikem Trnovu predložil knez Dondukov-Korsakov, v naslednji dneh pa še podrobnejša članka o bolgarskih političnih razmerah in sestavi »trnovske skupščine«. ³⁸ Nepodpisani

34 Rozman, Nekaj dopolnil, str. 154–202.

35 *Slovenski narod*, št. 291, 18. 12. 1878, Iz Vidina v Bolgariji; Rozman, Nekaj dopolnil, str. 439.

36 *Slovenec*, št. 12, 1. 2. 1879, Vnanje države – Iz Makedonije; *Slovenski narod*, št. 25, 31. 1. 1879, Bosiljevgrad; Rozman, Nekaj dopolnil, str. 440.

37 Rozman, Nekaj dopolnil, str. 440–441.

38 *Slovenski narod*, št. 53, 5. 3. 1879, Bolgarska ustava; *Slovenski narod*, št. 58, 11. 3. 1879, Nekoliko o Bolgariji; *Slovenski narod*, št. 63, 16. 3. 1879, Bolgarski zbor.

pisec članka z naslovom Nekoliko o Bolgariji je 11. marca 1879 tako menil, da kneževina Bolgarija ne bo imela težav z vzpostavljanjem nove administracije, saj ima dovolj za delo v uradih sposobnih ljudi, »zelo omikana« pa naj bi bila tudi duhovščina, ki naj bi zato pomembno vplivala na prihodnji »narodni razvoj bolgarskih bratov«. Bolgarsko politično prizorišče je bilo po podatkih *Slovenskega naroda* razdeljeno na dva tabora: konservativnega in naprednega. Za konservativce naj bi bilo značilno, da naj bi »kolikor toliko spoštovali berlinsko pogodbo«, medtem ko naj bi se »panbolgarsko« usmerjeni naprednjaki zavzemali za združitev vseh Bolgarov, »tudi tistih v Macedoniji in vzhodnej Rumeliji«. Urednikom *Slovenskega naroda*, ki niso dvomili, da bo do združitve slej ali prej prišlo, so bili očitno bližje naprednjaki kot konservativci, čeprav naj bi bile razlike med enimi in drugimi, kot so trdili, bolj »formalne kot načelne«. Da si bolgarski konservativci ne bi zares želeli združitve vseh Bolgarov, si v uredništvu glasila slovenskih liberalcev pač niso mogli predstavljati. »Kakor mi sami sebi želimo od nekdanj administrativnega zedinjenja vseh Slovencev tako ga privoščimo tudi svojim bolgarskim bratom! Da bi ga le oboji mi kmalu dosegli!« so zapisali 16. marca 1879 ob koncu poročila o sestavi trnovske skupščine.³⁹ Precej manj pozornosti kot sprejemanje ustave in trnovska skupščina je bila v slovenskih časopisih deležna izvolitev Aleksandra Battenberga za bolgarskega kneza. V *Slovenskem narodu* so le kratko omenili, da je novoizvoljeni bolgarski knez častnik ruske vojske in nečak ruskega carja, pri čemer naj bi bilo to, da so Bolgari izvolili kandidata, ki ga je nasvetoval »blagi ruski car osvoboditelj«, samo po sebi razumljivo.⁴⁰ Julija 1879 so bralce obvestili tudi o knezovem slovesnem prihodu v Sofijo in o tem, da je po nagovoru metropolita spregovoril v bolgarskem jeziku in svoj govor končal s klicem: »Živela Bolgarija!«⁴¹

Na poročila o protiotomanskih vstajah bolgarskega prebivalstva so se s simpatijami odzvali tudi slovenski literarni ustvarjalci. V čas pokristjanjevanja Bolgarov je s povestjo Boris, objavljeno leta 1852, segla ena prvih slovenskih pesnic in pisateljic Josipina Urbančič-Turnograjska. Pesnik, pisatelj in politik Radoslav Razlag je v zbirko najbolj priljubljenih slovenskih pesmi, ki jo je izdal leta 1863, ob drugih slovanskih vključil dve bolgarski pesmi, duhovnik Leopold Klinar pa je leta 1861 v pesmi Klic od Balkana, objavljeni v katoliškem cerkvenem časopisu *Zgodnja Danica*, simpatije za narodno osvoboditev Bolgarov povezal z upanjem na njihovo duhovno preusmeritev k Rimu.⁴² Nasprotno sta bila v pesmi Hajdukova oporoka, ki jo je leta 1870 napisal Simon Gregorčič, v ospredju boj za

39 *Slovenski narod*, št. 63, 16. 3. 1879, Bolgarski zbor; Benko, Rode, Bolgarsko-slovenski odnosi, str. 318–319.

40 *Slovenski narod*, št. 99, 1. 5. 1879, Vnanje države – Bolgari imajo kneza.

41 *Slovenski narod*, št. 162, 17. 7. 1879, Vnanje države – Bolgarski knez.

42 *Zgodnja Danica*, št. 11, 23. velikega travna 1861, str. 88, Klic od Balkana.

svobodo »krasne (bolgarske) dežele« in »čvrstega«, a zaslužjenega (bolgarskega) naroda in klic mladega, umirajočega hajduškega poveljnika: »Prost mora biti, prost moj rod, / Na svoji zemlji svoj gospod.« Tematika bolgarskega boja proti Turkom je bila prisotna tudi v romantičnem pesniškem ciklusu Hajdukova nevesta, ki ga je Gregorčič pripravljal v sedemdesetih letih, vendar ga ni dokončal. Leta 1876 pa je pesem o turškem nasilju nad bolgarskim prebivalstvom in »stari Bolgarki«, ki so ji Turki pobili družino, napisal in v reviji *Zvon*, ki jo je na Dunaju urejal in izdajal, objavil tudi pesnik in pisatelj Josip Stritar.⁴³

II

Slovenske časopise je razočarala vest, da je knez Battenberg 9. maja 1881 v Sofiji razpustil vlado, ukinil ustavo in zagrozil, da bo »odložil krono«, če narodna skupščina ne bo pristala na njegovo zahtevo, da »sedem let vlada, ne da bi bil komu odgovoren«.⁴⁴ V *Slovenskem narodu* so menili, da je »bolgarski knez prelomil svojo prisego« in da je, če »ima res take namere, malo bolan«. »Nobeden ni pričakoval, da bo Bolgarija v dvajsetih mesecih postala vzgledna kneževina, a razvita je precej in je mirna. Ustava je sicer v marsikaterem oziru absurdna, a ona nij odgovorna za slabo vladanje«, so ugotavljali.⁴⁵ Poročali so, da je Aleksander, ki so ga slabi dve leti prej predstavljali kot ruskega častnika in nečaka ruskega carja, v resnici Nemeč, ki ga podpira »vsemogočni Bismarck«, v uvodniku 9. junija 1881 pa so ga celo označili za »jugoslovanskega diktatorja« in ga primerjali z rimskim »vojvodo Sulo«.⁴⁶ Novico, da so se »na kneževo stran odločno postavili« tudi nekateri ruski časopisi, ki jih je očitno neugodno presenetila, so pospremili z mislijo, da »bode bolgarski narod, potisnjen na steno, težko rešil svojo svobodo iz te krize«. Sredi julija 1881 pa so z obžalovanjem obvestili bralce, da je »knez zmagal« in je »narodna skupščina navdušeno (s)prejela njegove pogoje«, ter ponovili željo, da bi »tolikanj in toliko zatirani narod bolgarski (kmalu) dobil svobodo« in zaživel »v blagostanju«.⁴⁷ Podobno je bilo tudi sporočilo pesmi z naslovom *Bolgarski rod*, ki jo je v reviji *Ljubljanski zvon* objavil pesnik Josip Pagliaruzzi. V njej se je spraševal, ali se bo trpljenje Bolgarov, ki so jih pet stoletij stiskali Turki, nato pa so jih velike sile razdelile na »dva kosa« in jim »dale Nemeč« za vladarja, sploh kdaj končalo.⁴⁸

43 *Zvon*, 1876, št. 19, str. 295–298.

44 *Slovenski narod*, št. 121, 29. 5. 1881, Vnanje države.

45 *Slovenski narod*, št. 113, 19. 5. 1881, Vnanje države; *Slovenski narod*, št. 119, 26. 5. 1881, Vnanje države.

46 *Slovenski narod*, št. 129, 9. 6. 1881, Jugoslovanski diktator.

47 *Slovenski narod*, št. 131, 11. 6. 1881, Vnanje države – Bolgarsko; *Slovenski narod*, št. 159, 16. 7. 1881, Vnanje države; *Slovenski narod*, št. 160, 17. 7. 1881, Vnanje države.

48 *Ljubljanski zvon*, 1881, št. 7, str. 416.

Obnovitev trnovske ustave in knezova pomiritev z liberalci jeseni leta 1883 sta bili tako za slovenske časopisne urednike pravo olajšanje. »Zadnji knezov manifest, s katerim se je ponovno ustanovila trnovska ustava, je bil v Sredcu (v Sofiji) sprejet z velikimi ovacijami«, je 22. septembra 1883 zapisal *Slovenski narod*.⁴⁹ Slovenski časopisi so ob zvečine kratkih informacijah o političnih razmerah v Vzhodni Rumeliji in Kneževini Bolgariji tudi v letih 1884/1885 s simpatijami pisali o težnjah »bolgarskega naroda« po združitvi in septembra 1885 – z izjemo konservativnih *Novic*, ki so vztrajale pri spoštovanju sklepov berlinskega kongresa – navdušeno pozdravili »plovdivski prevrat« in razglasitev združitve Vzhodne Rumelije in Kneževine Bolgarije v enotno bolgarsko državo. »Program bolgarskega naroda, izražen v San Stefanskem dogovoru, je ostal živ ne le v kneževini, nego tudi v Vzhodni Rumeliji«, je poudarjal nepodpisani komentator *Slovenskega naroda*, ko je bralcem predstavljal dogodke v Plovdivu. »Kakor je sedaj videti, je narod bolgarski, kakor narod Garibaldijev, ves živ v hrepenenju po svojem jedinstvu.«⁵⁰ Podobno se je na »plovdivski prevrat« odzval tudi *Slovenec*, ki je bralce opomnil, da je plovdivska »vstaja« posledica (nepravične) odločitve berlinskega kongresa o razdelitvi bolgarskega naroda.⁵¹ Po mnenju komentatorjev *Slovenskega naroda* in *Slovenca*, ki, kot je opozoril Petko Luković, niso bili natančneje seznanjeni z delom Bolgarskega tajnega revolucionarnega komiteja in njegovih voditeljev, je imel najpomembnejšo vlogo v plovdivskih dogodkih knez Aleksander, ki naj bi ga Bismarck sicer postavil za bolgarskega kneza, ki pa naj bi se, kot so 22. septembra 1885 ugotavljali v *Slovincu*, »pobolgaril« in se na ta način izneveril Bismarckovim pričakovanjem.⁵²

»Združitev Bolgarske« so navdušeno pozdravili tudi v Hribarjevem in Tavčarjevem *Slovanu*, kjer razmeram v Bolgariji dotlej niso posvečali posebne pozornosti. Brzjojavki iz Plodviva in Sredca (Sofije), ki sta poročali o napovedi združitve in knezovi odločitvi, da se »uda volji naroda«, sta, kot so pisali, povzročili »nepopisno veselje v srci vsakega Slovana, kateri je v svojem narodnem ponosu prepričan, da se bode krasni balkanski polotok, na katerem so cela stoletja zavirali vsak razvoj fatalistični Turki, preosnoval, prenovil in v srečno življenje prebudil na podstavi slovanske moči, slovanske marljivosti, slovanske ustrajnosti in slovanske omike«. Posebej veseli naj bi bili Slovenci, ki naj bi jim bila bolgarska združitev »neovržen dokaz«, da »idejali, za katere ves narod trpi (...) naposled le morajo priti do veljave«. Bolgarija je bila, kot je ugotavljal

49 *Slovenski narod*, št. 217, 22. 9. 1883, Vnanje države.

50 *Slovenski narod*, št. 214, 21. 9. 1885, Dogodki na Bolgarskem; *Slovenski narod*, št. 217, 24. 9. 1885, Uvodnik brez naslova.

51 Podrobno analizo pisanja slovenskega časopisja o dogodkih v Bolgariji in srbsko-bolgarski vojni je leta 1985 v *Zgodovinskem časopisu* objavil Petko Luković. Glej: Luković, Slovenci i srpsko-bugarski rat, str. 355–380.

52 Luković, Slovenci i srpsko bugarski rat, str. 220.

nepodpisani pisec članka, od berlinskega kongresa »razkosana na zemljevidu«, ni pa bila »razkosana v srcih bolgarskih rodoljubov« in njihovih ruskih prijateljev. Po prepričanju *Slovanovega* dopisnika naj bi namreč imela največje, če ne celo edine resnične zasluge za združitev Bolgarije Rusija, ki naj bi čakala na ugoden trenutek, »skrbno pripravljala terrain« in si za to »veliko narodno delo« tudi pravočasno »zagotovila soglasje vsaj nekaterih evropskih velevlasti«. »Plovdivski prevrat« naj bi bil tako »le predigra k ustanovitvi velike bolgarske države«. ⁵³

Že oktobra in novembra 1885 pa je na straneh obeh osrednjih slovenskih časnikov pod vplivom ruskih stališč prevladalo mnenje, da je knez Aleksander razglasil združitev Bolgarije pod enostranskim vplivom Velike Britanije, ki je želela Rusiji škodovati, zaradi česar naj bi se ta zavzemala za ohranitev določil berlinskega kongresa in »status quo ante«. ⁵⁴ Časopisni komentatorji, ki so rusko nasprotovanje »prevratu v Plovdivu« sprva obžalovali, so napovedovali, da si bo Rusija prizadevala zamenjati »nezanesljivega in častiželjnega Aleksandra« in na njegovo mesto postaviti človeka, ki ne bo »vodil pustolovske politike« in se bo oziral na »mišljenje edinega, pravega (bolgarskega) prijatelja«, tj. Rusije. Načrt za plovdivski »prevrat« naj bi, kot je 7. novembra 1885 zatrjeval nepodpisani pisec v *Slovenskem narodu*, »napisali v Londonu«, njegov cilj pa naj bi bil razdreti rusko-avstrijsko »prijateljstvo« in Rusiji preprečiti dostop do Carigrada. Rusi naj bi tako ne nasprotovali bolgarski združitvi, poskušali naj bi se le zavarovati, da ne bo »iz združene Bolgarije nastala kaka Rusom nasprotna država«. ⁵⁵ Podobnega mnenja je bil tudi nepodpisani pisec v *Slovanu*, ki je menil, da se »plovdivski prevrat (...) ni zgodil brez vse vednosti ruske diplomacije«, pri čemer pa Rusiji »ni moglo biti po volji«, da se je »knez Aleksander (...) boječ se za svoj knežji stol (...) udal angleškemu uplivu«. ⁵⁶ Časopisni komentatorji so bili opazno previdnejši pri ocenjevanju avstrijske politike in avstrijskega odnosa do združitve Bolgarije. V *Slovenskem narodu* so od vlade na Dunaju pričakovali umirjeno, glede na leta 1873 sklenjen »sporazum« treh cesarjev nevtralnno stališče do »dogodkov na Balkanu«. V *Slovanu* pa so opozarjali na članek ruskega časnika *Novoje vremja* in njegovo stališče, da se mora Avstrija odločiti, ali želi ohraniti prijateljstvo z Rusijo in skupaj z njo prispevati k reševanju »velikega jugoslovanskega vprašanja«. Pri tem so ugotavljali, da je na Balkanu za obe državi »dovolj prostora«, saj ima Rusija »oči obrnjene le na vzhodno stran« in se za zahodno ne zanima. ⁵⁷

Povsem drugačne in mnogo bolj kritične so bile časopisne ocene srbske politike in srbskih reakcij na »plovdivski prevrat«. Večina slovenskih časopisov

53 *Slovan*, št. 19, 1. 10. 1885, str. 291–292, Bolgarska – združena!

54 *Slovenski narod*, št. 255, 7. 11. 1885, Rusija in bolgarski knez; Luković, Slovenci i srpsko-bugarski rat, str. 232.

55 Prav tam.

56 *Slovan*, št. 22, 15. 11. 1885, str. 349, Dogodki na Bolgarskem.

57 *Slovenec*, št. 217, 24. 9. 1885, Politični pregled – Vnanje dežele.

je vse od začetka osemdesetih let kritično pisala o razmerah v Srbiji in o avtokratskem vladanju kralja Milana Obrenovića ter zavračala njegovo opiranje na Dunaj in Avstrijo, ki naj bi bilo v nasprotju z interesi »južnoslovanskih« narodov in njihovim bojem na narodno osvoboditev. Že v letih 1884/1885 so tako zaskrbljeno poročali tudi o zaostrovanju srbsko-bolgarskih odnosov in srbsko-bolgarskih sporih okoli Makedonije, po razglasitvi združitve Kneževine Bolgarije in Vzhodne Rumelije septembra 1885 pa so pisali o izjavah kralja Milana, da je bilo z združitvijo Bolgarije porušeno ravnotežje na Balkanu, in srbskih pripravah na vojno. Čeprav je imel del časopisnih komentatorjev sprva razumevanje za srbske težnje po iskanju nadomestila za »porušeno ravnotežje« v ozemeljski razširitvi Srbije v Staro Srbijo in Makedonijo, hkrati pa je zavračal v Sofiji objavljene načrte o mejah Velike Bolgarije, so slovenski časopisi obsojali agresivno srbsko politiko in pozivali Dunaj, naj vpliva na srbskega kralja, da odstopi od svojih zavojevalskih načrtov.⁵⁸ »Veliko neumnost bi Srbi storili, če bi iz osebne mržnje ali politične nevoščljivosti hteli Bolgare napasti,« je 16. oktobra 1885 ugotavljal katoliški *Slovenec*. »V Bolgariji nima ničesar Srbija iskati in ondi za-njo tudi prostora ni.« Avtor članka je bil prepričan, da bo Srbija, če se bo odločila za vojno proti Bolgariji, v Bolgariji poražena, srbsko-bolgarska vojna pa bo poslabšala tudi rusko-avstrijske odnose, saj »ruski car Bolgarov še ni zapustil in jih tudi ne bo.«⁵⁹ V *Slovanu* se je dva tedna pred srbsko napovedjo vojne Bolgariji s pesmijo *Jek iz Balkana* oglasil tudi pesnik Anton Aškerc in bolgarsko stran podprl z verzi: »Le šumi, Marica, glasno, Valovi poskakujte! Povsod gredoč novico to Veselo oznanujte: Svoj, prost če biti moj Bolgar, Razklan ne bode več nikdar!«⁶⁰

Za večino slovenskih časopisnih urednikov tako ni bilo dvoma, da je bil glavni krivec za srbsko-bolgarsko vojno srbski kralj Milan. V *Slovenskem narodu* so dva dni po začetku srbsko-bolgarskih spopadov trdili, da za »boj med sosedskima bratskima narodoma, ni pravega razloga in srbskega kralja primerjali s Cesarom Borgia, v katoliškem *Slovenecu* pa so poudarjali, da želi Milan, ki se mu zaradi njegove avstrofilske politike in »neprijaznosti« do Rusije »maje prestol«, posnemati Napoleona III., »misleč, da si bo z bojno slavo povrnil notranji mir«. Komentator v *Slovenskem narodu* je bil sicer mnenja, da je bil za vojno odgovoren tudi knez Battenberg, ki je, ne da bi se posvetoval z Rusi, »uprizoril plovdivski prevrat«. Nasprotno so v *Slovenecu* ugotavljali, da hoče srbski kralj, ki »že do sedaj ni imel posebnih simpatij med Slovani, med Srbi pa večinoma prav nobenih (...) Bolgarijo uničiti«, medtem ko Battenberg, čeprav »nemškega rodu«, bolje razume »svojo slavjansko nalogo« kakor srbski Milan, ki je slovanske

58 Luković, *Slovenci i srpsko bugarski rat*, str. 377.

59 *Slovenec*, št. 236, 16. 10. 1885, Politični pregled – Vnanje države – Srbija.

60 *Slovan*, št. 21, 1. 11. 1885, str. 323.

krvi.⁶¹ Podobni so bili tudi komentarji drugih slovenskih časopisov, nekoliko so izstopale le *Novice*, ki so sicer obžalovale »bratovski boj med Srbi in Bolgari«, vendar so v skladu z avstrijsko politiko zastopale stališče, da se je počutila Srbija po združitvi Bolgarije (upravičeno) ogroženo. Odgovornost za vojno so pripisale Veliki Britaniji in Franciji, ki naj bi »miroljubnim državam« preprečili, da bi z vztrajanjem pri sklepih berlinskega kongresa ohranile mir.⁶² *Slovenski narod* je v začetku decembra objavil tudi izviren Bezenškov dopis iz Plovdiva z naslovom Krvava slovanska nesloga, datiran s 14. novembrom, torej z dnem, ko so srbske čete prestopile bolgarsko mejo. Bezenšek, ki je v letih 1885/1886 za *Slovenski narod* napisal še več drugih člankov o bolgarskih razmerah, o združitvi Bolgarije, o srbsko-bolgarski vojni in o bolgarsko-ruskim odnosih, je srbsko-bolgarsko vojno označil za »bratomorno« in »egoistično«, pri tem pa odgovor na vprašanje, ali je zanjo odgovoren le »en brat« ali jo je »zakrivil tudi drugi«, prepuščal zgodovini.⁶³

Slovenski časopisi so bralce vse od začetka srbsko-bolgarskih sovražnosti obveščali o poteku vojnih dogodkov. Večina med njimi je z obžalovanjem poročala o nadmoči in naglem napredovanju srbske vojske v prvih dneh vojne, hkrati pa v upanju, da bodo Bolgari napadalce zaustavili in pregnali z bolgarskega ozemlja, simpatizirala z bolgarsko stranjo. Njihovi uredniki in komentatorji so tako vneseno poročali o bolgarski zmagi pri Slivnici, ki naj bi, kot so trdili v *Slovenskem narodu* in *Slovincu*, razkrila, da so Bolgari resda vojaško šibkejši in slabše opremljeni, vendar hkrati bolj odločni in »hrabri« kot Srbi.⁶⁴ Bitka pri Slivnici je bila v očeh časopisnih urednikov sploh pomembna prelomnica, saj so nadaljevanju vojskovanja posvetili precej manj pozornosti, čeprav so vesti o dogajanju na bojišču in bolgarskih zmagah objavljali vse do zaključnih bojev pri Pirotu. V *Slovenskem narodu* so po bolgarski prekoračitvi srbske meje in zavzetju Pirota kritično pisali o avstrijskem posredovanju v srbsko korist, v *Slovincu* pa knezu Battenbergu svetovali, naj ne posnema Prusov, ki so po francosko-pruski vojni Francoze preganjali do Pariza, saj se bolgarska vojska po oborožitvi in šolanosti vojakov ne more primerjati s prusko in srbsko.⁶⁵

Da Bolgari v Srbiji »nimajo kaj iskati«, so menili tudi v tržaškem liberalnem časniku *Edinost*, v vseh časopisih pa so z odobravanjem sprejeli vest o bolgarskem pristanku na prekinitev sovražnosti 28. novembra in prenehanju »prelivanja

61 *Slovenski narod*, št. 262, 16. 11. 1885, Srbsko-bolgarska vojna; *Slovenec*, št. 263, 17. 11. 1885, Politični pregled – Vnanje države; *Slovenec*, št. 264, 18. 11. 1885, Z balkanskega bojišča; Luković, Slovenci i srpsko-bugarski rat, str. 241–243.

62 *Novice*, št. 46, 18. 11. 1885, str. 372, Srbsko-bolgarska vojska.

63 *Slovenski narod*, št. 276, 2. 12. 1885, Krvava slovanska nesloga. Glej tudi: Bolhar, *Anton Bezenšek*, str. 237.

64 *Slovenski narod*, št. 265, 19. 11. 1885, Vojna; *Slovenski narod*, št. 267, 21. 11. 1885, Vojna; *Slovenec*, št. 265, 19. 11. 1885, Z balkanskega bojišča; Luković, Slovenci i srpsko-bugarski rat, str. 254.

65 Luković, Slovenci i srpsko-bugarski rat, str. 266.

bratske jugoslovanske krvi«, kot so to zapisali v *Slovincu*. Krivdo za počasno dogovarjanje o premirju in zavlačevanje mirovnih pogovorov so pripisovali Srbiji, ki so jo obsojali, da se pripravlja na novo vojno proti Bolgariji. Od velikih sil, zlasti od Avstro-Ogrske in Rusije, so pričakovali, da bodo nasprotnici s pritiski pripravile h kar se da nagli sklenitvi miru in decembra 1885 pozdravljali ustanovitev mednarodne komisije, ki naj bi pripravila vse potrebno za sklenitev premirja med obema državama. Februarja 1886 so poročali tudi o mirovnih pogajanjih v Bukarešti in glavnih točkah srbsko-bolgarskega mirovnega sporazuma, ki naj bi, kot je v *Slovenskem narodu* ocenjeval Anton Bezenšek, ne odpravljal napetosti, saj naj bi bil »prazen« in naj ne bi jasno opredeljeval zmagovalcev in poražencev. Po Bezenškovem mnenju je »Evropa« s tem, ko v Bukarešti ni nedvoumno označila krivca za vojno, enostransko »reševala Srbijo« in zamudila priložnost za vzpostavitev trajnejšega miru med sosedama. Potrebne »samozavesti« in »politične zrelosti« za »utrđitev prave, srečonosne vzajemnosti med narodoma« naj bi ne bilo tudi v Srbiji, čeprav naj bi bila takšna »vzajemnost« edina prava rešitev, saj »bolgarski in srbski narod potrebujeta drug drugega, če se mislita ohraniti in napredovati«. ⁶⁶

V *Slovenskem narodu* so kritično ocenjevali tudi 21. februarja sklenjen turško-bolgarski sporazum in 5. aprila 1886 v dvorcu Tophani pri Istanbulu sprejeti sklep, ki je določal, da bo sultan kneza Battenberga za dobo petih let imenoval za gubernatorja Vzhodne Rumelije. »Turško-bolgarski dogovor ne more zadovoljiti niti Bolgarov, niti bolgarskih prijateljev«, je v uvodniku *Slovenskega naroda* 19. februarja, dva dni pred sklenitvijo sporazuma, pisal Anton Bezenšek. »Rumelija je še zmirom ločena od kneževine bolgarske«, »dogovor« pa je sklenjen »med sultanom in knezom Aleksandrom« in »ne za kneze bolgarske«, saj »ako Aleksander gre, Turčija ni več vezana« nanj in »Bolgari so tam, kjer so bili«. »Kje je jamstvo, da bo sultan čez pet let o knezu Aleksandru (še) tako mislil, kakor danes misli?« se je spraševal Bezenšek in opozarjal, da sporazum prav tako ne rešuje problema Bolgarov v Makedoniji, ki jih še naprej »tlači turški jarem«. Po Bezenškovem prepričanju je bila edina prava »prijateljica« Bolgarov Rusija, ki je zavračala »bolgarsko-turško konvencijo« in nasprotovala njenemu določilu, »da bo sultan brez nadzorstva evropskih držav imenoval upravitelje Rumelije«. Rusofil Bezenšek je zato z obžalovanjem omenjal »prepad med Rusijo in Bolgarijo«, ki ga je povzročilo rusko nasprotovanje »plovdivskemu prevratu«, in še enkrat zatrdil, da ni Rusija nikoli nasprotovala bolgarski združitvi, temveč le knezu Battenbergu, ki naj bi hotel »iz Bolgarske« z britansko podporo »napraviti nasip proti Rusiji«. Vseeno naj bi bila po Bezenškovem mnenju za poslabšanje rusko-bolgarskih odnosov odgovorna tudi ruska diplomacija, ki ni dovolj odločno

⁶⁶ *Slovenski narod*, št. 51, 4. 3. 1886, »Mir« mej Srbi in Bolgari.

podprla »bolgarskih narodnih teženj« in preprečila srbsko-bolgarske vojne, s čimer je Bolgare potiskala v »roke kneza Aleksandra«. ⁶⁷

Bezenšek, ki je leta 1886 v *Slovenskem narodu* objavil serijo člankov o razmerah v kneževini Bolgariji in Vzhodni Rumeliji, je bil večkrat kritičen tudi do Bolgarov in jim je očital nehvaležnost, celo sovražstvo do Rusije, ki naj bi jih v letih 1877–1878 osvobodila. Rusko nasprotovanje turško-bolgarskemu sporazumu in sklepom konference ambasadorjev velikih sil v Carigradu je spravilo v očitno zadrego tudi rusofilske urednike *Slovenskega naroda*, ki so na eni strani pozdravljali združitev »severne in južne Bolgarije«, na drugi pa kratko in zadržano pisali o ruskem nezadovoljstvu s konferenčnimi sklepi in nezadovoljstvu »bolgarskega naroda z majhnimi pridobitvami«. Precej drugačno je bilo stališče katoliškega *Slovenca*, ki je poročal o podpori prebivalstva knezu Aleksandru in ugotavljal, da je odklonilni ruski odnos do Aleksandra in njegovega imenovanja za gubernatorja Vzhodne Rumelije napravil v Sofiji »jako nepovoljen vtis«. ⁶⁸

Osrednja slovenska časopisa, ki sta se dotlej že večkrat razhajala v komentarjih politike velikih sil in zlasti politike carske Rusije na Balkanu, sta se v ocenah ruske politike in političnih razmer v Bolgariji leta 1886 odkrito razšla. Medtem ko so v *Slovenskem narodu* in *Slovanu* še naprej zatrjevali, da je Rusija edini pravi zaveznik Slovanov, saj jih ne želi »potujčiti«, temveč »obvarovati, da se ne odtujijo svojemu plemenu«, ⁶⁹ so v *Slovincu* v članku z naslovom Zakaj smo protiruski konec novembra 1886 ugotavljali, da »ruska politika ni bila (...) in (nikdar ne bo) slovanska«, saj naj bi bil njen cilj ustanovitev »svetovne (ruske) države«, ki bo »podjarmila svet«. ⁷⁰ *Slovenec* je v tem smislu že poleti leta 1886 kritično pisal o ruskem odnosu do uniatov, katoličanov in Poljakov, v omenjenem članku Zakaj smo protiruski konec novembra pa opozarjal zlasti na rusko politiko v Bolgariji. Ta naj bi jasno razkrivala, da je Rusija podprla bolgarsko osvoboditev le zato, ker je Bolgarijo »potrebovala kot poslednjo postajo na veliki cesti v Carigrad«. »Če bi Rusija Bolgare iz slovanske ljubezni oprostila (osvobodila), bi jim ne nagajala, kakor jim je«, je menil *Slovenčev* komentator in se vprašal: »Če ima Rusija Bolgare kot slovanska država res tako rada, zakaj pa se s tolikošnjo trdovratnostjo vpira sjedinjenju Bolgarije z Istočno Rumelijo?« Po mnenju *Slovenčevega* pisca se je Rusija v nasprotju z Avstrijo, ki je podprla zatirane Bolgare in »federativno politiko balkanskih Slovanov«, na Balkanu »hudo pregrešila«. *Slovenčevi* uredniki so navedli tudi izjavo češkega voditelja Františka Ladislava Riegerja, ki

67 *Slovenski narod*, št. 40, 19. 2. 1886, K dogodkom na Balkanu. Bezenšek svojih člankov v *Slovenskem narodu* tudi leta 1886 ni podpisoval. Da so bili navedeni članki njegovi, navajam po bibliografiji njegovih spisov, ki jo je objavil Alojzij Bolhar v: Bolhar, Anton Bezenšek, str. 237.

68 *Slovenec*, št. 79, 8. 4. 1886, Vnanje države – Knez Aleksander.

69 *Slovenski narod*, št. 233, 12. 10. 1886, Nekoliko o »samostojnosti« Bolgarije.

70 *Slovenec*, št. 272, 27. 11. 1886, Zakaj smo protiruski.

je ugotavljal, da »Rusija jako nespametno ravna z Bolgari« in mora paziti na to, da »si (na Balkanu) ne ustvari kake druge Poljske«. ⁷¹

Osrednja slovenska dnevnikarja sta se podobno razhajala v ocenah prevrata v Sofiji avgusta 1886, ko so Bolgari – kot je zapisal *Slovenski narod* – »čez noč odstavili svojega šest čevljev dolgega kneza« in »mu nakazali pot čez mejo«. V *Slovenskem narodu* so vest o Battenbergovem odhodu in njegovem odstopu navdušeno pozdravili in trdili, da mora njegova odpoved prestolu »vsacega pravega Slovana navdajati s čistim veseljem«, saj naj bi bil Aleksander »zaradi svoje črne nevhvaležnosti proti Rusiji« edina ovira, da Bolgarija »doslej ni bila v pravem slovanskem tiru«, po njegovem odhodu pa bo Rusija v Bolgariji spet lahko obnovila »dolgo pogrešani« politični vpliv. ⁷² V *Slovincu* so bili povsem drugačnega mnenja. Odgovornost za prevrat so pripisali Rusom, ki naj bi bili s knezom Aleksandrom nezadovoljni, ker se je bolj »naslanjal na Angleže« kakor nanje in »hotel biti samostojen vladar«. Rusija naj bi pač želela imeti »na vzhodu balkanskega polotoka prosto roko«, zato se ji je knez Aleksander zameril takoj, ko je bil »imenovan za kneza bolgarskega« in je pokazal, da hoče samostojno voditi zunanjo politiko. ⁷³ V *Slovenskem narodu* in *Slovanu* so takšnim ocenam odločno ugovarjali in zatrjevali, da »Rusija niti od daleč ne misli, da bi Bolgariji odvzela državno samostalnost, temveč hoče le, da bi »si (ta) vladala v slovanskem smislu«, Rusija pa bi kot »osvoboditeljica in predstaviteljica slovanstva« v njej ohranila vpliv, »do katerega ima vso pravico«. Nasprotno pa bi se morala Bolgarija po predstavah »angleške diplomacije (...) popolnoma odreči Rusije, Slovanstva« in »postati južna Poljska, katera bi bila vedno voljno in pripravno orodje v rokah slovanskih sovražnikov«. ⁷⁴

Razhajanja med *Slovenskim narodom* in *Slovincem* so se še zaostriła ob poročilih o odporu bolgarskega sobranja in regentov proti ruskim pritiskom. V *Slovenskem narodu* so jeseni leta 1886 poročali, da se v Bolgariji ni »dosti spremenilo, odkar je odšel knez Aleksander«, saj naj bi tako kot za časa njegove vlade tudi po njegovem odhodu vladali nasprotniki Rusije. Kakšno je razpoloženje med »bolgarsko inteligenco«, naj bi se nazorno pokazalo ob začetku zasedanja sobranja, ko so iz dvorane odstranili podobi ruskih carjev Aleksandra II. in Aleksandra III. ⁷⁵ Toda v isti sapi je bilo mogoče na straneh slovenskega liberalnega dnevnika prebrati tudi vesti in komentarje, ki so trdili, da so »vsi pošteni in odlični Bolgari (...) za Rusijo«, medtem ko med njenimi maloštevilnimi nasprotniki prevladujejo ljudje, ki jih »vodijo osebne koristi in ne

71 Prav tam. Gl. tudi : Kermavner, *Slovenska politika v letih 1879 do 1895*, str. 377–387.

72 *Slovenski narod*, št. 191, 23. 8. 1886, Prevrat na Bolgarskem.

73 *Slovenec*, št. 195, 27. 8. 1886, Kaj pa sedaj?; *Slovenec*, št. 196, 28. 8. 1886, Rusija, Carigrad, Solun.

74 *Slovan*, št. 21, 1. 11. 1886, str. 335, Neodvisnost Bolgarske.

75 *Slovenski narod*, št. 210, 15. 9. 1886, Vnanje države.

poznajo domoljubja«. ⁷⁶ Vesti, ki so prihajale iz Sofije, naj bi bile sicer nezanesljive in protislovne, saj naj bi bile pisane tako, kot je »ugajalo regentom«. *Slovenski narod* je bil do regentov zelo kritičen in jim je očital neodgovorno, avtoritarno, celo pustolovsko politiko. Takšnemu mnenju se je v več obsežnejših člankih pridružil tudi Bezenšek, ki je konec novembra 1886 v uvodniku z naslovom *Iz Bolgarije* zapisal, da je »položaj mlade bolgarske države najkritičnejši in najžalostnejši« od njenega nastanka in »ni upanja za srečen izid iz labirinta, v katerega so zablodili nezreli bolgarski državniki à la Stambolov in drugi«. ⁷⁷ Po Bezenšku je bil prvi med regenti po odstavitvi kneza Aleksandra Stefan Stambolov ⁷⁸ demagog brez posebnega političnega prepričanja, ki se je »vedno držal onih, ki so bili na vrhu, Rusom pa je bil vedno sovražen«. ⁷⁹

V nasprotju s *Slovenskim narodom* so v *Slovenecu* po odhodu kneza Aleksandra v poročilih o razmerah v Bolgariji posvečali razmeroma malo pozornosti regentom, zato pa tem več ruski politiki. Po pisanju *Slovenca* je Aleksander padel, ker se je s svojim zavzemanjem za združitev Bolgarije zameril Rusom, Rusija pa si je po njegovem odstopu poskušala Bolgarijo podrediti. ⁸⁰ Ruski zastopnik general Kaulbars, ki je prišel v Bolgarijo septembra, naj bi bil tako diplomat »le po imenu«, v resnici pa »izredni ruski komisar ali še boljše diktator«, saj naj bi ne bila Rusija z regenti »prav nič zadovoljna«. ⁸¹ Tudi v *Slovenecu* so sicer objavljali vesti, ki so kritično opozarjale na avtoritarno postopanje »nove bolgarske vlade« in regentov ter ugotavljale, da bi Bolgari »bolj pametno ravnali«, če bi prenehali širiti »ogenj strankarskega sovraštva« in se ne bi več »pečali s preteklostjo«, temveč »raje mislili na prihodnost«. Toda Rusija bi morala Bolgare, če jim »res dobro hoče, (...) prepustiti lastnemu razvoju, kateri je že jel krepke kali poganjati«. ⁸² Pri tem naj bi bila ruska politika odvisna tudi od ravnanja bolgarske vlade, ki bi se morala poskušati z Rusi sporazumeti, obenem pa odločno braniti bolgarsko samostojnost, saj Bolgarom hrepenenja po samostojnosti »ne more nihče zameriti«. ⁸³

Osrednja slovenska časnika se v ocenah ruske politike na Balkanu in razmer v Bolgariji nista opazneje zblížala niti naslednje leto, ko je bolgarsko sobranje izvolilo Ferdinanda »Koburškega« (kot so ga imenovali v slovenščini) za novega bolgarskega kneza. V *Slovenskem narodu* so se čudili navdušenju, ki naj bi ob izvolitvi kneza Ferdinanda zavladalo v sobranju, saj naj bi njegovi poslanci poznali princa, ki ni bil »njihove krvi« in ni znal »jezika naroda«, le po fotografiji,

76 *Slovenski narod*, št. 242, 22. 10. 1886, K položaju na Bolgarskem.

77 *Slovenski narod*, št. 271, 26. 11. 1886, Iz Bolgarije.

78 V *Slovenskem narodu* so njegovo ime dosledno pisali Stambulov, v *Slovenecu* pa Stambolov.

79 *Slovenski narod*, št. 195, 27. 8. 1886, Bolgarska in Vzhodna Rumelija.

80 *Slovenec*, št. 212, 17. 9. 1886, Vnanje države.

81 *Slovenec*, št. 221, 28. 9. 1886, Vnanje države; *Slovenec*, št. 217, 23. 9. 1886, Vnanje države.

82 *Slovenec*, št. 219, 25. 9. 1886, Vnanje države.

83 *Slovenec*, št. 210, 15. 9. 1886, Vnanje države; *Slovenec*, št. 272, 27. 11. 1886, Zakaj smo protiruski.

o njegovih državniških sposobnostih pa naj bi ne imeli »niti najmanjšega dokaza«. Izvolitev »Koburžana« naj bi podpirale »nekatero velesile«, predvsem Velika Britanija, ki naj bi imela odločilno vlogo pri »vseh novejših dogodkih na Bolgarskem«, nasprotovala pa naj bi jim Rusija, ki naj bi tudi drugače ne priznavala sobranja. Sicer pa naj bi Ferdinandova izvolitev ne imela resnejših mednarodnih posledic. Bolgari naj bi imeli svojega kneza, »če ne drugače, na papirju«, pri čemer bi morali za to, da bi se negotovi položaj v Bolgariji zares umiril, izboljšati predvsem odnose z Rusi.⁸⁴ V nasprotju s *Slovenskim narodom* so bili v *Slovincu* Ferdinandovi izvolitvi naklonjeni in so celo poročali, da ji je osebno naklonjen tudi ruski car, strinjali pa so se, da ji bo Rusija, ki je zavračala izvoljeno sobranje kot nezakonito in ni priznavala regentstva, nasprotovala. V tej luči naj bi bila izvolitev Ferdinanda Sachsen-Coburg-Gothe za bolgarskega kneza politično dejanje kratkega dometa, s katerim so »hoteli regenti končati svoje politično življenje«. Po umestitvi novega kneza bi morali zato res odstopiti, saj bodo drugače z »vsakim korakom« podaljšali muke »nesrečnega (bolgarskega) naroda«.⁸⁵

Slovenski narod in *Slovenec* sta o političnih razmerah v Bolgariji večinoma v krajših sestavkih, objavljenih v rubrikah »Zunanje države« in »Politični pregled«, poročala tudi v naslednjih letih, toda njuno zanimanje za bolgarske dogodke se je opazno zmanjšalo. Do politike bolgarske vlade pod vodstvom Stambolova, ki naj bi bila nasilna in med Bolgari osovražena, sta bila oba lista neprikrito kritična, zato demisija Stambolova maja 1894 za njune urednike ni bila posebno presenečenje. Časopisa sta bralce obvestila, da je povzročil odstop Stambolova med Bolgari veliko vznemirjenje, vendar tudi odkrito zadovoljstvo, pri čemer je nemire zatrla vojska. V *Slovenskem narodu* so omenjali, da je imel Stambolov tudi velike zasluge, kar pa naj bi ne moglo prikriti dejstva, da je vladal avtoritarno in »kršil zakone«, medtem ko so se v *Slovincu* spraševali, ali ga ni morda »žrtvoval« knez Ferdinand, da bi si pridobil rusko zaupanje in priznanje. Takšna pričakovanja pa naj bi bila, kot so menili v *Slovincu*, povsem neutemeljena, saj naj bi želela »Rusija spraviti na (bolgarski) prestol nekoga, ki bi bil povsem odvisen od nje«, in doseči, da »bi se Bolgarija ne vladala več iz Sredca, temveč iz Peterburga«.⁸⁶ Pri tem sta se oba lista strinjala, da bo imela nova vlada, če bo želela v Bolgariji napraviti red, zelo težko nalogo.

Slovenski narod je naslednje leto po atentatu na Stambolova posvetil Stambolovu uvodnik, v katerem je njegovo politiko označil za »grozovito«. Vladanje Stambolova naj bi bilo na eni strani, kot je pisal nepodpisani pisec, v bolgarsko

84 *Slovenski narod*, št. 152, 8. 7. 1887, Koburžan – knez bolgarski.

85 *Slovenec*, št. 53, 9. 7. 1887, Bolgarski upor.

86 *Slovenec*, št. 125, 4. 6. 1894, Politični pregled.

zgodovino »zapisano s krvjo (njenih) najboljših mož«, saj je dal Stambolov številne bolgarske rodoljube postreliti in zapreti, na drugi pa je storil vse, da bi »Bolgare odtujil Rusiji«. V času vlade Stambolova naj bi v Bolgariji ne bilo »volilne svobode« in »neodvisnosti sodnikov«, potrpežljivost, s katero je »narod« prenašal »zlodejstva« vlade in njenega predsednika, pa naj bi bilo mogoče razložiti le s »stoletnim turškim gospostvom«. Vseeno je bil tudi avtor *Narodovega*, 17. julija 1895 objavljenega uvodnika mnenja, da Stambolovu ni bilo »mogoče odrehati« številnih zaslug in »bistrega uma«, zlasti pa ne bolgarskega patriotizma, ki naj bi ga med drugim kazale njegove v mladosti objavljene pesmi. Sam naj bi tudi ne bil edini odgovoren za svojo politiko, saj naj bi nanj vplivala »tuja diplomacija«, ki je poskušala »razdvojiti Ruse in Bolgare«. Atentat na Stambolova naj bi bil v tej luči »tragičen, obžalovanja in obsojanja vreden dogodek« brez posebnega političnega ozadja, saj naj bi bil Stambolov že nekaj časa politično mrtev in ga ni bilo potrebno na ta način »odstranjevati«. ⁸⁷ V *Slovencu* so bili ob atentatu na Stambolova mnogo bolj redkobesedni in so o njem le kratko poročali.

III

V devetdesetih letih 19. stoletja, ko so se pod vplivom zaostrenih nacionalnih odnosov v Habsburški monarhiji in vse bolj agresivnega nemškega nacionalizma slovenske politične stranke začele še živahneje kot dotlej ozirati k južnim Slovanom, se je zanimanje za dogodke na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini, Srbiji, Bolgariji, Makedoniji, Črni gori in drugod na Balkanu (v Romuniji, Grčiji in Otomanskem cesarstvu) še povečalo, časopisi pa so o političnih, gospodarskih in kulturnih razmerah v teh deželah razmeroma redno poročali in jih občasno tudi obširneje komentirali. Prevladujoče mnenje je bilo, da se mora Otomansko cesarstvo umakniti z Balkana, Habsburška monarhija pa južne Slovane in Grke podpreti v boju za osvoboditev izpod otomanskega gospostva.

V prvih letih 20. stoletja so bile v ospredju pozornosti obeh osrednjih slovenskih časnikov predvsem razmere na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini in Kraljevini Srbiji, že od leta 1901 pa sta vse več pozornosti posvečala tudi razmeram v Makedoniji. »Že nekaj časa se opazuje, da zadobivajo razmere na Balkanu čedalje kritičnejši značaj, zlasti vsled agitacije za oslobojenje Makedonije iz turškega jarma in nje združenje z Bolgarsko,« je v uvodniku pod naslovom Macedonski oblak konec februarja 1901 opozarjal *Slovenski narod*, ki je zvest svoji rusofilski usmeritvi omenil, da je Rusija skupaj s Francijo in Nemčijo v Sofiji zahtevala, naj bolgarska vlada makedonske protiotomanske odbore

⁸⁷ *Slovenski narod*, št. 162, 17. 7. 1895, Stambolov.

zatre. Ti naj bi namreč po pisanju ruskega časopisja »stali pod neposrednim vodstvom bolgarskega kneza Ferdinanda«, razmere v Bolgariji pa naj bi bile tudi po poročanju bolgarskega časopisja podobne kot leta 1883, »le da je takrat šlo za združenje Rumelije z Bolgarsko, zdaj pa gre za pridobitev Makedonije«. Po mnenju pisca članka je bil položaj kritičen, saj bi se »iz madeconskega oblaka lahko vsula toča« s posledicami, ki »slovanskim narodom ne bi bile v korist«. ⁸⁸ Da je položaj v Makedoniji zelo negotov, je v začetku poletja istega leta ugotavljal tudi *Slovenec*, ki je kritično zavračal odnos »Romunov, Turkov, Grkov, Madžarov, Albancev« ter velikih sil do Bolgarov in trdil, da je Rusija »prisilila Bolgarijo in bolgarski odbor, da opusti (...) delovanje v Makedoniji«. S tem so Turki dobili »proste roke in začeli zatirati Bolgare v Makedoniji, kakor so delali v letih 1875 in 1876 po Bolgariji«. Zaradi Makedonije bi se, kot je pisal komentator v *Slovincu*, morali Srbi in Bolgari nujno prenehati prepirati, saj naj bi to koristilo le Grkom, ki pa jim ne smejo »balkanski Slovani« nikdar prepustiti Makedonije. »Srbiji in Bolgariji je Egejsko morje neopohodno potrebno« in »glavna naloga obeh držav mora biti, da razširita svoje meje do tega morja«, je v uvodniku z naslovom Spletke proti balkanskim Slovanom 8. julija 1901 poudarjal *Slovenčev* komentator. ⁸⁹

Če so v *Slovenskem narodu* o razmerah v Makedoniji v začetku leta 1901 še poročali kot o grozečem Macedonskem oblaku, so v *Slovincu* v drugi polovici leta 1902 že pisali o »makedonskem vulkanu«. Opozarjali so, da se »utegne požar iz Makedonije« razširiti na sosednje države Bolgarijo, Srbijo in Črno goro, saj »imajo vse oči uprte« v Makedonijo. Jeseni leta 1902 so sicer že tudi omenjali, da so uporniki v Makedoniji neenotni, saj naj bi del med njimi ne težil k njeni priključitvi Bolgariji, temveč k »avtonomiji« in celo samostojni državi, toda hkrati so ugotavljali, da se »usoda Makedonije« ne bo odločala na Dunaju, v Petrogradu ali Istanbulu, temveč v Sofiji. V Bolgariji naj bi živelo na »stotisoče Macedoncev, ki so bili »naravni agitatorji« za stvar svoje domovine«, »ideja osvobojenja Makedonije« pa naj bi bolgarskemu prebivalstvu prešla v »meso in kri«. Sicer pa naj bi se »Bolgarija polastila vodstva na Balkanu«, medtem ko je Srbija zaradi »nespretne zunanje politike in žalostnih notranjih razmer« izgubila vlogo »slovanskega Piemonta«. ⁹⁰ O tem, da se je vpliv Bolgarije na Balkanu opazno povečal, so se strinjali tudi v *Slovenskem narodu*, kjer so avstrijski diplomaciji očitali, da jo je »mala Bolgarija« na Balkanu »nadkrilila«, bralcem pa sporočali: »Narod, ki čaka v Makedoniji in Stari Srbiji osvobojenja (...), nam je soroden po krvi, po jeziku in krščanski veri (...). Mi smo skrajna veja velikega jugoslovanskega naroda, čigar dom se razteza od Istanbula do Triglava.« ⁹¹

88 *Slovenski narod*, št. 43, 21. 2. 1901, Macedonski oblak.

89 *Slovenec*, št. 153, 8. 7. 1901, Spletke proti balkanskim Slovanom.

90 *Slovenec*, št. 214, 18. 9. 1902, Balkan; *Slovenec*, št. 237, 15. 10. 1902, Žerjavica v Makedoniji.

91 Cit. po: Demšič, *Kulturno-civilizacijska podoba Balkana*, str. 86.

Vstaja, ki se je v Makedoniji, kot je pisal *Slovenski narod*, začela na dan sv. Elija, 2. avgusta 1903, tako za slovenske časopise ni bila presenečenje. Osrednja slovenska dnevnikarja sta bralce od začetka leta obveščala o zaostrovanju razmer na Balkanu in »krvavih bojih v nesrečni Makedoniji, kamor gledajo evropske države, ne da bi ji pomagale«, po začetku vstaje avgusta pa svarila pred razširitvijo požara na Srbijo in Bolgarijo, kjer naj bi tudi »nevarno vrelo«. Nekateri najbolj vzneseni slovanofili so celo menili, da je »propad turškega gospostva« pred vrati, zaradi česar mora Makedonija postati »svobodna dežela« in nujno priti v »jugoslovanske roke«, saj naj bi bili, če se to ne bi zgodilo, »izgubljeni tudi Slovenci«. ⁹² Čeprav je med slovenskimi izobraženci in političnimi voditelji prevladovalo mnenje, da bi si morali Srbija in Bolgarija Makedonijo sporazumno razdeliti, so v slovenskih časopisih po odstranitvi Obrenovičev s srbskega prestola in politični krizi v Srbiji ključno vlogo v iskanju rešitve za makedonsko vprašanje pripisovali Bolgariji in kritizirali evropske velesile zaradi njihovega podcenjujočega odnosa do nje. Zanimanje za razmere v Makedoniji in Bolgariji se je jeseni leta 1903 še povečalo pod vplivom delovanja slovanofilke Terezije Jenko, ki je oktobra obiskala Sofijo in po povratku iz Bolgarije pred polno dvorano v Mestnem domu v Ljubljani poročala o »turškem nasilju« nad makedonskimi Slovani. Jenkova se je v Sofiji, kot je pisal *Slovenski narod*, sestala z »najuglednejšimi predstavniki slovanske misli na Bolgarskem«, med drugim z »bivšim bolgarskim ministrskim predsednikom dr. (Stojanom) Danevom«, in obljubila, da bo doma spodbudila zanimanje za »trpeče brate v Makedoniji«. Poslušalcem je prebrala pismo »makedonskega poročnika« Vladimirja Kanazirova, kateremu je nato tudi poslala zbrani denar za makedonske begunce. ⁹³ V Ljubljani so na pobudo župana Ivana Hribarja v začetku decembra 1903 ustanovili odbor, ki se je zavzel za zbiranje pomoči makedonskim beguncem, pesnik Anton Aškerc pa je pod vplivom vesti iz Makedonije prepesnil pesem Simona Gregorčiča Hajdukova oporoka iz leta 1870, posvečeno bolgarskim protiturškim upornikom, in jo objavil v reviji *Ljubljanski zvon* pod naslovom *Macedonski vstaš*. ⁹⁴

Slovenski časopisi so se večinoma izogibali vprašanju o narodni in jezikovni pripadnosti makedonskih Slovanov, ki so jih kratko označevali kar kot makedonske Slované ali pa zelo splošno omenjali, da je etnična sestava Makedonije zelo pestra, vendar je Slovanov največ, pri čemer med njimi prevladujejo Srbi in Bolgari. Mladi slovenski etnograf in zgodovinar Niko Zupanič, ki je leta 1903 na Dunaju pod psevdonomom K. Gersin objavil 48 strani obsegajočo publikacijo z naslovom *Macedonien und das türkische Problem*, je o v Makedoniji živečih

92 Zupanič, *Macedonija*, str. 244.

93 *Slovenski narod*, št. 277, 30. 11. 1903, Predavanje gospe Terezine dr. Jenkove. Glej tudi: Andonovski, Nekaj prispevkov k odmevu makedonske Ilidenske vstaje med Slovenci.

94 Aškerc, *Macedonski vstaš*, str. 1–2.

Slovanih, Turkih, Grkih, Albancih, Vlahih, Špancih itd. navajal tudi številčne podatke, toda v odgovoru na vprašanje, »h kateri veji slovanskega debela spadajo macedonski Slovani«, precej nejasno razpravljaj o južnoslovanskih jezikih, njihovih razlikah in njihovi jezikovni sorodnosti.⁹⁵ V *Slovenskem narodu* so njegovo delitev slovanskih jezikov in narečij tako zavrnil kot »prenagljeno« in »preveč samovoljno«. Pisec prikaza Zupaničeve publikacije je sicer menil, da lahko v Makedoniji sčasoma pride do narodnega poenotenja slovanskega prebivalstva, vendar v isti sapi ugotavljal, da bi bilo »gordijski vozal prepira med Srbi in Bolgari« najbolje presekati z njeno razdelitvijo med obe državi »po razvodju med Vardarjem in Strumo«.⁹⁶

Za takšno rešitev se je zavzemal tudi Zupanič, ki je bil prepričan, da bi bila srbsko-bolgarska razmejitev po razvodju med Vardarjem in Strumo »jezikovno utemeljena«, in menil, da bi bilo makedonske Slované mogoče vzgojiti v »najboljše Srbe in Bolgare«.⁹⁷ Takšna rešitev pa se ni zdela najbolj prepričljiva literarnemu zgodovinarju Franu Ilešiču, ki je leta 1906 v *Ljubljanskem zvonu* poročal o knjigi srbskega geografa Jovana Cvijića *Promatranja o etnografiji makedonskih Slované*. V prikazu knjige je povzel Cvijićevo ugotovitev, da je »macedonsko vprašanje eno najtežjih in najbolj zapletenih«, saj »narodna masa makedonskih Slované nima določene nacionálne zavesti, ni imela samostalne zgodovinske prošlosti«, »nima svojega knjižnega jezika« in nima »zanesljivih etnografskih znakov, na katerih osnovi bi se narodne slovanske mase označile kot srbske ali bolgarske«. Cvijić naj bi trdil, da so vsa »današnja vladajoča mnenja o etnografiji makedonskih Slované osnovana na pomotah, zlasti na krivi misli, kako je ime ‚Bugarin‘, kakor se praviloma nazivljejo macedonski Slovani, etnografsko ime.« Njegovo stališče naj bi bilo, da »macedonski Slovani v svoji masi nimajo nikakega narodnega čuta, ne bolgarskega ne srbskega, pač pa imajo predispozicije, da sprejmo bolgarski ali srbski narodni čut« in »da se brzo izpremene v Bolgare ali Srbe«. Toda Ilešič je dvomil, da lahko takšna »znanstvena konstelacija (...) služi za osnovo politične rešitve macedonskega vprašanja«, in z obžalovanjem ugotavljal, da bo to, če se bo uresničilo, zopet tako: »[M]asa ne bo dala pravca politiki, marveč politika masi«.⁹⁸

Osrednja slovenska dnevnikarica sta o razmerah v Makedoniji in spreminjajočih se srbsko-bolgarskih odnosih pozorno pisala tudi v naslednjih letih, vse do balkanskih vojn in prve svetovne vojne. Čeprav sta bila do srbske in bolgarske politike v Makedoniji občasno tudi kritična in je bilo v *Slovencu* še leta 1905 mogoče prebrati članek, ki je poročal, da se Srbija, Bolgarija in Grčija ne bojujejo

95 K. Gersin (N. Zupanič), *Macedonien und das türkische Problem*, Wien: Kratz & Helf. Com 1903.

96 *Slovenski narod*, št. 92, 24. 4. 1903, Makedonija in turški problem.

97 Zupanič, Makedonija (Etnografska skica), str. 87–88.

98 *Ljubljanski zvon*, 1906, št. 8, str. 510–511, Književne novosti – Cvijić J. dr.

za »osvobojenje Makedonije«, temveč le za svoje interese,⁹⁹ sta zvečine oba zastopala stališče, da »imata do Makedonije pravice edino Srbija in Bolgarija«. Zato sta optimistično, četudi sprva previdno in zadržano, pozdravljala leta 1905 sklenjeni sporazum o bolgarsko-srbski carinski zvezi in ostro obsojala avstrijske pritiske na Srbijo, naj se sporazumu odpove. »Ta carinska zveza je velike politične važnosti, ker je prvi korak k političnemu edinstvu obeh držav«, je 4. januarja 1906 trdil *Slovenski narod* in ugotavljal, da sta Srbija in Bolgarija s sporazumom storili nekaj resnično pomembnega, kar naj bi med drugim kazal prav ogorčen odziv avstrijskega vrha.¹⁰⁰ Toda medtem ko so v *Slovenskem narodu* v začetku leta 1906 še napovedovali, da se zaradi srbsko-bolgarske carinske zveze na Balkanu »dani« in se razmere tudi v Makedoniji umirjajo, so proti koncu istega leta bralcem že bolj stvarno sporočali, da so se srbsko-bolgarski odnosi spet precej ohladili. Po sklenitvi sporazuma o carinski zvezi naj bi, kot je pisal *Narodov* dopisnik iz Beograda, »začela vsa neodvisna bolgarska javnost živo zagovarjati idejo zbližanja med Bolgarijo in Srbijo«, a uradna Bolgarija naj bi ostala »hladna in rezervirana«, saj naj bi njeno zunanjo politiko vodil knez Ferdinand, »Nemec po rodu«, ki naj bi še »vedno upal«, da bo nekoč »sedel na prestolu« Velike Bolgarije, ki bo obsegala tudi (vso) Makedonijo.¹⁰¹

Po padcu Obrenovičev in ustoličenju Petra Karađorđevića na srbskem prestolu se je odnos vodilnih slovenskih časopisov do Bolgarije in Srbije tudi sicer opazno spremenil: simpatije za Srbijo so se zlasti v liberalnem časopisju povečale, za Bolgarijo pa ohladile. V *Slovenskem narodu* so bili mnenja, da se je z zamenjavo dinastije na srbskem prestolu začela »nova doba v razvoju Srbije in celega slovanskega juga«, saj v Srbiji ni »zavladal le duh svobode in poštenja«, temveč je prevladala tudi nova, jugoslovanska usmeritev v zunanji politiki. Za to naj bi se posebej zavzemal srbski ministrski predsednik Nikola Pašić, ki naj bi imel največ zaslug tudi za srbsko-bolgarsko zbližanje in sklenitev srbsko bolgarske-carinske zveze. *Slovenski narod* je odločno obsojal avstrijske pritiske na Srbijo in carinsko vojno Dunaja proti njej in odgovornost za ponavljajoče se zaostritve med Srbijo in Bolgarijo zaradi Makedonije in Stare Srbije večinoma pripisoval bolgarskim politikom in bolgarski vladi, ki naj bi podpirala bolgarsko »šovinistično časopisje in kroge«. Hkrati je Srbijo svaril pred politično in strankarsko razcepljenostjo, ki naj bi bila značilna za Bolgarijo, kjer naj bi se stranke »imenovalle kar po imenih svojih vodij: Stambulovisti, Tončevisti, Cankovisti«,¹⁰² o režimu kneza Ferdinanda pa je pisal, da je avtoritaren in nepripravljen sprejeti »jugoslovansko idejo«. Dopisnik *Slovenskega naroda* iz Beograda je v začetku leta 1907 bolgarske politike

99 *Slovenec*, št. 107, 10. 5. 1905, Makedonsko vprašanje.

100 *Slovenski narod*, št. 3, 4. 1. 1906, Srbsko-bolgarska carinska zveza.

101 *Slovenski narod*, št. 260, 13. 11. 1906, Srbija in Bolgarska.

102 *Slovenski narod*, št. 143, 24. 6. 1905, Belgrajska pisma.

obtožil, da želijo Makedonijo samo zase in zastrujejo odnose s Srbijo zaradi politike »liberalnih evropskih velesil«, ki »priznavajo tudi Srbe v Makedoniji« in težijo k razdelitvi Makedonije po »načelu narodnosti«, bralce pa miril, da do vojnega spopada med državama ne bo prišlo, saj naj bi imeli »srbski in bolgarski državniki (...) toliko zdrave pameti, da diferenc ne bodo odstranjevali s puškami in bajoneti«. ¹⁰³ Prikrita kritična ost na račun bolgarskih političnih razmer je bila prisotna tudi v uvodniku, ki ga je *Slovenski narod* decembra istega leta posvetil v Sofiji ubitemu »makedonskemu revolucionarju« Borisu Sarafovu. »Na vročih makedonskih tleh, kjer je stikalo za njim stotine turških orožnikov in vojakov, zanj ni bilo nevarnosti, na varnih bolgarskih tleh pa ga je zatekla usoda, ki mu je bila namenjena v ožji makedonski domovini«, je ugotavljal nepodpisani uvodničar. ¹⁰⁴

V *Slovenskem narodu* so bili tako tudi ob vesti, da se je bolgarski knez Ferdinand v prelomnih dogodkih polnem letu 1908 proglasil »za neodvisnega bolgarskega kralja«, precej zadržani. Novica po pisanju *Slovenskega naroda* res ni bila popolno presenečenje, saj naj bi bolgarski voditelji razglasitev neodvisnosti napovedovali že dalj časa, toda jeseni leta 1908, ko se je to zgodilo, »naj bi bil splošni položaj na Balkanu za takšno akcijo najbolj neugoden«. Sicer pa naj bi vse kazalo, da je bila »razglasitev Bolgarije za neodvisno kraljevino« dogovorjena med avstro-ogrsko in bolgarsko vlado. Knez Ferdinand se je za ta korak odločil neposredno po vrnitvi iz Budimpešte, kjer se je srečal z avstrijskim cesarjem Francem Jožefom, Franc Jožef pa je podpisnike berlinske pogodbe iz leta 1878 prav tedaj obvestil, da namerava Habsburška monarhija anektirati Bosno in Hercegovino. »Obe državi, Bolgarija in Avstro-Ogrska, sta s tem kršili berlinsko pogodbo«, je trdil anonimni uvodničar v *Slovenskem narodu*. ¹⁰⁵ Da se bodo razmere na Balkanu po razglasitvi neodvisne bolgarske kraljevine še zaostrele, so se strinjali tudi v *Slovenecu*, kjer so »novemu slovanskemu carstvu« prav tako posvetili obširen uvodnik. Toda to, da mora »Bolgarija prej ali slej postati tudi formalno neodvisna«, »Rumelija pa se mora popolnoma anektirati«, naj bi bilo že dolgo jasno. Knez Ferdinand naj bi s svojo odločitvijo le presekal »gordijski vozec«, pri čemer naj bi bolgarske neodvisnosti in »aneksije Rumelije« ne razglasil proti »volji velesil«. »Mogoče, da Anglije nima za seboj, da bi druge (velesile) za ta korak izvedele šele, ko se je izvršil, tega pač nihče ne bo verjel«, je bil prepričan *Slovenčev* komentator in dodal: »Z veseljem pozdravljamo oboje: (napovedano) aneksijo Bosne in proglasitev bolgarskega carstva: habsburškega orla nad Bosno in novo slovansko vladavino na Balkanu«. ¹⁰⁶

¹⁰³ *Slovenski narod*, št. 5, 7. 1. 1907, Balkanska pisma.

¹⁰⁴ *Slovenski narod*, št. 289, 13. 12. 1907, Boris Sarafov.

¹⁰⁵ *Slovenski narod*, št. 233, 8. 10. 1908, Preobrat v balkanskem vprašanju.

¹⁰⁶ *Slovenec*, št. 229, 6. 10. 1908, Novo slovansko carstvo.

Slovenčev komentar je bil v skladu s politično usmeritvijo Slovenske ljudske stranke, ki je podobno kot liberalni prvaki pozdravljala avstro-ogrsko aneksijo Bosne in Hercegovine v upanju, da bo ta s povečanjem števila južnih Slovanov v Habsburški monarhiji pospešila njihovo združitev v avtonomno državno enoto v njenem okviru. Čeprav so posamezniki v letih pred prvo svetovno vojno že omenjali možnost razpada monarhije, si velika večina politikov, izobraženstva in prebivalstva ni želela in predstavljala njenega skorajšnjega konca. Slovenski katoliški in liberalni voditelji so se zavzemali za odpravo dualizma in trialistično oziroma federalistično preureditev Avstro-Ogrske z ustanovitvijo posebne jugoslovanske državne enote v njej, državni vrh pa še naprej pozivali, naj podpre osvobodilni boj južnih Slovanov proti otomanskim oblastem in na ta način okrepi položaj dvojne monarhije na Balkanu. Toda v isti sapi je avstro-ogrška aneksija Bosne in Hercegovine, zaradi katere so se odnosi Avstro-Ogrske s Srbijo skrajno zaostri, privržence obeh slovenskih meščanskih strank neprikrito razdelila. *Slovenski narod* je vse do umiritve razmer spomladi leta 1909 ostro zavračal enostransko avstrijsko odločitev o aneksiji Bosne in Hercegovine, opozarjal na »upravičeno ogorčenje v Srbiji« zaradi nje in avstrijsko diplomacijo obtoževal, da je Habsburško monarhijo pripeljala na rob vojne s Srbijo, medtem ko je bil *Slovenec* bolj pomirljiv in se je ob izražanju simpatij za srbska stališča obračal na avstrijski državni vrh, naj se poskuša s Srbijo čim prej sporazumeti. Sicer pa naj bi bila, kot so v začetku leta 1909 menili v *Slovenskem narodu*, med balkanskimi državami v najtežjem položaju Bolgarija, od katere so v Istanbulu po razglasitvi neodvisnosti zahtevali visoko odškodnino in »strategijsko važen«, čeprav »majhen in nerodoviten košček« njenega ozemlja. Ob koncu istega leta so še zadovoljno zapisali, da »Bolgarija vse bolj poudarja slovansko smer svoje politike«, pri čemer ima »narod« proti »carju Ferdinandu« zaradi njegove negotove podpore slovanski usmeritvi »številne pomisleke«. ¹⁰⁷

Slovensko časopisje Bolgariji v zadnjih dveh letih pred izbruhom prve balkanske vojne ni posvečalo posebne pozornosti. Občasno so jo omenjali v zvezi z napetimi razmerami v Makedoniji ali bralce opozarjali na njene zdaj bolj zdaj manj napete odnose s Srbijo in drugimi sosedami. Novembra leta 1910 so tako v *Slovincu* poročali, da v Sofiji znova pripravljajo »revolucijo v Makedoniji«, da pa je prišlo med Srbi in Bolgari do sporazuma in da so Bolgari, ki so vedno »stali na stališču, da pripada njim celotna Makedonija«, Srbom priznali pravico do razširitve na Staro Srbijo. ¹⁰⁸ Toda če je zanimanje za Bolgarijo v slovenskem časopisju in javnosti v letih pred balkanskimi vojnami nekoliko upadlo, to ni prekinilo slovensko-bolgarskih kulturnih stikov. V Sofiji so prav tedaj natisnili

¹⁰⁷ *Slovenski narod*, št. 25, 1. 2.1909, Balkanska kriza; *Slovenski narod*, št. 300, 31. 12. 1909.

¹⁰⁸ *Slovenec*, št. 258, 12. 11. 1910, Vihar v Makedoniji.

več prevodov pesmi slovenskih pesnikov (Franceta Prešerna, Simona Jenka, Otona Župančiča in Antona Aškerca), že spomladi leta 1912 pa so v liberalnem časniku *Dan* v Ljubljani v nadaljevanjih objavili prevod povesti Ivana Vazova *Pod jarmom*, ki jo je prevedel slovanofil, v poznavanju slovanskih jezikov samouk Peter Miklavc. Z nastankom Balkanske zveze in prvo balkansko vojno se je leta 1912 skupaj z drugimi protiotomanskimi zaveznicami tudi Bolgarija vrnila na prve strani slovenskega časopisja. Slovenski časopisi so v poročanju z balkanskih bojišč in prestolnic kar tekmovali med seboj. Za *Slovenca* je tako o vojskovanju na Balkanu samo Bezenšek napisal 65 člankov.¹⁰⁹ *Slovenski narod* in *Slovenec* sta prvo balkansko vojno označevala za zgodovinsko prelomnico in »zadnje dejanje osvobojenja Balkana«, pri katerem pa balkanski narodi ne morejo računati na evropsko in avstrijsko pomoč. »Pravična Avstrija, ki bi umevala svojo vlogo na vzhodu, bi se lahko postavila na čelo osvobojenja Balkana, tako pa moramo gledati, kako prevzema to nalogo mala junaška Bolgarija«, je 9. oktobra 1912 v članku z naslovom *Na Balkanu je vojska* zapisal nepodpisani komentator v *Slovencu*.¹¹⁰

Zmage protiotomanskih zaveznic v prvi balkanski vojni so v časopisju in javnosti povzročile veliko navdušenje, policijski zaupniki so poročali o zdravicah zmagovalkam, posebej Srbiji, velik ugled pa so uživali tudi Bolgari, ki naj bi imeli, kot so poudarjali časopisi, pri zmagah balkanskih zaveznic sploh najpomembnejšo vlogo.¹¹¹ Janez Evangelist Krek, ki se je že prej učil bolgarščine, je po bolgarski zmagi pri Lozengradu spodbudil k organizaciji tečaja bolgarskega jezika v Ljubljani, ki ga je vodil slavist Ivan Mazovec.¹¹² Krek je marca leta 1913 v Ljubljani organiziral tudi bolgarski večer, na katerem sta sodelovala bolgarski stotnik, »junak bitke pri Lozengradu« S. Georgiev in njegova žena pesnica Ljuba Georgieva.¹¹³ Krek je med prvo balkansko vojno prav tako podpiral Srbe, toda po njenem koncu se je na seji vodstva Slovenske ljudske stranke 16. junija 1913 zavzel, naj stranka v srbsko-bolgarskem sporu podpre Bolgare, kar so prisotni soglasno sprejeli.¹¹⁴ Spor med srbskimi in bolgarskimi voditelji po bolgarskih zmagah v prvi balkanski vojni je močno vznemiril tudi dolgoletnega ljubljanskega župana in liberalnega voditelja Ivana Hribarja, ki se je odločil, da bo poskušal posredovati med sprtimi politikami. Za veliko noč leta 1913 se je odpravil v Sofijo, se tam nastanil v hotelu Splendid, ki sta ga vodila slovenska priseljenca Ivan Kenda in njegova žena, in se sestal z več bolgarskimi politikami in predsednikom bolgarske vlade Gešovom. Po pogovorih z njimi je odšel še v

109 Rahten, *Jugoslovanska velika noč*, str. 212, 237.

110 *Slovenec*, št. 232, 9. 10. 1912, *Na Balkanu je vojska!*

111 Rahten, *Jugoslovanska velika noč*, str. 239.

112 Dolenc, *Razvoj jugoslovanske misli pri Kreku*, str. 161; Rahten, *Jugoslovanska velika noč*, str. 239.

113 *Slovenec*, št. 67, 22. 3. 1913, *Bulgarski večer*. Na članek me je opozoril profesor dr. Valter Lukan z Dunaja, za kar se mu lepo zahvaljujem.

114 Šušteršič, *Moj odgovor*, str. 104. Tudi na ta podatek me je opozoril prof. dr. Valter Lukan.

Beograd, kjer se je sestal še s srbskimi politiki in Nikolo Pašićem. Po povratku v Ljubljano je bil prepričan, da je bilo srečanje Pašića in Gešova 2. junija 1913 tudi rezultat njegovega posredovanja, krivdo za odstop Gešova in drugo balkansko vojno pa je pripisal bolgarskemu »kralju« Ferdinandu, ki naj bi po naročilu tujih »mandatarjev« podpisoval »neslogo« med slovanskimi narodi.¹¹⁵

Med redkimi slovenskimi posamezniki, ki so pred prvo svetovno vojno zastopali stališče, da so zamisli o trialistični ali federalistični preureditvi Habsburške monarhije povsem nerealne, in so se zato zavzemali za združitev južnih Slovanov (Slovencev, Hrvatov, Srbov in Bolgarov) zunaj nje, so bili srednješolci, zbrani okoli lista *Preporod* v Ljubljani. Nekateri sodelavci *Preporoda* so bili mnenja, da so Slovenci, Hrvati, Srbi in Bolgari pripadniki enega samega naroda, ki bi moral težiti k skupnem jeziku, kar pa naj bi se zgodilo postopoma, po »naravni poti in ne na silo«. Vprašanje o vključitvi Bolgarov v načrtovano jugoslovansko skupnost je med člani skupine povzročilo tudi razhajanja, saj so nekatere med njimi motile »bolgarske šovinistične težnje«, za katere pa naj bi bila zopet odgovorna predvsem bolgarski »nemški« car in »njegova klika«.¹¹⁶ K nastanku »zvezne jugoslovanske republike«, ki bi združila Slovence, Hrvate, Srbe in Bolgare, je pod vtisom prve balkanske vojne v predavanju Slovenci in Jugoslovani 12. maja 1913 v Ljubljani pozval tudi pisatelj Ivan Cankar, ki pa je, kot je znano, nedvoumno poudaril, da je »jugoslovansko vprašanje« lahko le izključno politično, najrazličnejše ideje o postopnem spajanju južnoslovanskih jezikov in kultur pa so nerealne in nesprijemljive.

Izbruh druge balkanske vojne je slovenske politike in izobražence, čeprav je časopisje že vso pomlad zaskrbljeno poročalo o zaostrenih odnosih med Bolgari in njihovimi donedavnimi zaveznicami, neprijetno presenetil. »Angel miru plače, krije svoje lice, da ne vidi bratomornega boja«, je v *Slovincu* 18. julija 1913 pretresen zapisal njegov dolgoletni urednik in somišljenik Janeza E. Kreka Ignacij Žitnik, ki je menil, da za spopad ob Bregalnici niso »krivi Bolgari in Srbi«, temveč mednarodne spletke in intrige, ki jih bo s pogledom v arhive pojasnila šele »zgodovina«.¹¹⁷ Če so v obeh osrednjih slovenskih dnevnikih v prvih komentarjih bolgarskega vojskovanja s sosedomi glavno odgovornost za spopade še pripisovali Bolgarom, so po bolgarskih porazih obžalovali njihov težavni položaj. *Slovenski narod* je tako že sredi julija pisal o »bolgarski tragediji«, za katero naj bi bili zopet v prvi vrsti odgovorni »car Ferdinand« in »bolgarski šoviniisti«, in konec septembra sklenjen turško-bolgarski mirovni sporazum označil za »sramoto Evrope« in »najnižjo stopnjo bolgarskega ponižanja«, s katerim je bila »rana

115 Hribar, *Moji spomini, II. del*, str. 43–58.

116 Rahten, *Jugoslovanska velika noč*, str. 147.

117 *Slovenec*, št. 163, 18. 7. 1913, Svade in prevare.

prizadejana (vsem) Jugoslovanom«. Bolj pragmatičen je bil Janez E. Krek, ki je uredništvo *Slovenca* opomnil, naj preneha objavljati Srbiji naklonjene članke, in njegove urednike posvaril pred velikosrbskimi ambicijami, ki bi lahko škodovala Habsburški monarhiji in v njej živečim južnim Slovanom. Precej drugačno pa je bilo stališče socialdemokrata Henrika Tume, ki je ugotavljal, da so »balkanski narodi v dosedanjem državnem sestavu nesposobni ustvariti balkansko enoto ter rešiti jugoslovanski problem«. »Idejo boja za svobodo« naj bi »zadušile dinastije, srbsko-bolgarsko meščanstvo in srbsko-bolgarska duhovščina«. Po Tumovem mnenju je vojna med nekdanjimi balkanskimi zaveznicami razkrila »vso gnilobo evropskega nacionalizma«, zato bi moral biti klic socialdemokracije »proč z dinastijami, konfesijami in zgodovinskimi predsodki«. ¹¹⁸

V *Slovenskem narodu* so v uvodniku z naslovom Bog in Bolgari! 28. julija 1913 Bolgare primerjali s Slovenci. »Bolgari so veljali za trezne ljudi, za dobre organizatorje in za dobro organizirano ljudstvo,« so zapisali. »Nekaki balkanski Čehi so nam bili, drugim pa so se zdeli morda balkanski Slovenci.« Toda »uničila« naj bi jih »visoka samozavest separatističnega gesla: Bog in Bolgari«. To naj bi bil nauk tudi za Slovence, ki naj bi bili, ko so se primerjali z drugimi Jugoslovani, preveč zagledani »samo v svoje vrline« in se čutili »poklicani, da drugim dajejo nauke«. Kako nevarna sta takšna ošabnost in geslo »Bog in Slovenci«, naj bi nazorno kazala prav »nesreča bolgarska«, pred katero so zaman svarili bolgarski »slovanofili Gešov, Bobčev in Todorov«. ¹¹⁹

*

Slovenski zgodovinarji so v obdobju socialistične Jugoslavije posvečali razmeroma veliko pozornosti jugoslovanskemu gibanju in jugoslovanski ideji pri Slovencih pred prvo svetovno vojno, pri čemer so bile v njenem središču težnje slovenskih strank, političnih elit in izobraženstva po povezovanju s Hrvati in Srbi. Precej redkeje pa so opozarjali, da so v vseh treh slovenskih političnih taborih (katoliškem, liberalnem in socialdemokratskem) vse do prve svetovne vojne šteli k Jugoslovanom tudi Bolgare in so se od začetkov kontinuiranega slovenskega narodnopolitičnega gibanja v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja živahno in z velikimi simpatijami ozirali tudi k Bolgarom in Bolgariji. ¹²⁰ Na to pozabljeno poglavje slovenske zgodovine pred prvo svetovno vojno poskuša opozoriti ta prispevek.

¹¹⁸ Rahten, *Jugoslovanska velika noč*, str. 240–241.

¹¹⁹ *Slovenski narod*, št. 171, 28. 7. 1913. »Bog in Bolgari!«. Glej tudi: Melik, Problemi slovenske družbe, str. 366–367.

¹²⁰ Melik, Problemi slovenske družbe, str. 363.

Roumiana Preshlenova

BOLGARI IN SLOVENCİ – PRIMERJAVA V DOBI NACIONALIZMOV

Bolgarske in slovenske strokovnjake, tako prvi kot drugi so del slabo definirane postkomunističnega sveta, še vedno zanimajo družbene sile, ki si prizadevajo za večjo povezanost z zahodom ali pa za nasprotovanje le-temu. Gre za del intelektualnih prizadevanj za odstiranje ozadij sedanosti s sklicevanjem na preteklost. Bolgarijo in Slovenijo družijo nekatere skupne oziroma vsaj podobne posebnosti: obe sta geografsko majhni in obrobni, prebivalstvo je v glavnem slovanskega porekla, zgodovinsko gledano sta obe nastali po osamosvojitvi izpod dveh propadlih imperijev, otomanskega in habsburškega. Že v letih pred politično osamosvojitvijo so elite v obeh državah izrazile pripravljenost za sprejemanje nekaterih poglobitvenih značilnosti evropskega zahoda. Njihova prizadevanja je ob koncu dolgotrajnega procesa le kronal uspeh, vendar pa ni šlo brez padcev in nasprotovanj. Tako Bolgari kot Slovenci so bili v 19. in 20. stoletju podvrženi močnim ideološkimi vplivom tako z zahoda kot tudi vzhoda, ki so izoblikovali njun nadaljnji razvoj.

Skozi mehanizme vključevanja in izključevanja je ta okoliščina prispevala k oblikovanju idej vzhoda in zahoda, katolicizma in pravoslavja, slavizma in anti-slavizma. Obrobne družbe z evropske periferije niso bile samo pasivni sprejemnik vplivov, ki so prihajali od velikih jedrnih evropskih družb, temveč so dinamično in kritično sodelovale v procesu institucionalnega in kulturnega izbora, izmenjave in prilagajanja.¹²¹ Kot je izpostavila D. Mishkova, je pomembno, da »razumemo izobrazbo in univerzo kot usmerjevalki kulturnega transferja med ‚jedrnimi‘ in ‚obrobnimi‘ kulturami, kot odločilno sodelujoči pri mehanizmih prenosa, izmenjave in interakcije idej in paradigem preko nacionalnih meja ter kot pomembna dejavnika pri lokalnem prenosu in adaptaciji intelektualnih ‚uvozov‘«. ¹²² Eno najpomembnejših vprašanj v povezavi s to temo je, ali je nacionalizem produktivno, spodbujajoče in stimulatивно vplival na modernizacijo ali pa jo je le oviral. Intenzivnejša komunikacija je v 19. stoletju oblikovala pogoje in na različne načine poglobitno vplivala na odpiranje ali »zapiranje« v majhne lokalne svetove. To je ključno obdobje v evropski zgodovini, saj gre obenem za obdobje porasta nacionalizma in revolucije znanja.¹²³ Velik del nacionalnih elit se je izobraževal doma ali v tujini. Ljudje z univerzitetno izobrazbo so sodili v posebno kategorijo ljudi, saj pred oblikovanjem lastnih držav, nacionalne v primeru Bolgarije in federalne v slovenskem primeru, naroda nista razpolagala z visokošolskimi ustanovami. Vprašanja, ki še danes neprestano vzbujajo zanimanje, se dotikajo področij, kako so takrat povezali idejo naroda s tisto o visokošolski izobrazbi, natančneje z univerzo, kakšne so bile predpostavke in pričakovanja, kakšna je bila povezava med nacionalnim in univerzalnim in kakšni zaključki so nastali.

Podobno kot v drugih državah, ki so doživele radikalne kulturne spremembe v času prehoda iz predmoderne v moderno družbo, so tudi nekateri predstavniki bolgarske elite izrazili skrb o prihodnjem razvoju in »zahodnih« vzorcih. Kot oblika idiosinkrazije je bila ta družba neločljiv del zahodne pravoslavne cerkve v poznem 18. in 19. stoletju. Določeni sekularni sloji prebivalstva so izkazovali sovražnost do sodobne urbane civilizacije, ki se je identificirala s komercialnim duhom in stremljenjem za materialnimi dobrinami, ki sta postala sinonima »zahoda«. Takšni pogledi so se skladali s pogledi nekaterih tedanjih nemških filozofov, kot so bili Herder, Schelling in Schlegel. Večina bolgarske elite, vključno

121 Ta tematika je teoretično zajeta v npr.: Werner in Zimmermann, *Beyond comparison*. Primer Balkana je predstavljen v: Mishkova, *Liberalism and Tradition in the Nineteenth-century Balkans*.

122 Mishkova, *Education and Universities*, str. 12.

123 Teoretični vidiki tega procesa in večina empiričnih podatkov so že raziskani, čeprav strokovnjaki še vedno prisegajo na različne in včasih neobičajne modele oblikovanja narodov. Pred leti je Rogers Brubaker presenečeno komentiral obseg znanstvene literature s področja nacionalizma; glej v: Brubaker, *Ethnicity, Race, and Nationalism*, str. 22.

Pregled razvoja nacionalizma v Evropi je predstavljen v: Hroch, *Das Europa der Nationen*; Maxwell, *Typologies and phases in nationalism studies*; Тодоров, *Етнос, нация, национализм*.

s krščansko pravoslavno duhovščino, je zagovarjala »razsvetljeno Evropo« kot model, ki mu je potrebno slediti. Kljub temu da ima okcidentalizem negativen odnos do »zahoda«, pa naj, sodeč po zadnjih raziskavah, »ne bi uspeval v Bolgariji«. ¹²⁴

Pred oblikovanjem obeh držav je obstajalo razmeroma dolgo obdobje oblikovanja obeh narodov. V zgodovinoписju je to obdobje znano kot narodno prebujenje. Začetna faza preporoda se je začela znotraj multietničnih imperijev, otomanskega in habsburškega. Po odcepitvi držav od zgoraj omenjenih imperijev pa so se izoblikovale sodobne države. V obeh primerih so duhovniki kljub porastu vplivov liberalnih in sekularnih ideologij v začetku igrali pomembno vlogo kot promotorji narodne zavesti. Tako kot so bile pomembne posledice vedno večje mobilnosti od 19. stoletja dalje, je močno vplivalo tudi novačenje novih elit, ekonomskih in izobraženih, ki so bile zmožne in motivirane za nadaljnji razvoj ideje naroda. Vse pogostejši mednarodni stiki so jih navdihnili, da so med drugim izpolnili osnovno funkcijo vzgajanja občutka dostojanstva, če ne že enakovrednosti, v primerjavi z drugimi evropskimi narodi ali pa vsaj z njihovimi bolj uglednimi sosedi. V teh procesih so ključno vlogo odigrale tuje univerze, saj niti Bolgari niti Slovenci pred odcepitvijo od večnacionalnih imperijev niso bili uspešni pri vzpostavitvi lastnih visokošolskih institucij.

Na območjih, ki so jih poseljevali Bolgari, je bil poleg bolgarskega jezika z njegovimi številnimi variacijami na območjih z mešanim prebivalstvom kot *lingua franca* prisoten tudi turški jezik, grščina in do določene mere tudi francoščina pa sta bili v rabi v zelo ozkem socialnem sloju dobro izobraženih ljudi. Dokončanje osnutka rokopisa *Slavonsko-bolgarska zgodovina* (История славяноболгарская) bolgarskega meniha Paisija Hilendarskega leta 1762 in njegovo širjenje v naslednjih letih označujeta začetek bolgarskega preporoda. ¹²⁵ Rokopis je stremel k spreminjanju samozavedanja Bolgarov; prizadeval si je, da bi ga iz krščansko-ortodoksnega premaknil v bolgarsko-krščansko-ortodoksnega. Etnično komponento so poudarjali tudi v tiskanih medijih in šolah. ¹²⁶ Oblikovanje eksarhata v Konstantinoplu leta 1870 z bolgarskim patriarhom na čelu je bilo za Bolgare pomemben korak v smeri narodne emancipacije, ki je vodila stran od grške duhovščine znotraj otomanskega imperija. Po berlinskem kongresu, ki je leta 1878 načrtno sprejela spremembe na Balkanu po koncu rusko-turške vojne med letoma 1877 in 1878, so velike sile ustanovile avtonomno Kneževino Bolgarijo. Ta pa je pokrivala le majhen del ozemlja, ki so ga večinsko poseljevali Bolgari. Sama Bolgarija pa je razglasila samostojnost šele leta 1908.

¹²⁴ Danova, Once again on »Occidentalism«. Glej tudi: Clewing in Schmitt (ur.), *Geschichte Südosteuropas*, str. 417–419.

¹²⁵ Daskalov, *The making of a nation*.

¹²⁶ Гечева, Българската култура през Възраждането; Genchev, *The Bulgarian national revival period*; Daskalov, *The making of a nation*.

V začetnih fazah oblikovanja bolgarske nacionalne identitete je slovanska komponenta, ki je bila celo vključena v naslov zgodovine Hilendarskega, pomenila odmik od grške religiozne in kulturne prevlade znotraj otomanskega imperija. Ta »produktivni« slavizem je vseeno prišel v nasprotje z ruskim panslavizmom. V 19. stoletju je ruska politika na Balkanu s svojimi imperialističnimi težnjami, še posebej po neuspehu v krimski vojni, ki je potekala med letoma 1853 in 1856, povzročila, da je ideja o panslavizmu med bolgarskimi intelektualci in še zlasti med pripadniki narodnoosvobodilnega gibanja postala izjemno neprivlačna, saj je vzbujala distanco, podkrepljeno s strahom. Ta okoliščina je povzročila razkol v bolgarski eliti in jo razdelila na rusofile in rusofobe. Razkol je imel zelo dolgotrajne posledice na politično življenje v državi. Čeprav je Rusija z rusko-turško vojno med letoma 1877 in 1878 prispevala k emancipaciji Bolgarije od otomanskega imperija in zaradi tega v državi pridobila oznako »osvoboditelja«, pa je tudi bila edina država, ki je pred prvo svetovno vojno prekinila vse diplomatske stike z mlado bolgarsko kneževino za obdobje desetih let (1886–1896) zaradi neuspelega poskusa politične dominacije v državi.

Po drugi strani je bil slovanski vpliv na primeru Avstro-Ogrske hitro sprejet kot nekaj modernega in evropskega. Po letu 1878 so številčne češke kolonije in ugledni avstrijski arhitekti, ki so bili nastanjeni v večjih bolgarskih mestih, predvsem v Sofiji, igrali pomembno vlogo pri oblikovanju novega urbanega okolja. Po ponovni vzpostavitvi avtonomne Kneževine Bolgarije so se prizadevanja države, občin, ekonomskih in političnih elit odkrito usmerila v prevzemanje evropskih vzorcev in standardov, vpliv katerih je bil najprej viden v urbanističnem načrtovanju, gradnji in arhitekturi. Vzpostavili so tudi nove kulturne ustanove, ki pred tem niso obstajale – knjižnice, muzeje, visokošolske ustanove, gledališča, založniške hiše. V prvih desetletjih po osvoboditvi so bili evropski strokovnjaki vabljeni, da izvedejo ali pa podprejo te spremembe, kar je imelo dolgotrajen socialni vpliv, ki je začrtal smer za prihodnji razvoj. Javna razprava o modernizaciji ali »evropeizaciji« je v nasprotju s prejšnjim, vsiljenim otomanskim vzorcem (deloma tudi ruskim), zadevala stroške, sredstva in načine realizacije, vendar pa se ni spraševala o njenem smislu. Potemtakem bi iz tega lahko sklepali, da je obstajal širok družbeni konsenz o smeri razvoja.¹²⁷

Na slovenskem ozemlju »evropeizacija« v tem kontekstu ni bila nikoli pod vprašanjem, saj so bili temelji kulturnega razvoja, sprva samo v Ljubljani, vzpostavljeni že v začetku 18. stoletja. Leta 1701 je bila ustanovljena prva javna študijska knjižnica na Kranjskem. Filharmonična akademija (*Academia Philharmonicorum*) je bila ustanovljena ob koncu istega leta, predvsem zaradi

127 Preshlenova, *Challenges of Liberty*. Glej tudi: Schubert in Sundhaussen (ur.), *Prowestliche und antiwestliche Diskurse*.

prizadevanj glasbenika in kranjskega državnega uslužbenca Johanna Bertholda von Hofferja (1667–1718). Načrtovana Umetnostna akademija (*Academia incultorum*) sicer ni ugledala luči sveta, je pa bila zato ustanovljena *Academia Operosorum* (1683), predhodnica Slovenske akademije znanosti in umetnosti.¹²⁸ Sama akademija je promovirala umetnost in je bila zaslužna za uspešno uveljavitev italijanskega baroka v Sloveniji. Poleg Gradca, ki je sledil umetniškimi vplivom iz osrednje Evrope in jih potem posredoval svoji štajerski okolici, se je Ljubljana razvila kot umetniški center, ki je bil v glavnem pod italijanskim vplivom. Po letu 1700 so mesto preuredili po načelih baroka s pomočjo italijanskih stavbenikov, slikarjev in kiparjev, ki so jim pomagali lokalni obrtniki. Ljubljana je tako postala posrednik baročnega vpliva, ki je segal v okolico in dlje do Koroške, Štajerske in Hrvaške.¹²⁹

Znotraj Habsburške monarhije je slovensko prebivalstvo živelo v nemških, italijanskih in madžarskih kulturnih območjih znotraj štirih dežel: Koroške, Kranjske, Štajerske in Goriške. Pogovorni jezik višjih stanov – plemstva, meščanstva in izobražencev – je bila nemščina, na jugozahodu italijanščina, v Prekmurju madžarščina in na številnih krajih, vendar pa samo v izbrani družbi, francoščina. Vseeno pa je bila večina višjega stanu dvojezična ali pa tudi večjezična in je do določene mere tudi govorila in razumela slovenščino, ki je bila pogovorni jezik nižjih stanov. Slovenska elita je pogosto izkazovala naklonjenost germanizaciji in italijanizaciji. Naklonjenost germanizaciji je bila v veliki meri posledica nemške vojaške moči, ekonomskega uspeha in znanstveno-tehnološke prevlade, razumemo pa jo tudi kot sredstvo elit za ohranjanje svojega družbeno-ekonomskega in političnega položaja. Na majhen slovenski narod je imelo nemško okolje kontroverzen družbeno-kulturni vpliv, ki se je razlikoval glede na ideološke in deželne specifike. V nasprotju z Bolgari, ki so si želeli odcepitve in samostojnosti od otomanskega imperija, v očeh Slovencev, ki so stoletja živeli znotraj Habsburške monarhije, narodni sovražnik nista bila habsburška država in cesar, temveč njihovi neslovanski sosedi, torej Madžari, Italijani in Nemci.¹³⁰ Z drugimi besedami: politično, ekonomsko in kulturno konsolidacijo naroda so mislili v okvirih Avstro-Ogrske.

Objava *Kraynske grammatike* Marka Pohlina leta 1768 označuje začetek zgodnjega obdobja sodobnega narodnega gibanja med Slovenci, ki so ga slavisti označili kot »narodno prebujenje« ali »narodni prepород«, ki se je zgledoval po češkem modelu. Pohlinu so s svojimi pisanji v sedemdesetih in osemdesetih letih 18. stoletja sledili duhovščina in redki izobraženi laiki, ki so se posvetili

¹²⁸ Oset, *Zgodovina Slovenske akademije znanosti in umetnosti*.

¹²⁹ Štih, Simoniti, Vodopivec, *A Slovene history*, str. 173, 204–205.

¹³⁰ Vodopivec, Kulturno-duhovne razmere na Slovenskem; Štih, Simoniti, Vodopivec, *A Slovene history*, str. 312.

pisanju slovnice, slovarjev, zbirk pesmi, učbenikov in kmetijskih priročnikov pa tudi zapisovanju popularnih ljudskih pesmi in navad, prevodom *Biblije* in ostalih cerkvenih in laičnih tekstov.¹³¹

Ne glede na to je bila raba slovenščine v upadu. Število tistih, ki so na Kranjskem uporabljali slovenski jezik, je med letoma 1880 in 1910 upadlo za 20 odstotkov. Po podatkih uradnih avstrijskih statistik je opazen upad rabe slovenščine, kar gre pripisati nemški ekonomski, družbeni in politični prevladi. Dodaten premik v narodnem ravnovesju je odražalo tudi dejstvo, da se je iz veliko različnih razlogov – najsi bodo to politični ali materialni – del slovenske populacije opredeljeval za Nemce.¹³² Vendar pa bi morala biti germanizacija razumljena v širšem kontekstu; njene manifestacije ne bi smeli precenjevati v smislu realpolitike. Po izključitvi Dunaja iz nemških zadev v letih 1866 in 1871 in neuspelem poskusu združitve osrednje Evrope v konfederacijo pod habsburškim vodstvom je na Avstro-Ogrskem še vedno vztrajal občutek pripadnosti avstrijskemu nemštvu, ki so ga napajali skupni jezik, skupni zgodovinski spomin in tesne vezi na kulturnem in družbeno-ekonomskem področju. Etnična in kulturna skupnost je bila v komplementarnem odnosu do nacionalne države in nacionalni občutki so hitro prišli na plano, kadar je bila avstrijsko-nemška politična prevlada ogrožena, saj so bili eden drugemu edini zanesljivi koalicijski partnerji. Zahteve po intervenciji, ki bi koristila nemško govorečemu prebivalstvu dvojne monarhije, ali pa zahteve po združitvi srednjeevropskega nemštva v Veliko Nemčijo ali nemško osrednjo Evropo niso našle podpore med širšim prebivalstvom. Prevladal je politični značaj nemške družbe, ki ga je zaznamovalo sprejemanje primata narodno-državnih interesov in identitete nad pojmi ljudske solidarnosti.¹³³

1. maja 1848 so Čehi izdali poziv vsem »slovanskim bratom«, s katerim so v odgovor vsenemškemu frankfurtskemu parlamentu sklicali vseslovanski kongres v Pragi. Poziv je v imenu Slovencev podpisal slavist Franc Miklošič, vendar pa so se kongresa udeležili le štirje Slovenci od skupno 300 udeležencev. Njihova prisotnost pa je zadostovala, da so zaključki kongresa, ki so podpirali reorganizacijo Habsburške monarhije v federalno državo, vključevali tudi slovenske zahteve: združitve slovenskega ozemlja v Kraljevino Slovenijo z glavnim mestom v Ljubljani, diplomatsko priznanje veljavnosti slovenskega jezika, uporabo slovenščine v državni upravi, šolah in sodstvu ter ustanovitev univerze v Ljubljani.¹³⁴ Liberalne zahteve po jasnejših narodnih politikah so ob koncu

131 Štih, Simoniti, Vodopivec, *A Slovene history*, str. 257 in sl.

132 Štih, Simoniti, Vodopivec, str. 317.

133 Več o tej temi v: Vermeiren, Germany, Austria, and the Idea of the German Nation.; Kirchhof, *Die Deutschen in der österreichisch-ungarischen Monarchie*. O skupnem dojetju Slovencev in avstrijskih Nemcev glej prispevek Marka Zajca v tem delu.

134 Štih, Simoniti, Vodopivec, *A Slovene history*, str. 286.

šestdesetih let 19. stoletja privedle do prvega javnega množičnega zborovanja na ozemlju Slovenije. Pobuda za ta pomembna javna zborovanja, ki so bila oblikovana po irskem in poimenovana »tabori« po češkem zgledu, je prišla od štajerskih Slovencev. Med letoma 1868 in 1871 se je na slovenskem ozemlju zvrstilo 18 taborov, povprečno pa se je enega srečanja udeležilo med 5.000 in 6.000 ljudi (največ, 30.000, se jih je udeležilo tabora v Vižmarjah pri Ljubljani). Vrhunec teh srečanj so predstavljali govori, v katerih so narodni voditelji in poslanci podpirali Zedinjeno Slovenijo ter zahtevali uvedbo slovenščine v šolah in javni upravi, izgradnjo novih šol in ustanovitev slovenske univerze. Govori so se dotikali tudi ostalih perečih tem takratnega časa, predvsem ekonomskih. Tabore so začeli organizirati mladoslovenci, po začetnih uspehih taborov pa so se jim pozneje pridružili še staroslovenci.¹³⁵ Voditelji in predstavniki slovenskega narodnega gibanja so prihajali iz vrst laičnih intelektualcev in katoliške duhovščine, ki so tvorili majhen, vendar dovolj širok krog izobraženih ljudi iz vrst elit srednjega razreda, ki so postali dinamičen dejavnik politične in kulturne emancipacije od približno leta 1840 in to ostali vse do prve svetovne vojne. Ob koncu 19. stoletja so slovenske politične elite k svojim že tradicionalnim zahtevam dodale še jugoslovansko dimenzijo. Konservativci so iskali zaveznike v hrvaških strankah, medtem ko so liberalci in socialdemokrati v svoje načrte vključevali tudi srbske politične skupine, Srbe in celo Bolgare izven dvojne monarhije.¹³⁶

Od tridesetih let 19. stoletja so se nekateri slovenski intelektualci osredotočali na industrijski razvoj in modernizacijo poslovanja in trgovanja po zgledu zahodne Evrope. Industrijo, obrtniška in trgovska združenja, časopise in revije so uporabljali za uresničevanje svojega poslanstva: širjenja navdušenja nad tehnologijo, znanostjo in industrijo, zagotavljanja informacij o tehnoloških inovacijah, novih proizvodnih postopkih in orodjih, sodobnem upravljanju v kmetijstvu in izpopolnjenih programih za izgradnjo železnic. Prav tako so razpravljali o načinih zaščite tradicionalne strukture slovenske družbe in kako jo voditi na pot modernizacije znotraj habsburškega imperija, ki se je otepal idej o revoluciji ali kakršni koli radikalni spremembi.¹³⁷

Od sedemdesetih let 19. stoletja se zaradi zavzemanja za politične spremembe, ki so bile bistvene za ločitev od otomanskega imperija, bolgarske elite dolgo niso ukvarjale z ekonomsko modernizacijo.¹³⁸ Pomemben del projektov za narodno emancipacijo je obsegal parlamentarno demokracijo, tehnološko preobrazbo, povečanje števila sredstev za komunikacijo, obvezno in splošno dostopno šolstvo in urbanizacijo. V tem kontekstu so modernizacijo razumeli kot premagovanje

135 Štih, Simoniti, Vodopivec, *A Slovene history*, str. 301.

136 Vodopivec, *Educated Elites in Slovene Regions*, str. 66.

137 Vodopivec, *O gospodarskih in socialnih nazorih*.

138 Preshlenova, Frusetta, *Liberty's neglected child*.

zapletene, z Orientom povezane otomanske dediščine. V retoriki poznega 19. in zgodnjega 20. stoletja je bil prevzem zahodnega modela socialnega razvoja razglašen za pot, ki ji morajo Bolgari slediti, da bodo lahko zasedli svoje mesto med civiliziranimi, uspešnimi ali zgolj razsvetljenimi narodi in na tak način postali del modernega sveta.¹³⁹

Ta prizadevanja pa je ovirala skrb o stanju šolstva v državi. Skrb je odražala močno željo po približevanju modernim dosežkom držav, ki so izoblikovale podobo Evrope, in prizadevanje zanj. Zdelo se je, da si šolstvo prizadeva spremeniti kulturno pripadnost Bolgarov in jo premakniti iz balkansko-orientalskega modela v evropskega.¹⁴⁰ Zato so bolgarske elite v 19. stoletju svoje napore usmerile v ustanovitev mreže osnovnih šol, ki je sledila helenskemu šolskem modelu, vendar pa so se počasi tudi začeli odmikati od njega. Znatnemu napredku se je zoperstavljal vpliv grške duhovščine in šolstva, ki je prevladoval med bolgarskimi intelektualci do sredine 19. stoletja.¹⁴¹ Promoviralo se je več javnih praznovanj, povezanih z izobraževanjem, ki niso bila namenjena le aktivizaciji družbene energije, ampak tudi promociji narodne zavesti. Največje tako praznovanje je dan svetih Cirila in Metoda, ustvarjalcev cirilice. Že od 1851/1857 se ta dan praznuje kot dan bolgarskega šolstva in kulture ter slovanske pismenosti. To pa je le eden od številnih primerov bolgarske naklonjenosti šolstvu, ki se je razvila skozi stoletje in pol. Poročila tujih opazovalcev s konca 19. in začetka 20. stoletja nakazujejo na to posebnost.¹⁴² Visoka raven pismenosti ima v vseh pogledih pomembne posledice na modernizacijo. Vzporedno s svojo vlogo pri gradnji naroda šolstvo tudi širi znanje in veščine ter tako na splošno prispeva k pospešenemu ekonomskem razvoju, še posebej pa k industrializaciji. To stališče, ki so ga imeli aktivisti Prebujenja, pojasni, zakaj so šolstvu posvečali tako pomembno vlogo, še posebej po letu 1878. Primerljivi kazalniki bolgarskega šolstva na koncu 19. in na začetku 20. stoletja – državno financiranje *per capita*, število učiteljev na tisoč prebivalcev, delež otrok, starih med pet in 15 let, ki so *redno* obiskovali pouk – so se približevali povprečnim vrednostim, ki so jih imele

139 Николова, Саздов (ur.), *Програми, програмни документи и устави*.

140 Димитров, *Училището, прогресът и националната революция*; Генчев, *Българската възрожденска интелигенция*; Генчев, *Българско възраждане*; Гаврилова, *Векът на българското духовно възраждане*; Аретов, Заимова (ur.), *Модерността вчера и днес*. Več na splošno o tem vprašanju glej v: Latouche, *Die Verwestlichung der Welt*; Даскалов, *Между Изтока и Запада; Проблемът Изток-Запад*.

141 Данова, Димова, Калицин (ur.), *Представата за »Другия« на Балканите*; Аретов, Чернокожев (ur.), *Балканските идентичности в българската култура от модерната епоха*; Аретов (ur.), *Да мислим Другото*; Danova, *Créer les frontières ethniques*; Daskalov, *Transformations of the East European Intelligentsia*.

142 Več o tem v: Kitromilides, Tabaki (ur.), *Greek-Bulgarian Relations*; Preshlenova, *Emancipation through Education*.

ostale evropske države in so bili ene izmed najvišjih v jugovzhodni Evropi.¹⁴³ Ti kazalniki nakazujejo na strateške investicije, katerih maksimalen učinek je bil predviden za prihodnje generacije. Glede na uradne statistike se je pismenost v Bolgariji v obdobju od konca 19. stoletja do začetka druge svetovne vojne podvojila s 27 na 52 odstotkov. Pozitiven, vendar pa nezadosten napredek je bil posledica dajanja prednosti šolstvu. Razširila se je že obstoječa mreža osnovnih šol, številne šole so bile zgrajene s prostovoljnim delom lokalnega prebivalstva, po letu 1879 so ustanovili tudi veliko število poklicnih šol. Ministrstvo za šolstvo je z zakonom iz let 1891 in 1909 prevzelo administracijo in nadzor nad vsemi izobraževalnimi ustanovami v državi. V šolskem letu 1909/1910 samo 22 odstotkov vseh šoloobveznih otrok ni redno obiskovalo pouka v osnovnih in srednjih šolah, ki so bile brezplačne.¹⁴⁴ Do določene meje je dvig izobraženosti zmanjšal prepad med majhnim številom visoko izobražene elite in nepismeno večino prebivalstva. Veliko tujcev, večinoma Slovanov iz Habsburške monarhije, je bilo povabljenih, da predavajo in organizirajo šolstvo v Bolgariji.¹⁴⁵

Eden takih je bil Anton Bezenšek, ki je deloval kot »pripovedovalec« napredka bolgarskega šolstva slovenski družbi. Bezenšek, ki je deloval in živel v Bolgariji od leta 1879 pa vse do svoje smrti v Sofiji leta 1915, je bil slovenski jezikoslovec, stenografski strokovnjak, poznan po priredbi Gabelsbergerjeve stenografije za južnoslovanske jezike, novinar, predavatelj in ustanovni oče bolgarske stenografije. Deloval je kot stenograf v bolgarskem parlamentu, predaval je na srednjih šolah v Sofiji in Plovdivu in od leta 1910 tudi na Univerzi v Sofiji. Bezenšek je tudi objavil serijo šestnajstih člankov na temo državnih zadev in šolstva znotraj novoustanovljene Kneževine Bolgarije v revijah *Popotnik* in *Ljubljanski zvon* ter delo *Bolgarija in Srbija*, ki bilo objavljeno leta 1897 in prodano v več kot 70.000 izvodih.¹⁴⁶ V članku, ki ga je objavil leta 1880, je zapisal, da so vsi srednješolci marljivi in pridni, na nek način celo »evropski«. V svoji kolumni *Šola slovanskega juga* je hvalil Univerzo v Sofiji, še posebej pa njenega sponzorja Evlogija Georgieva. Bezenšek je med drugim objavil tudi učbenike nemškega jezika in etike za Bolgare, predavanja o bolgarskih ljudskih pesmih ter tudi bolgarsko slovnico za Slovence (1880, 1913). V duhu splošnega navdušenja za sodelovanje med slovanskimi narodi, ki je prevevalo slovenske intelektualce v

143 Sundhaussen, *Alphabetisierung und Wirtschaftswachstum in den Balkanländern*.

144 Костов, Парушева, Прешленова (ur.), *И настъпни време за промяна*.

145 Певев, Петров, *Чужденци – просветни дейци в България*.

146 Bezenšek, *Bolgarija in Srbija*. Neverjetno je, da je Bezenšek posvetil dve tretjini svojih publikacij Bolgariji. Razlog za to se skriva v dejstvu, da je sam zelo dobro poznal državo in imel o njej več informacij. Bezenšek je večino svojega življenja preživel v Bolgariji, kljub temu da je leta 1884 dobil uradno povabilo, da pride poučevat stenografijo v Ljubljano. Leta 1909 je pridobil bolgarsko državljanstvo (ЦДА, ф. 772к, оп. 1, а.е. 15, л. 1-4).

Več o Bezenšku v člankih Petra Vodopivca in Ivayla Nacheva v tem delu.

drugi polovici 19. stoletja, je spodbujal slovensko mladino, naj »neguje slovenski jezik, da bo odmeval od Triglava do Balkana«. ¹⁴⁷ Bezenškova vizija slovanske enotnosti pa ne vključuje samo medsebojnega sobivanja. Namiguje namreč na poznavanje, komunikacijo in medsebojno interakcijo.

Polaganje temeljev slovenskega jezika in šolstva je potekalo razmeroma počasi in se je razlikovalo od province do province. Samo na Kranjskem je bila večina osnovnih šol slovenskih. Večina nižjih gimnazij je lahko uporabljala slovenščino (od leta 1873 v Ljubljani), prav tako tudi realke in tehnične šole. Slovenščina se je lahko le delno uporabljala pri delu z državnimi institucijami in še to v kombinaciji z nemščino in le pri določenih temah. Nemščina je ostala jezik poučevanja na višjih državnih gimnazijah, razen v Kopru, kjer je prednjačila italijanščina. V večini primerov pa je bila uporaba slovenščine v osemdesetih letih 19. stoletja kot uradnega jezika v že ustanovljenih in na novoustanovljenih šolah ter jezika uradnih ustanov omejena in se je srečevala s številnimi problemi. Nasprotovanje italijanske in nemške opozicije uvedbi slovenščine v tem času ni upadlo, temveč se je samo še povečalo. Boj za vpliv nad šolami in mladino je dobil novo, organizirano obliko. Na Dunaju je bilo leta 1880 z namenom podpiranja nemškega izobraževanja v avstrijskih provincah z narodno mešanim prebivalstvom ustanovljen Deutsche Schullverein, ki je hitro pridobil podporo, saj so se podružnice kmalu pojavile v več krajih na Štajerskem in Koroškem. Na obmejnih območjih in tistih predelih, kjer je prebivalo italijansko prebivalstvo, je vlogo zaščitnika italijanskega jezika prevzela zveza Pro Patria (1886), ki jo je po ukinitvi nasledila Lega Nazionale (1891). Slovenci so leta 1885 ustanovili Družbo sv. Cirila in Metoda, ki je gradila in podpirala šole na obmejnih območjih. Članstvo in število podružnic sta hitro narasla in družba je kmalu odprla prvo šolo v Trstu (1887). Čeprav je veliko slovenskih akademikov še vedno pisalo v nemščini, je število znanstvenih člankov, napisanih v slovenskem jeziku, vsako leto po koncu osemdesetih let 19. stoletja naraščalo. Nekateri znanstveniki so začeli pisati izključno v slovenščini. Eden prvih takih znanstvenikov je bil zgodovinar Franc Kos (1853–1924), utemeljitelj slovenskega akademskega zgodovinopisja. Slovenska matica, druga najstarejša založniška hiša, ustanovljena leta 1864 v Ljubljani z namenom razvoja znanosti in kulturnega napredka Slovencev, je nadaljevala z objavljanjem znanstvenih in literarnih del; geografskim, naravoslovnim, fizikalnim in medicinskim priročnikom so se pridružile tudi prve knjige o umetnosti zgodovini in filozofiji v slovenščini. ¹⁴⁸ Z založniškimi aktivnostmi na področju objavljanja slovenskih učbenikov, ki so jih uporabljali v

¹⁴⁷ Шуштар, Реакции в словенската педагогическа преса. Glej tudi: Иванова, *Южнославянските езици между националната индивидуалност и славянската взаимност; 155 години от рождението на Антон Безенишек*.

¹⁴⁸ Štih, Simoniti, Vodopivec, *A Slovene history*, str. 313–316.

srednjih šolah, je Slovenska matica igrala pomembno vlogo tudi pri oblikovanju terminologije. Matica je tudi prispevala k združevanju slovenskih intelektualcev in učenjakov ter s tem pripomogla k oblikovanju slovenskega komunikacijskega prostora.¹⁴⁹ Peter Vodopivec na kratko povzame, da »so bile kulturne spremembe, ki jih je doživljalo slovensko prebivalstvo v drugi polovici 19. stoletja in pred začetkom prve svetovne vojne, veliko bolj temeljne in daljnosežne kot pa družbene in ekonomske«.¹⁵⁰

Kljub močni konkurenci, ki so jo predstavljale nemške in italijanske izobraževalne aktivnosti, so slovenska ozemlja, ki so pozneje prišla v Kraljevino Jugoslavijo, imela najvišjo stopnja pismenosti prebivalstva. Stopnja pismenosti je impresivna celo v primerjavi s preostalimi deli Habsburške monarhije. Ob koncu 19. stoletja je po ocenah slovenskih zgodovinarjev stopnja pismenosti narasla na 80 odstotkov, v nekaterih predelih celo na 85. Pred začetkom prve svetovne vojne so se Slovenci, kar se tiče stopnje pismenosti znotraj Habsburške monarhije, uvrščali takoj za Nemce, Čeha in Italijane.¹⁵¹ Zelo povedni so podatki o nepismenosti žensk: če primerjamo podatke po območjih, ki so pozneje sestavljali Kraljevino Jugoslavijo, je bilo nepismenih samo 19 odstotkov Slovenk, skoraj 60 odstotkov Hrvatice, preko 80 odstotkov Dalmatic in preko 90 odstotkov prebivalk Bosne in Hercegovine.¹⁵²

V 19. stoletju je vedno več Bolgarov spoznalo dosežke in vrednote takratne evropske družbe zaradi vedno močnejših trgovinskih odnosov, stikov z novo vzpostavljenimi diplomatskimi predstavništvi velikih sil znotraj otomanskega imperija, evropskih popotnikov, krščanskih in protestantskih misijonov v jugovzhodni Evropi in zaradi študija na evropskih univerzah. Po teh kanalih so na Balkan prodirale moderne politične ter tudi ekonomske in kulturne ideje.¹⁵³ Veliko uglednih Bolgarov, na primer Vasil Aprilov, Ivan Bogorov, Konstantin Fotinov, Gavril Krăstevič, Ivan Seliminski, nekateri so bili celo diplomanti uglednih evropskih univerz, je v času preporoda podpiralo idejo o ustanovitvi lastne univerze ali visoke šole. Ustanavljanju univerze v Bolgariji lahko sledimo skozi tradicijo in predhodnike ter tudi skozi duhovniške prispevke literarnih šol Pliska-Preslava in Ohrida, kjer je deloval tudi sv. Kliment Ohridski, nadarjeni

149 Lazarevič, Lorenčič, *Podobe modernizacije*, str. 451 in sl.

150 Vodopivec, *Educated Elites in Slovene Regions*, str. 71.

151 Vodopivec, *Educated Elites in Slovene Regions*, str. 63. Po Sundhaussenu, je bila leta 1900 stopnja nepismenosti med Slovenci, starimi 10 let in več, 18-odstotna, v enakem obdobju pa je za enako skupino odstotek nepismenih na Hrvaškem znašal 50 odstotkov, več kot 70 odstotkov za prebivalce Dalmacije in več kot 90 odstotkov za prebivalce Bosne in Hercegovine. V: Sundhausen, *Historische Statistik*, str. 535, Tab. 137.4.

152 Sundhausen, *Historische Statistik*, str. 535, Tab. 137.4.

153 Beseda Balkan se uporablja kot sinonim za jugovzhodno Evropo in prebivalce tega ozemlja brez zaničljivih konotacij, ki so neločljivo povezane z nekaterimi deli zahodnoevropskih avtorjev. Glej: Todorova, *Imagining the Balkans*.

učenec sv. Cirila in Metoda. Njihov prispevek k adaptaciji cirilice za bolgarski jezik, številni prevodi, pisana besedila in ideja o složnosti med profesorji in učenci so se lahko primerjali s srednjeveškimi univerzami v državah osrednje in zahodne Evrope.¹⁵⁴ Enako vizijo so delili ustanovitelji Bolgarskega akademskega združenja, ustanovljenega leta 1869 v Braili, ki je predhodnik Bolgarske znanstvene akademije s sedežem v Sofiji, Bolgarske skupnosti v Konstantinoplu in Bolgarskega eksarhata, ustanovljenega leta 1870 v prestolnici otomanskega imperija. Vendar pa sta pomanjkanje sredstev in tuja vlada preprečila uresničitev tega cilja.

Po letu 1878 so protagonisti pri ustanavljanju visoke šole postali prvi bolgarski princ Aleksander von Battenberg, češki profesor Konstantin Jireček, ki je bil 1881–1882 minister za šolstvo, in številni bolgarski intelektualci in politiki. Prva visoka šola je bila tako ustanovljena leta 1888, le desetletje po ponovni vzpostavitvi države, in je leta 1904 dobila naziv univerze. Za odločilno se je izkazala želja politične elite, še posebej Stefana Stambolova, po ustanovitvi ustanove, ki bi simbolizirala evropsko razvojno pot. Največja osebna donacija, opravljena v Bolgariji, je bila posebej namenjena ustanovitvi državnih visokih šol. Evlogi Georgiev, najbogatejši Bolgar 19. stoletja in eden radodarnejših pokroviteljev narodnega šolstva in razsvetljenstva, je leta 1896 za izgradnjo prostorov bolgarske univerze podaril 10.200 m² zemljišča v Sofiji in 800.000 frankov. V svoji oporoki je zapustil še 6.000.000 frankov za ustanovitev tehniške univerze.¹⁵⁵ Velika večina profesorjev na univerzi so bili bolgarski državljani, ki so se izobraževali v tujini. V študijskem letu 1903/1904 je njihov delež znašal že 90 odstotkov. Največ jih je svoj študij zaključilo na avstrijskih univerzah ali visokih šolah Habsburške monarhije.¹⁵⁶ Podobno je bilo tudi v Sloveniji, saj so prvi slovenski strokovnjaki, znanstveniki in profesorji Univerze v Ljubljani svoj študij zaključili na tujih univerzah in visokih šolah, večinoma na avstrijskih izobraževalnih ustanovah.¹⁵⁷

A gledano s klasičnega vidika je Univerza v Sofiji vse do leta 1918 ostala nepopolna, saj je imela samo Fakulteto za fiziko in matematiko, Fakulteto za zgodovino in filozofijo in Pravno fakulteto, čeprav so prvotni načrti vključevali tudi vključitev Fakultete za medicino in tehniko. Odločitvi o ustanovitvi oddelka za kmetijstvo leta 1897 in ustanovitvi Fakultete za medicino leta 1917 tega nista spremenili. Število diplomantov, ki so svoj študij zaključili na Univerzi v Sofiji, je bilo takrat manjše kot število tistih, ki so se šolali v tujini. Vendar pa je že sam

154 Тодорова, *Ректорите на Софийския университет*, str. 8–10.

155 Райчевски (ur.), *Университетът*; Стателова, *Евлогий Георгиев и свободна България*; Дроснева (ur.), *Дарителите Евлогий и Христо Георгиеви*.

156 Прешленова, *По пътищата*, str. 42.

157 Štih, *Die Rolle der österreichischen Universitäten*, str. 160.

obstoj te univerze predstavljal premik k novim, neorientalskim modelom razvoja. Posledično se je število ljudi z univerzitetno ali visokošolsko izobrazbo povečalo, še posebej med politično elito: delež tistih z univerzitetno izobrazbo je bil ob ustanovitvi parlamenta leta 1879 12 odstoten, leta 1899 se je njihov delež povečal na 31 odstotkov vseh članov parlamenta, leta 1908 pa je znašal že 43 odstotkov.¹⁵⁸

Seveda so se pojavile tudi razne kritike na račun stanja bolgarskega šolstva in celo na obstoj univerze. Leta 1907, ko je Harry de Windt hvalil Bolgare zaradi njihove studioznosti, se je odprla javna razprava o krizi univerze v Sofiji. Ugledni intelektualci, kot so bili Stojan Mihailovski, dr. Momčilov in Krstjo Krstev, so napadli družbeno legitimnost ustanove z razlago, da narod zanjo še ni dovolj zrel. Izpostavljeno je tudi bilo dejstvo, da univerza ni imela dovolj materialnih sredstev za nadaljnji razvoj. Glavni razlog za ustanovitev Univerze v Sofiji pa so kritiki orisali tako: »Ljudje nočejo ostati podrejeni Beogradu, Budimpešti ali Atenam, zato so odprli univerzo, za razkazovanje, za luksuz.«¹⁵⁹ Zgoraj omenjeni Konstantin Jireček, takrat profesor na Univerzi na Dunaju, je v odgovoru na te kritike zapisal: »Če obstajajo majhne univerze v Atenah, Krfu, Zagrebu, Beogradu, Bukarešti in Iași, zakaj ne bi smela imeti Bolgarija svoje univerze?«¹⁶⁰

Univerza v Ljubljani ima prav tako dolgo predzgodovino, vendar pa je ta nekoliko drugačna. Visokošolsko izobraževanje se je izvajalo na licejih v Ljubljani, Celovcu in Gorici, vendar je bilo omejeno na dve leti študija filozofije in štiri leta teologije. V Ljubljani in Celovcu (samo do leta 1833 v Celovcu) je bil na licejih organiziran študij medicine in kirurgije. Mladi, ki so si želeli na univerzo, so običajno potovali na Dunaj, kjer se je število Slovencev vse do leta 1820 iz leta v leto povečevalo. Veliko število Slovencev z univerzitetno ali primerljivo izobrazbo, ki so svoj študij opravljali v Avstriji ali na drugih visokošolskih izobraževalnih institucijah, je zagotovilo dovolj veliko bazo akademikov za ustanovitev Univerze v Ljubljani.¹⁶¹ Franc Miklošič (1813–1891), ugleden jezikoslovec, je na primer leta 1849 postal prvi profesor slovanskih študij na Univerzi na Dunaju. Pozneje je postal še polnopravni član Akademije znanosti na Dunaju,¹⁶² ki se je med drugim vse od nastanka leta 1847 posvečala tudi jezikoslovnim publikacijam o Balkanu. Dolga tradicija, podkrepljena z izjemnimi jezuitskimi akademskimi aktivnostmi, je postavila trdne temelje za ustanovitev univerze.¹⁶³ Zahteve Slovencev po svoji univerzi v Ljubljani ali v Trstu, kjer pa so tudi Italijani zahtevali ustanovitev lastne univerze, so bile prisotne na slovenskem političnem programu že vse od leta 1848

158 Маркова, Стателова, Социологическо проучване, str. 26–27; Колев, *Българската интелигенция*, str. 74.

159 Бояджиева, *Университет и общество*, str. 284–287.

160 Миятев (ur.), *Из архивата на Константин Иречек*, str. 294–295.

161 Zwitter, *Višje šolstvo na Slovenskem*.

162 Štih, Simoniti, *Vodopivec, A Slovene history*, str. 278.

163 Ciperle, *On the path to the University of Ljubljana*.

in so dobile nov zalet na začetku 20. stoletja. A avstrijske oblasti se vse do razpada Habsburške monarhije leta 1918 niso zmenile za te zahteve.¹⁶⁴

Bolgarski študenti, ki so študirali na tujih univerzah in visokih šolah, niso dobivali državne štipendije, razen redkih izjem. Večina se je morala zanašati na domače vire: bogate starše, sorodnike, rojake, skupnosti ali bolgarske dobrodelne organizacije, kot je bila *Blagodetelna družina* (Dobrodelna družba) v Bukarešti ali *Drouzhestvo »Napredak«* (Družba »Napredek«) na Dunaju. Občutno pa so nasprotovali ruskim prizadevanjem prepričati mlade Bolgare za študij v Rusiji. Bolgarske emigrantske trgovske kolonije v Romuniji in na Dunaju so financirale mlade nadarjene fante v času njihovega študija v tujini. V glavnem so jih pošiljali na srednje šole in univerze znotraj Habsburške monarhije – v Zagreb, na Dunaj in v Prago. Do vzpostavitve bolgarske diplomatske pisarne na Dunaju leta 1889 je kot posrednik za tamkajšnje bolgarske študente delovalo podjetje Nikola in Sava Panitsa. Neposredno ali prek povezanih rojakov so se srečali s študenti, jih pospremili na srednjo šolo ali univerzo, posredovali njihova poročila o napredku in obnašanju ter prenakazovali njihove štipendije. Med letoma 1872 in 1881 je na primer Dobrodelna družba polno ali delno financirala izobraževanje skupno 19 mladih Bolgarov. Devet od teh štipendistov je študiralo v Avstro-Ogrski, šest v Rusiji, dva v Bolgariji, eden v Parizu in eden v Münchnu. Poudariti je treba, da je Družba veljala za eno najbolj rusofilnih organizacij bolgarske buržoazije.¹⁶⁵ Njena podpora študiju na srednjeevropskih visokošolskih izobraževalnih ustanovah odraža spoštovanje in občudovanje napredka na področju šolstva, znanosti in tehnologije držav osrednje Evrope. Družbena mobilizacija za promocijo statusa bolgarske populacije in za gojenje modernizacije je del zapletenega procesa, skozi katerega so se zgradili narodi jugovzhodne Evrope. Ravnoesje med dvema tokoma študentov, v Rusijo in na evropske univerze, se po zadnjih študijah nagiba v prid slednje. Do leta 1878 je 220 Bolgarov študiralo na ruskih univerzah, večina od njih s pomočjo štipendij ruskega carja ali slovanskih dobrodelnih odborov. Dvainpolkrat več Bolgarov je študiralo v drugih državah: 150 v Konstantinoplu, in to ne samo na otomanskih institucijah, ampak tudi na znamenitem ameriškem *Robert Collegeu* in *Lycée Françaisu* v Galati, 160 v Habsburški monarhiji, 70 v Romuniji, 70 v Franciji, 45 v Nemčiji, 30 v Grčiji itd.¹⁶⁶ To razmerje se je pokazalo v izobrazbenem profilu bolgarske politične elite med letoma 1879 in 1915. Manj kot tretjina ministrov

164 Veble, *Boj za slovensko vseučilišče*; Štih, Simoniti, Vodopivec, *A Slovene history*, str. 319.

165 Народна библиотека »Св. Кирил и Методий« – Български исторически архив, ф. II В 9291, л. 134. Glej tudi Жечев, *Букуреш*, str. 234–237.

166 Генчев, *Българо-руски културни общуваня*, str. 113–202. V podatek o številu študentov, ki so študirali v Habsburški monarhiji, so zajeti študenti, ki so študirali v Avstriji, čeških deželah, na Madžarskem in Hrvaškem, saj so bile te dežele sestavni del monarhije.

takratnega obdobja je svojo izobrazbo pridobila v Rusiji; kasneje so se šolali tudi na univerzah srednje in zahodne Evrope.¹⁶⁷

Navdušenje nad ruskimi izobraževalnimi ustanovami je ostajalo na zmerni ravni tudi po osamosvojitvi v času rusko-turške vojne v letih 1877 in 1878, ki je nekoliko okrepila rusofilne občutke med prebivalstvom. Trend se je nadaljeval kljub občasno spreminjajočim se političnim prioritetam bolgarskih vlad. Število državnih štipendij za študij na ruskih univerzah je upadalo. Dramatičen upad pa je štipendiranje na ruskih ustanovah doživelo po letu 1886, ko je prišlo do prekinitve diplomatskih odnosov med Sofijo in Sankt Peterburgom. Med letoma 1879 in 1909 je Bolgarija namenila okrog 600 državnih štipendij za študij na tujih univerzah. 160 jih je bilo namenjenih študiju v Franciji, 140 študiju v Avstro-Ogrski, 115 za Nemčijo in samo 76 za Rusijo.¹⁶⁸ Vsekakor lahko trdimo, da so štipendije po posameznih državah jasen pokazatelj, da so se vladajoči sloji obračali k osrednji in zahodni Evropi. Vseeno pa je bilo število Bolgarov, ki so študirali v tujini, večje od števila državnih štipendij. Glede na podatke ministrstva za izobraževanje je bilo takih študentov v študijskem letu 1897/1898 vsaj tisoč. Poznejši podatki določenih univerz potrjujejo te domneve: v študijskem letu 1913/1914 je samo 330 Bolgarov študiralo na univerzi *New Brussels*, še 80 pa na Dunaju, kjer naj bi do začetka prve svetovne vojne bivalo skoraj tisoč Bolgarov. Univerzo v Zürichu je tedaj obiskovalo okrog 220 bolgarskih študentov. Evropske univerze so igrale pomembno vlogo pri razvoju Bolgarije, kar je razvidno iz števila diplomantov, saj je to kar nekajkrat preseгло število tistih, ki so študij dokončali na Univerzi v Sofiji. Do leta 1909 je njihovo število doseglo 1500. V istem času je število potrjenih diplom s tujih univerz znašalo 1600. Večina teh diplom je bila pridobljena na srednje- in zahodnoevropskih univerzah: v Franciji (318), Švici (305), na Avstro-Ogrskem (272) in v Nemčiji (225). Število belgijskih diplom (162) pa je primerljivo s številom diplom, pridobljenih v ruskem imperiju (185).¹⁶⁹

Znatno število Bolgarov, ki so študirali v osrednji in zahodni Evropi po letu 1878, odraža fenomen vse večjega pretoka mladine, ki je obiskovala univerze, kot tudi vedno večje mobilnosti in izboljšanja komunikacij. Podobno se je dogajalo tudi v Srbiji in Romuniji.¹⁷⁰ Če upoštevamo večjo stopnjo nerazvitosti Bolgarije v primerjavi z ostalimi državami jugovzhodne Evrope, je ta trend težko pojasniti.

167 Парушева, *Правителственият елит на Румъния и България*, str. 220.

168 Številke so zaokrožene. Прешленова, *По пътищата*, str. 273. Za več informacij o državni pomoči v prvih letih po osvoboditvi glej: Танчев, *Българската държава и учението*, str. 93–97.

169 Прешленова, *По пътищата*, str. 56, 60–61; Костов, *България и Белгия*, str. 69–70; W. Zimmermann, *Serbische und bulgarische Studenten*, str. 250–251.

170 Plaschka, Mack, *Wegenetz*; Heppner, *Führungsschichten und Staatswerdung am Balkan*; Трговчевић, *Планирана елита*; Trgovčević, *High School*; Siupiur, *Intellectual, elite, clase politice moderne*; Höpken, *Die »fehlende Klasse«?*

Razlaga se najbrž skriva v prizadevanjih bolgarske elite uloviti evropski razvoj, čeprav verjetno ne gre zgolj za to okoliščino. V primeru Bolgarije povezava med zmanjševanjem državnih štipendij za študij v tujini in vedno večjim številom tistih, ki so od poznega 19. stoletja obiskovali univerze in visoke šole znotraj Avstro-Ogrske, na primer nakazuje na najmanj neodvisen razvoj študentskih tokov.¹⁷¹ Državna podpora ni bila edini in prevladujoč vir njihovega financiranja. To potrjujejo tudi podatki bolgarskega ministrstva za šolstvo o študentih, ki so v letih 1881–1882 obiskovali tuje univerze. Skoraj dvema tretjinama študentov so finančno podporo nudile njihove družine, samo 14 odstotkov pa jih je prejelo državne štipendije. Nič manj ne preseneča dejstvo, da je med letoma 1896 in 1914 delež študentov na univerzi v Sofiji, ki so prejemale finančno podporo iz virov zunaj njihovih družin, redko presegel en odstotek.¹⁷² Poleg tega so privatne donacije v namen izobraževanja in štipendiranja¹⁷³ nadaljevale staro tradicijo ne glede na pričakovanja, da bo »lastna« država na tem področju delovala bolj odločilno. Do leta 1909 je le ena tretjina študentov v tujini prejela državno podporo, ki je bila financirana iz proračuna in privatnih donacij, s katerimi je upravljala država. V tem pogledu je imela zasebna družbena mobilizacija veliko večji vpliv pri spodbujanju izobraževanja, kot je to običajno priznано. Zaradi tega bi bilo potrebno ponovno ovrednotiti celoten koncept državnih spodbud izobraževanja.¹⁷⁴

Privlačnost izobraževanja ima seveda nek splošen vidik, ki ni nujno povezan z nacionalnimi čustvi. Študij na univerzi ali visoki šoli je bil motiviran z možnostjo izboljšanja lastnega družbenega položaja. Univerzitetna diploma je pomenila, da je oseba lahko zasedla boljše delovno mesto, še posebej v javni upravi.

Že od 16. stoletja so nekateri študentje iz slovenskih provinc zaradi religiozne pripadnosti odhajali na študij na italijanske univerze (po večini v Padovo ali Bologno) ali v Nemčijo (v Wittenberg ali Tübingen). Vendar pa je vse do ustanovitve univerze v Gradcu leta 1585 večina študentov iz slovenskih provinc odšla na študij na Dunaj. Med letoma 1365 in 1609 se je okrog 3.000 študentov iz slovenskih provinc vpisalo na študij na univerzo na Dunaju, polovica jih je prihajala s Kranjske. Družbena struktura študentov nakazuje, da jih je večina prišla iz srednjega razreda in ne iz višjih družbenih razredov. Veliko študentov (v določenem obdobju so predstavljali četrtno vseh študentov) je prihajalo iz nižjih družbenih razredov, celo iz najnižjih. Izobrazba je pridobivala na veljavi in delovna mesta v hitro rastoči cesarski upravi so bila odprta za izobražene člane meščanskega sloja prebivalstva. Manj premožni so lahko študirali s pomočjo

171 Прешленова, *По пътищата*, str. 273–276.

172 Прешленова, *По пътищата*, str. 192–193, 200.

173 Йорданов, *Дарители по народната ни просвета*; *Енциклопедия Дарителството*, Т. 1–3.

174 Preshlenova, *State, Society and the Educated Elite in Bulgaria*.

dobrodelnih organizacij, ki so nastale v srednjem veku. Pozneje pa so slovenski veljaki, kot npr. Brikcij Preprost na začetku 16. stoletja, Andrej Perlah iz Svečine, zdravnik in astronom v sredini 16. stoletja, Andrej Hren, župan Ljubljane in cesarski uradnik, in njegov brat Tomaž (ljubljski škof) ob koncu 16. stoletja, za manj premožne študente ustanavljali posebne štipendijske sklade. Ena takih ustanov, namenjena štipendiranju, je bila ustanovljena v drugi polovici 17. stoletja. Njen ustanovitelj Luka Knafelj, sicer duhovnik v župniji Groß Rußbach, je tej ustanovi, ki obstaja še danes, v oporoki zapustil celotno premoženje.¹⁷⁵ V Gradcu je jezuitski red financiral visoko šolo, ki je imela leta 1584 približno 360 študentov. Polovica jih je prihajala s slovenskega ozemlja. Visoka šola je skupaj z univerzo postavila Gradec v središče visokošolskega izobraževanja za Slovence vseh družbenih stanov.¹⁷⁶

Ker so se zahteve po ustanovitvi univerze v Ljubljani ali Trstu uresničile šele po razpadu Habsburške monarhije, so Slovenci po večini študirali na Dunaju, v Gradcu in v Pragi, v zadnjih desetletjih pred začetkom prve svetovne vojne pa celo v Krakovu. Le nekaj študentov se je odločilo za študij na zagrebški univerzi, saj diploma ni bila priznana v Avstriji zaradi razlik v šolskem sistemu v drugi polovici monarhije. Kot navajajo Vasilij Melik, Alojz Cindrič in Peter Vodopivec, natančnega števila Slovencev, ki so se vpisali na študij, še posebej za obdobje pred šestdesetimi in sedemdesetimi leti 19. stoletja, ni mogoče določiti, saj se evidenc na podlagi maternega jezika in/ali narodnosti ni vodilo. Po uradnih avstrijskih statistikah pa se je v sedemdesetih letih 19. stoletja na visokošolske ustanove letno vpisalo 400 slovenskih študentov. Njihovo število je okrog leta 1900 naraslo na 650 in doseglo številko 926 leta 1913. Dve tretjini jih je študiralo na Dunaju in tretjina v Gradcu.¹⁷⁷ Po letu 1900 je število tistih, ki so obiskovali pravne fakultete, presegllo število tistih, ki so študirali teologijo. Po letu 1900 je tudi naraslo število študentov tehnike v primerjavi s tistimi, ki so študirali medicino in filozofijo.¹⁷⁸

Dunaj, glavno mesto Habsburške monarhije, je imel velik vpliv na narodni, politični, kulturni in izobraževalni razvoj Slovencev. Študij so slovenski študenti dolgo dojemali kot vstopnico v višji družbeni in kulturni razred, zato sta jih tudi dve tretjini študirali na Dunaju. Med letoma 1848 in 1918 je bilo na dunajsko univerzo vpisanih skupno 1.890 študentov s Kranjske. Veliko število le-teh, skupaj z diplomanti s Štajerske in Primorske, je predstavljalo pomemben del izobražene družbene sredine, ki je vplivala na oblikovanje sodobne slovenske narodne identitete in na oblikovanje in razvoj slovenskega jezika in kulture, kljub temu da je slovenska civilna družba napredovala počasneje od zahodne Evrope. Zato

175 Štih, Simoniti, Vodopivec, *A Slovene history*, str. 155–156.

176 Štih, Simoniti, Vodopivec, *A Slovene history*, str. 173.

177 Melik, Vodopivec, *Slovenski izobraženci*, str. 272.

178 Štih, Simoniti, Vodopivec, *A Slovene history*, str. 328.

pa so avstrijske izobraževalne ustanove, še posebej pa dunajska univerza, igrale pomembno vlogo pri oblikovanju slovenskih intelektualcev, ki so po besedah Alojza Cindriča »postali dinamični dejavnik narodne zavesti, ko je slovenski narod pričel svojo jezikovno, socialno in kulturno emancipacijo in se še pred prvo svetovno vojno utrdil kot neodvisna, zavedna narodna skupnost«. ¹⁷⁹

Karlova in Francova univerza v Gradcu je bila najbolj uveljavljena visokošolska ustanova v južnem delu Habsburške monarhije. Po zadnjih raziskavah se je na to univerzo med letoma 1884 in 1914 okvirno vpisalo 3.322 mladih s slovenskih ozemelj. V dokumentih so imeli kot materni jezik naveden slovenski, nemški in italijanski, to pa gre pripisati predvsem mešanemu prebivalstvu predvsem v mestih. Večina jih je tam ostala skozi celoten študij. Večinoma so študirali pravo, manj pa jih je študiralo na drugih fakultetah. ¹⁸⁰ Eden takih je bil Fritz Pregl, dobitnik Liebnove nagrade za kemijo (1914), ki mu jo je podelila Avstrijska akademija znanosti, in Nobelove nagrade za kemijo (1923). Rodil se je v Ljubljani slovenskemu očetu in nemški materi ter študiral medicino na Univerzi v Gradcu, kjer si je tudi zgradil ugledno akademsko kariero. ¹⁸¹ Karlova in Francova univerza v Gradcu in Tehnična fakulteta v Gradcu na skrajnem robu nemško govorečih dežel sta ohranjali privlačnost za slovenske študente tudi v prvih letih po ustanovitvi Univerze v Ljubljani, vse do njenega popolnega razvoja. Študentje, katerih materni jezik je bila slovenščina, so predstavljali sedem odstotkov vseh študentov, vpisanih na graško univerzo med letoma 1910 in 1914. Veliko nemških (60 odstotkov) in italijanskih (15 odstotkov) študentov, ki so obiskovali to univerzo, je prav tako prihajalo z južne Štajerske in Kranjske. Izjemno dejstvo je, da so večino od 131 prejemnikov

179 Večina kranjskih študentov je na dunajski univerzi študirala na pravni fakulteti (1204), sledili so študentje na filozofski fakulteti (448), medicini (202) in teologiji (36). Prihajali so »iz vseh družbenih razredov in slojev takratnega časa«. 47,5 odstotka jih je prihajalo iz urbanih predelov, 52,5 pa s podeželja. Skoraj 30 odstotkov študentov je prihajalo iz Ljubljane oziroma njene neposredne okolice. 39 odstotkov je prihajalo iz družin, kjer so bili njihovi starši ali skrbniki zaposleni v duhovščini, javni upravi ali v svobodnih poklicih, 25 odstotkov je prihajalo s podeželja in so se ukvarjali s kmetijstvom, 15 odstotkov je delovalo na področju trgovine in poslovanja, 14 odstotkov jih je bilo obrtnikov, delavcev ali zaposlenih v industriji. V času šolanja je bilo 510 študentov (več kot četrtnina) prejemnikov Knafljeve štipendije. Glej: Cindrič, *Študenti s Kranjske*, str. 399–406; Vodopivec, *Vloga slovenskih intelektualcev*; Vodopivec, *Slowenische Studenten und Wien*.

Velika večina (272 od skupno 466) bolgarskih študentov je na dunajski univerzi v obdobju med letoma 1879 in 1918 študirala medicino. 69 jih je študiralo farmacijo. Po uradnih francoskih statističnih podatkih je 851 od skupno 1432 bolgarskih študentov leta 1893 v Franciji študiralo medicino in samo 55 farmacijo. Te številke se skladajo s tradicijo iz obdobja prebujenja, ko so več kot polovico bolgarskih študentov predstavljali diplomanti medicine in farmacije. Od 29 do 71 odstotkov staršev bolgarskih študentov na dunajskih in graških univerzah in višjih šolah se je ukvarjalo s obrtjo in trgovino in samo od dva do osem odstotkov se jih je ukvarjalo s kmetijstvom. Прешленова, *По пътищата*, str. 138–141, 277–278.

180 Heppner, študenti iz slovenskih dežel na univerzi Gradec.

181 http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/chemistry/laureates/1923/pregl-bio.html.

štipendij univerzitetnega Freitisch-Instituta v študijskem letu 1903/1904 predstavljali slovenski študentje.¹⁸²

V letih pred začetkom prve svetovne vojne so nekateri slovenski katoliški študentje nagovarjali svoje sonarodnjake, naj zapustijo tradicionalno okolje Dunaja in Gradca in se ozrejo po širši okolici ter gredo študirat na eno od slovanskih univerz v Krakovu, Lvovu ali v Pragi in se s tem otresejo nemškega vpliva, kar bi tudi koristilo slovenskemu narodu. Istočasno pa so uredniki radikalnega narodnega časopisa *Omladina* kot alternative tradicionalnim izobraževalnim ustanovam izpostavljali Švico ali Francijo. Izpostavili so tudi vprašanje, zakaj si slovenski študentje niso širili svojih obzorij v Parizu, ki je bil takrat študijska destinacija za tisoče Poljakov in Rusov ter stotine Čehov, Bolgarov in Srbov.¹⁸³ Pod vplivom čustvene atmosfere, ki je prevladovala po ustanovitvi Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev in ustanovitvi Univerze v Ljubljani, so se začeli pojavljati posamezniki, ki so zagovarjali prekinitev »političnih« in »ekonomskih stikov« z »Nemci« in so zagovarjali »kulturno-civilizacijski« zasuk proti zahodu in Franciji. Vseeno pa so ostali diplomantom z dunajske univerze profesionalni stiki, mreže in prijateljstva z dunajskimi kolegi in bivšimi profesorji aktivni še v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja. Nekateri profesorji na tamkajšnjih univerzah in ostalih visokih šolah so imeli velik intelektualen in osebni vpliv na slovenske študente.¹⁸⁴

Med študenti je kozmopolitski Dunaj veljal za prijaznejše okolje za slovenske in slovanske študente kot pa »nemško-šovinistični« Gradec in celo Praga, kjer se po mnenju nacionalno-radikalnega študentskega časopisa *Omladina* ni nihče ukvarjal s finančnimi težavami študentov. Po izsledkih Alojza Cindriča naj bi bila ena četrtnina (510) kranjskih študentov, vpisanih na dunajsko univerzo, prejemnikov Knafljeve štipendije.¹⁸⁵ Slovenski študentje, ki so študirali v habsburški prestolnici, so prejeli finančno podporo od več kot sto različnih skladov, kot sta bila na primer Podporno društvo za slovenske visokošolce na Dunaju (ustanovljeno leta 1888) in Radovoj (ustanovljen leta 1893), ki je bil bolj obstojen in je letno podelil okrog 30 štipendij.¹⁸⁶ Družbeno življenje slovenskih študentov na Dunaju in v Gradcu je zajemalo tudi sodelovanje v društvih in klubih, kjer pa je bilo treba slediti določenim pravilom, s katerimi »se je ohranjal njihov poseben slovanski značaj«.¹⁸⁷ Splošno akademsko vzdušje je v tej smeri

182 Kernbauer, »Eine Universität für die Provinzen im Südosten des Reichs«, str. 130.

183 Vodopivec, *Slovenische Studenten und Wien*, str. 19–21.

184 Vodopivec, *Slovenische Studenten und Wien*, str. 21.

185 Cindrič, *Študenti s Kranjske*, str. 403.

186 Za več informacij o Knafljevem skladu za kranjske študente (1676–1918) glej: Vodopivec, *Slovenische Studenten und Wien*, str. 15–16.

187 Lešnjak, *Slovenski študenti na Dunaju in v Gradcu*, str. 4. O vlogi slavizma pri izgradnji slovenske identitete glej prispevka Marka Zajca in Jure Konstantinove v tej knjigi.

zagotavljalo dodatno spodbudo. Nekatere študentske organizacije so imele širši okvir in so se izrecno osredotočale na promocijo slovanskega sodelovanja ali celo skupnosti, kot je to počelo društvo Jugoslavija, ki je delovalo na dunajski tehnični univerzi.¹⁸⁸

Slovensko akademsko okolje v Avstriji je igralo pomembno vlogo za slovenske študente, še posebej po prelomu stoletij. Leta 1908 je okrog 149 Slovencev, torej 17 odstotkov vseh slovenskih študentov na visokošolskih ustanovah, študiralo v Pragi, vendar pa se je njihovo število zmanjšalo na 96 v letu 1913.¹⁸⁹ Po obstoječih podatkih pa naj bi njihovo število kasneje spet naraslo in se je v zadnjem letu obstoja dvojne monarhije dvignilo na 300. Po razdelitvi Karel-Ferdinandove univerze v Pragi leta 1882 na nemško in češko je skupina 85 Slovencev do leta 1916/1917 pridobila svoje doktorske nazive na tej češki univerzi. Večina jih je postala doktorjev prava, edina ženska med slovenskimi študenti, Ana Jenko, pa je uspešno zagovarjala doktorsko disertacijo iz filozofije.¹⁹⁰ Med letoma 1919 in 1922 je na tej univerzi študiralo še 64 Slovencev.¹⁹¹ Naklonjenost ideji slovanske enotnosti kot tudi materialna podpora za slovenske študente, ki so študirali na čeških univerzah in visokih šolah s strani Podpornega društva za slovenske visokošolce v Pragi, sta verjetno igrali pomembno vlogo pri odločitvi glede kraja študija.¹⁹² Za bolgarske študente je bila Praga privlačna do osemdesetih let 19. stoletja. Po tem obdobju sta vodilno vlogo pri izbiri izobraževalnih ustanov prevzela Dunaj in Gradec.¹⁹³

Po letu 1918 so Slovenci začeli doživljati popolnoma novo kulturno okolje. Nastanek Jugoslavije je odprl nova obzorja in številne priložnosti za slovenski kulturni razvoj, čeprav sta strogi centralizem in nerazvitost kraljevine Karađorđevićev predstavljala oviro slovenskim željam in ambicijam. Po podatkih popisa prebivalstva iz leta 1921 je stopnja pismenosti v Sloveniji dosegla 90 odstotkov, povprečje preostalega dela države pa je znašalo 40 odstotkov. Obenem sta tako Zagreb kot Beograd imela svojo univerzo. Beograd je sredstva, namenjena šolstvu in kulturi, večinoma trošil za osnovne kulturne dejavnosti, dvig pismenosti in zagotavljanje osnovnošolske izobrazbe, medtem ko je država v Ljubljani delovala v smeri slovenizacije in modernizacije srednješolske izobrazbe, ustanovila je Univerzo v Ljubljani ter kulturne in izobraževalne institucije, ki prej

188 Прешленова, *По пѣтищата*, str. 235; Trgovčević, High School, str. 50. Društvo je imelo veliko vzporednic s »Slovanskim akademskim društvom«, ki je delovalo v Leipzigu. Mishkova, Education and Universities, str. 16.

189 Melik, Vodopivec, Slovenski izobraženci, str. 281.

190 Gantar Godina, Slovenski doktorji v Pragi.

191 Ribnikar, Slovenski doktorji.

192 Ribnikar, Podporno društvo za slovenske visokošolce.

193 Прешленова, *По пѣтищата*.

pod Habsburško monarhijo niso obstajale.¹⁹⁴ Četudi je šlo za pragmatično dejanje, že samo dejstvo, da je cesar Franc Jožef podprl financiranje Univerze v Černovicah (1875) za Galicijo in vse do leta 1918 ne tudi Univerze v Ljubljani, se izkaže kot neupoštevanje slovenskih narodnih prizadevanj znotraj Avstro-Ogrske.

Najpomembnejša pridobitev na področju izobraževanja je prav gotovo Univerza v Ljubljani. Osrednja vlada v Beogradu jo je po zaslugi dela majhne skupine vplivnih ljudi ustanovila leta 1919. Univerzitetna komisija, ki jo je oblikovala Narodna vlada v Ljubljani novembra 1918, je bila sprva zadržana in je poročala, da bodo potrebna leta priprav, da bo delo na fakultetah lahko steklo. Hitri ustanovitvi univerze so prav tako nasprotovali liberalci, vendar bolj zato, ker so samo pripravo imeli v rokah katoliki. Vendar pa so bili zagovorniki takojšnje ustanovitve uspešnejši in so s pomočjo Antona Korošca pridobili odobritev Beograda. Avgusta 1919 je bilo imenovanih prvih 18 profesorjev na petih fakultetah v sklopu Univerze v Ljubljani. Univerzo v Ljubljani so takrat sestavljale fakultete za pravo, filozofijo, teologijo, tehniko in medicino. Večina profesorjev je pred tem delovala na avstrijskih univerzah in tehničnih šolah. Več kot četrtnina prvih univerzitetnih profesorjev in asistentov je prihajala iz drugih držav, po večini so bili to Hrvati, Srbi, Čehi in Rusi. Prvi rektor ljubljanske univerze je bil matematik Josip Plemelj (1873–1967), rektorstvo je potem neformalno krožilo med ostalimi fakultetami. Kljub številnim težavam, s katerimi se je soočala Univerza v Ljubljani, med katerimi so prednjačile težave s financiranjem in prostorska stiska, ki je bila prisotna vse do druge svetovne vojne, ter grožnje Beograda z zaprtjem posameznih univerz, pa je ljubljanska univerza hitro postala osrednji lik kulturnega in znanstvenega življenja v Sloveniji. V začetku tridesetih let prejšnjega stoletja je bilo na univerzi zaposlenih 78 profesorjev in asistentov. To število je desetletje pozneje naraslo na 95. Število študentov je z 900 leta 1919 naraslo na 2.400 leta 1938.¹⁹⁵ Veliko zanimivejši pa je podatek, da je bilo v študijskem letu 1931/1932 30 odstotkov vseh študentov Univerze v Ljubljani vpisanih na tehnične programe.¹⁹⁶

Ustanovitvi Univerze v Ljubljani je sledila ustanovitev slovenske Akademije znanosti in umetnosti avgusta 1938 kot naslednice *Academie operosorum*, ki je kot znanstvena ustanova obstajala le kratek čas med letoma 1693 in 1721. Ponovni poskusi ustanovitve podobne znanstvene ustanove so sledili leta 1864 z ustanovitvijo Slovenske matice kot znanstvenega društva ter ponovno v letih 1883, 1891, 1909, 1910 in 1921, ko se je z organizacijo Znanstvenega društva za humanistične vede tudi oblikoval predhodnik Akademije znanosti in umetnosti.

194 Štih, Simoniti, Vodopivec, *A Slovene history*, str. 373.

195 Štih, Simoniti, Vodopivec, *A Slovene history*, str. 375. Glej tudi *Universität Ljubljana und deren Rektoren; Ljubljanska univerza in njeni profesorji*.

196 Lazarevič, *Education and Economic Development in Slovenia*, str. 111.

Poskusi ustanovitve so se zgodili v letih 1923–1925, 1926, 1929, 1934, 1937, vendar pa so prepiri glede materialnega in finančnega premoženja, strukture in značilnosti akademije ter politični pomisleki zavlekli celoten proces ustanovitve.¹⁹⁷

V procesu izgradnje naroda je tako v primeru Bolgarije kot Slovenije šolstvo zasedlo pomembne funkcije kot sredstvo za pospeševanje modernizacije socialnega življenja in ustvarjanje samospoštovanja celotne populacije ali pa vsaj družbene elite. Za Bolgarijo je bilo mnogo bolj zapleteno ob koncu 19. stoletja naenkrat izvesti prehod iz predindustrijske v industrijsko družbo in se ločiti od starih otomanskih vzorcev ter prevzeti nove, evropske. Dejstvo pa je, da je bolgarska elita pokazala svoja prizadevanja za sleditev evropskim državam s prevzemanjem nekaterih njihovih ekonomskih in kulturnih dosežkov, ki jih je prilagodila specifičnim in precej neugodnim razmeram ter iz njih ustvarila osnove za spremembe v smeri standardov, ki so veljali v ostalih osrednje- in zahodnoevropskih družbah. Na dolgi rok se je to izkazalo za momentum, ki je skrbel za možnosti za sodoben razvoj v okviru nacionalne države in s tem to možnost dokončno usidral v narodni zavesti. Kar je bilo pričakovano od šolstva v Bolgariji – dokazati novo kulturno pripadnost in jo javno propagirati –, je bilo doseženo.

Družbene elite so tako v Bolgariji kot v Sloveniji ocenile, da je ustanovitev lastne univerze nujno potrebna za nadaljnji kulturni razvoj. Univerzo so razumele kot emblematično institucijo vsakega naroda in nujnost za izobraževanje nacionalne elite. Poleg pragmatične funkcije je univerza služila tudi kot simbol naroda. Iz tega sledi, da je narodni ponos vodil v ustanovitev univerze in istočasno utemeljil prepričanje, da si sodobnega evropskega naroda v tedanji percepciji ni bilo mogoče predstavljati brez obstoja takšne ustanove. V primeru Bolgarije je imela univerza reprezentativno vlogo in je vzgajala večino domačega uradniškega kadra. Ljubljanska univerza, ustanovljena tri desetletja pozneje, je igrala pomembno vlogo pri ohranjanju akademske strukture s svojimi tehničnimi vedami in medicinsko fakulteto. Oba naroda sta uspela pri ustanavljanju priznane izobraževalne institucije v prvih letih po politični emancipaciji, kar se je izkazalo za eno boljših dolgotrajnih investicij v prihodnji razvoj.

Poskus primerjalne analize procesa izgradnje naroda na primeru Bolgarije in Slovenije razkrije številne podobnosti, čeprav so se te zgodile v precej različnih socialnih in etičnih okoljih. Navsezadnje pa se izkaže, da sta za oba naroda, v večji meri seveda za Slovence, pri definiranju parametrov sodobnosti in samorefleksiji pomembno vlogo igrali Avstrija in avstrijska akademska sredina. Dejstvo pa je, da je zahodni del Avstro-Ogrske razvil posebno izobraževalno strukturo. Vpis študentov na univerze je po letu 1890 znatno naraščal. Po dostopnih podatkih

197 Oset, *Zgodovina Slovenske akademije znanosti in umetnosti*.

je Avstrija med letoma 1910 in 1911 zasedala prvo mesto v Evropi po številu študentov na univerzah in visokih šolah na 10.000 prebivalcev. Univerza na Dunaju je bila tretja največja v Evropi, takoj za Parizom in Berlinom, in delež žensk na dunajski univerzi je v študijskem letu 1914/1915 dosegel 15 odstotkov. Vendar pa tega fenomena ni moč pripisati smiselni državni politiki, saj se je »zgodil« skorajda v nasprotju z voljo takratnih vlad.¹⁹⁸ Kozmopolitski Dunaj je bil v očeh bolgarske in slovenske elite s svojo neverjetno atmosfero *fin-de-siècle*¹⁹⁹ in ugledno univerzo vrednoten kot »Zahod«.

198 Bruckmüller, Der Zugang zu den Hochschulstudien, str. 123–124, 137.

199 Kann, Wien im Blickfeld, str. 370–379.

Marko Zajc

**SLOVENSKO
SLOVANSTVO V
19. STOLETJU
V KONTEKSTU
PRIMERJAV Z
BOLGARI**

**TEZE: SLOVENSKO SLOVANSTVO IN NESLOVENSKI
PANSLAVIZEM**

Slovanstvo je imelo vidno vlogo pri konstrukciji zgodnjega slovenskega nacionalizma. Zaupanje v slovansko (in jugoslovansko) zaledje je dajalo slovenskim »narodnim delavcem«
prepotrebno samozavest pri izgradnji nacionalističnega zaznavanja družbenih razmerij. Uspehi Čehov so bili na primer splošnoslovanski uspehi, torej – tudi slovenski. Če gledamo na slovensko ideologijo kot na ideologijo nastajajočega meščanstva s slovenskim predznakom,

potem lahko hitro opazimo pomen jugoslovanskega pojma in ideje za konstituiranje slovenske meščanske kulture, ki se je vzpostavljala kot nasprotje nemški in italijanski. Demonstrativno petje oziroma recitiranje slovanskih pesmi na prireditvah, objavljanje južnoslovanskih avtorjev v revijah in časopisih, učenje ruskega jezika itd., vse to je delalo slovensko meščanstvo »drugačno« od nemškega/italijanskega v istem mestu. Strategija »svoji k svojim«, ki je značilna za nacionalne spore v večnacionalnih okoljih Habsburške monarhije v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju, je lahko uspela šele takrat, ko se je uveljavila zavest o bistveni »kulturni« drugačnosti. V zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno je bil pojem slovanstva močno prisoten v slovenski kulturi (ki je bila tudi politična) in politiki (ki je bila tudi kulturna).

Pa vendar je vloga slovanstva v slovenstvu zelo težko ulovljiva. Pomeni pojmov so odvisni od mnogih dejavnikov, zato je potrebno, če se želimo približati vlogi tega pojma v različnih diskurzih, do analize pristopati zelo previdno. Večina slovenskih zgodovinarjev, še zlasti starejših, si je upravičeno zastavljala vprašanje, zakaj so se Slovenci naslanjali na druge slovanske narode. Ivan Prijatelj je ta fenomen imenoval »sangvinično zaupanje v vseslovansko naročje«. Ugotovil je, da so Slovenci »kot majhen narod, živeč v neprestani skrbi za svoj nacionalni obstoj, vedno iskali pomoči in opore v stremljenju, kako bi se naslonili na kak večji slovanski narod in se na ta način ubranili raznaroditve.« Dušan Kermavner, ki je bil mnenja, da se »čeli politični panslavizem« (politično naslanjanje na Rusijo) pri Slovencih sploh ni razvil, je izpostavil, da je bilo vseslovansko čustvovanje že samo po sebi naslanjanje na ostali slovanski svet »in je predstavljalo silno moralno oporo narodnostnemu prebujanju malih slovanskih narodov«. ²⁰⁰

Vlogo slovanstva v nastajajočem slovenskem nacionalizmu moramo gledati v širšem kontekstu. Ideja povezanosti med Slovani oziroma zanimanje zanje sta bila v tesni zvezi s sosednjim nemškim elementom. Pravzaprav se je odnos med »germanstvom« in slovanstvom v dobi prosvetljenih filozofov 18. stoletja kazal v veliko svetlejših barvah, kot ga je narekovala kasnejša zgodovina. Herder je hvalil Slované kot moralne, naravne, poljedelske in seveda tudi zaostale ljudi, ki še niso podlegli zahodni dekadenci. Herder pa ni pomemben samo zato, ker je lepo pisal o Slovanih. Vplivne so bile predvsem njegove ideje o jeziku kot socialnem fenomenu, ki jih je povezal z narodom kot posebnim individuom. Znotraj tega so ljudje povezani s skupnimi lastnostmi, kot so običaji, plesi, tradicija, mitologija, religija in seveda narodna poezija. Ker pa je človek postal človek s pomočjo jezika, je Herder prepričan, da se genij naroda najbolj zrcali skozi fenomen skupnega jezika. Narod-individuum z vsemi svojimi značilnostmi pa se skozi zgodovino razvija. Herder je tako vzpostavil stalni element v nasprotju

²⁰⁰ Kermavner, Politično zgodovinske opombe, str. 499, 500.

s prehodnimi pojavnimi oblikami države. Romantični snovalci narodov širom Evrope so njegove teorije o jeziku in narodu pograbili z obema rokama, vendar so si dovolili pomembno spremembo. Na mesto univerzalnega »človeštva« pri Herderju so postavili »narod« v ožjem, etničnem smislu.²⁰¹

Na samem začetku zanimanja za slovanstvo stoji slovenski slavist Jernej Kopitar. Njegova karantansko-panonska teorija o izvoru stare cerkvene slovanščine je predpostavljala, da sta v 9. stoletju Ciril in Metod povzdignila jezik tedanjih Karantancev in Panoncev v knjižni jezik za vse Slovane. »Oče slovanske filologije« Dobrovský je bil, nasprotno, prepričan, da sta slovanska apostola prinesla knjižni jezik iz okolice Soluna. Izvorno najbližje temu jeziku naj bi bila po Kopitarju ravno slovenščina, kamor je prišteval tudi hrvaško kajkavsko narečje. S tem je slovenščini pripisal tudi »historične« temelje za razvoj in jo postavil v samo središče avstrijskega slovanstva. Kopitar je po mnenju velikega poznavalca njegovega dela Jožeta Pogačnika »potreboval« karantansko-panonsko teorijo tudi zaradi svoje verzije avstroslavizma. Dunaj, kjer bi ustanovili stolico stare cerkvene slovanščine in akademijo, bi moral postati središče tistega dela slovanskih rodov, ki pišejo latinico. Ker je verjel, da so slovanski jeziki šele na stopnji narečja, se je predal viziji o njihovi združitvi »v nekakšen enoten jezik«. Zato je iskal »novega slovanskega Cirila«, ki bi iznašel skupen črkopis na fonetičnih načelih.²⁰²

Kako opredeliti pomen slovanskih idej za razvoj Slovencev (in ostalih »malih« slovanskih narodov)? Če pogledamo iz širše perspektive, ugotovimo, da je bilo slovanstvo tako rekoč »vgrajeno« v slovenstvo. Če imamo pred očmi odnos »ostale« Evrope, še zlasti sosednjih Nemcev, do Slovanov, vidimo, da se je »Evropa« najprej pripravila na slovanstvo, šele potem na »posamezne« slovanske narode. Slovanstvo, ki kot celota ni obstajalo niti v kulturnem, jezikovnem, političnem niti kakšnem drugačnem smislu, je najprej obstajalo kot koncept »drugih«. Ta koncept pa so sprejeli »preporoditelji« slovanskih narodov z odprtimi rokami in ga preoblikovali sebi v prid. »Preporoditelji« posameznih slovanskih narodov so vzpostavili ideološke temelje bodočih nacionalizmov kot kombinacijo zavesti o slovanstvu in zavesti o »lokalnih« posebnostih, ki so jih dojeli kot slovanske (jezik, običaji, zgodovina, državna tradicija itd.). Šele ta povezava med ožjim in širšim je lahko predstavljala prvi naboj nacionalnega. Šele na ta način so lahko kontekstualizirali »posebnosti«, jim dali nov, moderen smisel in jih postavili v širši, evropski okvir. Šele tako so lahko vzpostavljali nove povezave, npr. med jezikom kot načinom (pisnega in ustnega) sporazumevanja in jezikom kot bistvom naroda (Herderjev moment), med fevdalno oz. deželno tradicijo in »lokalnim« slovanskim elementom (primera Čehov in Hrvatov). Tako se je ustvarjalo nekaj

201 Švoger, *Recepcija Herdera*, str. 463; glej tudi: Sundhaussen, *Der Einfluß der Herderschen Ideen*.

202 Pogačnik, Jernej Kopitar, str. 173–183.

novega, kar je sčasoma preraslo okvire razmišljanja »preporoditeljev« Hrochove faze A.²⁰³ Ti so seveda bolj konstruirali in si zamišljali kot »preporajali« in obujali. Uporabili so star material, »da bi konstruirali izumljeno tradicijo novega tipa za popolnoma nove namene. Velika zaloga takega materiala je akumulirana v preteklosti vsake družbe in izdelan jezik simbolnih praks in sporočil je vedno na voljo.«²⁰⁴ Ni nenavadno, da je nemogoče ujeti trenutek, ko je slovanstvo postalo del slovenstva. Zato je še toliko bolj upravičeno naslednje vprašanje: je bilo slovanstvo (v smislu zamišljanja) del slovenstva zato, ker je bilo prisotno že pred slovenstvom?

Vprašanje je seveda retorično in nanj ne moremo zanesljivo odgovoriti. Slovenski narod za slovenske patriote 19. stoletja ni bil poslednji cilj, koncept slovenskega naroda so namenoma »puščali odprt« nasproti južnim Slovanom in Slovanom. Narodnost so dojemali v koncentričnih krogih: biti Slovenec, Jugoslovan, Slovan. Slovenski voditelji v 19. stoletju niso imeli jasnih predstav o tem, kako naj se konča slovenska nacionalna integracija: v smislu Slovencev kot samostojnega naroda ali v (jugo)slovanskem smislu. Pravzaprav nista bili prisotni samo dve rešitvi. Obstajala je raznovrstna pahljača nejasnih vmesnih modelov, po katerih Slovenci ne bi izgubili svojega jezika in identitete, vendar bi se vseeno združili s »plemenskimi brati« v neko celoto; po njih bi sprejeli »širši« jezik, a ohranili svoje posebnosti. Dinamično premikanje med tema dvema »koncema palice« je bilo prisotno vse do prve svetovne vojne in še dlje.

Za slovenski primer je še zlasti pomembno razlikovanje med slovanstvom (pozitivno) in panslavizmom (negativno). Slovenski patrioti nikoli niso opredeljevali svojega slovanstva s pojmom panslavizem; to je bil pojem, ki so ga v Habsburški monarhiji uporabljali izključno pripadniki nacionalnih gibanj, ki so imela do slovanstva negativen odnos.

Avstrijsko-nemška javnost je v slovanski vzajemnosti, ki je bila v resnici bolj literarne in retorične narave, videla peklensko hidro panslavizma, gibanja, s katerim naj bi barbarsko-aziatska Rusija uresničila cilje po evropski prevladi. Strah pred Rusijo je bil pri avstrijskih Nemcih zaznamovan s konkretnim političnim bojem proti slovanskim gibanjem v monarhiji. Avstroslavistične ideje, po katerih bi se monarhija naslonila na Slovane (in ne Nemce) ter tako Slovane odtegnila ruskemu vplivu, so nemški ideologi vseh mogočih odtenkov odločno zavračali kot rusko zaroto. V mnogih kontekstih in različicah se je pojavljala ideja o Avstriji kot tvorbi, ki ima posebno zgodovinsko vlogo: posredovanje »nemške kulture« na vzhod in jugovzhod. Slovenci so imeli majhno, a pomembno vlogo v imaginariju avstrijskega nemštva. V avstrijsko-nemški publicistiki 19. in

203 Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe*, str. 23.

204 Hobsbawm, *Introduction: Inventing Traditions*, str. 6.

zgodnjega 20. stoletja so Slovenci redko samo Slovenci. Običajno so na negativen, pozitiven ali nevtralen način prikazani kot del večje slovanske ali jugoslovanske celote. Torej kot idealen primer nevarnega porasta nacionalizma malih, do takrat nevidnih slovanskih narodov, ki naj bi bili že po svoji naravi nastrojeni panslavistično in protiavtstrijsko – torej proti »civilizacijski vlogi Avstrije«. V istem obdobju je slovenska publicistika na vsakem koraku poudarjala slovensko (jugo)slovanstvo. Zanimivo je, da so avstrijski Nemci postavljali Slovence tja, kamor so se postavljali sami. S to razliko, da jim (ne sicer vedno, ampak dovolj pogosto) kot Slovanom odrekajo samostojnost in jih pojmujejo kot maso, ki jo mora nemški duh kultivirati. Ta pogled je zanimiv predvsem zato, ker so se tudi slovenski voditelji navznoter in navzven predstavljali kot del slovanske (in s tem jugoslovanske) celote. Torej na nek način sprejemajo mesto, ki so jim ga namenili ideologi avstrijskih Nemcev, vendar obrnejo perspektivo s trditvijo, da lahko Avstrija preživi samo s pomočjo Slovanov, kjer imajo svojo vlogo tudi Slovenci.

REPREZENTACIJE: SLOVENCİ, SLOVANSTVO, BOLGARI IN VELIKA VZHODNA KRIZA 1875–78

Da bi razumeli, kako je tedanja slovenska javnost dojemala dogodke na Balkanu v letih 1875–78, je nujno poznavanje razmer v habsburški monarhiji. Po letu 1867 se je monarhija spremenila v »dvojno« državo Avstro-Ogrsko.²⁰⁵ V avstrijskem delu monarhije so med letoma 1871 in 1878 vladali nemški liberalci, ki so idejo napredka in liberalnosti neločljivo povezali z nemškim nacionalizmom.²⁰⁶ Češki voditelji so se zavzemali za rekonstrukcijo češkega kraljestva in podoben status, kot ga je dobila Ogrska.²⁰⁷ Nemški politiki vseh prepričanj so to odločno zavračali tako zaradi Nemcev na Češkem kot zaradi želje po prevladi v avstrijskem delu monarhije. Ogrski del monarhije so Madžari poskušali spremeniti v madžarsko nacionalno državo. Delno avtonomijo je uživala zgolj banovina Hrvaška (brez »avstrijskih« Dalmacije in Istre ter »madžarske« Reke).²⁰⁸ Marsikaj se je dogajalo tudi v slovenskem nacionalnem gibanju. Ideja Zedinjene Slovenije je obvisela v zraku, slovenski nacionalisti so se usmerili v manjše cilje. Vlada je podpirala Nemce (in na Primorskem Italijane), ki so predstavljali višje sloje v – po mnenju Slovencev – slovenskih mestih. Poleg tega so se slovenski voditelji sprli in razdelili na liberalne mladoslovence in konservativne staroslovence. Nasprotja so

205 Glej: Somogyi, *Vom Zentralismus zum Dualismus*.

206 Judson, *Exclusive Revolutionaries*, str. 165–191; Kirchof, *Die Deutschen in der österreichisch-ungarischen Monarchie*, str. 49.

207 King, *Budweisers into Czechs and Germans*, str. 38–40.

208 Kratko o hrvaških razmerah: Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam*, str. 182–190.

se pomirjala ravno v času, ko je razsajala vzhodna kriza.²⁰⁹ Politično ozračje v monarhiji so zaznamovali ideološko-nacionalni antagonizmi. Časopisi so bili jasno ideološko profilirani. V časopisih nekdo ni bil slab ali dober zato, ker je nekaj naredil, ampak zato, ker je nekaj bil. Drugače povedano, nekaj je naredil samo zato, ker je nekaj bil. V slovenskih medijih so Slovenci vedno nastopali v pozitivni vlogi, Nemci pa v negativni. Ko so pisali o evropskem kontekstu, pa je potekala enaka ločnica med slovanstvom in germanstvom. Velika vzhodna kriza v letih 1875–78 je, kar se tiče širšega slovenskega medijskega prostora, prinesla zanimivo soočenje dveh orientalističnih diskurzov. Recimo jima (liberalno) nemški in slovenski. Ne da bi se spuščali v teoretske razprave o orientalizmih in balkanizmih,²¹⁰ uporabljamo v našem primeru izraz orientalizem, ko govorimo o tistem Drugem, ki »pomaga opredeliti Evropo«. Pri slovenskem orientalističnem pogledu je »drugi« nedvomno Turek oziroma musliman, medtem ko so balkanski krščanski Slovani nedolžne žrtve zatiranja, ki so se dvignile v pravičnem uporu.²¹¹ V nemški različici orientalizma pa se prava, kulturna Evropa opredeljuje v opoziciji s slovanstvom.²¹²

Kakšno vlogo imajo v slovenskem medijskem poročanju o veliki vzhodni krizi Bolgari? Čeprav naj bi bil avstroslavizem (in slovenski patrioti so načeloma bili avstroslavisti) že v izhodišču usmerjen proti ruski ekspanziji, pa je bilo slovensko javno mnenje ruskemu angažiranju na Balkanu zelo naklonjeno. Bolgari so imeli v percepciji razmerja slovanskih sil na Balkanu pomembno vlogo: običajno so jih predstavljali kot tiste balkanske Slované, ki so po eni strani najbližje Carigradu (torej so najbolj pogreznjeni v Orient), po drugi strani pa imajo najpristnejši stik s potencialnimi (in kasneje dejanskimi) osvoboditelji: Rusi. Bolgari so Slovani in Jugoslovani, ki »držijo skupaj« z drugimi Jugoslovani v boju za svobodo balkanskih Slovanov. Sodelovanje dveh junaških balkanskih narodov, Bolgarov in Srbov, so imeli slovenski snovalci javnega mnenja za samoumevno. Prav tako je bila samoumevna slovanska zavest Bolgarov in ostalih balkanskih Slovanov, ki naj bi predpostavljala sodelovanje »balkanskega slovanstva« kot najvišji imperativ političnega delovanja. Tako kot večina evropske javnosti je tudi slovensko časopisje veliko pisalo o bolgarskem boju v mesecih, ki so sledili zatrtju aprilske vstaje. Poudarjalo se je predvsem trpljenje bolgarskega ljudstva, medtem ko se je na srbsko-turški konflikt gledalo skozi perspektivo junaštva: »Srbi bodo tedaj do zlate svobode dospeli po svojem junaštvu, a Bolgari po svojem — mučeništvu,« je poročal konservativni štajerski časopis *Slovenski gospodar* septembra 1876. Po mnenju tega časopisa naj bi Bolgari zaradi dolgega suženjstva izgubili narodni

209 Melik, Slovenska politika, str. 485–493.

210 Todorova, *Imaginarij Balkana*, str. 40–44.

211 Melik, Spremembe na Slovenskem, str. 495.

212 Odstavek je povzet po: Zajc, Polajnar, *Naši in vaši*, str. 55–56.

ponos in zavest in naj bi postali »jako miroljubni in plašni.« Kljub temu pa so tudi oni začutili, da se morajo upreti. Poleg opisovanj grozot, ki so jih zakrivali Turki, so v *Slovenskem gospodarju* razložili, zakaj je prišlo do zatrtja vstaje, čeprav so se vstajniki hrabro borili. Uporni Bolgari so se zanašali na srbsko silo, vendar »jim Srbi niso mogli tako hitro, kakor so želeli, priti na pomoč.«²¹³ Torej, kljub neuspehu slovanska vzajemnost še vedno živi, čeravno ni pretirano učinkovita. Pisec dramatičnega teksta o bolgarskem trpljenju ni pozabil razložiti, da so Turki zmagali s pomočjo Kruppovih topov. Namig je bil jasen: v ozadju turškega divjaštva tičijo »Tevtoni«, torej Nemci, ki spodbujajo pokole Slovanov z vojaško pomočjo.

Medijske reprezentacije v katoliško-konservativnih slovenskih časopisih razkrivajo zanimivo pozicioniranje »Drugega«. Slovenski katoliški pisci enačijo balkanske Slovane s kristjani. Nasprotju Slovani – Turki (oz. Neslovani) dodajo nasprotje kristjani – muslimani oziroma krščanski kristjani – turški muslimani. Čeprav jim »vzhodna cerkev« (v ruski podobi) ni pretirano ljuba, pa ima v tem kontekstu veliko zgodovinsko vlogo: Balkanski polotok bo ponovno priborila krščanstvu, in kar je še pomembnejše, slovanstvu. Pravoslavni svet »mora opravljati to poslanstvo« iz še enega razloga: zahodno krščanstvo je namreč podleglo brezbožnemu liberalizmu, ki nima ne vesti ne vere in je pripravljen narediti vse, da bi potlačil Slovane. *Slovenski gospodar* je junija 1876 jasno razložil, kdo je kriv za divjaške razmere v Bolgariji: »Skrajni čas je, da se divjim Muslimanom, kojih je samo 4 milijone, vzame kruto gospostvo in tlačenje 12 milijonov Kristijanov v Evropi. To bi se bilo sicer že davno lahko zgodilo, ako bi Evropa bila pošteno krščanska — in ako trpini Kristijani na Turškem ne bi bili iz veškine — Slavjani. Toda Evropa je sedaj brezverska in frajmavrska ter zaničuje in sovraži — Slavjana; zato vidimo, da Kristijane zatira in Turke brani. Edini Rusi podpirajo kristijanske Slavjane.«²¹⁴ Liberalni *Slovenski narod* seveda ni šel tako daleč, da bi odgovornost za balkanske dogodke pripisal liberalizmu kot takemu, so pa slovenski liberalci porabili veliko prostora, da so razložili razliko med slovenskim in nemškim liberalizmom. »Mi smo liberalni,« je trdil *Slovenski narod* poleti 1876, »ali le v onem evangeljskem smislu, ki govori: ‚Kar ti nečeš, da ti drugi delajo, tega jim ti ne stori. — Iz vsega srca pa odslej črtimo oni nemški lažnjivi liberalizem, ki Slovanu svobode ne privoščiči, katero sam za sebe zahteva.«²¹⁵

213 *Slovenski gospodar*, 14. 9. 1876, št. 38, str. 342, Turki so bratje naši jugoslovanski.

214 *Slovenski gospodar*, 29. 6. 1876, št. 27, str. 249, Homatije na Turškem velika nevarnost za Avstrijo.

215 *Slovenski narod*, 14. 7. 1876, št. 159, str. 1, Da pomnimo.

METODOLOGIJE: PROBLEM PRIMERJAVE RAZLIČNIH SLOVANSTEV

Jürgen Kocka je identificiral tri metodološke razloge, zakaj je primerjanje v zgodovinopisju tako težko: 1. Več primerov kot vsebuje primerjava, težje je priti do virov. 2. Komparativni pristop predpostavlja, da lahko enote primerjave ločimo eno od druge. 3. Ni mogoče primerjati fenomenov v svoji popolnosti, lahko primerjamo zgolj določene aspekte. Potrebno se je odločiti, katere vidike bomo primerjali.²¹⁶

Lahko primerjamo slovanstvo pri Slovencih in Bolgarih? Odgovor je lahko samo pozitiven: načeloma lahko primerjamo vse, če to utemeljimo v okviru metodologije zgodovinopisja. Veliko vprašanje pa je, kaj imamo od takšne primerjave, zakaj se primerjave sploh lotimo. Osnovna težava tiči v dejstvu, da tehnicistično primerjanje dveh podobnih fenomenov lahko pripelje do napačnega učinka (beri: napačnih percepcij). Tako kompleksni kulturnopolitični fenomeni, kot sta to slovensko in bolgarsko slovanstvo, niso stvari, ki bi jih lahko preučili neodvisno od naše pozicije. Ker nimamo »historičnega laboratorija«, vpliva na našo primerjavo ogromno dejavnikov, največ pa mi sami in naša vpetost v (nacionalne, regionalne, nazorske) vzorce, ki nam predpisujejo vidno polje dojemanja. Kako primerjati in se hkrati izogniti pastem metodološkega nacionalizma ali »teoretske slepote« (nezmožnosti uvida izven uveljavljenih teoretskih konceptov)?

Glavno vprašanje je, kaj sploh primerjamo. Dejstvo, da je imelo slovanstvo pri slovenskem in bolgarskem nacionalnem gibanju pomembno vlogo, ni sporno, vendar to ne naredi primerjanja nič lažjega. Ena izmed možnosti je, da obravnavamo slovanstvo kot »del«, »notranjo smer« obeh nacionalnih gibanj, kot nekakšno sub-nacionalno kategorijo. Dobra stran tega pristopa je v zavedanju nacionalnega konteksta. Lahko pa bi trdili, da je slaba stran pristopa prav tako pomen nacionalnega konteksta. Po drugi strani, če gledamo na slovanstvo kot na supranacionalno kategorijo, potem sta slovensko in bolgarsko slovanstvo zgolj manifestaciji/modifikaciji globalnega fenomena, ki ima svojo zgodovino.

V historiografiji lahko identificiramo dva načina soočenja s slovanstvom, ki predpostavljata tudi dva načina primerjave. Najbolj znani predstavnik prvega načina, ki bi ga lahko označili za »tradicionalnega«, je prav gotovo judovsko-češko-ameriški zgodovinar Hans Kohn, znan po svojem razlikovanju med »civic« in »ethnic nationalism«. Za Hansa Kohna je slovanstvo (oziroma panslavizem) gibanje, pri katerem se nacionalistični elementi mešajo z nadnacionalnimi. Čeprav mu priznava veliko mero »eluzivnosti«, je prepričan, da ga ni težko opredeliti.

216 Kocka, *Comparison and Beyond*, str. 41.

Slovanstvo obravnava kot idejnopolitično substanco, ki ima svojo genezo, razvoj, različice in lastno življenje.²¹⁷ Čeprav je ideja ali gibanje zelo težko ulovljiva, pa je še vedno relativno enoten zgodovinski fenomen. Kohnova perspektiva kljub temu terja mešanico komparativnega in transnacionalnega pristopa, vendar v okviru tradicionalnega pojmovanja historiografije. Kohn obravnava nacionalizem kot moderen fenomen.

Ta pogled bi lahko primerjali s »postmodernim« pristopom, ki ima prav tako komparativno naravo, vendar v drugačnem smislu. Mednarodni projekt »Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe 1770–1945« med drugim obravnava tudi slovanstvo kot pomemben del identitetnega polja v tem prostoru. Omenjeni projekt se sicer ne ukvarja s slovanstvom kot posebnim fenomenom, vendar ponuja drugačen konceptualni pristop za primerjanje. Avtorji projekta poskušajo doseči komparativni učinek s pomočjo soočenja nacionalističnih tekstov (tako kanonskih kot tistih, ki so posredno ustvarjali kanon). Zbirke tekstov niso urejene po nacionalnem ali časovnem ključu, ampak po konceptualnih sklopih. Avtorji se zavedajo problematičnosti izbire tekstov in različnih konceptov, čeprav uporabljajo v osnovi tekstualni pristop. Objavljene tekste dopolnjujejo kratke biografije in obrazložitev konteksta. Pristop »predlaga re-konceptualizacijo bralčevega razmerja do teh kultur in predlaga ponovni razmislek o teh kulturah v čezregionalnem kontekstu«. Raziskava metodološko temelji na različnih tradicijah konceptualnega zgodovinopisja (»Cambridge school«, »Begriffsgeschichte«, zgodovina mentalitet).²¹⁸

Oba pristopa imata svoje slabosti. Prvi, »tradicionalni«, vzbuja vtis, da je slovanstvo substanca, ki jo lahko merimo in primerjamo, drugi, »postmoderni« pristop, pa slovanstvu ne posveča velike pozornosti. Obravnava ga kot občasno variacijo (eno izmed mnogih) v nacionalističnem diskurzu, ki je prisotna predvsem v prvih fazah konstrukcije slovanskih nacionalnih diskurzov. Najprimernejši način bi moral biti nekakšna sinteza obeh omenjenih pristopov, ki bi morala upoštevati nekaj načel primerjanja. Prvič, primerjamo lahko nekaj, kar ima dovolj skupnih točk, bodisi državni okvir, bodisi podobnosti v strukturi, diskurzih itd. Poleg primerjanja dveh fenomenov je potrebno upoštevati tudi komponento »Drugega« (Nemci, Grki...). Poglejmo primer: avtorju se je v začetku študija tega problema zdelo utemeljeno primerjanje Jerneja Kopitarja in Ivana Seliminskega: bila sta sodobnika, ki sta imela pozitiven odnos do slovanstva in sta bila pomembna za razvoj slovenskega oziroma bolgarskega nacionalizma. Po dodatnem študiju je avtor teh vrstic prišel do ugotovitev, da bi bila primerjava težko upravičljiva. Avstrijskega dvornega knjižničarja in cenzorja težko primerjamo z zdravnikom

217 Kohn, *The Impact of Pan-Slavism*, str. 323.

218 *Inter-texts of identity*, str. 1–23.

in političnim aktivistom predvsem zaradi različnih vlog, ki sta ju protagonista imela pri konstrukciji slovanstva tako v diskurzivnem kot v strukturnem smislu. Če primerjamo slovanstvo obeh protagonistov zgolj na ideološki ravni, je najočitnejša razlika v odnosu do Rusije: Seliminski je zagovarjal prorusko stališče, Kopitar pa je bil eden izmed (pra)očetov avstroslavizma. Prav tako je najočitnejša podobnost na ravni odnosa med slovanstvom in (ožjo) nacionalno idejo: oba sta poskušala s pomočjo slovanstva povečati pomen lastnega naroda v nastajanju. Seliminski je s pomočjo slovanstva (in avtohtonističnih teorij) ustvaril zgodovinski mit, ki naj bi konkuriral mitu grške civilizacije. Kopitar pa je, sicer manj očitno in bolj znanstveno, skušal etabrirati »slovenski dialekt« s pomočjo karantansko-panonske teorije o izvoru stare cerkvene slovanščine.²¹⁹

Utemeljeno primerjanje bolgarskega in slovenskega slovanstva bi lahko izvedli s pomočjo dveh momentov: transnacionalnega (oz. transregionalnega) vidika in vidika »Drugega«. V našem primeru (Kopitar – Seliminski) bi lahko zanimiv transnacionalni vidik predstavljal grški vzor. Seliminski, ki se je izobraževal v Grčiji, je spodbujal bolgarski patriotizem po grškem vzoru, čeprav je ostro kritiziral grški nacionalizem.²²⁰ Grški vzori pri Kopitarju so bolj prefinjene narave. Kopitar je zagovarjal primernost t. i. grškega dialektalnega načela za slovanske jezike (po Kopitarju: dialekte). Antična grška koiné je nastala iz večjega števila pisanih dialektov. Po tem zgledu naj bi se počasi razvijala (slovstveno razvita) slovanska narečja v en splošni (slovanski) knjižnji standard. Ta model je ustrezal tako razsvetljskemu načelu »naravnega toka stvari« kot romantičnemu občutku za individualnost lastnega slovanskega dialekta.²²¹ Vidik »Drugega« pa bi lahko osvetlil vpliv »nacionalnih nasprotnikov« na oblikovanje slovanstva kot subnacionalne kategorije. Na ta način bi se lahko približali odgovoru na vprašanje, v kolikšni meri je bilo slovanstvo pripomoček za »boj« z nacionalnimi sovražniki (praksa) in v kolikšni meri stvar iskrenega prepričanja zgodovinskih akterjev (teorija – ideologija).

219 Pogačnik, *Jernej Kopitar*; Konstantinova, *Myths and Pragmatism*, str. 163–180.

220 Konstantinova, *Myths and Pragmatism*, str. 172–173.

221 Pogačnik, *Jernej Kopitar*, str. 166–169.

Ivan Hristov

KONCEPT ČASA IN IDENTITETE LITERARNEGA KROŽKA STRELEC

Članek se posveča literarnemu krožku Strelec. Razdeljen je na sedem poglavij, ki nam bodo pomagala bolje razumeti zasnovo časa in identitete tega literarnega kroga. Poglavja nosijo naslove: 1. Kdo so bili privrženci Strelca? 2. V iskanju človeške podobe. 3. Strelec in Oswald Spengler. 4. O bolgarskem narodnem preporodu. 5. Strelec in simbolista Javorov in Liliev. 6. O namerni evropeizaciji. 7. Sklep.

KDO SO BILI PRIVRŽENCI STRELCA?

Kot se spominja eden od ideologov literarnega krožka Strelec Kiril Krstev,²²² je za prvim ideološko usmerjenim kulturnim tednikom *Iztok* stal organiziran in

²²² Krъстев, *Спомени за културния живот*, str. 115.

prefinjen krožek. *Iztok* je izhajal dve leti – od 15. oktobra 1925 do 16. julija 1927 –, v katerih je izšlo 70 števil. Časopis se je pojavil po tragičnih letih 1923–1925, ko je v Bolgariji vihrala državljanska vojna. Razkol naroda je spodbudil ostro debato o nacionalni identiteti ter bil v središču časopisov literarnega krožka Strelec. Prvotna zamisel članov krožka je bil pojem »domače« – domača umetnost, domača književnost itd. Kiril Krstev je poudaril, da je bila ena prvih idej časopisa *Iztok* »nacionalni dvig na evropsko raven, a vseeno na domači osnovi«. Lastnik in urednik je bil premožen farmacevt in intelektualec Teodor Milev, ki je živel in se izobraževal v Nemčiji ter prijateljeval z grofom Hermannom von Keyserlingom. Prvo leto je bil sourednik pri časopisu ameriški pastor in misijonar, živeč v Bolgariji, doktor filozofije in novinar enega najbolj znanih ameriških časopisov *Christian Science Monitor* – Ruwin Markham. Za Krsteva je bil *Iztok* »mala enciklopedična tribuna«. Njegova naloga je bila izmeriti utrip sodobnega svetovnega in notranjega življenja brez doktrine. Redno je zastopal vsa območja kulture – družbene ideje in težnje, literaturo, vprašanja javnega šolstva, umetnosti, znanstvene teme, probleme civilizacije. Evropeizacija in univerzalizacija sta bili prevladujoči temi, vključevali pa so tudi študije o uglednih aktualnih osebah.

Literarni krožek Strelec je nastal pod taktirko literarnega krožka *Iztok*. Konstantin Galabov je 1. oktobra 1926 v časopisu *Iztok* objavil članek *Za mladino* z imenom krožka Strelec. Po besedah Krsteva²²³ naj bi bil krožek poimenovan po naslovu pesniške zbirke *Strelec* (1924) člana krožka Dimitra Panteleeva. Možno je potegniti vzporednico z ekspresionistično revijo *Vezni* (tehtnica), ki je prav tako zodiakalno znamenje. Med 6. aprilom in 23. junijem 1927 je izšlo dvanajst števil tednika *Strelec*. Na člane krožka je močno vplivala Spenglerjeva knjiga *Zaton zahoda*, ki je prvič izšla leta 1918. Glavni organizator in ideolog krožka je bil Konstantin Galabov.

V ISKANJU ČLOVEŠKE PODOBE

Novembra 1926 je v članku *Metode literarne zgodovine*²²⁴ Konstantin Galabov predstavil idejo nemškega literarnega zgodovinarja Karla Vosslerja »zrenje bistva« (nemško »Wesenschau«). Sodobni literarni zgodovinar gleda na književnost kot fenomen, »kjer je bistvenost težko doumeti na neznanstven način zaznavanja«. Galabov opaza, da Vosslerjeva nova metoda »ustvarja neko podobo oz. enotnost pesnika in njegovega dela, zasebnega življenja ter njegovih čustev. Ta podoba ne želi, da se jo razume, ampak da zaživi kot umetnina.« Galabov poudarja,

²²³ Prav tam, str. 136.

²²⁴ Гълъбов, Методи на литературната история, str. 2.

da je to fenomenološka metoda, ki jo je razvil Oswald Spengler. »V vseh svojih bleščečih lastnostih antične in zahodne kulture se Spengler osredotoča na skupek kulturnih pojavov in to na neznanstven, a povsem ustvarjalski način«, nam opiše Galabov, »uspeva mu, da najde skupne točke med njimi, kamor spada tudi človeška podoba. To je tisto, kar loči skupek kulturnih pojavov (npr. antičnih) od drugih (zahodni).« Tako je Galabov razkril svojo lastno metodo za doseganje domačega. Zanj je domače skupek kulturnih pojavov in tako kot Spengler tudi on poskuša najti človeško podobo – to, kar loči ta skupek od drugih. Njegova metoda je fenomenološka, »osredotoča se na bistvenost«. Kot umetniku mu uspeva, »da brez premislekov skozi osredotočanje na značilno podobo doseže človeško podobo, ki je značilna samo zanjo.« Literarni zgodovinar mora odkriti človeško podobo, značilnost v drugem stvarjenju, v delu nekega drugega pesnika, v literarnem gibanju, drugem narodu itd. Ta metoda naj bi bila obvezna, saj se značajске poteze ne skrivajo v podrobnostih fenomenov, temveč v njihovem skupku, ki je lahko obdelan samo sintetično oz. fenomenološko. Tako je Galabov prišel na idejo za doseganje domačega preko *združitve nasprotujočih si načel*.

STRELEC IN OSWALD SPENGLER

Če poskusimo opredeliti, kaj točno misli Konstantin Galabov s pojmom »domače«, je nemogoče priti do bistvenega zaključka brez njegovih pogledov v časopisih *Iztok* in *Strelec*. Njegovo prvo besedilo, ki ga je objavil v časopisu *Iztok*, ima naslov *Upad zahodnega sveta po Spenglerju*.²²⁵ V tem članku Galabov razvija različne pristope, s pomočjo katerih razume pojem »domače«. Ker zahodna kultura tone, je potrebna druga, ki bi jo nadomestila. Njeni ustanovitelji naj bi bili večinoma Rusi. Bolgari in Srbi pa naj »v prihodnosti ne bi bili zgolj prisledniki tujim kulturnim vrednotam. Skupaj z Rusi morajo postati tvorci lastne slovanske kulture, ki bo nadomestila zahodno.« Ampak kaj točno pomeni za Galabova, da bi Bolgarija, Srbija in Rusija ustvarile »lastno slovansko kulturo«?

Privoščimo si pristranskost, medtem ko aktualiziramo nekatere Spenglerjeve poglede, upoštevajoč njihov vpliv na Galabova. Čeprav ostro ponavlja debato o nacionalni identiteti, je prva svetovna vojna tista, ki postavlja razliko med kulturo in civilizacijo pod vprašaj.

V svoji knjigi *Zaton zahoda* predstavlja Spengler nekatere konkretna nasprotja, ki so pomembna tudi za zasnovo krožka *Strelec*. Prvo mesto zasedajo *kultura in civilizacija, metropola in pokrajina, Vzhod in Zahod*. Za Spenglerja je civilizacija skrajna oblika vsake kulture in tako kot zgodovinski trend je »sestavljena iz

225 Гълъбов, Упадъка на западния свят според Шпенглер, str. 3.

postopnega razpada nastalih neorganskih mrtvih oblik.«²²⁶ Zanj so civilizacije »najskrajnejše in najumetnejše stanje, v katerem se je človeštvo zmožno razvijati.«²²⁷

Če je civilizacija umetno in mehansko stanje, potem je kultura stanje pristnosti in organskosti. Spengler ostro razlikuje med kulturo in civilizacijo in meni, da je Zahod dosegel stopnjo čiste civilizacije. Osnovna znaka prisotnosti kulture sta zanj vera in romantika. Prisotnost čiste ekstenzivne dejavnosti brez visoke umetniške in metafizične produkcije – neverno obdobje, ki povsem sovpada s pojmom za svetovljanstvo –, je čas propada.²²⁸

V knjigi *Zaton zahoda* Spengler oriše pomen Dostojevskega za prihodnost človeške kulture in preko njega razkriva idejo o oživitvi slovanske kulture. Kmet Dostojevski (pokrajina) nasprotuje Tolstoju, meščanskemu pisatelju (metropola). Po Spenglerjevem mnenju naj bi skupaj z evropsko kulturo v Rusijo uvozili tudi evropsko civilizacijo. Primitiven carizem Moskve »je bil v Sankt Peterburgu zamaskiran v dinastično obliko Zahodne Evrope.«²²⁹ Pozornost posveča temu, da je bil zahodni historizem zakoreninjen v ahistorično narodnost, katere generacijam je bilo usojeno živeti brez zgodovine.

Zdaj pa se posvetimo razlikam med človekoma umirajoče (Tolstoj) in novonastale civilizacije (Dostojevski). Slednjega navaja Spengler sam. Po njegovem mnenju je Tolstojeva mogočna jeza »uperjena v Evropo, od katere se sam ni zmožen osvoboditi. Globoko v sebi jo sovraži, samega sebe ne prenese. Tako je postal oče boljševizma.«²³⁰ Tolstoj je predstavnik konca, razmišljujoč, poučen in s socialnim odnosom. Je predstavnik zahodnega razsvetljenstva. Njegov pogled na svet je meščanski in zahoden. V Tolstoju vidi Spengler podobnost z Marxom, Ibsenom in Zolajem. Njegova dela niso metafizični evangeliji z versko podlago, vendar so duhovna književnost.

Tolstojevo krščanstvo ni vera, temveč socialno poučevanje. »Govoril je o Kristusu, v resnici pa je mislil Marxa«, pravi Spengler.²³¹ Takšno socialno sovraštvo Dostojevskemu ni poznano iz preprostega razloga – njegova dela imajo versko podlago. Dostojevski je vse bistveno ogrnil s strastno ljubeznijo, zanj revolucija ne obstaja. Njegov pogled drsi nad njo v neskončno daljavo, saj pripada preteklosti umirajoče civilizacije. Duša Dostojevskega je po Spenglerju²³² apokaliptična, strastna, obupana, a prepričana v svojo prihodnost. Dostojevski pripada apostolom zgodnjega krščanstva.

Ta pisatelj naj bi onstran videl vse socialno. Resnične stvari se mu zdijo

226 Шпенглер, *Залезът на Запада*. Т. 1, str. 59.

227 Prav tam, str. 58.

228 Prav tam, str. 59.

229 Prav tam, str. 248.

230 Prav tam, str. 25.

231 Prav tam, str. 252–253.

232 Prav tam, str. 251.

nepomembne, ker nobena prava vera ne posveča pozornosti dejstvom. Globoka religioznost Dostojevskega nam pokaže, da živi v pričakovanju neposrednega bližnjega kulturnega ustvarjanja. Nemški filozof je prišel do zaključka, da je Dostojevski svetnik, povezan z metafizičnim svetom, Tolstoj pa je samo revolucionar, ki hoče spremeniti resničnost. Začetek kulture in konec civilizacije sta se naključno srečala v dveh pisateljih sodobnikih. »Krščanstvu Dostojevskega pripada naslednje tisočletje,« zaključi Spengler.²³³ Morda je ta prognoza privlačila tudi bolgarske intelektualce iz dvajsetih let prejšnjega stoletja.

V 58. številki časopisa *Iztok* je Konstantin Galabov objavil članek *Misel Penča Salvejkova*,²³⁴ v katerem je jasno zaslediti povezanost dveh vzorcev. Galabov je bil Slavejkov naslednik z njegovim razumevanjem pozitivnega ruskega vpliva na bolgarsko kulturo. Na članek lahko gledamo skozi Spenglerjeve oči kot na idejo o dvigu slovanske kulture. Po Slavejkovem mnenju poudarja Galabov pozitivnost ruskega vpliva na bolgarsko kulturo – »iskanje človeka tudi v zveri«. »To je globoko doumevanje značilnosti ruske književnosti in dela zahodne. To je hkrati pokazatelj vplivov, katerim se moramo podvreči pri komunikaciji z ruskimi in zahodnimi pisatelji,« je zapisal Galabov. Od »izjemne zahodne književnosti« se lahko bolgarski pisatelj nauči raznih »umetniških metod, ki so bolj uglajene od ruskih«. »Lahko mu pokaže bogatejše ideje, ne more pa pridobiti takšnega duha človeškosti, kot ga ima ruska.« »Vsa zahodna književnost je večji učitelj, a ruska je vseeno večji vzgojitelj,« je oznanil Galabov.

V članku opaza, da je po mnenju Friedricha Merkerja in Juliusa Meier-Graefeja pisatelj na Zahodu izgubil tisto bližino do naroda, ki je bila prisotna v antični Grčiji in je navzoča sedaj v Rusiji. Pisatelj ni več predstavnik bolečine naroda in njegov vzgojitelj. Pisatelju je narod čedalje bolj tuj, ko mu umetnost postaja »zabava in razvedrilo, ne pa nujnost oz. potreba«. Tu se Galabov vrača k tradicijam realizma in zaupa pisatelju duhovno-vzgojne naloge: »Za rusko dušo je bil Dostojevski zdravnik, Tolstoj pa pridigar. Bolgarska duša potrebuje zdravnike in pridigarje. Pisatelji lahko to postanejo, ko vzljubijo svoj narod in so mu zvesti. Ko v človeku odkrivajo tudi zver.«

Močno pod Spenglerjevim vplivom Galabov napove v recenziji Meier-Graefejeve knjige *Sfinga na ruskem ozemlju*,²³⁵ da bodo imeli Rusi glavno vlogo pri dvigu slovanske kulture. V odzivu na to knjigo, ki je posvečena Dostojevskemu, posveča Galabov pozornost nekaterim lastnostim ustvarjanja velikega ruskega pisatelja. Njegov psihologizem »ne sledi umetniškemu cilju«, »ne ponuja nobenega umetniškega užitka«, »želi zdraviti«. Vsa znamenita dela

233 Prav tam, str. 252–253.

234 Гълъбов, Една мисъл на Пенчо Славейков, str. 2.

235 Гълъбов, Сфинксът на руската земя, str. 2.

Dostojevskega so interpretirana kot poučevanje. Njegove ideje so iz moralnih razlogov izvzete od umetniške višine, ne pa obratno. Galabov ugotavlja, da je v središču književnosti ruskega pisatelja morala, a on ni mrtev etični kodeks, temveč »življenje, zdravljenje«. Prav to »življenje, zdravljenje« je po njegovem mnenju tipičen ruski začetek, »začetek velikega naroda, za katerega abstraktna beseda ni nič, ampak vse – vpliv, začetek velikega naroda, živečega v povišani skupnosti med individuumi – začetek velikega naroda, ki je obdarjen s posebnimi asociativnimi organi duše«. Če sledimo tej logiki, je misija bolgarske oz. slovanske kulture zdravljenje bolne zahodne kulture preko etike, ki jo nosi v sebi. S tem dosežkom v zahodni kulturi bo slovanska dala svoj doprinos kulturi človeštva. Glede na kulturnozgodovinsko zasnovo kritike je nujno »uravnavanje« Tolstoja in Dostojevskega na osnovi domače kulture.

Intelektualci krožka Strelec so po Spenglerjevi napovedi »zatona zahoda« našli dve poti za bolgarsko kulturo. Prva pot se navezuje na preteklost – bolgarski narodni preporod, vrnitev v 19. stoletje in čas razsvetljenstva. Druga pot pa je usmerjena v prihodnost – nova evropeizacija.

O BOLGARSKEM NARODNEM PREPORODU

Modernisti so popolnoma zavračali racionalizem, Galabov pa se je vračal k racionalistični zasnovi oz. k razsvetljenstvu 19. stoletja. Po njegovih besedah se bo domače približalo zahodnemu in to po poti razuma. Način, po katerem se Galabov ravna, je močno pod Spenglerjevim vplivom.²³⁶ Meni, da mora človek Vzhoda (Bolgar) prevzeti razumskost zahodnega človeka, tisto razumskost, ki je zahodni kulturi pomagala doseči višek. Vseeno se mora vzhodni človek paziti skrajnih oblik razumskosti. Civilizaciji ne sme pustiti, da ga okuži. Po Spenglerjevem mnenju se le-ta širi naokoli kot bolezen in ubija plodove kulture. Razumski človek prebujata aktivnega človeka: »Ta aktivni človek se pojavlja na bregovih Bosporja, s pridobivanjem neodvisnosti od cerkve, po vrhovih in pečinah Balkana, z zmago politične neodvisnosti.« Že na začetku svoje kariere se je Galabov domislil mita, na katerega se opira in ki mu služi kot model pri nadaljnjem razvijanju ideje o domačem. Imenuje se »bolgarski preporod«. V dvajsetih letih prejšnjega stoletja, ko je kot posledica prve svetovne vojne in dogodkov junija in decembra 1923 v bolgarski kulturi nastopila ostra kriza nacionalne identitete, je ta vrnitev k mitu o »bolgarskem preporodu«, k času osnovanja te identitete, povsem razumljiva. A ta vrnitev v kvalitetno, novo fazo je tudi vprašanje.

²³⁶ Tukaj in naprej: Гълъбов, Човекът на кавала, str. 3.

Utemeljitev trenutnega pomena preporoda ponuja tudi članek Kirila Krsteva *Možnosti bolgarske kulture*.²³⁷ Duhovno kulturo naj bi spremljala materialno bogastvo in tehnični razcvet. Krstev daje vtis, da za razliko od Spenglerja ne razlikuje pojmov kultura in civilizacija. »Prava evropska civilizacija je sopomenka za skupek pogojev, ki bi zagotovili višek svobode za razvitje duhovnih sil,« pravi Krstev. Zanj je doseganje ravni Zahodne Evrope samo še vprašanje časa in pobude. Bolgari so eni zadnjih, ki bodo dosegli to civilizacijo v njenem zaključenem krogu. Še pomembnejše pa je vprašanje, katere so najpomembnejše vrednote te evolucijske stopnje. Strelec zaključuje, da je doseženo razvitje samo razkošna njiva, ki čaka na gnojenje »z vrhovnim pomenom«. Ta »njiva« je polna Faustovega duha,²³⁸ končni cilj evolucijskega cikla pa je doseganje sintetične kulture, ki jo bo ustvarjal narod sam. Nov preporod se bo zgodil »samo z zavestjo in vsesplošno željo po kulturnem podvigu«. Vzhod je definiral kot staro kulturo, Zahod pa kot novo. Bolgarsko ozemlje naj bi bilo prostor, kjer se križata ti kulturi, tam je postavljen most med njima. Tako Krstev določa cono, nad katero širi svojo zasnovo. Zanj so Bolgari »najmlajše slovansko pleme«. To razumevanje se osredotoča na slovansko poreklo Bolgarov. Izključuje druge elemente v bolgarski identiteti in jo uvršča na mejo slovanskih narodov. Tako lahko Bolgari postanejo del napovedanega »vseslovanskega dviga«, kar sovpada s hrepenenjem po »novem bolgarskem preporodu«.

Čeprav je obsežnejša od zasnove nacionalizma, ima takšen panslavizem prav tako domač značaj. Opira se na geografsko lego Slovanov med Evropo in Azijo. V zasnovi identitete modernistov predhodne stopnje najdemo domače elemente samo podzavestno. Bolgari niso samo najmlajše slovansko pleme, njihova psiha je tudi »še deviška, kar se tiče vpliva Vzhoda ali Zahoda«. Tako se v tej zgodovinski predstavi o novi identiteti oz. o izhodu iz krize, ki se je dotika ahistorična zavest modernistov, pojavlja identiteta, zasidrana v preteklosti (preporod), istočasno pa tudi v prihodnosti. Hkrati je stara in nova, zrela in deviška. »Sijanje nove sintetične in človeške kulture mora razsvetliti dušo vseh tistih Bolgarov, ki hrepenijo po pravi bolgarski kulturni pomladi«, pravi Krstev. Krožek Strelec se je čutil dolžnega, da doseže to sintetično kulturo. Racionalno oz. razsvetljlensko usmeritev zastavljenega cilja je ponovno potrdil dr. Peter Beron, avtor prvega učbenika s posvetno vsebino *Riben bukvar*, ki zaznamuje začetek posvetne znanosti oz. ideologije med srednjim vekom in razsvetljenstvom.

237 Кръстев, Възможностите за една българска култура, str. 2.

238 Po Spenglerju je to duh zahodnoevropskega človeka, za katerega je značilno, da ima nenasitno željo po poznavanju resnice, po absolutno veljavnem, po obrobni stvareh.

STRELEC IN SIMBOLISTA JAVOROV IN LILIEV

Zanimiv vidik dejavnosti krožka *Strelec* predstavlja njihova kritika prejšnje faze modernizma, t. j. simbolizma. Tega je kritiziral tudi Spengler. Prvi bolgarski simbolist Pejo Javorov naj bi bil začetna faza trenda Dostojevskega, zadnji, Nikolaj Liliev, pa končna. Zrušenje simbolizma s prestola povsem sovпада z zamisljo članov krožka o poetiki, ki je bližja racionalizmu, zgodovinskosti; poetiki, ki je blizu resničnosti in kolektivizmu. Ta kulturna politika se ujema z idejo o novem preporodu kot delu dviga slovanske kulture, ki si ga je zamislil Spengler.

O NAMERNI EVROPEIZACIJI

Kot že omenjeno, se je druga pot za bolgarsko kulturo, ki si jo je zamislil Strelec, osredotočala na prihodnost – imenujemo jo nova evropeizacija. V svojem članku *Za mladino*,²³⁹ ki je bil objavljen 1. oktobra 1926, je Konstantin Galabov zapisal, da bo časopis *Iztok* postal organ literarnega krožka Strelec. Avtor opozarja, da se tuji vplivi ne skladajo z nastankom domače umetnosti: »Mi smo domača književnost z vrednotami Zahoda, pod vplivom Zahoda. Združiti domače s tujim, torej zahodno z vzhodnim, je prava mojstrovina.« Tako je postal osnovni cilj krožka Strelec združenje vzhodnega in zahodnega. To naj bi bil prvi globalni projekt v bolgarski kulturi. Po njegovih besedah »se mora Bolgar evropeizirati, ne da bi izgubil vrednote, ki jih nosi v sebi s svojo posebno pojavo.« Galabov ugotavlja, da je to posebej težka naloga, ker Bolgari »ne spadajo v verigo evropskih narodov, ki jih povezuje ena skupna kultura – zahodna, faustovska kultura«. Vse upe polaga v mladino in upa, da bodo oni opravili to zahtevno nalogo.

V članku *Naše kulturne naloge* opisuje, da lahko z dobrovoljno in aktivno zavestno evropeizacijo oz. samoevropeizacijo v naši kulturni nastane kriterij »dragocenega in fiziognomičnega v našem življenju, ki si zasluži biti varno pred invazijo Zahoda«.²⁴⁰ Galabov priznava, da člani krožka Strelec še ne dosegajo tega kriterija, vendar si bodo za njegovo postopno uvedbo prizadevali z vključitvijo mladine na področje kulturnozgodovinskih vprašanj. Razlaga teh vprašanj pa bo postavila v središče pozornosti še književnost. Na koncu dvajsetih let prejšnjega stoletja je nastopilo zanimanje za historizem, ki je v naslednjih desetih letih vodilo do državne kulturne politike, kar je bil tudi cilj.

239 Гълъбов, Към младежта, str. 1.

240 Гълъбов, Нашите културни задачи, str. 1.

SKLEP

O članku *Možnosti bolgarske kulture*,²⁴¹ v katerem Kiril Krstev predlaga doseganje domačega po sintetični poti, smo že spregovorili. Vzhod je opredelil kot staro kulturo, Zahod pa kot novo. Bolgarsko ozemlje naj bi bilo prostor, kjer se ti kulturi križata; to ozemlje predstavlja most med njima. Potrebno je uresničiti sintezo med »široko mistiko ter poletom slovanske duše« in »trezno in zdravo kritiko«. Krstev opozarja, da se tehtnica ne sme prevesiti v nobeno smer, če hoče doseči pravo ravnovesje. Nujno moramo presoditi tudi parametre domačega.

V tem primeru najdemo dve nalogi krožka, ki se med seboj dopolnjujeta. Na prvem mestu je doseganje zasnove domače kulture po fenomenološki poti, preko sintetične poti dveh nasprotujočih si načel *Zahod – Vzhod, prihodnost – preteklost, refleksivnost – čustvo*. Na drugem mestu pa je kriterij dragocenega in fiziognomičnega v našem življenju, ki si zasluži biti varno pred invazijo Zahoda. Bolgarska kultura je dosegla novo rešitev krize identitete intelektualcev, ki je zahtevala vrnitev k prejšnjim razumevanjem in verovanjem. Za razliko od prejšnje faze modernizma, ki se hoče vrniti k predmoderni, kozmični tradiciji, vidi krožek Strelec rešitev v vrnitvi k obdobju razsvetljenstva. Ob poskusu nevtralizacije obstoječih nasprotij med sedanostjo in preteklostjo je Strelec našel rešitev za krizo v vrnitvi k aspektom modernosti. Glede na njegovo zasnovo je nujno, da Zahod prispeva racionalizem, socialnost, znanost in historizem, ki bi obogatili še vedno iracionalno, asocialno, verno in ahistorično bolgarsko kulturo. Ravno v sintezi teh dveh načel najdemo namen Strelca – pisatelj mora biti sočasno moderen kot Tolstoj in modernističen kot Dostojevski. Nahajati se mora na meji med fiziko razsvetljenstva in metafiziko modernizma.

Kot se spominja Kiril Krstev,²⁴² je časopis *Strelec* nehal izhajati leta 1927 iz istega razloga kot ekspresionistična revija *Vezni* – med Bolgari se ni našlo ravno veliko oboževalcev.

241 Кръстев, Възможностите за една българска култура, str. 2.

242 Кръстев, Спомени за културния живот, str. 137.

Jurij Perovšek

SLOVENSKI POGLEDI NA BOLGARIJO V LETIH 1918–1941 IN ALEKSANDER STAMBOLIJSKI

I.

Bolgari so slovensko kulturno misel opaznejše zanimali že od srede 19. stoletja. V začetku 20. stoletja je zanimanje za bolgarsko problematiko zaživel tudi na političnem področju in se ohranilo v leta 1918 ustanovljeni Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS, od 1929 Kraljevina Jugoslavija). Slovenska politika in kultura sta nato v prvi jugoslovanski državi včasih bolj, včasih manj stopnjevano spremljali razmere v njeni jugovzhodni sosedni in jo glede na njene notranjepolitične razmere in mednarodni razvoj vključevali v svoja razmišljanja in dejavnost.

V dvajsetih letih je bil – poleg odziva na znani državni udar 9. junija 1923, v katerem je padla vlada Aleksandra Stambolijskega – slovenski politični odnos

do Bolgarije največkrat povezan z oblikovanjem avtonomistično-federalističnih narodnih programov. Po sprejetju Vidovdanske ustave 28. junija 1921, ki je uvedla centralistično državno ureditev in zaničala mnogonacionalni značaj Kraljevine SHS, je namreč na Slovenskem prišlo do širokega avtonomističnega gibanja, ki je poudarjalo slovensko nacionalno individualnost in zahtevalo državno-pravno preureditev jugoslovanske skupnosti. Vodilna avtonomistična sila je bila najmočnejša slovenska politična stranka, katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS), poleg nje pa so avtonomistično oziroma federalistično stališče zagovarjali tudi drugi politični subjekti. Slovenska avtonomistično-federalistična politična misel je svoje poglede na državno ureditev izrazila ob različnih priložnostih, pri čemer ni pozabila tudi na Bolgare. Že v letih 1922–1923 se je zavzela za federativno državno zvezo Slovencev, Hrvatov, Srbov in Bolgarov (komunisti so zagovarjali tudi širšo narodnodržavno zvezo) in to v kasnejših letih še ponovila.²⁴³ Najbolj izviren pogled na federativno zvezo z Bolgari je leta 1923, ko so v slovenski politiki utemeljili svoja temeljna stališča o nacionalnem vprašanju v času Kraljevine SHS/Jugoslavije, oblikovala krajši čas obstoječa Slovenska republikanska stranka. Pred volitvami v Narodno skupščino 18. marca 1923 se je zavzela za vzpostavitev Federativne republike Jugoslavije (FRJ), ki bi jo sestavljale Slovenija, Hrvaška, Srbija in Bolgarija. Skupne zadeve vseh štirih federativnih enot bi bile vojska, zunanje zadeve, zunanja trgovina, denar, carina in predsednik FRJ. Ta bi bil po vrstnem redu vsako mandatno obdobje iz druge federativne enote – Slovenec, Hrvat, Srb in Bolgar.²⁴⁴ Pomena Bolgarov se je zavedal tudi vodilni slovenski politik v Kraljevini SHS/Jugoslaviji, načelnik SLS dr. Anton Korošec. Leta 1926 je posebej poudaril potrebo po vzpostavitvi prijateljskih odnosov med Jugoslavijo in Bolgarijo.²⁴⁵ Junija 1927 je Bolgarijo z vednostjo ministra za zunanje zadeve tudi obiskal, da bi se seznanil s tamkajšnjimi razmerami.²⁴⁶ V tem letu so v Ljubljani in Mariboru tudi navdušeno pozdravili predsednika Lige za zблиžanje Bolgarov in Jugoslovancev v Parizu, advokata, publicista in nekdanjega poslanca Bolgarske kmetijske ljudske zveze Aleksandra Stambolijskega v bolgarskem Sbornju, dr. Mladena Kostova. Kostov je 4. aprila v Unionovi dvorani v Ljubljani in 11. aprila 1927 v Narodnem domu v Mariboru – obakrat pred več tisoč poslušalci – predaval o zgodovinski nujnosti jugoslovansko-bolgarskega združenja in oblikovanju Velike Jugoslavije od Soče do Bosporja, od Črnega do Jadranskega morja. Poslušalci so

243 Lončar, *Politika in zgodovina*, str. 154; *Sodite po delih!*, str. 70; *Avtonomist*, 6. 5. 1922, št. 18, str. 2, Dopis iz Maribora, 27. 5. 1922, št. 21, str. 1, Hrvatje in mi!; Košak, Jugoslovansko-bolgarsko zedinjenje, str. 173; Grahor, Zbližanje z Bolgari, str. 175; Udè, Desetletnica in dve osemletnici, str. 124–125, 127; Perovšek, Oblikovanje programskih načrtov, str. 24; Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 162; Perovšek, *Samoodločba in federacija*, str. 83, 87.

244 Perovšek, Oblikovanje programskih načrtov, str. 24.

245 Korošec, Nekaj evropske politike, str. 50, 53.

246 Ratej, Politika Slovenske ljudske stranke, str. 46–47.

njegova izvajanja viharno pozdravljali, o Kostovu in njegovih pogledih pa so z veliko naklonjenostjo pisala najvidnejša slovenska politična glasila. Mariborski *Tabor* je ob tej priložnosti objavil tudi tri bolgarske ljudske pesmi – *Kletev*, *Lepo Nedo* ter *Zdravka in bazalko*, ki jih je prevedel Alojzij Benkovič. Kostov, ki se je v Ljubljani mudil na povabilo akademskih društev na ljubljanski univerzi, se je 5. aprila 1927 v dvorani Narodnega doma tudi sestal z njihovimi predstavniki in razpravljajal o sodelovanju akademikov za zблиžanje jugoslovanskih narodov. V Mariboru se je mudil na povabilo tamkajšnje Jugoslovanske Matice in Ljudske univerze.²⁴⁷

V tridesetih letih so dejavno zanimanje za Bolgarijo pokazali tudi na drugih področjih. Po obisku bolgarskega kralja Borisa III. Koburškega in kraljice Ivane v Jugoslaviji od 10. do 13. decembra 1933, o katerem sta vodilni politični glasili – katoliški *Slovenec* in liberalno *Jutro* – podrobno poročali,²⁴⁸ so leta 1934 v Ljubljani in Celju ustanovili društvi Jugoslovansko-bolgarske lige za kulturno zблиževanje;²⁴⁹ ljubljansko društvo je štelo 600 članov.²⁵⁰ Po obisku jugoslovanskega kralja Aleksandra I. Karađorđevića in kraljice Marije v Bolgariji od 27. do 30. septembra 1934, ki sta ga *Slovenec* in *Jutro* prav tako podrobno spremljala,²⁵¹ so

247 *Jutro*, 5. 4. 1927, št. 81, str. 2, Jugoslovanski in bolgarski narod, str. 3, Naši kraji in ljudje. Dr. Mladen Kostov, 8. 4. 1927, št. 84, str. 1, Ljubljana, 7. aprila; *Slovenec*, 5. 4. 1927, št. 76, str. 2, Za združenje Bolgarije z Jugoslavijo, 6. 4. 1927, št. 77, str. 2, Za edinstvo vseh Jugoslovancev; *Slovenski narod*, 6. 4. 1927, št. 77, str. 2, Manifestacija Ljubljane za zблиžanje z Bolgarijo; *Narodni dnevnik*, 5. 4. 1927, št. 76, str. 2, Ljubljana manifestira za zблиžanje z Bolgarijo, 9. 4. 1927, št. 80, str. 2, Radikalno glasilo o zблиžanju z Bolgarijo; *Tabor*, 9. 4. 1927, št. 80, str. 2, Za zблиžanje z Bolgarijo, 10. 4. 1927, št. 81, str. 1, Za ujedinjenje z Bolgarsko, 13. 4. 1927, št. 83, str. 2, Velika manifestacija za ujedinjenje z Bolgarijo, Bolgarske narodne pesmi. Prim. tudi *Jutro*, 13. 4. 1927, št. 88, str. 3, Naši kraji in ljudje. Dr. Kostov – *Ljubljančanom*, 16. 4. 1927, št. 91, str. 5, Iz Ljubljane. *JAD »Triglav« v Ljubljani*; *Slovenec*, 13. 4. 1927, št. 83, str. 3, Kaj se godi doma. Zahvala dr. Kostova.

248 *Ponedeljski Slovenec*, 11. 12. 1933, št. 50, str. 1, Veličasten in prisrčen sprejem bolgarske kraljevske dvojice v prestolnici; *Slovenec*, 12. 12. 1933, št. 282a, str. 1, Sestanek pogumnih, 13. 12. 1933, št. 283a, str. 1, Veseli slovanski jug, 14. 12. 1933, št. 284a, str. 1–2, Slovo kralja Bolgarov, *Jutro*, 10. 12. 1933, št. 288, str. 1, Ob posetu bolgarske kraljevske dvojice, Tudi Bolgarija se raduje poti svojega kralja, 10. 12. 1933, št. 288a, str. 1, Kralj in kraljica bratskega naroda v Jugoslaviji triumfalno sprejeta, 12. 12. 1933, št. 289, str. 1–2, Kraljevske besede južnoslovanskih vladarjev, 13. 12. 1933, št. 290, str. 1, Pietetni poseti obeh vladarjev na Avali in Oplencu, 14. 12. 1933, št. 291, str. 1–2, Odhod bolgarskih suverenov.

249 Pravila društev je banska uprava Dravske banovine potrdila 15. 2. in 4. 7. 1934. – ARS, AS 68, t. e. 36/3931–3932. Na omenjeni podatek me je opozoril kolega prof. dr. Peter Vodopivec, za kar se mu prisrčno zahvaljujem.

250 Benko, Rode, Bolgarsko-slovenski odnosi, str. 319.

251 *Slovenec*, 27. 9. 1934, št. 219a, str. 1, Obisk našega kralja in kraljice v Sofiji je zgodovinskega pomena, 28. 9. 1934, št. 220a, str. 1–2, Kralj Aleksander in kraljica Marija v prestolnici bratske Bolgarije, 29. 9. 1934, št. 221a, str. 1–2, Prijateljstvo med Jugoslavijo in Bolgarijo, 30. 9. 1934, št. 222a, str. 1, Važni politični razgovori s samostanu Rilo; *Ponedeljski Slovenec*, 1. 10. 1934, št. 40, str. 1, Slovo Bolgarov od našega kralja; *Jutro*, 27. 9. 1934, št. 222, str. 1, Pred posetom v Sofiji, Sofija radostno pričakuje prihoda kraljevskih gostov, 28. 9. 1934, št. 223, str. 1–2, Navdušen in triumfalen sprejem naše kraljevske dvojice na Bolgarskem, 29. 9. 1934, št. 224, str. 1, Vladarja južnih Slovanov kujeja srečo svojih narodov, 30. 9. 1934, št. 225, str. 1, Sofija, Zgodovinska pogajanja v Sofiji, 2. 10. 1934, št. 226, str. 1, Mogočen odmev sofijskega poseta.

društvo Jugoslovansko-bolgarske lige ustanovili tudi v Mariboru.²⁵² Medtem so se ob Bolgariji ustavili še ob novem državnem udaru 19. maja 1934.²⁵³ Sicer pa sta že januarja 1934 v okviru srečanja južnoslovanskih klubov PEN v Sofiji Bolgarijo obiskala slovenska književnika Fran Albrecht in Ferdo Kozak. O svojem obisku sta nato v duhu bolgarsko-jugoslovanskega zблиžanja pisala v reviji *Sodobnost*.²⁵⁴ V ta okvir je sodil tudi Teden bolgarske kulture, ki so ga dve leti kasneje pripravili v Ljubljani in Mariboru.²⁵⁵ O potovanju po Bolgariji, njeni zgodovini, kulturnih spomenikih in geografskih značilnostih je po vrnitvi s IV. kongresa slovanskih geografov in etnografov od 16. do 21. avgusta 1936 v Sofiji na ljubljanskem radiu 16. in 30. septembra 1936 predaval tudi znani zgodovinar in geograf Silvo Kranjec. Svoje predavanje je v letih 1936–1941 ponovil na srečanjih Ferialnega saveza in različnih prosvetnih društev v Ljubljani.²⁵⁶

V času do druge svetovne vojne je bila Bolgarija še večkrat v ospredju zanimanja slovenske javnosti. Najprej ob podpisu prijateljske pogodbe med Jugoslavijo in Bolgarijo 24. januarja 1937 v Beogradu. O podpisu pogodbe je slovensko časopisje podrobno in z naklonjenostjo poročalo, *Jutro* pa je objavilo še poročilo o kongresu jugoslovansko-bolgarskih lig od 16. do 18. januarja 1937 v Beogradu.²⁵⁷ Poleg tega je vladni *Slovenec* na dan podpisa pogodbe objavil izjavo ministra za notranje zadeve Antona Korošca, ki je poudaril, da je sporazum podlaga skupnega razvoja Jugoslovancev in Bolgarov v prihodnosti.²⁵⁸ *Slovenec* je 24. januarja 1937 izdal tudi posebno Bolgarsko prilogo z naslovom *Šumi Marica*, ki je obsegala osem strani.²⁵⁹ Oktobra 1937 je *Slovenec* znova spomnil na Bolgarijo, ko je v obsežnejšem članku obeležil osemnajstletnico prihoda kralja

252 Pravila društva je banska uprava Dravske banovine potrdila 3. 11. 1934. – ARS, AS 68 (Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Upravni oddelek), t. e. 36/3933. Na omenjeni podatek me je opozoril kolega prof. dr. Peter Vodopivec, za kar se mu prisrčno zahvaljujem.

253 *Slovenec*, 20. 5. 1934, št. 114a, str. 1, Kralj in armada izvedla nenadni državni preobrat v Bolgariji, 23. 5. 1934, št. 115a, str. 1, Državni udar v Sofiji, Diktatura Zvenarjev; *Ponedeljski Slovenec*, 22. 5. 1934, št. 21, str. 1, Bolgarija na poti v novo dobo; *Jutro*, 20. 5. 1934, št. 114, str. 1, 2, Državni udar in diktatura v Bolgariji, Tragedije in komedije sofijskega prevrata, 20. 5. 1934, št. 114a, str. 1, Velike reforme v Bolgariji, 23. 5. 1934, št. 115, str. 1, Bolgarska diktatura, Nova bolgarska vlada na delu.

254 Albrecht, Po obisku v Bolgariji; Kozak, Sofija. Na omenjeni podatek me je opozoril kolega prof. dr. Peter Vodopivec, za kar se mu prisrčno zahvaljujem.

255 Benko, Rode, Bolgarsko-slovenski odnosi, str. 319.

256 *Slovenec*, 16. 9. 1936, št. 212a, str. 5, Programi Radio Ljubljana, 30. 9. 1936, št. 224a, str. 8, Programi Radio Ljubljana; Knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino, ZSK, Bolgarija. Po Bolgariji, 11. str.

257 *Ponedeljski Slovenec*, 25. 1. 1937, št. 4, str. 1, »Naj Bog blagoslovi današnji dan« – »Naj bo srečno in blagoslovljeno«; *Jutro*, 24. 1. 1937, št. 20, str. 1, 3, Zgodovinski dogodek, Utrjevanje bratstva z Bolgari, 24. 1. 1937, št. 20a, str. 1, Slovansko bratstvo na Balkanu, 26. 1. 1937, št. 21, str. 1, Po podpisu; *Delavska politika*, 27. 1. 1937, št. 8, str. 1, Večni pakt prijateljstva z Bolgarijo.

258 *Slovenec*, 24. 1. 1937, št. 19a, str. 1, Dolgo pot smo prehodili.

259 *Slovenec*, 24. 1. 1937, št. 19a, str. 9–16, Šumi Marica : bolgarska priloga »Slovenca«. – Prilogo glej v Dodatku.

Borisa III. na bolgarski prestol 3. oktobra 1919.²⁶⁰ O Bolgariji so nato pisali še ob njenem pristopu k silam osi 1. marca 1941 na Dunaju.²⁶¹

II.

Med dogodki, ki so zadevali Bolgarijo in so se v času Kraljevine SHS/Jugoslavije posebej vrezali v zavest slovenske javnosti, je izstopal že omenjeni državni udar 9. junija 1923. Tedaj je meščanska opozicija skupaj s t. i. Vojaško ligo in vrhovističnim krilom v Bolgariji delujoče emigrantske in oborožene Vnatrešne makedonske revolucionarne organizacije (VMRO) zrušila vlado Bolgarske kmetске ljudske zveze Stambolijskega. Stambolijski je bil med odporom svojih oboroženih enot proti vojaškim četam nove vlade 14. junija 1923 ubit. Glasilo liberalne Samostojne kmetijske stranke *Kmetijski list* je tedaj zapisalo, da je padel mož, »glasnik nove dobe« – »graditelj enotnega Balkana«.²⁶²

O Stambolijskem so na Slovenskem začeli pisati leta 1920, ko je komunistični *Rdeči prapor* pred volitvami v Ustavodajno skupščino Kraljevine SHS 28. novembra 1920 njegovo politiko označil za protirevolucionarno. Stambolijski naj bi izvajal beli teror kapitalizma in vaških bogatašev nad ročnim in duševnim delavstvom ter revnim kmečkim ljudstvom. »Izkazalo se je,« je v razrednobojnem tonu poudaril *Rdeči prapor*, »da če pride na površje agrarna stranka, se kapitalistu niti las na glavi ne skrivi, mali kmet in delavec pa padeta v še večjo sužnost in izkoriščanje.«²⁶³ Konec leta 1920 se je ob Stambolijskem ustavilo še *Jutro*. Opozorilo je na njegov zunanjepolitični program, usmerjen k sodelovanju balkanskih držav in zblizanju z Jugoslavijo.²⁶⁴ Na Slovenskem so nato stalno spremljali notranjo in zunanjo politiko Stambolijskega. Poročali so tudi o njegovem oddihu na Bledu v začetku avgusta 1921,²⁶⁵ liberalni *Slovenski narod* pa je ob tem 7. avgusta 1921 objavil intervju z njim. V njem se je Stambolijski zavzel za združitev Bolgarije in Jugoslavije v veliko Jugoslavijo in obsodil delovanje VMRO, ki jo je označil za »tolpo«. Stambolijski je bil nad Slovenijo in Bledom navdušen in ob poudarku, da si je vedno prizadeval za zblizanje s Srbijo, je izjavil, da bi, odkar je videl Bled,

²⁶⁰ *Slovenec*, 2. 10. 1937, št. 226a, str. 1, Praznik bolgarskega naroda.

²⁶¹ *Jutro*, 1. 3. 1941, št. 51, str. 1, Pristop Bolgarije k berlinskemu paktu, 2. 3. 1941, št. 52, str. 1, Pristop Bolgarije k osi izvršen; *Slovenec*, 4. 3. 1941, št. 52a, str. 1, Izhod Bolgarije na Egejsko morje, Zakaj je Bolgarija šla v tabor Nemčije; *Delavska politika*, 4. 3. 1941, št. 25, str. 1, Bolgarska vlada je podpisala zavezniški pakt z državami osi.

²⁶² *Kmetijski list*, 20. 6. 1923, št. 35, str. 1, Ob smrti Stambolijskega.

²⁶³ *Rdeči prapor*, 27. 10. 1920, št. 43, str. 3, Volilna proglasa demokratske in samostojne kmečke stranke.

²⁶⁴ *Jutro*, 22. 12. 1920, št. 105, str. 2, Politične beležke.

²⁶⁵ *Slovenski narod*, 5. 8. 1921, št. 173, str. 3, Dnevne vesti; *Slovenec*, 5. 8. 1921, št. 176, str. 5, Dnevne novice, 12. 8. 1921, št. 182, str. 3, Dnevne novice.

»hotel ‚anektirati‘ vso Jugoslavijo z Bledom vred«. Slovenski kraji so bili po njem »čudovita jugoslovanska Švica«. ²⁶⁶

Na Slovenskem so zunanji politiki Stambolijskega namenili opazno pozornost. Pozdravili so njegovo »trezno in dobro premišljeno stališče« ²⁶⁷ mirnega sožitja s sosednjimi državami in razvijanja prijateljskih odnosov z Jugoslavijo. ²⁶⁸ V tem okviru so v obeh najmočnejših slovenskih političnih taborih – katoliškem in liberalnem – posebej poudarili pomen Niškega sporazuma, sklenjenega 22. marca 1923; ²⁶⁹ v njem sta se Kraljevina SHS in Kraljevina Bolgarija dogovorili o skupnih ukrepih za nadzor bolgarsko-jugoslovanske meje, bolgarska stran pa se je obenem obvezala, da bo na svojem ozemlju preprečila vsako dejavnost protijugoslovanskih organizacij (makedonstvujuščin oziroma VMRO). ²⁷⁰ Tako si je že pred sklenitvijo sporazuma dogovor z Bolgarijo zamišljalo tudi *Jutro*. ²⁷¹

Slovenska katoliška in liberalna politika sta protimakedonstvujuščo usmeritev Stambolijskega brez zadržkov podpirali (*Jutro* je VMRO označilo za državo v državi), medtem ko o tem vprašanju v marksističnem taboru niso razpravljali. ²⁷² V tisku obeh vodilnih taborov so opozorili tudi na izjave, ki jih je podal ob obisku v Beogradu 9. in 10. novembra 1922. V poročilih o obisku ²⁷³ so poudarili njegovo zagotovilo, da se Bolgarija odreka vsem zahtevam po Makedoniji. ²⁷⁴ Stambolijski je imel Makedonijo za balkansko Irsko, Makedonce pa za »nemiren element, v katerem se pretaka slovanska, grška, turška in albanska kri. Jaz bi Makedonije niti ne hotel,« je dejal, »ker smatram, da bi bila nesreča za Bolgarijo. Ponovno naglašam, da ne mislimo na Makedonijo in nečemo boj radi nje.« ²⁷⁵ Glede

²⁶⁶ *Slovenski narod*, 7. 8. 1921, št. 175, str. 2, Razgovor z bolgarskim ministrskim predsednikom Stambolijskim.

²⁶⁷ *Slovenski narod*, 1. 4. 1923, št. 76, str. 9, Bolgarska konstitucija v nevarnosti.

²⁶⁸ *Slovenski narod*, 25. 4. 1923, št. 95, str. 2, Sijajna zmaga zemljoradniške stranke, 8. 5. 1923, št. 105, str. 2, Telefonska in brzozjavna poročila; *Nova pravda*, 28. 4. 1923, št. 17, str. 2, Svetovni pregled; *Slovenec*, 1. 5. 1923, št. 98, str. 1, Zmaga kmetske stranke v Bolgariji; *Kmetijski list*, 3. 5. 1923, št. 28, str. 1, Velika zmaga bolgarskih kmetov.

²⁶⁹ *Jutro*, 25. 4. 1923, št. 97, str. 1, Ljubljana, 24. aprila; *Nova pravda*, 28. 4. 1923, št. 17, str. 2, Svetovni pregled; *Kmetijski list*, 3. 5. 1923, št. 28, str. 1, Velika zmaga bolgarskih kmetov; *Slovenec*, 10. 5. 1923, št. 105, str. 1, Theodor Berkes: Makedonski četaši v Bolgariji.

²⁷⁰ Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, str. 202, 205.

²⁷¹ *Jutro*, 13. 3. 1923, št. 60, str. 5, Politični odmevi.

²⁷² *Jutro*, 25. 4. 1923, št. 97, str. 1, Ljubljana, 24. aprila, 20. 5. 1923, št. 118, str. 1, Brezobzirna borba proti komitašem, 12. 6. 1923, št. 136, str. 1, Ljubljana, 11. junija; *Kmetijski list*, 3. 5. 1923, št. 28, str. 1, Velika zmaga bolgarskih kmetov, 24. 5. 1923, št. 31, str. 1, 2, Nauk Bolgarske, Politične vesti; *Slovenec*, 10. 5. 1923, št. 105, str. 1, Theodor Berkes: Makedonski četaši v Bolgariji, 15. 5. 1923, št. 108, str. 2, Politične vesti, 18. 5. 1923, št. 111, str. 2, Theodor Berkes: Boj bolgarske vlade proti četašem.

²⁷³ *Jutro*, 10. 11. 1922, št. 267, str. 1, Bolgarski ministrski predsednik v Beogradu, 11. 11. 1922, št. 268, str. 1, Stambolijski v avdijenci pri kralju; *Slovenec*, 10. 11. 1922, št. 248, str. 3, Stambolijski v Belgradu, 11. 11. 1922, št. 249, str. 1, Stambolijski pri kralju, 14. 11. 1922, št. 251, str. 3, Politične novice.

²⁷⁴ *Jutro*, 10. 11. 1922, št. 267, str. 1, Bolgarski ministrski predsednik v Beogradu; *Slovenec*, 10. 11. 1922, št. 248, str. 3, Stambolijski v Belgradu.

²⁷⁵ *Slovenec*, 10. 11. 1922, št. 248, str. 3, Stambolijski v Belgradu.

Makedoncev, ki so bivali v Bolgariji, je obžaloval, »da Bolgarska nima kakega otoka v kolonijah, da bi tja poslala vse Macedonce; potem bi bil mir na Balkanu«. ²⁷⁶

V zvezi z zunanjo politiko Stambolijskega so liberalci spomnili na večkrat izrečeno zamisel o skupni jugoslovansko-bolgarski državi. ²⁷⁷ O njej je že leta 1922 razmišljal tudi Stambolijski. ²⁷⁸ Svoj načrt jugoslovansko-bolgarske države je ob obisku v Beogradu predstavil kralju Aleksandru. Po njegovem načrtu – naslovil ga je Ustava federativnega jugoslovanskega carstva – bi se Bolgarija in Jugoslavija združili v obliki personalne unije pod vodstvom dinastije Karađorđević. Stambolijski jo je imel za edino povsem slovansko dinastijo, ki izhaja iz ljudstva. Jugoslovansko-bolgarska država bi ob skupnem vladarju imela osrednji parlament v Beogradu ter pokrajinske parlamente v Sofiji, Zagrebu, Ljubljani, Skopju, Splitu, Novem Sadu in Cetinju. Kralj Aleksander je tedaj imel njegovo zamisel za precej megleno in nestvarno in jo je razumel bolj kot dejanje dobre volje za medsebojno zблиžanje. Deset let kasneje pa je o Stambolijskem dejal, da je bil državnik velikih idej, ki jih ni do tedaj zastopal noben balkanski politik. ²⁷⁹ Besedilo načrta jugoslovansko-bolgarske države so po državnem udaru našli v njegovem osebнем arhivu. ²⁸⁰ O tem je pisal *Slovenec*, ki pa je trdil, da naj bi bili Slovenija in Hrvaška iz načrta Stambolijskega izključeni. ²⁸¹ Sicer so v katoliškem in liberalnem taboru verjeli, da je Stambolijski razmišljal o véliki Jugoslaviji, državi od Drave do Črnega morja. ²⁸²

V slovenskem političnem prostoru so v zunanji politiki Stambolijskega ter predvsem v njegovi odpovedi Makedoniji in prizadevanju, da na tej podlagi doseže zблиžanje z Jugoslavijo, videli enega od pomembnih vzrokov za njegov padec. Z njim se je po splošnem prepričanju vrnila »stara«, ekspanzivna, nacionalistična in germanofilska Bolgarija. ²⁸³ Priprave na državni udar, njegovo izvedbo, smrt

276 *Jutro*, 17. 2. 1923, št. 40, str. 1, Bolgarija in Jugoslavija.

277 *Nova pravda*, 28. 4. 1923, št. 17, str. 2, Svetovni pregled; *Slovenski narod*, 25. 4. 1923, št. 95, str. 2, Sijajna zmaga zemljoradniške stranke.

278 *Nova pravda*, 4. 2. 1922, št. 5, str. 2, Razgled po svetu.

279 Gligorijević, *Kralj Aleksandar Karađorđević*, str. 29, 30.

280 Prav tam, str. 29.

281 *Slovenec*, 6. 7. 1923, št. 150, str. 1, Bolgarski problem, 11. 7. 1923, št. 153, str. 3, Stambolijskijev načrt, 12. 7. 1923, št. 154, str. 3, Iz balkanskih držav.

282 *Slovenec*, 15. 6. 1923, št. 133, str. 1, Pašić – Stambolijski, 28. 6. 1923, št. 144, str. 3, Iz zunanje politike; *Kmetijski list*, 13. 6. 1923, št. 34, str. 3, Državlјanska vojna na Bolgarskem, 20. 6. 1923, št. 35, str. 1, Ob smrti Stambolijskega, 12. 12. 1923, št. 60, str. 1–2, Jole Karađžole: Volitve na Bolgarskem, 29. 12. 1923, št. 62, str. 2, Občni zbor SKS.

283 *Jutro*, 12. 6. 1923, št. 136, str. 1, Ljubljana, 11. junija, 13. 6. 1923, št. 137, str. 1, Ljubljana, 12. junija, 14. 6. 1923, št. 138, str. 1, Ljubljana, 13. junija, 16. 6. 1923, št. 140, str. 1, Ljubljana, 15. junija, 17. 6. 1923, št. 141, str. 1, Ljubljana, 16. junija; *Slovenski narod*, 12. 6. 1923, št. 132, str. 1, Ob revoluciji v Bolgariji, 13. 6. 1923, št. 133, str. 1, Prevrat v Bolgariji, 17. 6. 1923, št. 137, str. 1, Dogodki na Bolgarskem, 10. 7. 1923, št. 154, str. 1, –nik.: Politična razmotrivanja; *Slovenec*, 15. 6. 1923, št. 133, str. 1, Pašić – Stambolijski, 6. 7. 1923, št. 150, str. 1, Bolgarski problem, 20. 9. 1923, št. 212, str. 1, Notranji politični položaj v Bolgariji; *Nova pravda*, 16. 6. 1923, št. 24, str. 2, Svetovni pregled, 23. 6. 1923, 25, str. 2,

Stambolijskega ter odzive na udar doma in v tujini so na Slovenskem podrobno opisali. Predstavili so tudi razmere v Bolgariji po državnem udaru, pisali o značaju in življenjskem slogu Stambolijskega in opozorili na preganjanje njegovih privržencev po udaru.²⁸⁴ *Slovenski narod* je pred sporočilom o njegovi smrti celo naivno domneval, da je državni udar namenoma dopustil. Ko bi nato prevratnike s svojo oboroženo silo odstranil z oblasti in jih postavil na zatožno klop, bi namreč njegova daljnosežna politična akcija »definitivno razčistila podnebje v Bolgariji«. ²⁸⁵ Temu seveda ni bilo tako.

Na Slovenskem so pozorno spremljali tudi notranjo politiko Stambolijskega. Stambolijski – ta »trda glava in železna energija«, kot ga je označil sofijski dopisnik *Berliner Tageblatta* Theodor Berkes,²⁸⁶ na katerega se je *Slovenec* večkrat oprl pri

Svetovni pregled; *Kmetijski list*, 20. 6. 1923, št. 35, str. 1, Ob smrti Stambolijskega, 12. 9. 1923, št. 47, str. 4, Politične vesti, 3. 10. 1923, št. 50, str. 1, Posnemajte bolgarske bojevnike!

284 *Jutro*, 10. 6. 1923, št. 135, str. 1, Revolucija v Bolgariji, Stambolijski organizira protirevolucijo?, Jugoslavija na straži, 12. 6. 1923, št. 136, str. 1, Minister Ninčić o bolgarskem prevratu, Bolgarska revolucionarna vlada, Državljska vojna na Bolgarskem, 14. 6. 1923, št. 138, str. 1, 2, Prvi ukrepi Jugoslavije, Stambolijski zmaguje?, Češkoslovaška solidarnost z Jugoslavijo, Madžarski in avstrijski monarhisti za bolgarsko vlado, Odmevi bolgarske revolucije, Položaj v Bolgariji, 15. 6. 1923, št. 139, str. 1, 2, Intervencija Male antante v Sofiji, Stambolijski vjet?, 16. 6. 1923, št. 140, str. 1, 2, Iz predzgodovine bolgarske revolucije, Stambolijski ubit, Naša demarša odgodena, Kako se je branil Stambolijski, 17. 6. 1923, št. 141, str. 1, 2, Kaos na Bolgarskem, Velika in Mala antanta ob prevratu, Naša vlada in bolgarski dogodki, Aleksander Stambolijski, Bolgarija po smrti Stambolijskega, 19. 6. 1923, št. 142, str. 1, 2, Bolgarska debata v skupščini, Mednarodni odnošaji nove Bolgarije, Situacija na Bolgarskem, 20. 6. 1923, št. 143, str. 1, 2, Zaključek bolgarske debate v skupščini, Po svetu, 21. 6. 1923, št. 144, str. 2, Po svetu, 3. 7. 1923, št. 153, str. 3, Resnica o smrti Stambolijskega, 8. 7. 1923, št. 158, str. 2, Proglas bolgarskih emigrantov, 17. 8. 1923, št. 191, str. 1, Trpljenje bolgarske opozicije, Obsodba ministrov kabineta Stambolijskega; *Slovenski narod*, 12. 6. 1923, št. 132, str. 1, Revolucija v Bolgariji, 13. 6. 1923, št. 133, str. 1–2, Pred novimi zapletljaji na Bolgarskem, Češkoslovaška solidarna z Jugoslavijo, Telefonska in brzojavna poročila, 14. 6. 1923, št. 134, str. 2, Demarša vlade ali intervencija balkanskih držav v Sofiji, Akcija Stambolijskega proti sofijski vladi, 15. 6. 1923, št. 135, str. 1, 2, Pred važno odločitvijo, Mala antanta in prevrat v Bolgariji, Telefonska in brzojavna poročila, 16. 6. 1923, št. 136, str. 2, Ofenziva proti Stambolijskemu, Položaj na Bolgarskem nejasen, 17. 6. 1923, št. 137, str. 2, Dogodki na Bolgarskem, 19. 6. 1923, št. 138, str. 1–2, Dogodki na Bolgarskem, Telefonska in brzojavna poročila, 20. 6. 1923, št. 139, str. 1–2, Skupščinska debata o bolgarskem prevratu, Telefonska in brzojavna poročila, 22. 6. 1923, št. 141, str. 2, Politične vesti; *Slovenec*, 13. 6. 1923, št. 131, str. 1, 2, Nervoznost v Beogradu, Sodbe o bolgarskem prevratu, Bolgarske vesti, 14. 6. 1923, št. 132, str. 1, 2, Bolgarska revolucija podpirana od Italije in Madžarske, Poročila revolucionarne bolgarske vlade, Demarša Male antante, Sodbe o bolgarskem prevratu, 15. 6. 1923, št. 133, str. 1, Bolgarski demanti, Državljska vojna v Bolgariji, 16. 6. 1923, št. 134, str. 1–2, Stambolijski ujet in ubit, Theodor Berkes: Sofijska vojaška revolucija, Glasovi časopisja o prevratu v Bolgariji, 17. 6. 1923, št. 135, str. 1, Po bolgarskem prevratu, 19. 6. 1923, št. 136, str. 1, Debata o bolgarskih dogodkih, 24. 6. 1923, št. 141, str. 2, Politične vesti, 19. 7. 1923, št. 160, str. 2, Iz zunanje politike; *Kmetijski list*, 13. 6. 1923, št. 34, str. 3, Državljska vojna na Bolgarskem, 20. 6. 1923, št. 35, str. 1–2, Dogodki na Bolgarskem, 4. 7. 1923, št. 37, str. 3, Raznoterosti, 1. 8. 1923, št. 41, str. 5, Raznoterosti, 22. 8. 1923, št. 44, str. 1, Da se končajo zverstva; *Naprej*, 16. 6. 1923, št. 132, str. 1, Politične vesti, 19. 6. 1923, št. 134, str. 1, Politične vesti; *Nova pravda*, 5. 7. 1923, št. 27, str. 3, Tedenske novice.

285 *Slovenski narod*, 13. 6. 1923, št. 133, str. 1, Prevrat v Bolgariji, 15. 6. 1923, št. 135, str. 1, Pred važno odločitvijo.

286 *Slovenec*, 10. 5. 1923, št. 105, str. 1, Theodor Berkes: Makedonski četaši v Bolgariji.

prikazovanju razmer v Bolgariji –, je namreč izvedel agrarno, davčno, finančno, prosvetno in druge reforme, usmerjene proti velikemu kapitalu. V katoliškem taboru so v njih videli plodovito delo na gospodarskem področju,²⁸⁷ Samostojna kmetijska stranka pa je opozorila na napredek na prosvetnem področju in pozdravila njegov zakon o splošni delovni obveznosti delazmožnih moških v korist državne skupnosti.²⁸⁸ Predvsem pa so bili samostojni kmetijci navdušeni nad kmečkim značajem njegove vladavine. Ko je Bolgarska kmetska ljudska zveza 22. aprila 1923 ponovno zmagala na parlamentarnih volitvah (to pot na podlagi njenim interesom prilagojenega volilnega zakona z absolutno večino, medtem ko je leta 1920 zmagala z relativno večino), so v njeni zmagi videli »iz življenja samega izhajajočo nujnost, da gre vlada večini. V kmetski državi – kmetska vlada.« Zmaga bolgarskih kmetov je tudi »naša zmaga,« je ob tem zapisal *Kmetijski list*, »ker nas približuje uresničenju zelene internacionale.«²⁸⁹ Kmetska stanovska vlada Stambolijskega je bila za kmetijce posledica nepravilne vlade meščanstva. Po padcu njegovega režima, ki je neizprosno izvajal svojo oblast, so ga branili s trditvijo, da »če se neenakosti ne dajo odpraviti drugače, je upravičena tudi diktatura. Notranja politika Stambolijskega ni bila torej napačna, temveč logična.«²⁹⁰

Kmečki stanovski politiki Stambolijskega pa niso bile naklonjene meščanske in delavske stranke. Socialisti so ga imeli za diktatorja, reakcionarja, a človeka z izrednimi sposobnostmi, diplomata od glave do pet.²⁹¹ Komunisti pa so mu očitali, da je hotel uvesti kmečko diktaturo tudi nad proletariatom in je zapiral privrženca bolgarske komunistične stranke.²⁹² Očitki s komunistične strani so bili utemeljeni, saj Stambolijskemu komunisti niso bili blizu. Na Slovenskem so tako v liberalnem kot v katoliškem taboru z navdušenjem poročali o njegovem zakonskem načrtu, da bi se morali komunisti v vsakem kraju – če bi jih bilo le deset – odreči svojemu premoženju in iz njega ustanoviti posebno zadrugo. V njih naj bi organizirali popolno komunistično gospodarstvo in tako dokazali pravilnost svojih nauk.²⁹³ »Skrajne ideje«, naj bi po *Slovenskem narodu* o tem dejal Stambolijski, »so kakor duševne bolezni. Zato pa te vrste bolnikov ne preganjamo in ne ubijamo. Da jih enkrat za vselej ozdravimo, smo jim omogočili

287 *Slovenec*, 1. 5. 1923, št. 98, str. 1, Zmaga kmetske stranke v Bolgariji.

288 *Kmetijski list*, 20. 6. 1923, št. 35, str. 1, Ob smrti Stambolijskega.

289 *Kmetijski list*, 3. 5. 1923, št. 28, str. 1, Velika zmaga bolgarskih kmetov.

290 *Kmetijski list*, 4. 7. 1923, št. 37, str. 1, Kmetska vlada.

291 *Naprej*, 15. 6. 1923, št. 131, str. 1, Revolucija na Bolgarskem.

292 *Glas svobode*, 21. 6. 1923, št. 10, str. 1, Bolgarski komunisti proti novemu režimu, 28. 6. 1923, št. 11, str. 2, Nauk bolgarskega prevrata za siromašne kmete.

293 *Kmetijski list*, 25. 4. 1923, št. 27, str. 3, Raznoterosti; *Slovenski narod*, 25. 4. 1923, št. 95, str. 2, Sijajna zmaga bolgarske zemljoradniške stranke, 3. 5. 1923, št. 101, str. 3, Razgled po slovanskem svetu; *Slovenec*, 16. 5. 1923, št. 109, str. 2, Iz zunanje politike.

najbolj ugoden položaj.«²⁹⁴ *Kmetijski list* pa je pristavil: komunisti niso zamisli Stambolijskega nič kaj veseli, »ker njih vrste so se kar čez noč posušile in sedaj noče biti nihče več komunist. Dajati je pač hujše, ko pa jemati. Bilo bi zelo priporočljivo, da bi tudi mi uporabili metodo Stambolijskega in komunistične slave bi bilo takoj konec. To je vse drugačno zdravilo, kakor pa zakon o zaščiti države (zakon, ki je leta 1921 v Kraljevini SHS prepovedal vsako komunistično dejavnost – op. J. P.). Zna Stambolijski, zna!«²⁹⁵ O Stambolijskem in komunističnem gibanju je pisal tudi *Slovenec*, ki je ocenil, da je le-to v Bolgariji izgubilo tla, kakor hitro je začela država gospodarsko okrevati.²⁹⁶

Kljub temu, da so na Slovenskem dobro poznali ločnico med Stambolijskim in komunističnim gibanjem, pa so mu meščanske stranke očitale skrajno levo družbeno in politično naravnost. To so najbolj poudarjali v liberalni Narodno napredni stranki (NNS).²⁹⁷ V Stambolijskem so videli levičarskega diktatorja – njegovi »hipermoderni eksperimenti na polju agrarne in socialne reforme in njegove diktatorske metode s pomočjo kmetov in v neposrednem nasprotju z vsemi ostalimi sloji, so nam bile antipatične že od samega početka«. Odobravali pa so njegovo zunanjo politiko.²⁹⁸ Po padcu Stambolijskega je NNS z zadovoljstvom ugotovila, da je konec revolucionarno navdihnjenega agrarno-političnega režima in da nastopa doba meščanskega kapitalističnega razvoja. Kmečki tribuni naj se odslej držijo srednje poti in spravljivih metod, saj je diktatura, sloneča na kmečkih ramah, sila nezanesljiva.²⁹⁹ V drugi liberalni meščanski stranki, Jugoslovanski demokratski stranki (JDS), pa so Stambolijskega po koncu njegove dobe razglasili za agrarnega boljševika.³⁰⁰ Opozorili so na nepremagljivo nasprotje med njegovo agrarno politiko ter meščanstvom in inteligenco.³⁰¹ Politika Stambolijskega je za JDS pomenila absolutno gospostvo njegove stranke in izrazito kmečko razredno politično usmeritev. »Cela vrsta zakonov socialno-gospodarske narave priča, kako je njegova trmasta glava hotela iz Bolgarije napraviti preprosto, enostavno državo kmeta, samo kmeta.«³⁰² To je bil glavni idejni očitek NNS in JDS notranji politiki Stambolijskega.

Podobno kot obe liberalni meščanski stranki je njegovo družbeno reformno dejavnost odklanjala tudi Slovenska ljudska stranka. Označila jo je za agrarno-socialistično,³⁰³ politiko kmečkega razrednega gospostva in razrednega hujska-

294 *Slovenski narod*, 3. 5. 1923, št. 101, str. 3, Razgled po slovanskem svetu.

295 *Kmetijski list*, 25. 4. 1923, št. 27, str. 3, Raznoterosti.

296 *Slovenec*, 1. 5. 1923, št. 98, str. 1, Zmaga kmetske stranke v Bolgariji.

297 *Slovenski narod*, 27. 5. 1923, št. 120, str. 9, Gospodarska politika Stambolijskega, 22. 11. 1923, št. 267, str. 1, Bolgarske volitve.

298 *Slovenski narod*, 19. 8. 1923, št. 188, str. 1, Koncentracija naprednih sil v Bolgariji.

299 *Slovenski narod*, 19. 6. 1923, št. 138, str. 1, Dogodki na Bolgarskem.

300 *Jutro*, 20. 6. 1923, št. 143, str. 1, Ljubljana, 19. junija.

301 *Jutro*, 12. 6. 1923, št. 136, str. 1, Ljubljana, 11. junija.

302 *Jutro*, 16. 6. 1923, št. 140, str. 1, Ljubljana, 15. junija.

303 *Slovenec*, 16. 6. 1923, št. 134, str. 1, Brez moči.

štva.³⁰⁴ Njegova družbena naravnost z izjemo Samostojne kmetijske stranke na Slovenskem ni imela podpore. Precej naklonjenosti pa je užival zaradi svojega protikomunističnega stališča.

Tako kot drugje so tudi na Slovenskem pisali o močni osebnosti Stambolijskega, njegovi silni energiji in odločnem izvajanju družbenih in političnih zamisli. S tem so povezovali tudi vprašanje značaja njegove vladavine. Po večinskem prepričanju je bila nedemokratična, to je partitokratska, diktatorska, demagoška in koruptivna.³⁰⁵ Za Samostojno kmetijsko stranko pa je bil Stambolijski poštenjak, »ki mora biti vrhu tega silen, odločen in brezobziren«. Njegova vlada je pokazala, »da so vsi naši nauki resnični in pravilni«. ³⁰⁶ Po državnem udaru, ko so na Slovenskem zapisali večino kritičnih besed o vladavini Stambolijskega, mu je zaradi njegovega protimakedonstvujuščega stališča in prevratnih razmer v Bolgariji politično vrnitev želela le Narodno socialistična stranka.³⁰⁷ V Samostojni kmetijski stranki pa so se na njegov politični padec in smrt odzvali zelo čustveno. *Kmetijski list* je ob njegovi smrti zapisal: »Mrtev je Stambolijski – toda umrla ni kmetska misel. Smrt Stambolijskega je žrtev za njeno zmago, kakor je bila smrt Kristusa potrebna za zmago krščanstva.«³⁰⁸

V pogledih, ki so jih na Slovenskem oblikovali o Aleksandru Stambolijskem, se je značilno odslikavala takratna idejna, družbena in politična razdeljenost v slovenski družbi. Stambolijski je s svojo zaostreno, a nekomunistično družbeno reformno politiko, ki je dajala primat kmečkemu stanu, v slovenskih socialnogospodarskih in idejnopolitičnih presojah obveljal za nesprejemljivo ali vsaj sporno osebnost. Takega niso videli le njegovi kmečki ideologiji sorodni samostojni kmetijci, drugi pa so njegovo notranjo politiko, vsak iz svojih programskih in političnih izhodišč, negativno ocenili. V obravnavi njegove zunanje politike so mu bili naklonjeni predvsem zaradi njegovega ravnanja na področju jugoslovansko-bolgarskih odnosov. Aleksander Stambolijski je v slovenskem zanimanju za Bolgarijo v času med svetovnima vojnama zasedel eno od najbolj opaznih mest, k čemur je pripomogel tudi krvavi konec njegove vladavine, ki ni prizanesel njegovemu življenju. Kljub svojski politiki, ki je opredelila njegovo delovanje in vzbudila nemalo pozornosti v slovenski javnosti, pa poglobljanje vanjo na Slovenskem ni pomenilo neke izjeme, saj so se ob Bolgariji ustavljali skozi ves čas Kraljevine SHS/Jugoslavije.

304 *Slovenec*, 12. 7. 1923, št. 154, str. 2, Težavni položaj Cankova.

305 *Jutro*, 22. 9. 1922, št. 225, str. 1, Ljubljana, 21. septembra, 25. 4. 1923, št. 97, str. 1, Ljubljana, 24. aprila, 15. 6. 1923, št. 139, str. 1, Ljubljana, 14. junija; *Naprej*, 15. 6. 1923, št. 131, str. 1, Revolucija na Bolgarskem; *Slovenec*, 19. 6. 1923, št. 136, str. 1, Theodor Berkes: Ob revoluciji v Bolgariji, 12. 7. 1923, št. 154, str. 2, Težavni položaj Cankova; *Slovenski narod*, 22. 6. 1923, št. 141, str. 1, Aktualen primer; *Nova pravda*, 23. 6. 1923, št. 25, str. 2, Svetovni pregled; *Glas svobode*, 28. 6. 1923, št. 11, str. 2, Nauk bolgarskega prevrata za siromašne kmete.

306 *Kmetijski list*, 24. 5. 1923, št. 31, str. 1, Nauk Bolgarske.

307 *Nova pravda*, 16. 6. 1923, št. 24, str. 2, Svetovni pregled.

308 *Kmetijski list*, 20. 6. 1923, št. 35, str. 1, Ob smrti Stambolijskega.

DODATEK

BOLGARSKA PRILOGA *SLOVENCA* 24. JANUARJA 1937

V Bolgarski prilogi *Slovenca Šumi Marica* so reprezentativni predstavniki bolgarskega političnega, diplomatskega, gospodarskega, znanstvenega, kulturnega in cerkvenega življenja predstavili bolgarsko zgodovino in tedanji trenutek bolgarske države ter spregovorili o dotedanjih bolgarsko-jugoslovanskih odnosih. *Slovenec* je predstavil tudi svoje pisanje iz leta 1877 o bolgarski vstaji med rusko-turško vojno in odlomke iz bolgarskega leposlovja. To dejanje enega od tedanjih vodilnih slovenskih političnih glasil je bilo pomemben prispevek k spoznavanju slovenskega človeka z Bolgarijo in bolgarskim narodom v času med svetovnima vojnama.

V Bolgarski prilogi *Slovenca* so sodelovali predsednik bolgarske vlade dr. Georgi Kjoseivanov, ki je pozdravil zamisel časopisa, da posveti posebno prilogo Bolgariji.³⁰⁹ Sofijski župan ing. Ivan Ivanov je v prispevku *Sofija – prestolnica Bolgarov* predstavil zgodovino Sofije, njeno tedanjo podobo in življenjski utrip,³¹⁰ profesor mednarodnega prava dr. G. P. Genov je v prispevku *Slovanska Bolgarija* razčlenil mednarodni položaj Bolgarije,³¹¹ neimenovani Slovenec, ki je živel v Bolgariji, pa je napisal prispevek *Katolicizem v Bolgariji*.³¹² Nekdanji pravosodni minister dr. Džidrov je v prispevku *Pota Bolgarije* predstavil bolgarski zgodovinski razvoj od rusko-turške vojne 1877–1878 do 1934,³¹³ nekdanji bolgarski poslanik v Jugoslaviji Dino Kazasov je v prispevku *Vas in mesto* pisal o bolgarski notranji politiki po prvi svetovni vojni,³¹⁴ neimenovani avtor je prispeval zapis *Bolgarski jezik*,³¹⁵ sofijski metropolit Štefan je v prispevku *Slovansko bratstvo* poudaril pomen slovanske vzajemnosti,³¹⁶ v Bolgariji živeči Slovenec F. L. je v prispevku *Misli Slovenca, ki živi med Bolgari*, poudaril potrebo po jugoslovansko-bolgarskem zbližanju,³¹⁷ Vitan Georgjev pa je v prispevku *Bolgarsko združništvo* predstavil njegov razvoj.³¹⁸ Nekdanji predsednik bolgarske vlade prof. dr. Aleksander Cankov se je v prispevku *O prijateljstvu med Bolgarijo in Jugoslavijo* ustavil ob liku vodilnega slovenskega politika v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev/Jugoslaviji dr. Antonu Korošču in vprašanju bolgarsko-jugoslovanskega

309 *Slovenec*, 24. 1. 1937, št. 19a, str. 9, Šumi Marica: bolgarska priloga »Slovenca«.

310 Prav tam.

311 Prav tam.

312 Prav tam, str. 10.

313 Prav tam.

314 Prav tam.

315 Prav tam.

316 Prav tam, str. 11.

317 Prav tam.

318 Prav tam.

zbližanja,³¹⁹ ravnatelj bolgarskega tiskovnega urada N. V. Balabanov je v prispevku *Bolgarski tisk* orisal razvoj bolgarskega dnevnega časnikarstva,³²⁰ rektor Univerze v Sofiji prof. dr. Stevan Savoj Bobčev je predstavil svoje poglede na jugoslovansko-bolgarsko prijateljstvo,³²¹ dr. D. Kovačevski je v prispevku *Planinstvo v Bolgariji* spregovoril o njegovem razvoju pred prvo svetovno vojno in po njej,³²² slovenski pisatelj, urednik in prevajalec Mirko Javornik pa je v prispevku *Spomin na Bagrjano* opisal druženje s pesnico Jelisaveto Bagrjan.³²³ Nekdanji minister Mihajl Madžarov je v prispevku *Bolgarsko-jugoslovanska pogodba* razmišljal o pomenu te pogodbe,³²⁴ Ivan Stojanov je v prispevku *Razvoj Bolgarije v novem času* pisal o glavnih značilnosti bolgarske zgodovine od začetka 19. stoletja dalje,³²⁵ Andrej Spilkov je v prispevku *Poljedelstvo v Bolgariji* pisal o njegovi preusmeritvi v pridobivanje trgovskih in industrijskih rastlin,³²⁶ dr. G. V. Sarailiev je v prispevku *Za gospodarsko zблиžanje* razčlenil bolgarsko-jugoslovansko trgovsko izmenjavo v letih 1933–1935,³²⁷ Ljubomir Sarafov je v prispevku *Zunanja trgovina Bolgarije* prikazal bolgarsko trgovsko izmenjavo z evropskimi državami v letih 1934–1935,³²⁸ nekdanji predsednik bolgarske vlade Kimov Georgijev pa je pozdravil jugoslovansko-bolgarsko prijateljsko pogodbo.³²⁹ Sledil je prispevek *Slovenci in bolgarsko osvobojenje*, v katerem je bilo predstavljeno pisanje *Slovenca* o bolgarski vstaji leta 1877,³³⁰ za njim pa so bili objavljeni prispevki dr. N. Či-eva (v zapisu *Bolgarska mladina* je predstavil njene politične usmeritve in društveno dejavnost),³³¹ ing. arh. Kozarova (v zapisu *O prvem bolgarskem tovarnarju* je očrtal življenje in delo utemeljitelja bolgarske industrije Dobri Železkova)³³² in Asena Balkanskega (v zapisu *Smeri bolgarske glasbe* je opozoril na skladatelje Hristoffa, Atanasoffa, Vladigerova, Stajnoffa in Lipkova).³³³ V Bolgarski prilogi so objavili tudi besedila književnikov Jelisavete Bagrjane, Damjana Kalfova in Jordana Jovkova.³³⁴ Priloga je bila bogato ilustrirana. Objavili so fotografije večine njenih bolgarskih avtorjev ter fotografijo

319 Prav tam, str. 12.

320 Prav tam.

321 Prav tam.

322 Prav tam.

323 Prav tam, str. 13.

324 Prav tam.

325 Prav tam.

326 Prav tam, str. 14.

327 Prav tam.

328 Prav tam.

329 Prav tam.

330 Prav tam, str. 15.

331 Prav tam, str. 16.

332 Prav tam.

333 Prav tam.

334 Prav tam, str. 12, 13, 15.

bolgarskega kraljevskega para Borisa III. Koburškega in kraljice Ivane s hčerko princeso Marijo Luizo, fotografije Sofije (spomenika carju Osvoboditelju, trga sv. Nedelje, notranjščine cerkve sv. Jožefa, mošeje),³³⁵ fotografijo mednarodne katoliške bolnišnice v Plovdivu, ki jo je zgradila Slovenka s. Danijela Jaklevič,³³⁶ fotografije iz življenja in dela na bolgarskem podeželju,³³⁷ fotografije rilskega samostana, zimske pokrajine na Rilski planini, Varne, donavskega pristanišča Vidin in vrha Musala³³⁸ ter fotografije dekliške narodne noše iz okolice Plevne in narodne noše iz okolice Varne.³³⁹

Glede na vsebinsko strukturo Bolgarske priloge *Slovenca* in njeno slikovno opremljenost lahko rečemo, da je lepo predstavila Bolgarijo in njene ljudi. Posnetek priloge je objavljen na naslednjih straneh.

335 Prav tam, str. 9, 13.

336 Prav tam, str. 10.

337 Prav tam, str. 11, 14, 16.

338 Prav tam, str. 12, 13.

339 Prav tam, str. 16.

Ljudmil Dimitrov

BOLGARSKO- SLOVENSKI LITERARNI STIKI V PRETEKLOSTI IN DANES

V besedilu bom poskusil orisati poseben pogled slovenske percepcije bolgarske književnosti, torej tisto, kar je bilo integrirano v slovensko kulturo. To je pogojno lahko tudi pokazatelj, kaj Slovenci cenijo v bolgarski književnosti in splošneje, kakšen je bolgarski prispevek v južnoslovansko kulturno prostranstvo.

Vsak narod se opira na stebre, ki potrjujejo njegovo samostojnost, neodvisnost in vztrajnost kljub neizbežnim zgodovinskim, političnim in ideološkim okoliščinam ter preizkušnjam. Za Bolgare je ena od najmočnejših identifikacijskih točk vedno bila in tudi ostaja Beseda – tisto duhovno ozemlje, kjer se imamo ne brez razlogov za pionirje. Ogromnega pomena je dejstvo, da je stara bolgarska književnost najstarejša slovanska književnost, stara cerkvena slovanščina – po

blesteči polemiki svetega Cirila z zagovorniki trojezične teorije in po kulturnem in prosvetnem delu, ki ga je Ciril opravil skupaj s svojim starejšim bratom svetim Metodom – pa je postala tretji klasični jezik srednjeveške Evrope, ki je bil uzakonjen kot državni in uradno priznan in ki je zelo vplival na duhovni razvoj drugih slovanskih narodov.³⁴⁰ Za pravoslavne kulture velja, da poskuša vsaka biti originalna, vodilna, prvotna. Dovolj je, če omenimo samo dve – bizantinsko in rusko. (Staro)bolgarsko slovstvo in kultura, nastali nekaj stoletij po prvi in nekaj stoletij pred drugo, zavzemata posebno mesto v duhovnem kodeksu pravoslavnih Slovanov, točneje, v prostranstvu Slavie Orthodoxe.

Dva vala starobolgarske pismenosti in književnosti (9.–11. in 12.–14. stoletje) sta celosten kulturni fenomen, ki se ni formiral samo kot narodnostno samozavedanje v takrat največji slovanski državi, ki je bila kot prva v Evropi priznana kot samostojen subjekt, ampak tudi kot koristen primer za posnemanje, iz katerega izhajajo druge slovanske kulture. Druga pomembna lastnost starobolgarske kulture je, da po eni strani implicira politično voljo prosvetljenih vladarjev srednjeveške Bolgarije, da so zgradili državo kot delavnico znanja (Simeon I. Veliki je eden prvih carjev v Evropi, ki je končal priznano carigrasko visoko šolo, v kateri je štiri stoletja pred njim študiral tudi sv. Ciril). Po drugi pa je bila izraz celostne strategije in filozofije državnega ustroja, temelječega na hierarhičnem principu, v katerem zavzema znanje visoko mesto, Beseda pa je enaka vrhovnemu oblastniku, ki vlada po Božji volji, po njegovi meri in podobi. Prosvetljena družba (dvor in duhovščina) je sočasno zaprta družba, ki v določenem obdobju uporablja glagolico kot obliko tajne pisave, mistično iniciacijsko abecedo, po kateri so se lahko prepoznali somišljeniki. Gre za srednjeveško razumevanje sakralnosti vedenja, ki je lahko in mora biti dostopno samo njega vrednim. Z razvojem starobolgarske književnosti sta tesno povezani starosrbska in staroruska književnost, ki sta prevzeli ne samo njen jezik, po katerega modelu gradita svoje lastne visoke jezikovne norme, ampak tudi njen žanrski sistem kakor tudi splošnoslovansko problematiko. Na ta način je prevodna dediščina takrat razvitejše bizantinske kulture postopoma spodbujala pojav originalnih del, ki niso sledila grškim vzorom, temveč so postavljala temelje slovanskega ortodoksnega literarnega kanona. Po mnenju italijanskega slavista prof. Ricarda Piccia kulturni položaj v Bolgariji med 9. in 14. stoletjem »rodi novo literarno civilizacijo«³⁴¹ na evropski celini.

K tem razvojnim zgodovinskim dejavnikom je treba dodati tudi najpomembnejšega, žal neuspešnega: poskus, s katerim so si želeli Bolgari brez pomoči tujih sil izbojevati narodno svobodo, in sicer aprilsko vstajo leta 1876, ki ji je

340 Kot zanimivost naj omenim, da je tudi v 21. stoletju Bolgarija spet uzakonila cirilico kot tretjo uradno pisavo združene Evrope, in sicer s sprejemom v Evropsko unijo 1. januarja 2007.

341 Пикио, *Православното славянство*, str. 174.

sledil velik epski odmev v literaturi na prehodu iz 19. v 20. stoletje, spoštljivo pa odzvanja tudi v slovenski literaturi (cikel *Rapsodije bolgarskega goslarja. Slike iz zgodovine bolgarske vstaje* Antona Aškerca iz leta 1902).

Zelo pomembno je, da se zahodni in slovanski znanstveniki (zgodovinarji, folkloristi, lingvisti) že od druge polovice 18. stoletja resno zanimajo za Bolgare, s čimer so se med drugimi slovanskimi narodi pojavili prvi znanstveni podatki o bolgarski etnokulturni diaspori, o izvoru in posebnostih bolgarskega jezika, o njegovi zgodovini in ljudski psihologiji. Tukaj moramo najprej omeniti Hrvata Andrijo Kačića Miošiča z *Razgovorom ugodnim naroda slovinskoga* (1756), Nemca frančiškana Blasiusa Kleinerja z *Zgodovino Bolgarije* (1761) in Srba Jovana Rajiča z *Zgodovino slovanskih narodov* (1795). V 19. stoletju je Jernej Kopitar, izhajajoč iz svoje panonske teorije o starocerkvenoslovanskem izvoru spomenikov Cirila in Metoda, ki jo je kasneje razvijal Fran Miklošič, spodbujal velikega srbskega lingvista Vuka Karadžića, naj zbere podatke o bolgarskem jeziku in kulturi. Karadžić je leta 1822 na Dunaju izdal *Dodatek k sanktpeterburškim primerjalnim slovarjem vseh jezikov in narečij s posebnim ozirom na bolgarski jezik* in s tem dopolnil slovarje slovanskih jezikov, ki jih je v 17. stoletju naročila ruska vladarica Katarina Velika – v njih namreč bolgarski jezik ni bil zastopan. Rezultati njegovega raziskovanja so pomagali češkima znanstvenikoma, utemeljiteljema slovanske filologije, Jozefu Dobrovskemu in Pavlu Josefu Šafáriku, do konkretnije predstave o stari cerkveni slovanščini in starobolgarski literaturi ter k temu, da sta priznala jezik bolgarskih Slovanov za najstarejši slovanski knjižni jezik. Rezultat dolgoletnega folklornega preučevanja bosanskega Srba Stefana Verkovića je leta 1860 v Beogradu izdan zbornik *Narodne pesmi makedonskih Bolgarov*. Druga karizmatična osebnost, hrvaški škof Josip Juraj Strossmayer, je s 70.000 tedanjimi groši bratoma iz Struge, Dimitru in Konstantinu Miladinovu, pomagal, da sta v Zagrebu leta 1861 natisnila svoj znameniti folklorni zbornik *Bolgarske narodne pesmi*. Izrednega pomena je tudi delo zgodaj umrlega Ukrajince Jurija Venelina (1802–1939) *Stari in sodobni Bolgari v svojem političnem, narodopisnem, zgodovinskem in religioznem odnosu do Rusov* (1829), ki ga je napisal in izdal pri komaj 27 letih. Kot učitelj v kišinjovskem semenišču se je Venelin družil z Bolgari, kar je v njem zbudilo trajno zanimanje za bolgarsko zgodovino in kulturo. Še prej pa je ruski slavist Konstantin Kalajdovič v Moskvi izdal monografijo *Janez, eszarh bolgarski*.

Postopno sta se Bolgar in njegova zgodovina (oziroma jezik, kultura, slovanska identiteta) spremenila v objekt umetniškega zanimanja velikih slovanskih pisateljev in pesnikov, ki so v njem prepoznali nekaj, kar se od njih razlikuje in jim je hkrati podobno. Ni brez pomena, da sta utemeljitelj bolgarske teme v ruski kulturi in literaturi A. S. Puškin s svojo kratko povestjo *Kirdžali* (1834), 25 let za njim

pa I. S. Turgenjev z romanom *Pred nevihto* (1895) vzpostavila celovit ideološki in estetski koncept junaka Bolgara Dimitrija Insarova. Nedvomno spoštljivo in do neke mere presenetljivo pa je trajno zanimanje za Bolgare in Bolgarijo, ki je vzniknilo v slovenski literaturi v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja. Že Prešeren v *Sonetnem vencu* omenja Trakijo, Orfeja in Staro planino (Hemus) ter Rodope, poseljene s Slovani. Za njim je o Bolgarih pisala pripovedovalka, pesnica in skladateljica Josipina Urbančič Turnograjska (1833–1854). Njeno *Povest o bolgarskem knezu Borisu* iz leta 1852, ki govori o pokristjanjevanju Bolgarov, je že naslednjega leta prevedel Konstantin Petkovič in je izšla v Carigradu. To je prvi prevod slovenskega literarnega dela v bolgarščino.³⁴² Kasneje se je interpretiranju bolgarskega hajduštva pridružil pesnik Josip Stritar, toda večjo prepoznavnost je dobil lirski ep z bolgarskimi motivi pesnika in duhovnika Simona Gregorčiča *Hajdukova oporoka* (1870). Gregorčičev učenec Josip Pagliaruzzi – Krilan je napisal balado *Smrt carja Samuela* in pesmi *Smrt Indža vojvode*, *Rod bolgarski* in *Stari hajduk*, ki so v različnih publikacijah izšle v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja. Aškerc pa je objavil cikel *Rapsodije bolgarskega goslarja* ter tudi pesmi *Jek z Balkana* in *Šumi Marica*. Mednje gre prišteti tudi Zofko Kvedrovo s povestjo *Spominjajte se!* (zbornik *Iskre*, Praga, 1905), ki so jo že naslednje leto prevedli v bolgarščino in objavili v vplivni reviji *Bolgarska zbirka* št. 8.

V drugi in tretji četrtini 19. stoletja izstopa nekaj avtorjev, ki imajo posebne zasluge za poglobljanje literarnih odnosov med Bolgari in drugimi južnimi Slovani. Ljuben Karavelov (1823–1879) je bil eden prvih intelektualcev, ki so že v obdobju turške nadvlade pridobili filološko izobrazbo. V Moskvi se je povezal s kolonijo bolgarskih študentov, med katerimi najdemo Konstantina Miladinova, Rajka Žinzifova, Vasilakija Popoviča in Neša Bončeva. Skupaj z njimi je osnoval društvo *Bratsko delo*, ki je izdajalo istoimenski časnik. Leta 1861 je sodeloval v študentskih nemirih, leto prej pa ga je začela zaradi simpatiziranja z revolucionarnimi demokrati in obiskovanja njihovega prepovedanega krožka nadzirati policija. V Moskvi se je osebno seznanil s tedaj največjimi avtoritetami (M. Pogodinom, I. Aksakovom) in z ustvarjalnostjo velikih klasičnih avtorjev, kritikov in filozofov 19. stoletja, posebej z Ukrajinci Gogoljem, Ševčenkom in Vovčokom, hkrati pa tudi z Belinskim in Puškinom. Gogoljev slog je nedvomno najmočnejše vplival na še ne povsem izoblikovanega literata, kar je mogoče občutiti tudi v njegovi povesti *Bolgari iz starih časov*, napisani leta 1868 v ruščini, ki jo je avtor sam kasneje tudi prevedel. V slovenščino je bil njen reprezentativni odlomek preveden že v 19. stoletju, leta 1899 je bil objavljen v drugi številki tedaj priljubljene goriške revije *Venec slovanskih povestij*.

Najbolj karizmatična osebnost bolgarskega preporoda in posebljenje narodnega duha je genialni pesnik in ideolog Hristo Botev (1848–1876). Njegovo

342 Роде, Ранните литературни интереси, str. 3.

kratko, le 28 let dolgo življenje, ki je hkrati vzvišeno, tragično ter v celoti vpeto v kontekst turške nadvlade, je najbolj navdihujoč in dostojen zgled za Bolgare. Zanje imajo njegovi verzi enak identifikacijski značaj kakor Prešernovi za Slovence. Izjemna čast je, da je bila njegova poezija večkrat prevedena v slovenščino, ob stoti obletnici njegove smrti leta 1976 pa je izšla tudi posebna izdaja njegovih pesmi v prevodu izredne prevajalke iz bolgarskega jezika Katje Špur. Prav stvaritve Boteva so navdihnile pesnike, kot sta Gregorčič in Krilan, Aškerc pa vsako od svojih pesmi v Rapsodijah bolgarskega goslarja začne s citatom enega od njegovih verzov v originalu. Za epigraf celotnega cikla si izbere kitico, ki je sveta v zavesti Bolgarov, iz balade Hadži Dimiter:

Ta, ki je v boju pal za svobodo,
ta ne umre. Za njim pa žaluje
nebes in zemlja z živo naravo,
pevec pa v svoje pesmi ga kuje!³⁴³

Literarno delo Ivana Vazova (1850–1921) je posebna vrednost v razvoju nove bolgarske književnosti. Samo dve leti mlajši od Boteva se je zaposlil kot pomočnik na šoli njegovega očeta v Kaloferu, nato končal gimnazijo v Plovdivu, kasneje pa emigriral v Romunijo in Rusijo. Od leta 1889 je živel v Sofiji. Leta 1881 je bil izbran za akademika. Več kot tri desetletja je bil eden od njegovih najboljših prijateljev Slovenec Anton Bezenšek. Bezenšek je bil rojen 15. aprila 1854 v vasi Bukovje. Bil je utemeljitelj bolgarske stenografije in glavni stenograf bolgarskega državnega zbora od leta 1879 do 1884. Kasneje je bil učitelj v Plovdivu in predavatelj na sofijski univerzi. Na koncu svojega življenja je pridobil bolgarsko državljanstvo. Umrli je v Sofiji 11. decembra 1915.

Kljub temu da je pisal pripovedke, povesti, romane, zgodovinske drame in komedije, potopise, eseje in književne kritike ter prevajal besedila tujih avtorjev, je Vazov v narodni zavesti predvsem »pesnik« (v bolj arhaičnem smislu se poezija razume kot ekvivalent celotne književnosti). Najbolj znane in citirane so njegove lirske in socialne kratke pesmi ter tudi pesnitve iz njegovega najbolj izvirnega lirsko-epskega cikla *Epopėja pozabljenih* – dela, ki je vplivalo na Aškerčeve *Rapsodije bolgarskega goslarja*. Epopeja pozabljenih je cikel, sestavljen iz 12 pesnitev (12 je sakralno število), kjer so heroji in dogodki predstavljeni v biblijskem kontekstu. Kronologija zajema celotno obdobje bolgarskega preporoda od njegovega absolutnega začetka (Paisij Hilendarski) do zadnje usodne bitke Bolgarov proti Turkom – bitke pri starogorskem prelazu Šipka 11. avgusta 1877; ta cikel ima funkcijo bolgarskega ustnega panteona. Aškerc je prepesnil »ep« Vazova in vanj

³⁴³ Botev, str. 41.

vklučil tudi junake, ki jih bolgarski avtor ni. Najbolj znano delo našega patriarha, prvi bolgarski roman *Pod jarmom*, je že leta 1938 prevedel France Bevk, knjiga pa je bila ponatisnjena leta 1962.

Eden od večnih stereotipov bolgarske književnosti je junak Aleka Konstantinova (1863–1897) Baj Ganjo. Po kratkem obisku Amerike (1893) se je v njem porodila genialna ideja, ki je bolgarski prispevek v svetovno literarno dediščino. Do nedavnega balkanski suženj, novonastali malenkostni buržuj, na začetku enostavno komičen, a kasneje strašen, pooseblja popačeno stran resničnosti po osvoboditvi: Baj Ganjo. To ime se danes uporablja kot slabšalni izraz za Bolgara, a ko se je delo prvič pojavilo, se je vnela vroča polemika »za« in »proti« avtentičnosti likov. Tako ali drugače se *Baj Ganjo. Neverjetne zgodbe o sodobnem Bolgaru* (1895) konča v nostalgичnem tonu in z idealizacijo preteklosti, značilno za osemdeseta leta, in v tradicijo retrospektivnih poglavij iz 19. stoletja uvede vizionarski aspekt. Junak je postavljen v ekstremne situacije in prikaže razhajanje med kulturnimi vedenjskimi modeli v razvitem zahodnem svetu ter navidezno bolgarsko demokracijo. V besedilo je vključena fabula Boccaccievega *Dekameron*a, siže začetnega potovanja, značilen za pikareskni roman, osebnotna dvojica gospodar – podložnik se posledično spremeni, hierarhični odnosi se spreobrnejo. To je karierni in buržoazni roman ter politična groteska. Delo je v slovenščino prevedel Živan Žun in je bilo izdano v Ljubljani leta 1942.

Petko Todorov (1879–1916) je bil najmlajši član kroga Misel in avtor z najbolj originalnim odnosom do žanra – pisal je predvsem idile in drame. Pomembno je, da je bil prvi raziskovalec sprejemanja bolgarske literature pri drugih slovanskih narodih in da je v svoji disertaciji *Odnos Slovanov do bolgarske književnosti* (1903) objavil izčrpne podatke o zanimanju Slovencev do Bolgarov na področju kulture in literature. Zapisal je, da, »čeprav ta dva naroda, bolgarski in slovenski, geografsko zavzemata dve skrajni točki, eni vzhodni in drugi zahodni del Južnih Slovanov, ni nič motilo Slovencev, da ne bi sledili tako hitremu napredku Bolgarije in njene literature«.

»Večna in sveta«, največja bolgarska pesnica, ki je legitimirala žensko občutenje sveta in vitalnost ter ga enakopravno postavila ob bok prioritetenemu »moškemu« literarnemu svetu, dvakrat predlagana za Nobelovo nagrado za književnost, Elisaveta Bagrjana (1893–1991) ni bila samo najbolj uporniški glas v liriki generacije Desanke Maksimović iz Srbije ter Marine Cvetajeve in Ane Ahmatove iz Rusije, s katerimi se je poznala osebno, temveč tudi Bolgarka, ki je bila najbolj predana Sloveniji in slovenski kulturi in ki je niso za šalo klicali »Slovenka«. Pravzaprav nam je informacijo o tem že leta 1938 podal France Bevk v kratkem, vendar bogatih, dragocenih in pozitivnih informacij polnem potopisu *Deset dni v Bolgariji (Potopisne črtice)*: »Elizabeta Bagrjana, ki jo v Sofiji

na splošno imenujejo ‚Slovenka‘, skoraj vsako leto prebije nekaj časa v Sloveniji; v svoji zadnji zbirki *Srce človeško* je priobčila tri sonete pod naslovom: *Slovenski večeri*.«³⁴⁴ Leta 1978 je Mladinska knjiga izdala njeno samostojno pesniško zbirko, eno redkih prevedenih knjig bolgarske poezije po koncu druge svetovne vojne. Leta 2011 je pri Študentski založbi izšla obsežna raziskava *Bagrjana in Slovenija*, ki sta jo napisala Ljudmil Dimitrov in Ljudmila Malinova - Dimitrova. V njej je objavljen tudi njen celoten opus, posvečen Sloveniji.

Bagrijanini prvi knjigi *Večna in sveta* (1927) sta sledili pesniški zbirki, ki sta izoblikovali njen izvirni pesniški izraz: *Mornarjeva zvezda* (1932) in *Srce človeško* (1936). V slednji je že opazna njena ljubezen do Slovenije in čustvena povezanost z deželo – z »zeleno oazo brezskrbnosti in počitka«, domovino Triglava, ajde in »mirnega naroda, v mukah zraslega«. ³⁴⁵

Zasluge za zблиžanje Bagranje s Slovenijo gre pripisati znanemu umetnostnemu zgodovinarju, diplomatu, pisatelju, kritiku in prevajalcu Izidorju Cankarju (1886–1958). Njuno poznanstvo prek PEN-kluba v Ljubljani, ki se je začelo leta 1932, je preraslo v dolgoletno prijateljstvo, ki se je ohranilo vse do njegove smrti. Posebej plodna v njunih medčloveških in ustvarjalnih odnosih so bila trideseta leta, ko je Bagrjana (kot razlaga tudi France Bevk) skoraj vsako leto preživljala počitnice pri družini Cankar. V enem izmed svojih poznih spominov piše: »Profesor Cankar je bil velik erudit. Izdal je deset knjig študij umetnosti. Njegova žena in njeni bratje so bili premožni, aristokrati. Pri njih sem bila v gosteh en mesec, v Vikrčah pri Ljubljani. Imeli so ogromno konjušnico, posebno hišo za lovske pse, s konji so hodili na lov. Kot v filmih. Doma so imeli celo krokodila.« Na drugem mestu dodaja: »Izidor Cankar (...) me je imel zelo rad. Umrl je z mojim imenom na srcu: ‚Eh, Liza, Liza, moja Liza!‘ To je rekel in izdihnil, mi je napisala njegova negovalka, ko je umrl.«³⁴⁶ Tudi v enem najtežjih trenutkov, ko sta Izidor Cankar in njegova žena Niča prebolevala smrt svoje triletne hčerke Kajtimire, je bila pesnica tista, ki jima je bila najbližja. Punčka je navdihnila Bagrjano, da je leta 1938 izdala otroški ciklus *Zvezdice*. Nekaj prekrasnih lirskih pesmi je posvetila Cankarju, ta pa jih je nekaj prevedel, med njimi tudi mojstrovino *Večna*. Pri izdaji pesniškega zbornika *Slovanski poeti*, ki je izšel leta 1948 v Sofiji, je Bagrjana sodelovala z največjim številom prevodov iz slovenskega jezika, med prevedenimi pesniki pa so bili tudi Oton Župančič, Alojz Gradnik, Igo Gruden in Matej Bor. Pozneje je v zborniku svojih izbranih prevodov, ki je izšel leta 1979, pesnica dodala še verze Ivana Cankarja, Mirana Jarca, Mileta Klopčiča in Ceneta Vipotnika. Zanimivo dejstvo v njeni biografiji kot tudi v zgodovini bolgarsko-slovenskih kulturnih vezi

344 Bevk, *Deset dni v Bolgariji*, str. 86.

345 Malinova-Dimitrova, Dimitrov, *Bagrjana in Slovenija*, str. 138.

346 Огнянова (ur.), *Нестинарска съдба* : str. 147, 312.

je njen portret, ki ga je narisal slikar Božidar Jakac leta 1933. Na pobudo Elisavete Bagrjane in v njenem prevodu je bila 27. oktobra 1948, ob tridesetletnici smrti Ivana Cankarja, v narodnem gledališču v Sofiji kot edina od njegovih iger do sedaj v bolgarščini uprizorjena drama – *Kralj na Betajnovi*, v režiji Krstja Mirskega. Pesnica je umrla v Sofiji 23. marca 1991, stara skoraj sto let.

Stefan Lazarov Kostov (1879–1939), tradicionalno skrajšano navajan in omenjan kot St. L. Kostov, je avtor šestih pomembnih del s področja etnologije, ki so rezultat preučevanja življenja zahodnih Bolgarov, in približno dvajsetih dramskih del, med katerimi je največ komedij. Med najbolj znane spadajo *Zlati rudnik* (1925), *Morska bolezen* (1929), *Novo пристanišče* (1931), *Kobilice* (1931) in *Komedija brez imena* (1938). Njegova najpomembnejša, za bolgarski gledališki repertoar klasična dela pa so *Golemanov* (1927), *Žensko carstvo* (1931) in *Vrač* (1933). Pomembno dejstvo v zgodovini slovensko-bolgarskih dvostranskih kulturnih odnosov je, da je St. L. Kostov edini bolgarski dramatik, ki so ga postavljali na slovenske odre skoraj sedemdeset let. Njegovo komedijo *Golemanov* so igrali 7. junija 1934 v ljubljanski Drami v prevodu Rasta Pustoslemška in v režiji Osipa Šesta, 21. januarja 1936 pa je bila v Mariboru premiera *Zlatega rudnika*, ki ga je prevedel Jan Šedivy, režiral pa Jože Kovič. V gledališkem listu ljubljanskega gledališča je pisalo: »Prvič stopa na oder slovenskega gledališča bolgarski dramatik, in sicer eden onih, ki so si že pridobili pot preko domačih meja. Da bi bil ta začetek ugoden za vse, da bi zvedeli po ovinkih, da je tudi bolgarsko gledališče zvedelo o nas in o naši dramatiki.« O umetniški prepričljivosti tega dela pa je bilo rečeno: »V tem je vrlina Kostove kreativne sile. V teh momentih, ko pusti svojega junaka, da v mislih okusi slast oblasti, je izredno zanimiv in psihološko resničen.«³⁴⁷

Kot je bilo že omenjeno, je bila proza tridesetih let 20. stoletja zelo inovativna. Najpomembnejši avtor tistega časa, domiseln v poetiki, in stilistični vrh bolgarske beletristike je bil Jordan Jovkov (1880–1937). Jovkov tudi slovenskemu bralcu ni neznan, čeprav so njegova zadnja dela izšla že pred več kot pol stoletja. Takoj po pisateljevi smrti, leta 1938, je pri založbi Modra ptica v Ljubljani izšla samostojna izdaja njegove povesti *Žanjec*, ki jo je prevedel Alojzij Bolhar. Naša knjiga je natisnila cikel pripovedi *Domačija na meji*, ki ga je prevedel Živan Žun, leta 1950 in 1951 pa sta v založništvu SKZ drug za drugim luč sveta ugledala prevoda Alojzija Bolharja *Šibilj in druge novele* in Toneta Potokarja *Ko bi mogle govoriti*. Iz tega bi lahko sklepali, da je Jovkov slovenski publiki kot dramatik manj znan, toda dejstvo je, da imajo njegove drame skromnejšo umetniško vrednost.³⁴⁸

Dne 9. septembra 1944 je v Bolgariji začel pohod na oblast komunistični režim, ki je na oblasti vztrajal do padca Berlinskega zidu leta 1989. To obdobje,

³⁴⁷ Šest, Kostov, str. 1-2.

³⁴⁸ Jovkov je avtor štirih dram: *Albena* (1928), *Milijonar* (1930), *Borjana* (1932) in *Navaden človek* (1935). Na repertoarje sta najpogosteje uvrščeni *Albena* in *Borjana*.

za katerega so značilne ideološke prepovedi in politična represija ter cenzure, avtocenzure in druge diskriminacijske prakse, ki so nadzorovale kulturo, ni povsem enoznačno, zato je potrebna njegova pozorna analiza brez emocij. Posebej pomembno je, da je z razvojem elektronskih medijev in kina to najbolj podrobno dokumentirano obdobje razvoja bolgarske kulture, kar ne samo pomaga pregledu nad njim, ampak ta pregled v veliki meri tudi omejuje. Petinštiridesetletno komunistično upravljanje je imelo faze, ki so jih v glavnem določale politične težnje (vključno s kulturno politiko) Sovjetske zveze, pod katere vpliv je po usodnem srečanju Churchilla, Roosevelta in Stalina na Jalti od 4. do 11. februarja 1945 padla tudi Bolgarija s soglasno razdelitvijo Evrope na vplivna območja velikih sil. Simbolni osebi na čelu države v tistem času sta bili Georgi Dimitrov (1882–1949), predsednik vlade od 1946 do 1949, in Todor Živkov (1911–1998), od 1954 do 1989 nezamenljivi prvi vodja. Dimitrov, mednarodno znan kot »heroj iz Leipziga«, je oblast v Bolgariji prevzel po insceniranem referendumu novembra 1946, na katerem je zmagala ideja o »narodni republiki«, ustavna monarhija pa je propadla. Kot ministrski predsednik je postavil osnove totalitarne države sovjetskega tipa in vodil nedosledno notranjo in zunanjo politiko, ki je v prvi vrsti povezana z bolgarsko-jugoslovanskimi odnosi, ki so ostali napeti celo 20. stoletje. Živkov je nadaljeval skoraj isto politiko. Od oblasti se je poslovil 10. novembra leta 1989.

Na koncu navajam seznam v slovenščino prevedenih del bolgarske književnosti in del slovenske književnosti, prevedenih v bolgarščino v zadnjem obdobju.

2003

Щегер, Алеш. *Кашимир: избрани стихотворения*. Софиа: ПАН, 2003. Превела от словенски език Стефка Хрусанова.

2005

Gospodinov, Georgi. *Naravni roman*. Ljubljana: Študentska založba, 2005. Prevod iz bolgarščine Borut Omerzel.

Ости, Йосип. *Сараевска книга на мъртвите*. Софиа: Балкани, 2005. Превод от словенски Ганчо Савов.

2006

Radičkov, Jordan. *Kruto razpoloženje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2006. Prevod iz bolgarščine Eva Šprager.

2007

Bojčev, Hristo. *Orkester Titanik*. Nova Gorica: SNG Nova Gorica, 2007. Prevod iz bolgarščine Borut Omerzel.

Кведер, Зофка. Любов. Драма в едно действие. В: *Годишник на Театрален колеж "Любен Гройс"*. Година I, книжка 1., София: Фондация „Любен Гройс“ 2007 г., стр. 77–93. Превод от словенски Людмил Димитров.

Морето. 15 български поети. Двуетично издание. Любляна: Mladinska knjiga, 2007. Съставител Людмил Димитров, превод Борут Омерзел, Ева Шпрагер, Йелена Милкович, Метод Чепар, Ана Дърк, Яро Самобор, Ивана Ангелова, Намита Субиото, Гашпер Зупанчич, Миха Амон, Горан Майсторович, Ангелика Ергавер, Нина Чакарнич. Съдържа произведения от Константин Величков, Кирил Христов, Пейо Яворов, Николай Лилиев, Дора Габе, Елисавета Багряна, Иван Пейчев, Александър Геров, Валери Петров, Христо Фотев, Биньо Иванов, Борис Христов, Милена Лилова, Петя Дубарова, Камелия Кондова.

Morje. 15 bolgarskih pesnikov. Dvojezična izdaja. Sestavil Ljudmil Dimitrov. Ljubljana: Mladinska knjiga 2007. Prevajalci: Borut Omerzel, Eva Šprager, Jelena Miljković, Metod Čepar, Ana Drk, Jaro Samobor, Ivana Angelova, Namita Subiotto, Gašper Zupančič, Miha Amon, Goran Majstorović, Angelika Ergaver, Nina Čakarić. Vsebuje pesme Konstantina Veličkova, Kirila Hristova, Peja Javorova, Nikolaja Lilieva, Dore Gabe, Elisavete Bagrjane, Ivana Pejčeva, Aleksandra Gerova, Valerija Petrova, Hrista Foteva, Binja Ivanova, Borisa Hristova, Milene Lilove, Petje Dubarove, Kamelije Kondove.

2008

Dimova, Teodora. *Matere*. Ljubljana: Modrijan, 2008. Prevod iz bolgarščine Kristina Sever.

Антология на българската литература, том 1. Любляна: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2008. Съставител д-р Людмил Димитров, превод Ивана Ангелова, Франце Беук, Метод Чепар, Ана Дърк, Ангелика Ергавер, Роберт Грошел, Катя Хорват, Таня Хозян, Теа Летоня, Горан Майсторович, Матей Метерц, Домен Мезег, Йелена Милкович, Сандра Оман, Борут Омерзел, Нежа Перко, Аня Побержник, Тоне Потокар, Таня Радович, Матей Роде, Яро Самобор, Анже Стрехар, Ева Шпрагер, Катя Шпур, Гашпер Зупанчич, Живан Жун. Съдържа: българско народно творчество, произведения от Кирил, Методий, Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, апокрифи, Евтимий Търновски, Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Добри Чинтулов, Петко Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев, Иван Вазов, Стоян Михайловски, Алеко Константинов, Елин Пелин, Пенчо Славейков, Петко Тодоров, Кирил Христов, Пейо Яворов, Николай Лилиев, Димчо Дебелянов, Христо Смирненски.

Antologija bolgarske književnosti 1. Besedila izbral dr. Ljudmil Dimitrov. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2008. Vsebuje: bolgarsko narodno slovstvo, Ciril, Metod, Kliment Ohridski, Konstantin Preslavski, Janez Ekzarh, Černorizec Hraber, apokrifi, Evtimij Trnovski, Paisij Hilendarski, Sofronij Vračanski, Dobri Čintulov, Petko Slavejkov, Ljuben Karavelov, Hristo Botev, Ivan Vazov, Stojan Mihajlovski, Aleko Konstantinov, Elin Pelin, Penčo Slavejkov, Petko Todorov, Kiril Hristov, Pejo Javorov, Nikolaj Liliev, Dimčo Debeljanov, Hristo Smirnenski. Prevajalci: Ivana Angelova, France Bevk, Metod Čepar, Ana Drk, Angelika Ergaver, Robert Grošelj, Katja Horvat, Tanja Hozjan, Tea Letonja, Goran Majstorović, Matej Meterc, Domen Mezeg, Jelena Miljković, Sandra Oman, Borut Omerzel, Neža Perko, Anja Poberžnik, Tone Potokar, Tanja Radovič, Matej Rode, Jaro Samobor, Anže Strehar, Eva Šprager, Katja Špur, Gašper Zupančič, Živan Žun.

2009

Антология на българската литература, том 2. Любляна: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009. Съставител д-р Людмил Димитров, превод Димитър Анакиев, Ивана Ангелова, Алойзий Болхар, Изидор Цанкар, Малка Чех, Метод Чепар, Ана Дърк, Ангелика Ергавер, Роберт Грошел, Катя Хорват, Ловро Козамерник, Горан Майсторович, Матей Молан, Сандра Оман, Борут Омерзел, Катя Пистор, Тоне Потокар, Яро Самобор, Намита Субиото, Ева Шпрагер, Катя Шпур, Нина Завашник, Гашпер Зупанчич, Мая Жвокел. Съдържа произведения от Гео Милев, Асен Разцветников, Никола Фурнаджиев, Йордан Йовков, Стефан Л. Костов, Елисавета Багряна, Атанас Далчев, Георги Райчев, Чавдар Мутафов, Светослав Минков, Ангел Каралийчев, Никола Вапцаров, Александър Вутимски, Димитър Талев, Емилиян Станев, Димитър Димов, Дора Габе, Александър Геров, Валери Петров, Блага Димитрова, Йордан Радичков, Ивайло Петров, Константин Илиев, Борис Христов, Константин Павлов, Румен Леонидов, Валери Стефанов, Георги Господинов, Иван Пейчев, Добри Жотев, Иван Радоев, Христо Фотев, Николай Кънчев, Стефан Цанев, Биньо Иванов, Екатерина Йосифова, Калин Донков, Калина Ковачева, Иван Методиев, Кирил Кадийски, Златомир Златанов, Добромир Тонев, Георги Рупчев, Силвия Чолева, Владимир Левчев, Бойко Ламбовски, Мирела Иванова.

Antologija bolgarske književnosti 2. Besedila izbral dr. Ljudmil Dimitrov. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009. Vsebuje: Geo Milev, Asen Razcvetnikov, Nikola Furnadžiev, Jordan Jovkov, Stefan L. Kostov, Elisaveta Bagrjana, Atanas Dalčev, Georgi Rajčev, Čavdar Mutafov, Svetoslav Minkov, Angel Karalijčev, Nikola Vapcarov, Aleksander Vutimski, Dimitar Talev,

Emilijan Stanev, Dimiter Dimov, Dora Gabe, Aleksander Gerov, Valeri Petrov, Blaga Dimitrova, Jordan Radičkov, Ivajlo Petrov, Konstantin Iliev, Boris Hristov, Konstantin Pavlov, Rumen Leonidov, Valeri Stefanov, Georgi Gospodinov, Ivan Pejčev, Dobri Žotev, Ivan Radoev, Hristo Fotev, Nikolaj Knčev, Stefan Canev, Binjo Ivanov, Ekaterina Josifova, Kalin Donkov, Kalina Kovačeva, Ivan Metodiev, Kiril Kadijski, Zlatimir Zlatanov, Dobromir Tonev, Georgi Rupčev, Silvija Čoleva, Vladimir Levčev, Bojko Lambovski, Mirela Ivanova. Prevajalci: Dimitar Anakiev, Ivana Angelova, Alojzij Bolhar, Izidor Cankar, Malka Čeh, Metod Čepar, Ana Drk, Angelika Ergaver, Robert Grošelj, Katja Horvat, Lovro Kozamernik, Goran Majstorović, Matej Molan, Sandra Oman, Borut Omerzel, Katja Pistor, Tone Potokar, Jaro Samobor, Namita Subiotto, Eva Šprager, Katja Špur, Nina Zavašnik, Gašper Zupančič, Maja Žvokelj.

Leonidov, Rumen. *Z vrha jezika. Izbrane pesmi*. Besedila izbral in spremno besedo napisal Ljudmil Dimitrov. Ljubljana: Študentska založba, 2009. Prevedli: Metod Čepar, Borut Omerzel in Namita Subiotto.

Savov, Gančo. *Moja slovenska biografija. Past za sovražnike*. Ljubljana: Slovenska matica, 2009. Prevod iz bolgarščine: Eva Šprager in Borut Omerzel.

Todorov, Petko. Sončna svatba. Idila. V: *Slovanske sončne zgodbe*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009, str. 31–40. Prevod iz bolgarščine Domen Krvina in Matej Meterc.

Грегорчич, Симон. *Заветът на хайдутина*. Поема. В: *Литературен вестник*, бр. 3, 21.–27. януари 2009. Превод от словенски език Людмил Димитров.

Stefanov, Valeri. *Izgubljena osla. Sedem zvitkov, posvečenih Animal Messianum*. Spremno besedilo napisal Ljudmil Dimitrov. Maribor: Hiša knjig, Založba KMŠ, 2009. Prevod iz bolgarščine Borut Omerzel in Eva Šprager.

Ости, Йосип. *Къща от език. Поезия*. София : Алтера, 2009. Превод от хърватски и словенски Людмила Миндова

2010

Добник, Иван. *Рапсодия в мразовитото време*. Стихове. София.: Балкани, 2010. Превод от словенски език Ганчо Савов.

2011

Malinova-Dimitrova, Ljudmila, Ljudmil Dimitrov. *Bagrjana in Slovenija*. Ljubljana: Študentska založba, 2011. Prevod iz bolgarščine Namita Subiotto in Metod Čepar.

Bagrjana, Elisaveta. Pesmi. V: *Bagrjana in Slovenija*. Ljubljana: Študentska založba, 2011, str. 182–220. Prevod iz bolgarščine Katja Špur, Izidor Cankar, Lojze Krakar, Ana Drk, Namita Subiotto, Vera Albreht.

Тук глътка, там глътка. Съвременна словенска поезия. Редактор Людмил Димитров. София : Факел, 2011. Барбара Корун, Изток Осойник, Тина Козин, Тоне Шкрянец, Татяна Т. Ямник, Яни Ковачич, Тая Крамбергер. Превод от словенски език Людмила Миндова, Цветомира Гергинова, Полина Фичева, Таня Петрова, Димана Митева, Катя Попова, Ева Шпрагер. Съставител Ева Шпрагер.

Щегер, Алеш. *Единственият обитател на камъка.* Поезия. Съставител и превод от словенски език Людмил Димитров. София : Факел, 2011.

Янчар, Драго. *Градителят. Митът за Дедал.* Роман. София : Балкани, 2011. Прев. от словенски Ганчо Савов.

2012

Stratiev, Stanislav. *Balkanski sindrom.* Ljubljana: KUD Literatura, 2012. Izbral in spremno besedo napisal Ljudmil Dimitrov. Prevod iz bolgarščine Namita Subiotto.

Šest bolgarskih dram. Zbornik. (Petko Todorov, Zidarji; Anton Strašimirov, Vampir; Račo Stojanov, Mojstri; Jordan Radičkov, Januar; Stefan Canev, Zadnja Sokratova noč; Jana Dobрева, Novembrska vročina) Prevedli iz bolgarščine: Sandra Oman, Katja Horvat, Gašper Zupančič, Metod Čepar, Nina Zavašnik, Jaro Samobor. Sofija: Fasel, 2012. Besedila izbral in spremno besedilo napisal Ljudmil Dimitrov.

Крамбергер, Наташа. *Небеса в къпините.* Роман. Русе: МД Елиас Канети, 2012. Редактор Людмил Димитров. Прев. от словенски Ганчо Савов

Ости, Йосип. *Ябълката на Сезан.* Поезия. София: Панорама, 2012. Превод от словенски Людмила Миндова.

2013

Малинова-Димитрова, Людмила, Людмил Димитров. *Багряна и Словения. Документално изследване.* София: Факел, 2013.

За какво говорим? Словенска кратка проза 1990–2004. София. Факел, 2013. Съставител Митя Чандър, Превод от словенски език Ева Шпрагер и Людмил Димитров. Под редакцията на д-р Людмил Димитров.

Янчар, Драго. *Тази нощ я видях.* Роман. София: Алтера, 2013. Превод от словенски език Людмил Димитров. Редактор Людмила Малинова-Димитрова.

Дебеляк, Алеш. *Край на носталгията.* Поезия. София: Издателство за поезия Да, 2013. Превод от словенски Людмила Миндова.

Прегъл, Славко. *Сребро от синята пещера.* София: Емас, 2013. Превод от словенски език Ганчо Савов.

2014

Дебнейки Годо. Пет съвременни словенски пиеси. (Евалд Флисар, *Нора Нора*; Драго Янчар, *Дебнейки Годо*; Винко Мьодерндорфер, *Прекрасен ден за умирање*; Матяж Зупанчич, *Владимир*; Симона Семенич, *5момченца.si*).
София: Факел, 2014. Прев. от словенски Людмил Димитров, Иван Димитров

Словенска поезия. (Е. Коцбек, К. Шпур, М. Бор, И. Минати, Ц. Злобец, Л. Кракар, Т. Паучек, Я. Менарт, Д. Зайц, Г. Стърниша, К. Кович, В. Тауфер, С. Вегри, Ф. Форстнерич, М. Кошута, С. Макарович, Н. Графенауер, Т. Шаламун, Т. Кунтнър, М. Кравос, Й. Ости, М. Деклева, А. Медвед, И. Светина, М. Йесих, Ю. Детела, П. Колшек, И. Осойник, Б. А. Новак, И. Загоричник, З. Певец, М. Винцетич, Б. Мозетич, М. Елснер Грошел, Д. Анакиев, Ц. Беуц, И. Добник, А. Дебеляк, А. Ихан, М. Видмар, Б. Корун, И. Стропник, П. Репар, Л. Ступица, А. Щегер.) София: Балкани, 2014. Превод Ганчо Савов.

Храстел, Станка. *Стихотворения.* Във: [Fakel.bg: http://fakel.bg/index.php?t=4548](http://fakel.bg/index.php?t=4548), 4. 6. 2014. Бележка и превод от словенски Людмил Димитров.

Палиаруци-Крилан, Йосип. *Смъртта на Цар Самуил.* Във: <http://www.fakel.bg/index.php?t=3930>, 6. 10. 2014 Превод от словенски Людмил Димитров.

2015

Флисар, Евалд. *Наблюдателят.* Роман. София: Нов Златорог, 2015. Превод от словенски Людмил Димитров.

Landžev, Ivan. *Pesmi. Prevod iz bolgarščine Namita Subiotto. V: Sodobnost. Revija za književnost in kulturo*, 79, 11. november 2015, str. 1482–1490.

Шаламун, Томаж. *Кой кой е.* Поезия. Превод от словенски Людмила Миндова. София: Издателство за поезия Да, 2015.

2016

Цанкар, Иван. *Еротика.* Поезия. Съставителство, превод от словенски и коментарен апарат Людмил Димитров. София: Нов Златорог 2016.

**2.
IDEJE O
SODELOVANJU
V ŠIRŠEM
GEOGRAFSKEM
PROSTORU**

Tina Georgieva

IDEJA SLOVANSKE ENOTNOSTI V RUSIJI – INTERPRETACIJE IN RAZVOJ V 19. STOLETJU

Kot drugi slovanski narodi so si tudi Rusi zamišljali enotnost Slovanov v okvirih jezikovne, zgodovinske in delno tudi verske bližine teh ljudstev. Koncept slovanske enotnosti je bil del ruskega narodnega preporoda. Z njegovo pomočjo se je Rusija lahko osmislila in izpostavila svojo specifično vrednost na celini. Ideja slovanske enotnosti v ruski družbi ni delovala ločeno od drugih tem. Izhajala je iz drugih uveljavljenih nazorov; bila je integralni element raznovrstnih ideoloških in političnih konceptov v imperiju. Predstavniki ruske elite so si oblikovali odnos do slovanstva glede na lastne družbenopolitične poglede; ta odnos se je formiral v sozvočju z njihovimi vizijami glede nalog in ciljev, s katerimi je bila soočena Rusija.

Vsa ruska izobražena elita ideji slovanske enotnosti ni namenjala enake pozornosti. Za tiste liberalne kroge, ki so si prizadevali predvsem za reformiranje Rusije, je slovanstvo ostajalo obrobna tema. Narodni preporod slovanskih ljudstev so sicer pozdravljali, niso pa tega dogajanja povezovali z Rusijo; slovanstvo je tako le redko dosegalo njihovo obzorje. Slovanofilski krogi so, nasprotno, v svojih ideoloških in političnih pogledih slovanstvu namenili pomemben prostor in razvili lastno branje koncepta slovanske solidarnosti. Ker so ti slovanofilski pogledi občutno vplivali na splošen odnos Rusije do slovanskega sveta, bom tem idejam namenila posebno pozornost.

Ruska družba je druge Slovane odkrila v prvi polovici 19. stoletja, najprej skozi dela znanstvenikov, kot so Kopitar, Šafárik, Čelakovský, Palacký, Vuk Karadžić. Ravno v tem času je prišlo do prvih stikov med ruskimi in ostalimi slovanskimi znanstveniki. Leta 1835 so vodilne ruske univerze vzpostavile oddelke za slovansko literaturo, v naslednjih nekaj letih pa so izobrazili prvi vod znanstvenikov, ki so vzpostavili temelje ruske slavistike: mednje sodijo Preis, Sreznjevski, Bodjanski in Grigorovič.³⁴⁹ V sredini tridesetih let 19. stoletja se je v Rusiji uveljavila praksa pošiljanja mladih znanstvenikov na usposabljanje v Evropo, kar je prvim ruskim strokovnjakom za slovanske študije ponudilo priložnost za zbiranje materiala za raziskave kot tudi za oblikovanje osebnih vtisov o slovanskih narodih. Poleg čisto akademskih stikov so Rusi, ki so jih zanimali Slovani, pogosto potovali na zasebne obiske k njim. Potovanja Aleksandra Popova, Fjodora Čižova, Nikolaja Nadeždina, Mihaila Pogodina so v tistih letih prispevala k boljši informiranosti ruske družbe o slovanskem svetu in njegovem preporodu.

Vzporedno z akumulacijo znanja o slovanskih narodih so se v ruski javnosti oblikovali tudi ustaljeni pogledi nanje. Najprej moramo v tem oziru omeniti koncept enotnosti Slovanov. »Vsi Slovani so ena kri, eno telo, en narod,« je leta 1836 zapisal Ján Kollár v razpravi »O literarni vzajemnosti med slovanskimi narodi in dialekti.«³⁵⁰ Kollárjevo delo je močno prispevalo k temu, da so Slovane pričeli dojemati kot dele družine – različne, ampak podobne, povezane v skupni preteklosti, kulturi, zgodovinski usodi in delno v veri. Poleg ideje o slovanstvu kot posebnem tipu zgodovinske enotnosti se je pričela razvijati ideja o konfrontaciji slovanstva z zahodnoevropskim svetom. Slovanstvo so pričeli obravnavati kot nasprotje stari Evropi; kot mlad in perspektiven Vzhod, ki nasprotuje starajočemu se Zahodu; prerojena slovanska civilizacija kot naslednica izčrpane rimsko-germanske civilizacije. Del tega koncepta je zajemala tudi vera v zgodovinsko misijo Slovanov, ki bo šele dokazala njihov pomen, ko bodo morali na položaju vodilne velesile naslediti zahodno civilizacijo.

349 Петров, *Российские Университеты в первой половине XIX века*.

350 Коллар, *О литературной взаимности*.

Med prvimi, ki so artikulirali te poglede, je bil ruski profesor zgodovine Mihail Pogodin. Že v tridesetih letih 19. stoletja je razvil misel o zgodovinski ločitvi Evrope na dve polovici: eni so vladala germanska plemena, drugi pa Slovani.³⁵¹ Prav tako je slovanofilsko gibanje v ruski javni misli utemeljevala teza o izvoru Slovanov. Slovanofile je družilo prepričanje, da sta Zahod in Vzhod (v njihovi terminologiji – Slovani) različnega življenjskega porekla in podvržena različnim zgodovinskim zakonitostim. Po njihovem mnenju so bili temelji, na katerih je nastala slovanska civilizacija, neprimerljivo popolnejši od tistih, na katerih so bile grajene zahodne. Obdarjen s tovrstnimi prednostmi, »slovanski svet ohranja, če že ne seme, pa vsaj možnost obnovitve človeštva«, pravi uvod v prvi slovanofilski zbornik iz leta 1845.³⁵² Ideja o zatonu Zahoda in prepородu Vzhoda je bila prav tako prisotna v poeziji slovanofilov tistega časa.³⁵³

V predstavitvi slovanskega sveta ruski javnosti so njegovi podporniki izpostavljali dve glavni tezi. Najprej je šlo za občutek neizmerne bližine med Slovani in Rusi. »Ko sem prvič slišal liturgijo v vseh naših obredih, (...) se mi je zazdelo, kot da sem se vrnil v domovino,« je Aleksander Popov zapisal o svojem obisku v črnogorski cerkvi.³⁵⁴ Drugi ruski popotniki so se vračali s podobnimi opažanji. »Ko si v Laibachu, po slovansko v *Ljubljani*, se lahko zmedeš in pomisliš, da si v naši domovini Rusiji: tako neverjetno podobna je kranjska veja velikega slovanskega plemena ruski,« je opazil profesor Nadeždin v svojih popotniških zapiskih.³⁵⁵ Na podoben način je Fjodor Čižov opisal svoja srečanja s hrvaškimi narodnimi voditelji v Karlovcu: »[V]se je popolnoma prežeto s slovanstvom. Obrazi so čisto slovanski, celo ljudstvo govori slovansko.«³⁵⁶

Če analiziramo ruske poglede na slovanstvo, bomo v splošnem opazili tendenco poudarjanja tistih prvin slovanskih ljudstev, ki so ta ljudstva približevale Rusiji. Način življenja, literarne in akademske dosežke, vse so v osnovi ocenjevali z vidika navzočnosti skupnih značilnosti. Kar je popolnoma prevzelo podpornika ideje slovanske solidarnosti Fjodora Čižova pri Srbih in Hrvatih, so bile tiste njihove posebnosti, ki so bile blizu ruskim in ki jih je označil kot nesporno slovanske. »Celotna država, začevši z Reko (Fiume) in naprej na Hrvaškem, nima nič izjemno svojega, ampak se zdi skupna, slovanska,« je zapisal. Pomanjkanje predanosti slovanskemu vprašanju pri vodji ilirskega gibanja Ljudevitu (roj.

351 Погодин, *Исторические афоризмы*, str. 29–30.

352 Вместо введения, в: *Сборник исторических и статистических сведений*, str. 7.

353 »Celotni zahod prekriva smrtonosna tančica. Tam je le globoka tema. Uslišite glas usode ... zbudi se, speči vzhod,« je leta 1831 pozival Aleksej. Homjakov v pesmi »Мечта«. Хомяков, *Полное собрание сочинений*, Т. 4, str. 215.

354 Москвитянин, 1845, Част 1, št. 2, str. 27–28.

355 Надеждин, О путешествии по южнославянским землям, str. 9.

356 »Все только и дышит славянством (...) лица совершенно славянские, народ весь говорит по славянски.« Дневник Ф. В. Чижова, str. 141.

Ludwig) Gaju pa je ruski popotnik po drugi strani označil negativno in ilirsko gibanje imenoval »orožje podlih avstrijskih dejanj«. ³⁵⁷

Drugo prepričanje, ki je spremljalo ruske poglede na Slovane, se je navezovalo na poseben odnos slovanskih narodov do Rusije. V članku o Črni gori je Aleksander Popov pisal o topli dobrodošlici, ki jo je prejel kot Rus, pa tudi o portretu carja Nikolaja I., obešenem v sobi črnogorskega guvernerja. ³⁵⁸ V večini spominov in dnevnikov ruskih popotnikov tistega časa je najti idejo, da so slovanski narodi na Rusijo gledali kot na svojo zaščitnico in pokroviteljico, na katero se lahko naslonijo; carja so imenovali »beli car«. »Vizija slovanstva se je širila nerazložljivo hitro, spremljali pa sta jo ljubezen in spoštovanje do Rusije. V Rusiji so videli obljubljeni deželo,« je svoje vtise o obisku pri zahodnih Slovanih povzel Čižov. ³⁵⁹ Dela Mihaila Pogodina prav tako orisujejo organsko vez med slovanskimi in pravoslavnimi ljudstvi ter Rusijo. ³⁶⁰ Ta teza se je kasneje preoblikovala v najbolj uveljavljene ideje, ki so glede slovanskih narodov obstajale v Severnem imperiju. Slovani so intuitivno, zgodovinsko podpirali Rusijo, je leta 1877 pisal časnik *Graždанин*: »Instinktivno iščejo Rusijo, Rusija pa Slovane instinktivno privlači. To je zgodovinski zakon, ki se mu ne more zoperstaviti nobena evropska velesila.« ³⁶¹

Popularizacijo zgoraj opisanih idej je spremljalo prepričanje, da je bila Rusija neizpodbitna, naravna voditeljica slovanskega sveta, ki je doživljal preporod. Zagovorniki ideje slovanske enotnosti so verjeli, da Rusom med Slovani pripada posebno mesto, saj so se edini zavzeli za svojo neodvisnost in so imeli lastno, ogromno in močno državo. Po njihovem mnenju je Rusija ohranila fizične, umske in moralne temelje slovanske civilizacije, kar je pomenilo, da je Rusija utelešenje slovanstva, ki si najbolj zasluži, da postane nosilka njegove prave narave. ³⁶²

Zaradi tega so zgodovinsko perspektivo slovanstva v največji meri povezovali z Rusijo. Velik del ruske družbe je aksiomatsko sprejel idejo, da če je slovanski svet doživljal preporod in ga je čakala svetla prihodnost, je Rusija tista, ki bo imela čast, da udejanji to misijo. »Katero slovansko pleme je sedaj na prvem mestu? Katero pleme bi lahko po moči, jeziku, kombinaciji lastnosti, poimenovali kot

357 »Вся страна, начиная от Риеки и еще более внутри Кроацции, не имеет ничего, именно ей принадлежащего исключительно, а все как бы общее, славянское.« Дневник Ф. В. Чиждова, str. 158, 143.

358 *Москвитянин*, 1854, Часть 1, št. 2, str. 27.

359 »Непостижимо, как быстро расходится всеславянство и вместо с тем любовь и уважение к России. Они начинают смотреть на Россию как на обетованную землю.« Дневник Ф. В. Чиждова, str. 164.

360 »Z nami sočustvujejo v enaki meri, kot jih mi ljubimo,« je pisal. V: *Москвитянин*, 1856, št. 2, str. 166, Заграничные известия.

361 »Славяне, где бы они не были и сколько бы их не было, тяготеют инстинктивно к России, как Россия инстинктивно протягивает к себе славян. Это закон исторический, против которого никакая европейская сила ничего сделать не может.« *Гражданин*, 30. 1. 1877, št. 4, str. 107.

362 *Журнал Министерства Народного просвещения*, 1835, št. 6, отдел 5, str. 551–552.

predstavnika celotnega slovanskega sveta? O, Rusija, moja očetnjava! Nisi to ti? (...) O, če si to ti!« je leta 1839 v pismu ruskemu prestolonasledniku vzkliknil Pogodin.³⁶³

V tridesetih in štiridesetih letih 19. stoletja so se tako poleg akumulacije informacij o slovanskih ljudstvih oblikovale razmeroma ustaljene ideje o slovanski solidarnosti. Najpogosteje je vladalo prepričanje, da je na čelu slovanskega sveta stala Rusija, ki je bila tudi njegova najsvetlejša predstavnica.

A razvoj narodnih gibanj slovanskih ljudstev je pokazal, da je ruski koncept organske naklonjenosti Slovanov do Rusije bolj pobožna želja kot realnost. Slovanski kongres leta 1848 tu lahko služi kot nazoren dokaz. Glavna tema, ki jo je obravnaval forum v Pragi, je bila možnost oblikovanja federativne države znotraj avstrijskega imperija, avstro-slovanska agenda pa je nazorno pokazala, da vsaj del zahodnih Slovanov svoje politične prihodnosti ni vezal na Peterburg, kar je Rusija – zavestno ali ne – prezrla.

Tendenca pripisovanja političnega naboja konceptu slovanske enotnosti, ki jo je bilo opaziti pri nekaterih ruskih zagovornikih koncepta, je privedla do komunikacijskih težav med zahodnimi Slovani in Rusi. »Vi, Rusi, (...) imate v odnosih z nami vedno iste politične vizije – tako škodite samim sebi, nam in našemu cilju. Ne skrbite za nas, skrbite zase; postavite se na svoje noge; tudi mi vam bomo sledili in si prizadevali biti Čehi in delati za skupni ‚slovanski cilj‘. Nismo sovražni, nasprotno. (...) Rusom smo naklonjeni, a ne moremo, niti si ne želimo postati del ruskih interesov,« je leta 1857 ruskemu slovanofilu Aleksandru Košeljevu zatrdil Pavel Šafárik.³⁶⁴

Resne zadržke nekaterih Slovanov so povzročile izjave dela ruske elite, da je Rusija upravičena do vodilne vloge v slovanskem svetu. Te trditve je spremljalo propagiranje ideje, da mora ruščina postati univerzalni slovanski literarni jezik. S tem posebnim literarnim panslavizmom oz. panrusizmom je leta 1839 pričel Mihail Pogodin, ki je dejal, da bo ruščina slej ko prej postala jezik pisnega sporazumevanja med slovanskimi narodi.³⁶⁵ Ruski zgodovinar je verjel, da bo do tega prišlo brez nasilja ali prisile, po zakonitostih filologije, saj je ruski jezik »pravi zastopnik, ki združuje značilnosti vseh slovanskih dialektov – severnih in južnih, vzhodnih in zahodnih«. ³⁶⁶ Isto tezo je branil tudi založnik najbolj vplivnega dnevnika *Moskovskije Vedomosti* Mihail Katkov. Leta 1867 je Katkov v nizu člankov pisal o potrebi vzpostavitve ruskega jezika kot jezika komunikacije

363 М. Погодин, Письмо к государю Цесаревичу, вел. князю Александру Николаевичу в 1838 г.. V: Погодин, *Сочинения*, Т. 4, стр. 13.

364 Колюпанов, *Биография Кошелева*, Т.2, Приложение 13: Отрывки из дневника Кошелева во время путешествия по австрийским землям в 1857 г. Москва, стр. 151.

365 М. Погодин, Письмо к министру народного просвещения по возвращении из путешествия по Европе в 1839. V: Погодин, *Сочинения*, Т. 4, стр. 29.

366 Погодин, *Историко-политические письма*, стр. 119–120.

med avstrijskimi Slovani, pri čemer je idejo za razliko od svojih predhodnikov zagovarjal s političnimi argumenti. Vpeljava ruščine bi lahko postala dejavnik poenotenja, ki bi pomagal Slovanom premagati svoje razlike; pokazala bi na enotnost teh ljudstev in jih odrešila nujnosti iskanja konsolidacijske sile znotraj nemščine. Katkov je tako ruščino imenoval »ključ do neodvisnosti avstrijskih Slovanov«, obenem pa je jasno poudarjal, da je panslavizem primarno zagovarjal kot jezikovno in ne politično enotnost.³⁶⁷

Težave v komunikaciji med ruskimi zagovorniki ideje slovanske enotnosti in ostalimi Slovani so se jasno izrazile tudi na kongresu v okviru etnografske razstave v Moskvi leta 1867. Udeležili so se ga predstavniki skoraj vseh slovanskih narodov. Rusi so tujim gostom pripravili entuziastičen sprejem, ki jih je spremljal vse od meje do Moskve, kjer jih je prijateljsko sprejela vladajoča elita vključno s carjem Aleksandrom II. Dogodek je potekal v dobrem vzdušju, zaznamovali so ga izrazi bližine in pozivi k enotnosti. Uradno vzdušje in zagotovila slovanske enotnosti in prijateljstva pa niso zakrili dejstva, da načrti posameznih narodov ne glede na skupnostno zavest ne sovpadajo: vsak narod je prioriteto dajal narodnim interesom, ki so tudi zaznamovali razumevanje koncepta enotnosti. Razlike so bile očitne, zaznati jih je bilo celo v govorih delegatov. Rdeča nit govorov ruskih udeležencev je bila ideja o potrebnih združitvi vseh Slovanov in o Rusiji kot zaščitnici nacionalnih slovanskih interesov ter ruščine kot orodja za komunikacijo med njimi. Te ideje so naletele na taktne, a trdne ugovore slovanskih gostov, posebej Čehov.³⁶⁸ Vsako ljudstvo ima svojo zgodovino, je pojasnjeval češki slavist František Rieger, ki se je sicer strinjal s potrebo po enotnosti. Diplomant moskovske univerze Rajko Žinzifov je na drugi strani izpostavil žalostno usodo bolgarskega naroda in pozval Rusijo k pomoči Bolgarom, pri čemer je Ruse počastil, rekoč, da gre za »edine v svetu, ki so ustvarili vplivno in močno slovansko državo.«³⁶⁹ Etnografska razstava, ki bi jo lahko imenovali tudi zadnji poskus slovanskega kongresa v 19. stoletju, je tako ostala zgolj prikaz slovanske enotnosti, ki pa ni obrodil nikakršnih posebnih rezultatov.³⁷⁰

Le Poljaki so na kongresu leta 1867 izstopali s svojo odsotnostjo. Ruski gostitelji niso povabili predstavnika poljskega naroda, česar gosti niso spregledali. So se pa Poljaki udeležili internega posveta v Peterburgu, naravnanege proti ruskim konceptom enotnosti Slovanov pod okriljem Rusije. Pravzaprav so ravno zapleteni poljsko-ruski odnosi močno vplivali na način, kako so zahodni Slovani dojemali ruska prizadevanja za vodilni položaj. Slovani, prikrajšani za lastni sistem oblasti, so se lažje istovetili s Poljaki kot z ruskim suverenom. Še bolj je to

367 *Московские ведомости*, 13. 6. 1867, št. 128, str. 1–2, Славянство и русский язык.

368 Лаптева, *Славяноведение в Московском Университете*, str. 153.

369 Генов, *Славянските комитети*, str. 39–40.

370 Več o slovanskem kongresu v Moskvi v: Никитин, *Славянские комитеты в России*.

držalo po poljski vstaji leta 1863: represivna politika Peterburga proti poljskim ozemljem in elitam na zahodu imperija je negativno vplivala na prizadevanja ruske družbe za podporo in stalno sočustvovanje z Rusijo s strani ostalih Slovanov. Poljska je tako predstavljala kamen spotike za ruska prizadevanja, da bi se prikazovali kot zaščitniki interesov vseh slovanskih ljudstev.

Tisti predstavniki ruske družbe, ki so verjeli v slovansko misijo Rusije, so se zavedali težav, ki so jih Poljaki imeli z ruskimi prizadevanji za prevzem vodilne vloge med Slovani, četudi zgolj na duhovni ravni. Zato so iskali možne rešitve za rusko-poljske odnose. V petdesetih letih 19. stoletja je Pogodin pozval Peterburg, naj ugotovi poljskim narodnim zahtevam, saj bi si Rusija tako zagotovila naklonjenost drugih slovanskih narodov. Poljska je bila čarobni ključ do slovanske enotnosti, je poudaril. »Poljska nas je odtujevala od celotnega slovanskega sveta: Poljska nas mu mora približati,« je razmišljal Pogodin.³⁷¹ Ruski general Rostislav Fadejev, še en navdušenec nad slovansko idejo, je prišel do enakega sklepa. Po njegovem mnenju Rusija ne bi mogla dvigniti slovanske zastave, če ne bi priznala Poljakom legitimnega mesta v slovanski družini. Če tega ne storimo, se bodo štirje milijoni naših Poljakov in dva milijona avstrijskih Poljakov pretvorili v zid med nami in zahodnimi Slovani, je trdil; vzdrževanje trenutnih odnosov s Poljsko³⁷² bi prestrašilo celoten slovanski svet in radikalno spodkopalo njegovo zaupanje v Rusijo.³⁷³ Zavedanje, da je bila pot Rusije k slovanskemu cilju tlakovana s spravo s Poljsko, je bil poglobitni razlog za to, da so ti krogi v ruski družbi podpirali idejo o neodvisni Poljski, tudi znotraj ruskega imperija. Po mnenju Pogodina bi podelitev neodvisnosti Poljski pretvorilo Rusijo v privlačno središče za slovanski svet. Rusija bi prepričala poljsko prebivalstvo o svoji nesebičnosti, kar bi okrepilo rusofilske občutke med prebivalstvom in ohranilo Poljsko znotraj države, poljski primer pa bi pritegnil še preostanek slovanskega sveta.³⁷⁴ Rostislav Fadejev je bil podobnega mnenja, ki pa ga je utemeljeval z drugačnimi argumenti: ne le da bi ta rešitev rešila tudi ruske notranje imperialne težave, temveč bi energijo Poljakov tudi preusmerila na poljska ozemlja, podrejena Dunaju, kar bi pomenilo, da bi težava naenkrat postala avstrijska. Vse to bi Rusiji dalo priložnost izrabiti prihodnje poljske narodne zahteve v svoj prid. »Če priznamo pravice Poljakov, bomo iz njih naredili vodilno vojsko slovanskega gibanja (...) in poljsko vprašanje iz rok Avstrije položili v ruske roke,« je zapisal leta 1870.³⁷⁵

371 *Польский вопрос*, str. 54.

372 Knjigo so napisali leta 1870, tj. v letih, ko so bili še veljavni represivni ukrepi proti Poljski po vstaji leta 1863.

373 *Фадеев, Мнение о Восточном вопросе*, str. 73.

374 *Польский вопрос*, str. 37, 55–56.

375 *Фадеев, Мнение о Восточном вопросе*, str. 74.

Večina ljudi, ki so verjeli v rusko slovansko misijo, je neodvisnost Poljske dojemala kot začasni ukrep, s pomočjo katerega bi Rusija lahko postala privlačna za Slovane, ukrep, ki bi podprl in okreplil proruska nagnjenja med Slovani, posebej zahodnimi, ki niso bili tako naklonjeni kot južni, ki jih je obvladovala Porta. Četudi so ruski patrioti ugovarjali, da so bili Poljaki enakovredni vsakemu drugemu slovanskemu narodu, niso upoštevali njihove navzočnosti zunaj ruskega imperija. Verjeli so, da bi peterburško priznanje narodnih pravic Poljakov le-te prepričalo ostati znotraj ruskega imperija ali morebitne skupne slovanske države.³⁷⁶ Fadejev, ki je o tem vprašanju razpravljal po vstaji leta 1863, ko so se v Rusiji naglo krepila protipoljska stališča, se je izogibal pisanju o narodnih zahtevah Poljske in je raje govoril o priznanju »slovanskih pravic« Poljakov. Ruski general je verjel, da je edina izbira Poljakov ležala med svobodnim razvojem znotraj imperija in izgubo identitete zunaj njega. Ko bi se Rusija povzpela na položaj dejanske voditeljice slovanske civilizacije in razglasila skupno slovansko idejo, bi Poljaki obstali pred dilemo: postati mlajši bratje ruskega naroda ali provinca Nemčije, je razmišljal. S to dilemo bi bil soočen celoten slovanski svet: »[Z]brati se okoli Rusije in ohraniti lastno narodnost ali jo žrtvovati, izgubiti svojo individualnost.«³⁷⁷ Navedeni tezi sta postali razmeroma priljubljeni v ruskih konservativnih in slovanofilskih krogih v drugi polovici 19. stoletja.

Omenjena dvojnost je bila zelo značilna za odnos večjega dela imperialne družbe do slovanskega sveta: po eni strani so priznavali njihovo pravico do neodvisnosti, po drugi strani pa so si domišljali, da lahko ti narodi svobodo razvijejo le v tesni povezanosti z Rusijo. Izhajajoč iz tega pogleda naj bi si slovanski narodi prizadevali za dva cilja: vsak mora razvijati neodvisno politično in družbeno življenje doma, vsi skupaj pa naj si prizadevajo za »najtesnejšo možno plemensko zvezo z Rusijo in pod ruskim vodstvom v vojaških in mednarodnih zadevah.«³⁷⁸

Večino načrtov za oblikovanje panslovanske države, ki so jih razvili določeni krogi ruske izobražene elite, je prežemalo prepričanje, da ima Rusija pravico do vodilne vloge med Slovani. Mihail Pogodin, Nikolaj Danilevski, Konstantin Leontjev in Rostislav Fadejev, ki so v svojih delih razpravljali o možnosti vzpostavitve takega političnega telesa, so vodilno vlogo v njem enoglasno pripisovali ruskemu ljudstvu. Celotno slovanofili, ki so se izrazito distancirali od ideje panslovanske države, so kot idealno rešitev navajali vzpostavitev svobodne

376 Analiza ruskih projektov panslovanske države razkriva, da so avtorji v slovanski uniji videli priložnost za Rusijo, da reši poljsko vprašanje na za Rusijo ugoden način: tako, da Poljski podeli zeleno neodvisnost, obenem pa jo obdrži pod svojim vplivom.

377 Fadejev, *Мнение о Восточном вопросе*, str. 70–71, 75.

378 Prav tam, str. 78.

zveze neodvisnih držav, ki naj bi jih ščitila in varovala »nedvomno Rusija«. ³⁷⁹ Rusija, je svoje poglede zagovarjal Pogodin, bi postala vodja slovanske politične unije »ne po svoji volji ne po naključju ne zaradi ambicij ali želje po oblasti, pač pa iz nuje, zaradi narave stvari«. ³⁸⁰ Ko Rusije niso opisovali kot politične voditeljice, so ji pripisovali vlogo varuha, ki naj bi nadziral in skrbel za ostale Slovane. Ni naključje, da so Rusijo v kontekstu slovanstva vedno predstavljali kot starejšega brata v skupni družini.

Večina ruskih načrtov za združeno slovansko državo si je le-to zamišljalo kot federacijo svobodnih držav z neodvisno notranjo upravo. ³⁸¹ To je pomenilo, da se je ruska družba zavedala povezav med ruskimi željami po vodenju vseh Slovanov in nujnostjo upoštevati želje slednjih po neodvisnem razvoju. S tem ko so neodvisnost obravnavali kot sistem upravljanja za vse slovanske narode, so ustvarjali vtis, da so z načrti za panslovansko federacijo pravzaprav želeli ohraniti slovanstvo v okviru ruskih interesov.

Večino projektov vseslovanske unije so razvili v drugi polovici 19. stoletja, kar ni naključje. Pojav tovrstnih projektov je nakazoval povečan interes ruske družbe za slovanske probleme. Publikacije z začetka šestdesetih let 19. stoletja, npr. revije Ivana Aksakova *День* (1861–65), *Москва* (1867–1868), *Москвич* (1867–1868) in *Русь* (1880–1886), so se pozorno ukvarjale s temi problemi. Pretvorba habsburškega imperija v dualistično monarhijo in vse bolj napete razmere na Balkanu je ruska družba pozorno spremljala, posebej v luči usode slovanskih ljudstev. Popuščanje cenzure po prihodu na oblast Aleksandra II. je prispevalo k svobodnejšim razpravam o usodi Slovanov.

Opaziti je bilo tudi določen razvoj v odnosu do slovanskih problemov, pa tudi drugačne poudarke pri predstavitvi in interpretaciji le-teh. Povečevalo se je zanimanje za južne Slovane v Otomanskem cesarstvu, prav tako pa se je spreminjal sam pojem slovanske enotnosti.

Geografsko pogledovanje glede enotnosti Slovanov proti njeni južni veji je bilo po eni strani tesno povezano s spremembo položaja Rusije v mednarodni areni v tistih časih. Poraz carstva v krimski vojni in diplomatska izolacija, ki je sledila, sta prisilili Peterburg, da se je v iskanju potencialne podpore in zaveznitva obrnil k južnim Slovanom. Vpletenost balkanskih Slovanov v ruske zunanjepolitične načrte je postopoma privedla do spremembe odnosa do slovanstva: usoda Slovanov je vse bolj postajala politični problem, povezan z obnovo in krepitvijo ruskega vpliva na Balkanu. A politizacija slovanskega vprašanja se je nanašala

379 *Русская беседа*, 1859, št. 1, отдел Смесь, str. 61.

380 Погодин, *Историко-политические письма*, str. 114.

381 Več o teh projektih v: Данилевский, *Россия и Европа*; К. Леонтьев, *Письма о Восточных делах*, v: Леонтьев, *Восток, Россия и славянство*, Т.1; Фадеев, *Мнение о Восточном вопросе*; Погодин, *Историко-политические письма*.

zgolj na južne Slované. Ne glede na začasno ohladitev odnosov med Peterburgom in Dunajem med krimsko vojno je Avstrija ostala edina država, na katere podporo je Rusija lahko računala pri implementaciji svoje zunanje politike in ki ni želela omajati ruske stabilnosti.

O geografski zamejenosti političnega zanimanja za slovanstvo pričajo tudi dejavnosti Slovanskih dobrodelnih odborov. Prvi tovrstni odbor so ustanovili leta 1857 v Moskvi, sledili pa so peterburški (1867), kijevski (1869) in odeški (1870). Ne glede na ime so se ti odbori večinoma ukvarjali s finančno in materialno podporo balkanskim ljudstvom.³⁸² Ruske oblasti so se posluževale teh zasebnih organizacij kot kanalov za neuradno izvajanje politike cesarstva in krepitev vpliva na Balkanu.³⁸³ Grigorij de Vollan, diplomat in član Slovanskega dobrodelnega odbora v Peterburgu, je poudarjal velik pomen teh odborov za rusko zunanjepolitično linijo in opozoril, da se je organizacija od začetka rusko-turške vojne aprila 1877 pretvorila v pisarno oddelka za Azijo.³⁸⁴

Na straneh ruskih časnikov so bila slovanska ljudstva od sredine 19. stoletja zastopana izrazito neenakomerno. Zahodne Slované so – z izjemo znanstvenih publikacij – omenjali razmeroma redko, te omembe pa so bile praviloma vezane na denacionalizacijsko politiko Avstro-Ogrske, uperjeno proti njim. Del pozornosti je bil namenjen politiki madžarizacije, ki jo je vlada v Budimpešti ubrala proti Slovakom, Srbom in populaciji, ki so jo v Rusiji imenovali karpatski (ali ugorški) Rusi.³⁸⁵ Po drugi strani so pozornost posvečali tudi zatiralski politiki Poljakov, ki je onemogočala samostojen razvoj Rusov v Galiciji. Podoba zatiranih Slovanov v Avstro-Ogrski, povezana z združevanjem Nemčije in aktivizacijo avstrijske politike na Balkanu, je odprla vrata za ponovno obuditev teme nemške grožnje slovanski neodvisnosti. Povratek k ideji vse večje grožnje za slovanski svet je avtorjem tovrstnih publikacij ponudil priložnost vzpostaviti podobo Rusije kot edinega in nesebičnega podpornika slovanske civilizacije.

V šestdesetih in posebej v sedemdesetih letih 19. stoletja je porast narodno-osvobodilnih gibanj balkanskih ljudstev botroval povečanemu zanimanju ruske družbe za to regijo, a se je zanimanje tedaj vrtelo okoli slogana slovanstva. Ruski tisk in javni krogi so vse pogosteje govorili o slovanski solidarnosti in potrebi po enotnosti med temi sorodnimi ljudstvi ter pozivali Rusijo k podpori slovanskega osvobodilnega gibanja. S tem, ko so se osredotočali na balkanski polotok, so

382 Slovanski odbor v Kijevu, ki se je do izbruha vzhodne krize leta 1875 osredotočal na dobrodelne aktivnosti v Galiciji in Bukovini, je neke vrste izjema.

383 Več o ustanovitvi in aktivnostih v: Генов, *Славянските комитети*; Никитин, *Славянские комитеты в России*.

384 Очерки прошлого. Григорий Александрович де Воллан. *Голос минувшего*, 1914, št. 5 (май), str. 116. Oddelek za Azijo je bil del ruskega ministrstva za zunanje zadeve, zadolžen za ruske odnose z Otomanskim cesarstvom in Daljnim vzhodom.

385 Dober primer je publikacija, ki opisuje izkoriščanje Slovanov v Transiljaniji in civilizacijske namere Madžarov na tem območju. *Славянские известия, Московские ведомости*, 1885 (14. 11.), št. 345, str. 4.

pozornost preusmerili na slovansko poreklo tamkajšnjega prebivalstva in ne zgolj na misijo ruskega pravoslavlja, kot je bilo prej. Eden od razlogov za to je bil močnejši vpliv slomanofilskih idej med vladajočo elito. Tedanji finančni minister Mihail Rejtern je potrdil, da so bili pred izbruhom rusko-turške vojne ravno slomanofilski vplivi odločilnega pomena za spremembo pogledov Aleksandra II., ki je privedla do vmešavanja Peterburga v dogajanje na Balkanu.³⁸⁶

Proslovanska retorika je prav tako prevladovala v močni kampanji, ki jo je leta 1875 v podporo zatiranim balkanskim narodom sprožil del ruske družbe. Probalkansko vzdušje je doseglo višek v letih vzhodne krize, tj. 1875–1878, in se sprevrglo v gibanje za zaščito slomanstva. Tedanjemu dogajanju na Balkanu, kot tudi sami vojni, so pripisovali simbolni pomen za slovanski svet in ključno vlogo v ruski slovanski misiji. Bližajoči se vojaški spopad med Rusijo in Otomanskim cesarstvom so razlagali kot korak proti realizaciji slovanskega preporeda in slovanske misije v svetu. Vojno so imenovali »prvo dejanje zmagoslavja slovanske ideje«. ³⁸⁷ Podobnega mnenja o vojni je bil vodja slomanofilov Ivan Aksakov. Menil je, da so rusko zastavo dvignili zato, da bi »slovanskim ljudstvom, ki so ponižana in zaničevana s strani Evrope, vzvišene v svojem razsvetljenstvu«, ³⁸⁸ povrnili svobodo in človekove pravice. Grof Vladimir Golicev je v spominih na čas vzhodne krize pripomnil, da so slovanski narodi dotlej prejeli premalo javne pozornosti in da si je za njihovo osvoboditev prizadeval le neznamenit krog ljudi. Duhovni preporek, ki je preživel rusko družbo v času vzhodne krize, je zapisal, pa se je udeležil v globokem, enoglasnem sočutju do Slovanov.³⁸⁹

Zgornja trditev ne drži popolnoma. Ruska družba je res skorajda enoglasno podpirala narodno borbo balkanskih ljudstev. Tudi liberalni krogi so priznavali njihovo pravico do neodvisnega obstoja, niso pa podpirali zahteve po ruskem vmešavanju v dogajanje na polotoku.³⁹⁰ Na ruska slovanska prizadevanja so gledali celo odklonilno: menili so, da je preusmerjanje javne energije na zunanje zadeve, kot na primer na dogajanje na Balkanu, zgolj način odvrčanja pozornosti od nerešenih notranjepolitičnih vprašanj.³⁹¹

386 Валуев, *Дневник 1877–1884*, str. 267.

387 „Первого акта торжества славянской идеи“. Н.А., *Слово о славянстве. Гражданин*, 13. 11. 1877, št. 10, str. 259.

388 »Zaspani vzhod se prebujajo, ne le Slovani Balkanskega polotoka, pač pa celotni slovanski svet čaka na preporek. Novi, novi časi prihajajo, že se blešči pričetek velikih dni Slovanov,« je v govoru za moskovski Slovanski dobredelní odbor 1. maja 1877 dejal Aksakov. Аксаков, *Сочинения*, str. 265.

389 В. Гольцин, *Москва в семидесятых годах, Голос минувшего*, 1919, št. 5–15, str. 146, 148.

390 *Дневник Александра Никитенки*, enega vidnih predstavnikov liberalne ruske družbe, priča o globokem sočutju teh krogov do prizadevanj balkanskih Slovanov. Никитенко, *Моя повесть о самом себе*.

391 Veliko enostavneje je prirediti kosilo na čast Hercegovcem kot vlagati dolgoročni trud v podporo vaški šoli ali vaški banki, je pisal Kavelin sredi kampanje za novačenje prostovoljcev za sodelovanje v srbsko-turškem konfliktu. Pismo z dne 18. avgusta 1876. Из писем К. Д. Кавелина к К. К. Гроту, *Русская старина*, 1899, št. 2, str. 382.

Kombiniranje ruske slovanske misije in pravoslavja v javnem vzdušju v času vzhodne krize so nedvomno uporabljali zato, da so prepričali vlado v intervencijo na Balkanu. V ozadju tega izrazito partikularnega interesa, ki je zaznamoval poglede slovanofilov na Slovane, je bila določena posebnost. Šlo je za prepričanje, da sta se slovanstvo in pravoslavje v izvorni obliki dejansko prekrivala in da je bilo pravoslavno krščanstvo v resnici prava, izvorna vera vseh Slovanov. To konceptualizacijo zgodovinskega razmerja med slovanstvom in pravoslavjem je zaslediti že v začetkih zanimanja Rusije za slovanska vprašanja v tridesetih in štiridesetih letih 19. stoletja. Mihail Pogodin, ki ga štejejo za prvega panslavista, je verjel, da sta slovanstvo in pravoslavje osnovni prvini, ki vzhodno Evropo ločita od zahodne.³⁹² Religija, osnovna ločnica med civilizacijami, je bila ključnega pomena tudi za slovanofilsko koncepcijo, skladno s katero je pravoslavje najjasneje izražalo bistvo slovanskega sveta in odražalo njegovo miroljubno naravo.³⁹³ Le s pravoslavjem bi slovanska ljudstva lahko »svobodno dihala in se gibala, brez njega pa bi neogibno zapadla v suženjsko posnemanje,« je razmišljal Jurij Samarin.³⁹⁴ Drugi predstavnik moskovskega krožka, Aleksander Košeljev, je pisal, da je bilo na slovanski miselnosti nekaj, kar ga je odvrčalo od rimskokatoliške cerkve in ga vleklo proti svobodnejšim in bolj živim nazorom in občutkom pravoslavja.³⁹⁵ Zato so ruski slovanofili raje govorili o latinsko-katoliškem in slovansko-pravoslavnem svetu in delili vzhod in zahod po načelu veroizpovedi.

Pravoslavje so imeli za osnovno, izvirno slovansko vero; ravno pravoslavje je po njihovem mnenju slovanstvo obdarilo z duhovno prednostjo, ga naredilo bolj življenjsko in bolj dragoceno za evropsko civilizacijo. S tem ko so zavrnilo pravoslavno krščanstvo, so zahodni Slovani okužili svojo narodnost in zlomili njeno integriteto. Spremenili so svojo naravo, tj. likvidirali so tisto, kar jim je zagotavljalo poseben položaj v svetu. »Dandanes ne katolik-Poljak ne katolik-Čeh ne moravski protestant ne izražajo svoje izvorne slovanske misli,« je v pismu Ivanu Aksakovu leta 1858 zapisal Košeljev.³⁹⁶

Romantični ideali, ki jih je razvila teorija slovanofilov, so močno zaznamovali dela zgodnjih ruskih slavistov. Ideje, da so Slovani različne veje enega drevesa, da si nasproti stojita svet Slovanov in svet Germanov, da je pravoslavje prava slovanska religija, so vplivale na dela Osipa Bodjanskega in njegovih privržencev. Zanimivo pristranskost dekana slavističnih študij na moskovski univerzi in njegovih študentov Vasilija A. Jelagina, Jevgenija P. Novikova in Aleksandra S.

392 Zahod, je pisal Pogodin, je krščanstvo prevzel od Rima, vzhod pa od Konstantinopla; v zahodnih državah se zgodovina pričinja z zmagošlavjem duhovne moči nad sekularno; v slovanskem svetu je bila duhovna moč dolgo podrejena državi. Погодин, *Исторические афоризмы*, str. 29–30.

393 Вместо введения. *Сборник исторических и статистических сведений*, str. 5.

394 Самарин, *Сочинения*, Т.1, str. 248.

395 Кошелев, *Шесть недель в австрийских славянских землях*, str. 15.

396 Колюпанов, *Биография А.И. Кошелева*, Т. 2, str. 250–251.

Klevanova dobro povzema njihov odnos do husitov. Dejanja Jana Husa so si razlagali kot povratak češkega ljudstva k pravoslavni veri, kot dokaz za neprekinjeno pravoslavno tradicijo v češki zgodovini.³⁹⁷ Navado obravnavati Čehe kot odpadnike, ki so se odrekli pravoslavju, je spremljalo prepričanje dela ruske družbe, da je bilo mogoče pričakovati povratak k izvorni religiji, kar pojasni redno navzočnost tovrstnih komentarjev v ruskem tisku.

Zaradi ideje o prekrivanju slovanske in pravoslavne skupnosti so ruski slovanofilski krogi nepravoslavne Slovane obravnavali kot neprave, neoriginalne Slovane, ki so izdali svojo religijo. Posledično so jim slovanofili odrekli pravico do odločilne, popolnoma neodvisne vloge v slovanskem svetu: s tem, ko so se odrekli pravim slovanskim koreninam, so tudi sami postali nepomembni.³⁹⁸ S pomočjo te teze so krepili idejo, da je bila Rusija najbolj dostojna zastopnica slovanske civilizacije, saj je branila pravoslavje, ohranila svoj slovanski značaj, zgradila močno in edino slovansko državo in bila tako voditeljica, ki je poseblyala slovansko misijo kot edina, ki bi jo lahko uresničila. Ta pogled na slovanstvo se je pričel krepiti v drugi polovici 19. stoletja.

V tem obdobju je povečano zanimanje za slovanstvo, sicer zamejeno na južne Slovane, spremljal vse močnejši protievropski diskurz. Protizahodna nastrojenost je bila sicer značilna za ruske slovanofilske in konservativne kroge, ki so tudi vzpostavili model razumevanja slovanstva kot celote. Zgodnejšo idejo o temeljni razliki med slovanskim svetom in zahodom je na tej točki dopolnila nova delitev med Slovani in Rusijo na eni strani in zahodno Evropo na drugi. Protizahodna retorika v podajanju zahodnih tematik se je razvijala v dve smeri. Ena je teza o izvorni sovražnosti Evrope do Slovanov in do Rusije. V skladu s to tezo so si interesi zahodnih držav in slovanskih narodov radikalno nasprotovali, tako da Evropa ni podpirala narodnih prizadevanj Slovanov, temveč si je prizadevala za podreditev slovanskega sveta in mu preprečevala neodvisnost. Nikolaj Danilevski je evropsko politiko označeval kot »antislovansko«.³⁹⁹ Evropo je dojemal kot zvezo držav, katerih interesi so nasprotovali Rusiji in slovanstvu; ta antagonizem naj bi izviral iz slovanske narave Rusije in nekompatibilnosti pravoslavja in katolicizma.⁴⁰⁰ Z močnim protievropejstvom so bili prežeti tudi pogledi Ivana Aksakova. Razsvetljsko Evropo je obtoževal arogance in zaničevalnega odnosa do zatiranih južnoslovanskih ljudstev.⁴⁰¹ Dogodki na Balkanu v sedemdesetih letih 19. stoletja in tudi berlinski kongres leta 1878 so prav tako prispevali k razcvetu takih idej.

397 Več o tej temi v: Лаптева, *Славяноведение в Московском Университете*, глава 2.

398 Do določene mere so to tezo uporabljali tudi za Poljake kot za ljudstvo, ki se je prostovoljno odreklo pravoslavju.

399 Н. Данилевский, Как отнеслась Европа к русско-турецкой распри, В: Данилевский, *Горе победителям*, str. 67.

400 *Русская речь*, 1879, Т. 1, str. 250, 243.

401 Аксаков, *Сочинения*, str. 265.

Vzhodno vprašanje so v osnovi predstavljali kot vprašanje usode slovanskega sveta in obenem kot dokaz evropskega sovraštva do tega sveta. Po mnenju Danilevskega je šlo pri vzhodnem problemu v osnovi za vprašanje: »Ali naj slovansko pleme ostane nepomemben privesek (...), lakaj Evropi (...), ali naj si prizadeva za globalno prepoznavnost in pusti sled na celem zgodovinskem obdobju.«⁴⁰²

V zadnjih desetletjih 19. in v začetku 20. stoletja se je teza o organskem sovraštvu Evrope do slovanstva-Rusije pretvorila v idejo o bližajočem se spopadu med tevtonsko in slovansko raso. Združitev Nemčije, njen vzpon na položaj celinske velesile in vse večja trenja v odnosih z Rusijo so obudili prepričanje o starem sovraštvu med Slovani in Germani. Antiteza Evropa-slovanstvo se je osredotočila na napovedi o bližajoči se konfrontaciji teh dveh svetov. Prvič je tezo slovansko-germanske konfrontacije do potankosti razvil Nikolaj Danilevski v knjigi *Rusija in Evropa*, ki vsebuje tudi tezo o bližajočem se spopadu med prebujajočim se slovanskim in nazadujočim germanskim svetom.⁴⁰³ Naraščajoč pritisk na celini in oblikovanje dveh sovražnih blokov so pričeli interpretirati prav v kontekstu te ideje. Višek te ideološke konstrukcije najdemo pri filozofu Nikolaju Berdjajevu, ki je prihajajočo vojno dojemal kot svetovni spopad med slovanstvom in germanizmom. A skladno s takrat priljubljeno rasno teorijo je raje kot o trku civilizacij govoril o trku ras. »Germanstvo sedaj odkrito stopa na pot vojne s slovanskim svetom«, ki je z Rusijo na čelu poklican, da prevzame odločilno vlogo v življenju človeštva, medtem ko se bo vodilna germanska rasa izčrpala v militantnem imperializmu, je napovedoval ruski filozof.⁴⁰⁴

Drugi način izražanja protizahodnega razpoloženja se je nanašal na notranji razvoj protizahodnega razpoloženja, na notranji razvoj slovanske družbe in posebej na ohranjanje slovanske izvornosti. Sodobna evropska civilizacija s svojimi liberalnimi načeli in demokratičnimi idejami ter pozivi k enakosti in napredku naj bi slabo vplivala na neodvisen in samosvoj razvoj Slovanov. Leta 1847 je Ivan Aksakov z obžalovanjem opazil, da je bil velik del slovanskih ljudstev že okužen z vplivom »praznega zahodnega liberalizma«.⁴⁰⁵

Eden od najglasnejših zagovornikov tega odnosa do slovanstva je bil Konstantin Leontjev. Publicist, zdravnik z medicinsko izobrazbo in skoraj desetletjem diplomatskih izkušenj na Balkanu, je zastopal nov, izrazito negativen odnos do ljudi, podobnih Rusom. Ker so poskušali posnemati moderno Evropo, so Slovani izgubili vse, kar je bilo v njih slovanskega. Sledeč evropskim vzorcem so

402 »Должно ли Славянское племя (...) оставаться только ничтожным придатком, (...) прихвостнем Европы, или же в свою очередь приобрести миродержавное значение и наложить свою печать на целый период истории.« Данилевский, *Горе победителям*, str. 54.

403 Данилевский, *Россия и Европа*.

404 Н. Бердяев, *Судьба России*. В: Бердяев. *Русская идея*, str. 240.

405 Аксаков, *Письма к родным*, str. 506.

izgubili vso svojo individualnost in postali nepomembni za civilizacijo.⁴⁰⁶ Menil je, da je evropsko navdušenje nad liberalizmom ubilo slovansko originalnost. S tega vidika je na slovanstvo gledal izrazito odklonilno: v Slovanih ni mogel najti nič slovanskega, tj. nobenega originalnosti ali konstruktivnosti. Čehi so bili zanj »čudovito orožje nemške izdelave«, Bolgari – grškega kova, Slovaki – »Madžari, ki govore slovansko«.⁴⁰⁷ Tudi v Srbih ni našel nič slovanskega, saj so »bili vsi demokrati; dobro patriarhalno naravo imajo za najpreprostejši buržujski utilitarizem«.⁴⁰⁸

Za Pogodina, Danilevskega in Fadejeva so bili slovanski prebivalci ob južni in jugozahodni meji Ruskega cesarstva velika zgodovinska moč, s pomočjo katere bi Rusija lahko postala nezlomljiva in nepremagljiva.⁴⁰⁹ Leontjev pa je, nasprotno, menil, da so Slovani »neogibno politično zlo« za njegovo očetnjava, saj niso mogli nič prispevati k njeni originalnosti.⁴¹⁰ Moči in perspektivnosti države ni ocenjeval glede na njeno notranjo moč, temveč glede na notranjo integriteto in trdnost, ki ju določata originalnost kulture in organizacije.

Leontjev je svojo filozofijo sicer res zasnoval na estetiki in večinoma govoril o kulturni originalnosti, vendar pa je bil v njegovih idejah močno prisoten tudi politični motiv. Ta ruski filozof je menil, da je Evropa nevarna za Slovane, saj jim ni vsiljevala zgolj svojih vzorcev, temveč tudi družbenopolitični model. Slovane je kritiziral, ker so narodne noše zamenjali za uniformna neizrazita oblačila in sprejeli zahodne manire in običaje. S tem so se dejansko odrekli svoji lokalni slikovitosti. Z enako vnemo je napadal tudi njihovo pripravljenost sprejeti zahodne institucije. Iz teh razlogov je Leontjev zaskrbljeno in celo zaničujoče gledal na narodna gibanja slovanskih narodov in ni bil navdušen nad idejo slovanske enotnosti, saj je edino podlago za slednjo po njegovem mnenju tvorila slovanska nagnjenost k posnemanju Evrope. Slovane v Avstriji in Turčiji je povezovalo edinole to, da so bili vsi demokrati in konstitucionalisti, dovzetni za ideje enakosti in svobode, ki so pronicale iz Francije in ZDA, ne pa za ideale Bizanca, je z obžalovanjem opazal Leontjev.⁴¹¹ Zato so bili Slovani za Rusijo ne le neuporabni, pač pa celo škodljivi. Zavestno je ločeval med slovanstvom (»slavjanstvo«) kot velikim številom ljudi, vsoto slovanskih ljudstev, in slavizmom, ki ga je razumel kot poseben tip kulturne izobrazbe in skupek raznolikih in originalnih idej. Prvo, je menil ruski filozof, ni bilo posebej pomenljivo, drugo pa sploh ni obstajalo.⁴¹²

406 Леонтиев, *Византизмът и славянството*, str. 32, 77.

407 Prav tam, str. 55, 60, 69.

408 Л. С. Козловский, *Мечты о Царьграде (Константин Леонтьев)*, *Голос минувшего*, 1915, št. 11 (ноябрь), str. 63.

409 »Naša zgodovinska moč je v velikem številu simpatizerjev, ki živijo na jugozahodu Rusije (...), če se zberejo na enem pomolu, bomo nepremagljivi.« Фадеев, *Мнение о Восточном вопросе*, str. 55, 57.

410 Дополнения к двум статьям о панславизме, В: Леонтьев, *Восток, Россия и славянство*, str. 77.

411 Леонтиев, *Византизмът и славянството*, str. 80–81.

412 »Славизм можно понимать только как племенное этнографическое отвлечение, как идей

Leontjev je menil, da mora biti slovanska originalnost, če naj bo pomembna za Rusijo, izrazito protizahodna. Rusko zблиževanje z južnimi Slovani je imel za vzvod za gradnjo civilizacije, ki naj bi bila drugačna od zahodne, in kulture, ki naj bi bila neodvisna od evropske. Z drugimi besedami, slovanski svet je bil pomemben, le dokler in če ne bi podlegel modernim evropskim vplivom in prevzel evropskih praks in navad. Zato je Leontjev Čeha izločil iz slovanske enotnosti. Velika sreča bi bila, je pisal, če bi nas Nemci prisilili v to, da Čeha pahnemo v popolno ponemčenje, saj bodo sicer vstopili v vzhodnoslovansko zvezo, kar bi bila velika nezgoda, saj so »Čehi v glavnem evropski buržui. S svojo mirno intervencijo, pretencioznimi in liberalnimi meščani so veliko škodljivejši od uporov poljskega plemstva.«⁴¹³ Slovane je tako na podlagi svoje teorije ocenjeval negativno: menil je, da so psihično, življenjsko in umsko neoriginalni in tako manj kulturni kot Rusi. Tudi njegov splošni odnos do slovanstva je bil izrazito pesimističen, saj je večina ljudstev nedvoumno povezovala razumevanje svobode z vzpostavitvijo predstavniških institucij in ustavne vlade.

Teza, da je zahodni vpliv ubil slovansko originalnost, tj. tisto, zaradi česar so bili Slovani močni in si obetali svetlo prihodnost, se je počasi spremenila v idejo, da je treba Slovane varovati pred tujim političnim vplivom zahodnih držav in pred prevzemanjem evropskih idej in upravnih načel. Treba je razvijati moralno moč slovanskih ljudstev, ki bo odgovarjala njihovim duhovnim, zgodovinskim in plemenskim koreninam, ki so jim pomagale preživeti poskuse asimilacije s strani drugih evropskih ljudstev, je leta 1877 pozivala konservativna revija *Graždанин*.⁴¹⁴ Enakega mnenja je bil Ivan Aksakov, ki je menil, da je poslanstvo Rusije zagotoviti slovanskemu svetu pogoje za materialni obstoj in neodvisen in svoboden duhovni razvoj. »Moramo jih (Slovane; T.G.) braniti pred Turki pa tudi pred posegi zahoda na njihova ozemlja in pred njihovimi skušnjavami duha in depersonalizacijo.« Pred Rusijo je naloga, da reši Slovane njihove moralne bede; nasprotniki slovanstva pa niso le islamizem in Turčija, ampak tudi katolicizem in celotna zahodna Evropa.⁴¹⁵

V duhu navedenih tez se je v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja v Rusiji uveljavila nova ideja o slovanstvu: Rusija mora ne le rešiti slovanska ljudstva,

общей крови (...) и сходных языков.« «Славянство есть, оно и численностью очень сильно; славизма нет, или он еще очень слаб и неясен. (...) Племенное чувство славянства, сближая славян письменно и политически между собою, может способствовать выработке этого культурного славизма, этой органической системы своеобразных идей, стоящих вне частных, местных и личных интересов.» Леонтьев, *Избранное*, стр. 42, 56.

413 Леонтьев, *Восток, Россия и славянство*, стр. 301.

414 *Гражданин*, 13. 11. 1877, št. 10, str. 260, Н. а., Слово о славянстве.

415 »Не об улучшений только быта Славян балканских предстоит нам заботиться, не от одних Турок должны мы охранять их, но и от посягательств Запада, как на их земли, так и на их духовное совращение и обезличение.« Речь Аксакова на заседании Московского Славянского благотворительного Комитета, 6 марта 1877 г. V: Аксаков, *Сочинения*, стр. 249–250.

ampak tudi skrbeti zanje in jim zagotoviti ustrezno oblast. Ta oblast seveda ne sme slediti evropskim modelom. Razvil se je izrazito konservativen pristop k slovanskemu svetu, ki je Slovane ocenjeval na podlagi njihove želje (ne) slediti Evropi. Pristop je naznanjal tudi vse večji vpliv slomanofilskih in konservativnih idej na način, kakor je del ruske družbe in vladajočih krogov dojemal slovanstvo. Za ta – nedvoumno negativen – odnos je bila značilna protizahodna naravnost teh krogov do predstavniških institucij, ki so bile ustanovljene v novih slovanskih državah na Balkanu. »Naj ne skrbijo ne za ustave ne za evropejstvo nasploh,« je Ivan Aksakov po koncu vojne pozival ruske predstavnike, ki so morali pomagati pri vzpostavitvi sistema oblasti v novoustanovljeni bolgarski državi.⁴¹⁶ Privrženci teh pogledov so bili kritični do vpeljave parlamentarnega in strankarskega sistema, sprejemanja ustav – menili so, da so vse te reči najprej neprimerne za mlade slovanske države in škodljive za njihov razvoj. Naraščalo je nezadovoljstvo z južnimi Slovani in njihovimi voditelji, ki so si za zgled jemali zahodno izkušnjo.

Protievropska retorika je omogočila razvoj izrazito konservativne različice ideje o Rusiji kot naravni voditeljici Slovanov. Ta interpretacija je zagovarjala tezo, da je rusko ljudstvo poklicano, da poskrbi za Slovane, ker je ne le – v nasprotju z zahodnimi državami – popolnoma brezplačno in brez zadržkov branilo interese slovanstva. Rusko ljudstvo je imelo to pravico tudi, ker je bilo edino, ki je ohranilo neokrnjeno slovansko naravo. Rusija se je pričela obnašati kot varuh pred širjenjem pogubnega evropskega vpliva med Slovani. Posebej radi so ta argument uporabljali za južne Slovane. Samostojen politični in gospodarski razvoj slovanskih narodov na Balkanu naj bi bil mogoč, če bi pridobili izhod na morje ali če bi imeli vladajočo komponento, ki bi bila kulturna, ki bi predstavljala strogo grajen državni sistem in ki bi ga lahko z lahkoto prevzel slovanski narodni duh. To komponento bi lahko zagotovila le Rusija, je leta 1877 pisal konservativni časnik *Graždanim*.⁴¹⁷ Vsi drugi deli slovanskega sveta bi se razkrojili in spojili v enotno celoto le v drugi, stabilnejši, dokončani, močni komponenti, tj. Rusiji, je menil tudi slomanofil Ivan Aksakov. Po njegovem mnenju je možnosti za svobodo, samosvoj razvoj in razcvet duhovnosti za slovanske narode lahko nudila le združitev in ljubezen z ruskim ljudstvom.⁴¹⁸ Brez moralne zveze z Rusijo, skupnega duhovnega ideala v pravoslavni veri kot notranjem temelju družbenega življenja in brez temeljev vzgoje in uprave si je bilo nemogoče zamisliti zares neodvisno bodisi civilno bodisi duhovno prihodnost za slovanska plemena, je verjel.⁴¹⁹

Ta konservativen, antimoderen, protizahodni pogled na slovanski svet oz. njegovo južno vejo je spremljala predpostavka, da je Rusija bolje od Slovanov

416 Prav tam, str. 261.

417 *Гражданин*, 14. 4. 1877, št. 14, str. 367, Вопрос минуты.

418 Речь Аксакова в заседании 22 июня 1878 г. V: Аксаков, *Сочинения*, str. 506, 305.

419 Аксаков, *Сочинения*, str. 261.

samih vedela, kaj je bilo pomembno zanje, in da je lahko odločala namesto njih. Rusija naj mirno zasleduje svoje cilje, trdno verujoč, da so ti cilji »legitimni, pravični in potrebni za interese slovanstva,« je vztrajal Nikolaj Danilevski.⁴²⁰ General Mihail Černjajev, ki je prevzel poveljstvo srbske vojske v vojni kneževine proti Turčiji leta 1876, je bil visoko cenjen med ruskimi patrioti ne le kot simbol ruskega sočutja do bratov po krvi in veri, ampak tudi, ker je imel pravilno stališče glede Slovanov. Njegova navzočnost, je izjavil Aksakov, je bila pomembna ravno zato, ker je bil vodja srbske slovanske misije ravno Rus, »zastopnik ruske ideje, ruskega pogleda na slovansko misijo, tj. resničnih interesov slovanstva, ki niso zamejeni na plemenski ekskluzivizem in sovraštvo.«⁴²¹

Zgornja izjava ponazarja posebnost ruskih idej o slovanski civilizaciji: idejo, da so vseslovanski interesi v nasprotju z nacionalnimi. Ruski krogi so se pogosto osredotočali na zavest o enotnosti in pozivali k razvoju in varovanju le-te, saj so vztrajali, da imajo interesi slovanstva prioriteto pred posameznimi nacionalnimi prizadevanji. »Avstrijski Slovani, razbiti na ločena, vse bolj razdrobljena plemena in dialekte, so pesek, iz katerega je moč narediti, karkoli kdo potrebuje, *arena sine calce* (...). Pesek je treba zmešati z apnom, za avstrijske Slovane pa je to apno njihovo slovanstvo,« je razmišljal Katkov.⁴²²

Vlogo tovrstnega povezovalnega elementa sta za tiste kroge v ruski družbi, ki so verjeli v idejo slovanske enotnosti, predstavljala Ciril in Metod. Delo teh bratov in pisavo, ki sta jo ustvarila, so predstavljali kot simbol slovanske solidarnosti, izražen v jeziku in pisavi. Ni naključje, da je dan, odtlej posvečen dediščini Cirila in Metoda, leta 1862 nastal na pobudo moskovskega Slovanskega dobrodelnega odbora. Ciril in Metod, prva učitelja Slovanov, sta bila tudi neuradna pokrovitelja slovanskega kongresa v Moskvi leta 1867. Praznovanja, ki so zaznamovala začetek panslovanske kongregacije, so se začela v Peterburgu 11. maja – na dan prvih slovanskih učiteljev –, javni govorniki na slovesnem kosilu, ki je sledilo, pa so govorili pod dvignjenima ikonama Cirila in Metoda. Deset dni kasneje so se pozivi k vzajemni komunikaciji med slovanskimi ljudstvi nadaljevali v Moskvi, spet pod plapolajočimi zastavami prvih učiteljev.

420 »Россия, в твердом убеждении, что цели ее законны, справедливы и требуются интересами Славянства (...) должна неуклонно преследовать свои цели.« Конференция или даже конгресс (18-19 март 1878). V: Данилевский, *Горе победителям*, str. 177.

421 »Вождем сербским являлся именно Русский, представитель русской идеи, русского воззрения на славянское дело, в смысле истинных интересов Славянства, вне местной племенной исключительности и розни.« Речь президента Московского благотворительного комитета, 24 октября 1876 г. V: Аксаков, *Сочинения*, str. 221.

422 »Австрийские славяне, разбитые на отдельные, все более и более дробящиеся племена и наречия, песок, из которого можно сделать что угодно, *arena sine calce*. (...) Песок должен быть связан известью, а эта известь для славян – их славянство.« *Московские ведомости*, 13. 6. 1867, št. 128, str. 2.

Osemnajst let kasneje je namera katoliških Slovanov obeležiti tisočletnico dela dveh bratov naletela na oster odziv ruskih slovanofilov in konservativcev. Slovesnost, organizirano v Velehradu, so označili kot »svetoskrunstvo«, zanikali so pravico katoliške cerkve do slavljenja dela Cirila in Metoda kot tudi pravico katoliških Slovanov slaviti slovanske junake izven Rusije. Ne v Velehradu, ampak v Rusiji, »v središču in oporišču pravoslavja, (...) kjer je Cerkev molila in naznanjala v jeziku Cirila in Metoda (...), tu se častno in resnično slavi spomin na prva slovanska učitelja,« so ugovarjali pisci v vplivnih časnikih.⁴²³ Kot protiutež velehrajski proslavi so še istega leta (1885) priredili grandiozno praznovanje obletnice z namenom prekositi katoliško proslavo. Slavje je bilo izrazito religiozne narave, tujih gostov je bilo zelo malo: bolgarski metropolit Kliment, nekdanji srbski minister Jovan Ristić in nekaj predstavnikov galiških Rutenijcev. Proslavi, neodvisni ena od druge, sta kazali stanje slovanske enotnosti v tem obdobju.

V drugi polovici 19. stoletja je bilo v odnosu do Rusije mogoče občutiti vse več obžalovanja, saj so izpostavljali svoje narodne in ob teh ruske egoistične cilje, ki naj bi škodovali vseslovanskim ciljem. Število tovrstnih obtožb je naraščalo premo sorazmerno s številom poskusov slovanskih ljudstev, da bi se politično in ideološko osvobodila Rusije. V največji meri je bilo to opazno v odnosu do južnih Slovanov, najprej Srbov in kasneje tudi Bolgarov. Srbsko-bolgarska vojna leta 1885 je bila tragedija za vse tiste, ki so iskreno verjeli v ideje slovanske enotnosti, odgovornost za vojno pa so morale prevzeti tamkajšnje politične elite, ki so vodile egoistično nacionalno politiko in niso razumele, da je Rusija najbolje razumela naravo slovanskih interesov in jih je lahko dostojanstveno branila.

V duhu zgornjih idej je najvplivnejši ruski časnik *Moskovskije vedomosti* leta 1885 objavil članek ob 50. obletnici ilirske ideje, ki so jo opisovali kot literarno gibanje Slovanov za univerzalni slovanski literarni jezik. Avtor je aktiviste ilirskega gibanja dojemal kot ljudi, ki so jih v osnovi pri delu vodile »čiste ideje slovanstva«. Ilirsko gibanje je zelo cenil, saj ni izpostavljalo ozkih lokalnih narodnih ciljev, temveč vseslovanske in je za doseganje teh ciljev računalo na Rusijo. »V njihovi koncepciji je bilo slovanstvo tesno povezano z Rusijo (...), imeli so neomajno vero v Rusijo, njeno poslanstvo in njeno odločilno vlogo za usodo slovanstva. Dobro so vedeli, da politična dejanja zavzetemu slovanskemu patriotu niso bila vedno jasna, in niso sklepali kompromisov, ki bi lahko povzročali zagate za slovansko politiko Rusije.«⁴²⁴ Članek so objavili na vrhuncu rumelijske krize, ki

423 M. Катков, *Славянские первоучители*. V: Катков, *Имперское слово*, str. 457–458.

424 »Деятелей илирийской эпохи (...) руководили чистые идеи славянства (...) в их представлениях Славянство тесно соединялось с Россией (...) между ними не было колеблющихся в вере в Россию, в ея призвание и в ея роль решительницы судеб Славянства. Они хорошо понимали, что действия политики могут не всегда казаться ясными для ревностного славянского патриота и не шли на компромиссы, которые создавали затруднения славянской политике России.« П. К-ий, Юбилей илиризма, *Московские вестники*, 1885 (16. 10.), št. 286, str. 4.

jo je povzročila združitev Bolgarije z vzhodno Rumelijo septembra 1885; šlo je za jasen ruski komentar konflikta med Bolgari in Srbi, ki je izbruhnil kmalu po združitvi. Obenem gre za čudovit primer tega, kako je konservativna družba v času vladavine Aleksandra III. razmišljala o Slovanih in kaj je pomenilo govoriti o enotnosti Slovanov.

Iz enakega razloga podpore teh krogov ruske elite niso uživali Slovaki. Aleksander Petrov je v govoru pred peterburškim slovanskim dobrodelnim odborom ob koncu istega leta izjavil, da so se Slovaki »jasno zavedali velike vloge ruskega ljudstva kot osvoboditelja in voditelja Slovanov«, pozvanega k vzpostavitvi bratstva med ljudstvi na zemlji.⁴²⁵ Ivan Aksakov je imel podobne poglede in je prav tako kritiziral prizadevanja Slovanov za neodvisnost in lokalni patriotizem, ki so ga izražali in ki jih je delil ter predstavljal oviro združenemu slovanskemu projektu.⁴²⁶

Politika srbske vlade in prvi koraki nove bolgarske države so skupaj s poudarjeno politično distanco zahodnih Slovanov do Rusije krepili zavedanje severnega imperija o tem, da je bila slovanska enotnost projekt, ki bi ga le s težavo lahko ubranili. Postal je očitno, da so interesi slovanskih ljudstev ne glede na jezikovno in kulturno bližino ter skupne korenine le redko sovpadali. Verjetno so iz tega razloga slovanofilski in konservativni krogi v Rusiji slovanstvo razlagali tudi s pomočjo teze, ki so jo pogosto s pridom uporabljali znotraj Rusije – o konfrontaciji med navadnimi ljudmi in intelektualci. Prave slovanske lastnosti, so verjeli, so bile značilne za navadne ljudi, katerih ljubezen in spoštovanje do Rusije so zelo cenili; navadni ljudje so še naprej podpirali Rusijo in v njej videli pokroviteljico in zaščitnico. Slovanska inteligenca pa je nasprotno izgubila vez s svojimi ljudmi in izdala svoje ideale, saj so jo zavedle tuje sile in je bila podrejena uničevalnim evropskim vplivom, ki so ubili vse, kar je bilo v njej slovanskega.⁴²⁷ To tezo je najti v spominih nekaterih Rusov, ki so obiskali Srbijo med vojno s Turčijo leta 1876. V osemdesetih letih 19. stoletja so do podobnih zaključkov prišli tudi glede bolgarske družbe.

Mnenja o slovanski enotnosti, o katerih smo razpravljali na teh straneh, seveda ne predstavljajo celovitega pregleda problematike in jih ne gre jemati kot splošno veljavnih v Rusiji. Odražajo pa originalen, čisto ruski pogled, ki se je v imperialni družbi oblikoval glede slovanskega sveta. Prav tako so dragocena, ker so pogosto – zavedno ali nezavedno – vplivala na politične odločitve v Rusiji. Na podlagi tega lahko zaključimo z nekaj sklepi.

425 A. Петров, Среди словаков, *Русь*, 1885 (21. 12.), št. 25, str. 11. Avtor navaja Slovaka, ki je dejal: »Če mi, Slovani, sedaj obstajamo, je to le zato, ker obstaja Rusija (...), četudi nam Rusija ni aktivno pomagala, nas rešuje že samo dejstvo njenega obstoja.«

426 *Русь*, 1883 (1. 3.), št. 5, str. 58.

427 *Московские ведомости*, 1885 (14. 11.), št. 345, str. 4.

Pogled ruske družbe na slovanska ljudstva je uokvirjala pomembna predpostavka; ideološki koncepti so pogosto učinkovali še pred prvimi pravimi stiki s temi ljudstvi. Očitna je tudi tendenca k projiciranju pogledov, ki so se že uveljavili v carski družbi, na ostale Slovane. Najbolj prepoznaven med temi je ideja o Rusiji kot o vodji slovanstva; gre za idejo, ki je močno otežila komunikacijo ruske elite z drugimi slovanskimi elitami.

Ideja slovanske enotnosti se ni razvijala sama po sebi, temveč je ostajala del raznovrstnih družbenopolitičnih konceptov, ki so se oblikovali v ruski družbi. Razvoj te ideje v obravnavanem obdobju je sledil spremembam teh nazorov in ohranjal podrejen položaj v kontekstu letih. V drugi polovici 19. stoletja so se propagirane interpretacije ideje slovanske enotnosti vse bolj povezovala s prizadevanjem severne elite za izdelavo ideološkega okvirja za politiko Rusije do Slovanov nasploh in posebej do balkanskih Slovanov. Poskusi vnaprejšnje opredelitve koncepta slovanstva izpričujejo željo ruske družbe, da bi našla sprejemljivo formulacijo zanj, in sicer tako, ki bi bila skladna z imperialnimi narodnimi cilji. A predlogi, ki so nastali na podlagi te formulacije, dokazujejo, da slovanska enotnost ostaja himera, sen ali propagandistična podoba, ki jo je nemogoče uresničiti.

Yura Konstantinova

**SLAVIZEM IN
ANTISLAVIZEM
V KONTEKSTU
VZHODNO-ZAHODNE
DILEME. Študija Slovencev,
Bolgarov in Grkov v poznem
19. in zgodnjem 20. stoletju**

Vzhodno-zahodno vprašanje je pomembno vplivalo na razvoj politike in ideologije v Evropi, o čemer priča tudi sodobno raziskovalno zanimanje za to temo.⁴²⁸ Za jugovzhodnoevropske družbe neodtujljiv del tega vprašanja predstavljata ideji slavizma in antislavizma. Bolgarskim zgodovinarjem je z raziskavami na temo podobe »drugega« sčasoma uspelo preseči utečene interpretacije teh idej, ki se naslanjajo na protipola »podpornikov

428 Даскалов, *Между Истока и Запада; Проблемът Изток-Запад*, 2003; *Проблемът Изток-Запад*, 2004; *Проблемът Изток-Запад*, 2006.

in nasprotnikov« (»-fili« in »-fobi«).⁴²⁹ Doslej je bil največji poudarek na analizah ideje slavizma v Rusiji in izvirnih teorij o posebnem mestu ruske civilizacije kot protipolu zahodni.⁴³⁰ Ideja slavizma v slovenskem kontekstu pa je v Bolgariji veliko manj raziskana; tistih nekaj študij, ki obstajajo, so izvedli jezikoslovci in strokovnjaki za književnost.⁴³¹ Že več kot stoletje jo interpretirajo z jezikoslovnega gledišča, pri čemer se ne dotikajo njenih političnih razsežnosti.

A slavizma in antislavizma ni mogoče razumeti izven takratnega političnega konteksta, v katerem je osrednjo vlogo igrala Rusija.⁴³² Odnos do ruskega imperija z njegovo ideologijo in politiko je osrednja nevrvalgična točka, skozi katero lahko analiziramo tako bolgarsko kot slovensko idejo slavizma in tudi grško različico antislavizma v 19. in zgodnjem 20. stoletju. V članku bomo preučili različne razsežnosti ideje slavizma v bolgarski in slovenski družbi, pri čemer bomo kot nepogrešljivo antitezo uporabili grško protislovansko idejo. Tako bomo izpostavili in orisali ideološki in politični vidik vprašanja. S pomočjo primerjalne analize treh različnih modelov družbenega in političnega razvoja v jugovzhodni Evropi bomo lahko izpostavili posebnosti nacionalnih ideologij in jih povezali s specifičnimi političnimi cilji teh ljudstev v tistem obdobju.

Slovenska ideologija slavizma je neposredno vezana na močni ideološki gibanji avstroslavizma in jugoslavizma. To jo ločuje od ideje, ki sta si jo delili grška in bolgarska družba, namreč, da je ideja slavizma neposredno vezana na ruske politične ambicije. Obenem lahko s pomočjo slovenskega primera odgovorimo na pomembna vprašanja o ravnovesju političnem, verskem in ideološkem ravnovesju v vzhodno-zahodnem vprašanju. Pričujoča analiza temelji na treh posebnih primerih, ki ponazarjajo ideji slavizma in antislavizma pri treh ljudstvih: Slovencih, Bolgarih in Grkih. Opirala se bom na stališča Franca Miklošiča (1813–1891),⁴³³ Ivana Seliminskega (1799–1867)⁴³⁴ in Neoklisa Kazazisa

429 Glej npr.: Данова, Димова, Калицин (съст.), *Представата за "Другия" на Балканите*; Аретов, Чернокожев, (съст.), *Балканските идентичности в българската култура*; Аретов, (съст.), *Да мислим Другото*; Аретов, *Национална митология и национална литература*..

430 Григорова, *Евразийството в Русия*; Георгиева, *Славянската идея в Русия*

431 Glej npr. Иванова, *Южнославянските езици*.

432 Генчев, *Българо-руски културни общувания*; Σταυρίδη-Πατρίκιου, *Οι φόβοι ενός αιώνα; Διάλλα, Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια*; *Русско-сlovenские отношения в документах; Slovenica I. История и перспективы российско-сlovenских отношений*.

433 V Bolgariji je znan prek del: Милетич, Франц Миклошич и славянската филология in Леже, Миклошич. Tudi eno od poglavij v: Мурдаров, *Виенската славистика*, str. 42–82, je posvečeno Francu Miklošiču in pomenu njegovega dela za bolgarsko ljudstvo. Leta 2014 je Miklošičev prispevek k popularizaciji bolgarske zgodovine in kulture obeležila razstava v Sofiji z naslovom *Франц Миклошич – 130 години чуждестранен почетен член на БАН*. Pripravili so jo E. Tomova, I. Dobrev in M. Jovčeva.

434 Življenje in delo Ivana Seliminskega sta v bolgarskem zgodovinoписju slabo preučena. Izjema je delo: Арнаутов, *Селимински*. Različne vidike dela Seliminskega se dotikajo nekatere druge študije, npr.: Димчева, *Из историята на Просвещението в България и Гърция*.

(1849–1936).⁴³⁵ Ti trije primeri razkrivajo zgodovinske, jezikovne, politične in ideološke razsežnosti ideje slavizma in ponujajo tri popolnoma različne interpretacije le-te. Omenjeni sodobniki sodijo v intelektualno elito slovenske, bolgarske in grške družbe. Prizadevali so si izoblikovati identiteto svojih ljudstev in jim tako pomagati najti svoje mesto v sodobnosti ter jih opremiti za nadaljnji razvoj. Franc Miklošič, Ivan Seliminski in Neoklis Kazazis so osebno sodelovali pri dogodkih, ki so krojili usode ljudstev jugovzhodne Evrope v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju. Njihova stališča, ki so dobro dokumentirana v različnih virih, ne odražajo zgolj ideološke klime, temveč tudi politično okolje, v katerem so se razvijali regionalni narodotvorni procesi.

Proces oblikovanja nacionalne identitete Bolgarov in Slovencev se je odvijal znotraj tujih večnarodnostnih imperijev: habsburškega in otomanskega. V obeh primerih ga je upočasnjeval močan vpliv narodoma tujega jezika, ki je bil v rabi v državni upravi, cerkvenih strukturah in na področju trgovine. Na slovenskem ozemlju je večinsko prebivalstvo sicer govorilo slovensko, vendar je bil osnovni jezik katoliške cerkve latinščina, jezik državne uprave pa nemščina, v jugozahodnih regijah pa italijanščina. Nemško je prav tako govorila visoka družba, tj. meščani in izobraženci. Na ozemlju današnje Bolgarije je večina prebivalstva govorila bolgarsko, cerkveni jezik je bil grščina, medtem ko je bila jezik državne uprave otomanska turščina. Otomansko so govorile oblasti, grško pa meščani in izobraženi družbeni sloji.

Orisani položaj izpostavlja nekaj problemov, ki so težili oba naroda v času narodotvornih procesov. Do sredine 19. stoletja je bil osrednjega pomena za obe družbi boj za vzpostavitev in uveljavitev skupnega jezika in kulture. Poleg tega je tako bolgarsko kot slovensko družbo tistega časa zaznamovalo počasno oblikovanje meščanskega srednjega razreda. Le-ta je bil posledično razmeroma šibek in ni kategorično zagovarjal narodne identitete ne glede na to, da sta se tako bolgarska kot slovenska družba v tistem obdobju že začeli konsolidirati. Delež slovensko govorečega prebivalstva, ki se je istovetil z germansko kulturo, je ostajal visok. Del izobražene urbane populacije je simpatiziral tako s slovensko kot z nemško narodnostjo in kulturo. Spet drugi so se istovetili z obema ali prehajali med eno in drugo.

Z enakim položajem so se soočala bolgarska urbana središča, kjer je v duhovnem in ekonomskem življenju prevladovala grščina. Ločitev Bolgarov od

435 Življenju in delu Kazazisa je v celoti posvečena knjiga: Κόκκινος, *Ο πολιτικός ανθρωπολογισμός στην Ελλάδα*. V bolgarskem zgodovinoписju ga obravnava: Велкова, „Славянският съсед” и гръцкият национален „образ Аз”.

Grkov je potekala počasi in težavno, saj je »grštvo« v otomanskem imperiju v 19. stoletju pomenilo premožnost in dostop do družbenih in ekonomskih omrežij, ki so zagotavljala poseben družbeni status. Grščina je bila osnovni jezik trgovine in kulture in tudi jezik krščanskega prebivalstva otomanskega cesarstva vse do druge polovice 19. stoletja. Družbena hierarhija in ekonomski interes sta bila vodilna dejavnika, ki sta zaznamovala izbiro jezika tako pri Bolgarih kot pri Slovencih. Sprememba jezika je bila pokazatelj psihološke dispozicije prebivalstva.⁴³⁶ Razlog zanj so bila prizadevanja vseh slovenskih in bolgarskih aktivistov 19. stoletja, da bi našli »posebno« mesto za svoji ljudstvi, mesto, ki bi ju ločilo od Nemcev oz. Grkov. Ta skupni cilj je neogibno vodil k ideji enotnosti Slovanov.

»BOLGARSKA NAVEZA« FRANCA MIKLOŠIČA IN IDEJA SLAVIZMA PRI SLOVENCIH

Franc Miklošič je bil rojen leta 1813 v Radomerščaku blizu Ljutomera na južnem Štajerskem v današnji Sloveniji. Šolo je obiskoval v Ljutomeru, srednjo šolo je obiskoval v Varaždinu in Mariboru. Na Univerzi v Gradcu je študiral filozofijo in pravo, od januarja 1837 do konca leta 1838 pa je tam tudi predaval filozofijo in zgodovino filozofije. Nato je odpotoval na Dunaj, kjer je spoznal Jerneja Kopitarja,⁴³⁷ ki mu je leta 1844 pomagal do službe v Mestni knjižnici na Dunaju. Leta 1848 so Franca Miklošiča izvolili za poslanca regije Sv. Lenart na Spodnjem Štajerskem v prvi avstrijski državni zbor. Tedaj je postal tudi predsednik slovenskega društva za enakopravnost slovenskega in nemškega jezika in za pouk v slovenščini v šolah na ozemljih s slovensko govorečim prebivalstvom. Društvo si je prizadevalo za vzpostavitev »Slovenskega kraljestva« z lastno lokalno vlado znotraj habsburškega imperija.⁴³⁸ Franc Miklošič, Matija Majar in Lovro Toman so bili avtorji slovenskega političnega manifesta, znanega kot Zedinjena Slovenija.

Po neuspehu revolucije leta 1848 se je Franc Miklošič posvetil akademskemu delu in skrbel za šolstvo na slovenskem ozemlju. Leta 1849 je postal prvi profesor

436 Podrobnosti družbenih in ekonomskih motivov, ki so oblikovale odločitve o identiteti na bolgarskem ozemlju pred osamosvojitvijo, na primeru mesta Plovdiv obravnava: Δημητράτος, Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία. Povezave med družbeno-ekonomskimi vidiki in ženitvenimi strategijami za izbiro grške etnične in kulturne identitete na primeru mesta Melnik obravnava: Вълчинова, »Мелнишкият гърцизъм«. Ženitne strategije v Plovdivu obravnava: Davidova, »Grecomans« into Bulgarians.

437 Jernej Kopitar (1780–1844) se je rodil v Repnjah. Študiral je na ljubljanskem liceju in postal učitelj, kasneje pa knjižničar barona Zoisa. Dolga leta je delal v dvorni knjižnici na Dunaju. Napisal je slovnico slovenskega jezika. V Bolgariji njegovo ime povezujejo s t. i. panonsko teorijo, po kateri je slovenščina in ne bolgarščina neposredna naslednica jezika Cirila in Metoda. Več o Kopitarjevi vlogi pri duhovnem preporodu na Slovenskem glej: Štih, Simoniti, Vodopivec, *A Slovene History*, str. 262, str. 266.

438 Podrobnosti o programu društva Slovenija: v Štih, Simoniti, Vodopivec, *A Slovene History*, str. 283–284.

za slovanske jezike na novoustanovljenem oddelku za slovanske jezike na Univerzi na Dunaju. Nato je do smrti delal na Univerzi na Dunaju, kjer je bil v letih 1854–1855 rektor. Leta 1851 je prejel nagrado dunajske cesarske akademije za raziskave na področju fonetike slovanskih jezikov; po prejetju nagrade ga je Akademija sprejela med redne člane. Za najpomembnejše delo Franca Miklošiča velja njegova primerjalna slovnica slovanskih jezikov, izdana v letih 1868–1875.⁴³⁹

Že vse od začetka svoje akademske kariere je Franc Miklošič za osnovo vseh svojih monografij jemal staro bolgarščino. Leta 1845 je izdal etimološki slovar stare bolgarščine, ki ga je poimenoval *Izvori stare cerkvene slovanščine*. V delu je pojasnil izvor približno 1300 besednih korenov in jih primerjal s sorodnimi jeziki. Za predavanja na univerzi je leta 1850 izdal *Slovar stare bolgarščine, Kratko morfologijo in Kratko fonetiko starega bolgarskega jezika*. Tako je utemeljil sistematično akademsko preučevanje bolgarskega jezika. Te raziskave so spodbudile mednarodno zanimanje za bolgarščino in prispevale k razvoju bolgarskega jezikoslovja. Poleg tega je Franc Miklošič izdal neznane vire slovanske in bizantinske književnosti, s čimer je prispeval k nadaljnjemu razvoju zgodovinskih študij v Bolgariji.⁴⁴⁰ Prispevek k študijam in popularizaciji bolgarščine mu je leta 1884 prinesel častno članstvo v Bolgarski akademiji znanosti.⁴⁴¹

Ne glede na doprinos k bolgarskemu jeziku in zgodovini je Miklošič v Bolgariji razmeroma neznan. Po eni strani gre to verjetno pripisati dejstvu, da je pisal v nemščini, po drugi pa temu, da v njegovih delih ni izraženo posebno navdušenje glede slovanskih ljudstev. Bil je eden redkih, ki ni dovolil, da bi politične in ideološke borbe v Evropi 19. stoletja vplivale na njegova akademska stališča. Louis Legér je o njem zapisal: »Miklošič se k znanosti ni zatekal zato, da bi iskal argumente v podporo neki politični ideji. Ni bil tiste vrste Slovan, ki bi se namerno obrnil proti Rusiji, da bi lobiral za določeno materialno ali moralno podporo.«⁴⁴²

Čeprav je Miklošič 1. maja 1848 v Pragi v imenu Slovencev podpisal deklaracijo na Slovanskem kongresu, svojega akademskega dela ni povezal s političnimi cilji. Monografija *Slovanski elementi v sodobni grščini*, izdana leta 1870, nazorno priča, da je trdno sledil čisto znanstvenim načelom. V monografiji je preučeval slovanske elemente v sodobni grščini, temo, ki je bila v tistem času predmet polemik med Jakobom Fallmerayerjem in njegovimi grškimi nasprotniki.⁴⁴³ Miklošič v tem

439 Več o Francu Miklošiču: *Miklošičev zbornik; Miklošičeva monografija*; Sturm-Schnabl, Franc Miklošič.

440 Med prvimi rokopisi, ki jih je izdal Franc Miklošič, sta bila *Chergedski molitvi* in *Trojanska povest*, ki predstavljata gradivo za pomembne sklepe o položaju bolgarščine v 13. in 14. stoletju. Velik del Miklošičevega akademskega dela zajema izdajanje in raziskovanje virov, povezanih s Cirilom in Metodom, kot so: spisek iz zbirke v Klotzovu; podrobna biografija v grščini, ki jo je zapisal Teofilakt Ohridski; podrobna hagiografija sv. Metoda; Ostromirski evangelij; Suprasulska zbirka.

441 Милетич, Франц Миклошич, str. 123.

442 Леже, Миклошич, str. 7.

443 Jakob Fallmerayer (1790–1861) je bil avstrijski politik, popotnik in zgodovinar. V tridesetih letih 19. stoletja je zagovarjal teorijo, da sodobni Grki niso nikakor povezani s staro Grčijo, temveč so

zelo izpostavljenem sporu ni sodeloval, niti se do njega ni opredelil. Trdil je, da so slovanski vplivi v grščini res prisotni, da pa zavzemajo šele peto mesto po stopnji vplivnosti, in sicer za albanskimi, francoskimi, italijanskimi in turškimi vplivi. V bistvu je Miklošič zanimal prisotnost kakršnega koli opaznega slovanskega vpliva na grščino, vendar je ta vpliv prepoznaval v skupni (po njegovem mnenju trakijski) preteklosti.

Zmernost njegovih stališč Miklošiča oddaljuje od vznesenega tona čeških in ruskih strokovnjakov za slavizem tistega časa. Očitali so mu celo pomanjkanje zadostne predanosti slovanski kulturi ne glede na to, da je bil član skoraj vseh ruskih univerz in akademij znanosti. Nič večje priljubljenosti v ruskih slovanofilskih krogih ni dosegel s svojimi prizadevanji, da bi svoja dela širil v Rusiji in da bi prišel do virov, ki jih je potreboval za svoje študije, kar je razvidno iz njegovih stikov z Mihailom Pogodinom in M. Rajevskim.⁴⁴⁴ Razlog za to tiči v tem, da Miklošič ni mešal političnih vprašanj z znanstvenimi, čeprav je deloval v obdobju, ko so si po eni strani Slovenci želeli sodelovati z drugimi slovanskimi ljudstvi, po drugi strani pa je vse večje zanimanje za druga slovanska ljudstva izkazovala tudi Rusija. Slednje je pomenilo, da so ruske institucije nudile sredstva za razvoj slavističnih študij in za vzpostavitev združenj, knjižnic, čitalnic itn., ki so jih uporabljale kot bolj ali manj očitne prevodnike ruskih interesov.⁴⁴⁵

Spremembe v ruski politiki ob koncu petdesetih let 19. stoletja so obrodile sadove, saj se je število privrženecv ideje o pripadnosti »veliki družini Slovanov« med Slovenci povečevalo. Tedanji slovenski pisatelj in vodja levega pola mladoslovencev Fran Levstik (1831–1887) je predlagal, da bi ruščina postala panslovanski jezik, ter trdil, da Slovenci nimajo izgubiti ničesar razen panslavizma.⁴⁴⁶ Četudi so v šestdesetih letih 19. stoletja slovanofilske ideje pridobile na podpori, se med Slovenci nikoli niso pretvorile v politično platformo. Razloge gre iskati v religiji in tudi v zgodovinski izkušnji Slovencev, zaradi katere so jim bile veliko bližje ideje avstroslavizma, ki jih je razvil František Palacký, kot pa ideje ruskih slovanofilov. Nedvomno je previdnost Slovencev do panslavističnih in rusofilskih idej napajala tudi dejstvo, da je avstrijska oblast po letu 1848 tovrstne poglede označevala kot znake izdajalstva, kar je pomenilo, da je bila odkrita podpora tem stališčem zelo tvegana.

Ideja sodelovanja med slovanskimi katoliškimi ljudstvi je uživala splošno podporo pri Slovencih, ki so pošiljali predstavnike na tri panslovanske katoliške

mešanica slovanskih in albanskih plemen. Njegovo teorijo in odzive nanjo med Grki podrobno preučuje: Σκοπετέα, *Φαλμεράϊερ τεχνάσματα του αντιπάλου δέους*.

444 *Русско-словенские отношения в документах*, str. 296–297 in Письма Ф. Миклошича к К. Погодину, *Советское славяноведение*, № 6, 1966. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XIX/1840-1860/Mikosic_F/briefe_1.phtml?id=9068 (13. 2. 2015).

445 Glej tudi: Чуркина, *Русско-словенские отношения*.

446 Prav tam, str. 97.

svete, ki so zasedali v obdobju 1894–1908.⁴⁴⁷ A podporniki te ideje so nasprotovali doktrini neoslavizma, ki je Slovence dosegla med letoma 1907 in 1909 in je poudarjala kulturni in politični razvoj ter enakost med vsemi slovanskimi narodi ne glede na versko pripadnost katoliški ali pravoslavni cerkvi ali pripadnost Habsburškemu imperiju.⁴⁴⁸ V splošnem je slovenska elita ne glede na različne poglede na naravo enotnosti Slovanov ostajala daleč od ruske ideološke in politične doktrine. Ideja slavizma je bila stalno prisotna v slovenski ideologiji, a se je razvijala popolnoma v okvirih avstrijske politike; zastopniki te ideje so vedno izkazovali zvestobo cesarju.⁴⁴⁹

V tem pogledu Franc Miklošič ni bil nikakršna izjema med svojimi sonarodnjaki, saj je prav tako podpiral stališče, da bi bila najboljša rešitev za slovanska ljudstva v Avstriji njihova združitev znotraj Habsburške monarhije. Njegovo zanimanje za bolgarščino tudi ni izjemen primer med slovenskimi jezikoslovci. Drug slovenski učenjak Vatroslav Oblak (1864–1896) je prvi raziskal narečje Soluna in popolnoma zavrnil panonsko teorijo o naravi stare bolgarščine. V raziskavah *Macedonische Studien* in *Prispevki k bolgarski slovnici* dokazuje, da je solunsko narečje najjužnejše narečje bolgarskega jezika in tudi prav tisti jezik, v katerem sta Ciril in Metod zapisala slovansko abecedo.

Pomembno pa je, da tega stališča slovenskih slavistov in odsotnosti rusofilskih stališč v njihovih vrstah ne zamenjamo za indiferentnost do slovanskih ljudstev. Prav nasprotno, odnos slovenskih intelektualcev do boja Bolgarov za samostojno državo v 19. in v začetku 20. stoletja priča o popolnoma drugačni situaciji. Združitev Kraljevine Bolgarije z Vzhodno Rumelijo (1885) je slovenski tisk na primer označil kot za vse Slované vesel dogodek, ki odpira pot razvoju na balkanskem polotoku. Časopisi so posebej izpostavljali, da je do združitve prišlo na miren način in da gre za kronski uspeh v bolgarskem boju za svobodo in enotnost.⁴⁵⁰ Popolnoma v duhu časa in skladno s cilji avtorjev je, da so za vse sledeče bolgarske probleme, kot so bili vojna s Srbijo, odstop princa Aleksandra Battenberga in prekinitev diplomatskih stikov z Rusijo, krivili »nemškega princa«. Poudarjali so, da je Bolgariji vladal brez razumevanja potreb slovanskega prebivalstva in da jim je poskušal vdihniti sovraštvo do ruskega rešitelja.⁴⁵¹ Zmage bolgarske vojske v Trakiji med balkansko vojno so bile še en dogodek, ki je radostno in celo vzneseeno odzvanjal med slovenskimi podporniki ideje slavizma. Najvplivnejši med njimi ob koncu 19. stoletja, Ivan Hribar (1815–1941), je celo poslal telegram v Sofijo s sporočilom: »Naprej! Carigrad (Konstantinopel) je naš!«.⁴⁵²

447 Кирилина, *Словенские католики*, str. 200.

448 O podrobnostih glede širjenja neoslovanskih idej med Slovenci glej: *Godina, Neoslavizem in Slovenci*.

449 *Godina, Slovene Intellectual Emigrants*, str. 273–281.

450 *Slovan*, št. 19, 1. 10. 1885, str. 291–292.

451 *Slovan*, št. 17, 1. 9. 1886, str. 268.

452 Костов, *Славянофилство и неославизъм*, str. 11.

IVAN SELIMINSKI IN ROJSTVO SLAVIZMA PRI BOLGARIH

Pojav slavizma pri Bolgarih je močno zaznamovalo delo Jurija Venelina (1802–1839), ki je utemeljil tezo slovanskega izvora Bolgarov in kot nosilec bolgarske etničnosti izpostavil bolgarski jezik.⁴⁵³ Dela ruskega znanstvenika ukrajinskega porekla, ki je povezal Bolgare s slovansko elito in jim zaupal posebno misijo, so toplo pozdravili najprej predstavniki bolgarskih kolonij v Rusiji, kasneje pa tudi na bolgarskih ozemljih.

Venelinova dela so znatno vplivala na ideologijo Ivana Seliminskega, ki je zelo hvalil osebnost in ideje tega ruskega slavista.⁴⁵⁴ Seliminski se je rodil leta 1799 v Slivenu. Najprej se je izobraževal na grški gimnaziji v Kidoniji (1817–1821), kasneje pa je študiral medicino v Atenah (1840–1844), Firencah in Sieni. Prejel je nagrade grške in ruske vlade za sodelovanje v grški vstaji (1821) in v krimski vojni (1853–1856). Kot učitelj, prevajalec in zdravnik je delal v različnih mestih v otomanskem imperiju, donavskih kraljestvih in v Besarabiji; bil je tudi politično aktiven. Organiziral je selitev približno 100.000 Bolgarov iz jugovzhodne Bolgarije in južne Besarabije (1829–1830); sodeloval je pri ustanovitvi *Dobrodetelne drouzhine* (1853) in v bolgarskem boju za neodvisnost cerkve. Prav tako je ustanovil veliko različnih bolgarskih društev in ob številnih priložnostih opozarjal ruske vladne kroge na položaj svojih sonarodnjakov v otomanskem imperiju.

Podobno kot Franc Miklošič, ki je pisal v nemščini, se Ivan Seliminski ni nikoli naučil pisati bolgarsko; vsa njegova dela so bila napisana v grščini. Napisal je 14 knjig, ki jih je v obdobju 1904–1931, ko je bolgarski narod že razvil in potrdil narodno zavest, prevedlo in izdalo Ministrstvo za izobraževanje.⁴⁵⁵ Glede na to, da so njegove ideje objavili z zamikom, je mogoče trditi, da so bile aktualne za Bolgare skoraj stoletje po tem, ko jih je zapisal. To pa pomeni, da so za pričujočo študijo posebnega pomena.

Seliminski se je med študijem v Kidoniji prvič srečal z idejami francoskega razsvetljenstva, ki so zaznamovale njegovo delo.⁴⁵⁶ Poveličeval je znanost, verjel v moč človeških možganov in v napredek ter kategorično zagovarjal idejo, da so si ljudje in posledično ljudstva enakopravni.⁴⁵⁷ V skladu z razsvetlensko ideologijo je bilo tudi njegovo prepričanje, da bi bolgarsko ljudstvo lahko le preko izobrazbe v bolgarščini doseglo pravi preporod in dokazalo, da je enakovredno drugim ljudstvom.⁴⁵⁸ Na njegovo ideologijo je poleg razsvetljenstva močno vplival tudi

453 Венелин, *Древние и нынѣшние болгары*; Венелин, *Древние и нынѣшние словене*.

454 Библиотека Д-р Ив. Селимински. Т. II, str. 44; Т. III, str. 99.

455 Библиотека Д-р Ив. Селимински. Книжка I – XIV. Zbrala in prevedla П. Чилев (deli I – VI) in Е. Пажева (deli VII – XIV). Popravlil in uredil: Маслев, Поправки и допълнения към превода.

456 Odličen pregled ideoloških tez, značilnih za razsvetljenstvo in romantiko, ter njihovo recepcijo med balkanskimi ljudstvi glej v: Данова, *Константин Георгиев Фотинов*, str. 17–77.

457 Селимински, *Избрани съчинени*, str. 29–39.

458 Библиотека д-р Ив. Селимински, Т. III, str. 10–11.

romanticizem. Največje razočaranje je doživel po grškem uporu, v katerem je sodeloval skupaj z veliko drugimi Bolgari, upajoč, da bodo dosegli tudi lastno svobodo.⁴⁵⁹ Močno ga je užalilo, da so bili Bolgari ne le neuspešni v uporu, temveč tudi tarča posmeha Grkov, ker se jim ni uspelo osamosvojiti.⁴⁶⁰ Iz tega razloga si je zadal nalogo zgraditi podobo veličastne preteklosti bolgarskega ljudstva, ki bo dokazala njegovo pravico do svobode in ga postavila pred druga ljudstva.

Težko je reči, kdaj se je Seliminski prvič srečal z deli ruskih avtorjev, ki so pisali o enotnosti Slovanov. Iz pisem, ki jih je kot študent v Atenah pisal Vasilu Aprilovu, je jasno, da je svoje upe glede prihodnosti bolgarskega ljudstva zvezal z Rusijo v začetku štiridesetih let 19. stoletja. Ob številnih priložnostih je poudarjal, da so bili Bolgari naravni zaveznik Rusov v boju proti otomanskemu cesarstvu.⁴⁶¹ Teza Jurija Venelina, da so Slovani prav tako kot Grki eno najstarejših ljudstev, je ustrezala ciljem Seliminskega, ki je želel dokazati, da niso Bolgari v nobenem pogledu manj vredni od Grkov.⁴⁶² Sistematično je začel uporabljati termin Slovani kot sopomenko za Bolgare in trditi, da je politični obstoj slednjih star celih 2.500 let. Slovane je opisoval kot staroselsko prebivalstvo na ozemljih »Bolgarije, Dardanije, Makedonije, Ilirije, Hercegovine, Bosne, Srbije, Hrvaške, Dalmacije, Slovenije, Moravije, Češke, Galicije, Lodomerije, Poljske in Rusije« ter trdil, da je bolgarsko ozemlje vedno zasedalo isto ljudstvo, čigar etnične čistosti niso skalili napadalci ali priseljenci.⁴⁶³ Ivan Seliminski je Slovanom pripisoval najodličnejše lastnosti in zatrjeval, da niso bili nikoli sovražni do svojih sosedov. Prav nasprotno, vedno naj bi jim v vseh pogledih le pomagali.⁴⁶⁴

S to teorijo si je prizadeval poudariti starodavni izvor, plemeniti značaj in rasno čistost bolgarskega ljudstva. S pomočjo teze o slovanskem poreklu Bolgarov, ki si jo je Seliminski sposodil od Venelina, je Bolgare lahko povezal s »120 milijoni Slovanov«, ki so »veliki ljudje«, ki jih družijo »etničnost, jezik, vera«.⁴⁶⁵ Ivan Seliminski se je seveda za razliko od Franca Miklošiča osredotočal na politične interese Bolgarov in le-te postavljaj v ospredje, njegova znanstvena dela pa so bila le forma, ki jo je potreboval za dokazovanje svojih idej. S tem ko je poudarjal slovansko poreklo bolgarskega ljudstva, si je prizadeval za politično podporo Rusije, da bi osvobodil sonarodnjake izpod otomanskega jarma. Konkretnije je prosil za štipendije za mlade Bolgare za študij na ruskih izobraževalnih ustanovah.⁴⁶⁶

459 Тодоров, Трайков, *Българи участници в борбите за освобождение на Гърция*.

460 Библиотека д-р Ив. Селимински, Т. I, str. 43; Del 5, str. 14.

461 Библиотека д-р Ив. Селимински, Т. III, str. 8–27; Del 4, str. 45.

462 Данова, *Константин Георгиев Фотинов*, str. 62.

463 Селимински, *Избрани съчинения*, str. 158–161.

464 Библиотека д-р Ив. Селимински, Т. III, str. 58.

465 Prav tam, str. 99.

466 Ideja pošiljati bolgarske študente na študij v Rusijo je nedvomno obrodila sadove: v tridesetih letih se je na ruskih šolah in univerzah šolalo približno 700 mladih Bolgarov, tam je prišlo do visokošolske

Idejo o slovanskem poreklu Bolgarov in o nujni enotnosti Slovanov je najti v veliko tekstih bolgarskih avtorjev iz sredine 19. stoletja. Georgi Dinkov⁴⁶⁷ na primer obžaluje težko usodo »slovanskih ljudstev, ki so bolj kot druga evropska ljudstva trpela bol, nasilje, škodo in zatiranje«. Menil je, da Bolgari (4,5 milijona) skupaj s Slovenci (1,2 milijona), Srbi (6,3 milijona) in Hrvati (800.000) tvorijo skupino 12 milijonov jugozahodnih Slovanov.⁴⁶⁸ Bolgare je pozival, naj spoznajo sebe in svoje slovanske brate prek študija slovanske literature ter se tako zbližajo v »močnem duhovnem in jezikovnem bratstvu«. Dinkov je tako kot Seliminski odkrito in kategorično govoril o svoji ljubezni do Rusije, ki je zaustavljala vdore »divjih ljudstev druge vere« iz Azije, da bi zahod lahko razvijal umetnost, znanost in šolstvo.

Ivan Seliminski in Georgi Dinkov sta tipična primera Bolgarov, ki so se izobraževali v grških šolah in so bili priča širjenju grške Velike ideje ter teorij o superiornosti grške civilizacije, ki so poniževale »barbarske« Bolgare.⁴⁶⁹ Tovrstno podcenjevanje je krepilo ogorčenje Bolgarov, jih pretvorilo v strastne nasprotnike vsega grškega in netilo njihova prizadevanja za vzpostavitev bolgarske nacionalne identitete kot enakovredne grški v vseh pogledih. In le kaj bi jim lahko ponudilo močnejšo podporo kot pridružitve »stoletnemu slovanskemu hrastu«, ki ga ne more ogroziti »malo šibko grško drevesce«?⁴⁷⁰

Seliminski je na podlagi ideje slavizma napadel grške teze o premoči Grkov nad vsemi drugimi ljudstvi. Najprej je zanikal grško naravo dosežkov stare Grčije in zatrdil, da so si jih Grki sposodili od drugih, »barbarskih« ljudstev.⁴⁷¹ Nato se je posvetil povezovalnemu členu v grški zgodovini, Bizantinskemu cesarstvu, ki so ga naseljevala različna enakopravna ljudstva, ki jim niso poveljevali Grki. Da bi izbrisal srednjeveško vez med antiko in modernostjo, je Seliminski celo trdil, da uradni jezik Bizantinskega cesarstva ni bila grščina, pač pa, ker je šlo za Vzhodnorimsko cesarstvo, latinščina.⁴⁷² Ekumenski patriarhat, edino krščansko

izobrazbe približno 40 % bolgarske inteligence. Poleg tega je Rusija podpirala razvoj bolgarskega šolstva. Podrobneje glej: Генчев, *Българската култура XV-XIX в.*, str. 266.

467 Georgi Dinkov (1838–1876) se je rodil v Solunu v družini Konstantina Duržiloviča. Obiskoval je grško šolo v Solunu, nato pa študiral na teološki šoli v Halkiju in v Rusiji. Ustanovil je številne bolgarske šole v Makedoniji in v njih tudi poučeval. Zaradi aktivne probolgarske drže se je zapletel v konflikt z grškim konzulom v Solunu Athanasiosom Matalasom ter tudi z nekaterimi tamkajšnjimi duhovniki. Štirikrat je bil zaprt, enkrat pa je utrpel težke poškodbe. Leta 1873 se je ustalil v Atenah, kjer je tudi umrl. Glej: Райков, *Първият учител*. Dokumenti o njem je objavil: Христов, Градиво за биографията на Георги К. Динков.

468 Članek Dinkova „Познай себе си“ iz leta 1853 je objavljen v: Снегаров, *Солун в българската духовна култура*.

469 O nastanku in razvoju grške Velike ideje glej: Данова, *Националният въпрос в гръцките политически програми*.

470 Библиотека д-р Ив. Селимински, Т. III, str. 60.

471 Библиотека д-р Ив. Селимински, Т. V, str. 16–17; Селимински, *Избрани съчинения*, str. 284–288.

472 Библиотека д-р Ив. Селимински, Т. II, str. 96; Селимински, *Избрани съчинения*, str. 287.

institucijo, ki je preživela Bizantinsko cesarstvo, je obsodil kot vir vsega zla ter zanikal vsakršno povezavo med Grki in pravoslavjem ter širjenjem le-tega.⁴⁷³ Potem ko je zavrnil tezo o moralni in civilizacijski nadvladi Grkov nad Bolgari, je Ivan Seliminski enega za drugim napadel stebre grške identitete. V nasprotju s Francem Miklošičem se je brez zadržkov pridružil Fallmerayerjevemu stališču in odkrito trdil, da »čisto grško ljudstvo ne obstaja (...), obstaja zbir Egipčanov, Asircev, Arabcev, Italijanov, Slovanov, (...) kar sta dokazali tako arheologija kot zgodovina«.⁴⁷⁴

Ideje moskovskih slovanofilov, ki so tedaj razpravljali o duhovni in kulturni enotnosti Slovanov, obenem pa niso zanikali neodvisnega razvoja vsakega od slovanskih ljudstev, so posebej ugajale Bolgarom, ki so se podali v prvi boj za duhovno, narodnostno, cerkveno in politično emancipacijo. Tako pri slovanofilih, katerih ideologija je ustrezala ruski zunanji politiki, kot pri Ivanu Seliminskem je opaziti zlitje ideoloških postulatov in političnih ciljev.⁴⁷⁵ Tudi za Seliminskega je bil kot za znaten del bolgarskega prebivalstva slavizem privlačen zaradi politične narave, dojemal pa ga je v neposredni povezavi z rusko politiko v regiji.⁴⁷⁶ Nasprotniki ideje, ki so jih v bolgarskem političnem življenju imenovali »rusofobi«, pa so bili ogorčeni, ker je ruski vpliv na državo temeljil na upih po »izkoriščanju« Bolgarov, kot je ekspresivno formuliral Grigor Načovič.⁴⁷⁷ Pojasnil je, da je rusofob, ker se boji, da se Bolgarija ne bi spremenila v rusko pokrajino, kar po njegovih besedah ne bi vodilo k civiliziranju Bolgarov, temveč k temu, da bi postali tarča svetovnega posmeha.⁴⁷⁸

Podobno kot v slovenskem tisku so tudi v bolgarskih medijih 19. stoletja izhajala besedila v podporo borbi slovanskih ljudstev za duhovno in politično emancipacijo. Na straneh časnika *Svoboda* je Ljuben Karellov (1834–1879) pogosto razpravjal o Slovanih znotraj avstro-ogrskega cesarstva in trdil, da je ves poštenu svet »sočustvoval s Čehi, slavil slovanski boj in se veselil srbohrvaške zveze«.⁴⁷⁹ Do prve svetovne vojne so bili Slovenci za Bolgare ljudstvo, ki je bilo »najbolj zatirano zaradi tujih želja«. Časopis zveze bolgarskih učiteljev v Otomanskem cesarstvu *Glas učiteljev (Učitelski glas)* je pozdravljal uspeh slovenskega Društva svetega Cirila in Metoda v boju proti tujim duhovnim vplivom in obveščal, da ima društvo 13.000 članov,

473 Селимински, *Избрани съчинения*, str. 170, str. 288.

474 Библиотека д-р Ив. Селимински, Т. III, str. 57, str. 59.

475 Podrobneje glej Георгиева, *Славянската идея*.

476 O razvoju slovanske ideje v Bolgariji po osvoboditvi več glej: *В служба на славянското единение*.

477 Grigor Načovič (1845–1920) se je rodil v Svištovu v družini Dimitarja Nachooluja. Izobraževal se je v francoskem katoliškem liceju v Bebeku in kasneje v Parizu in na Dunaju. Bil je trgovec, poslanec, diplomat, eden od voditeljev bolgarske konservativne stranke in minister v nekaj bolgarskih vladah v obdobju 1879–1901.

478 Начович, *Из дневниците*.

479 *Свобода*, II, št. 29, 1. 1. 1872, str. 225.

razpolaga pa z letnim prihodkom v višini 150.000 kron, lastno revijo, sedmimi šolami z 2000 učenci in 20 vrtci.⁴⁸⁰

Dela Franca Miklošiča so vplivala na brata Antona in Dragana Cankova, ki sta v nemščini napisala prvo bolgarsko slovnico in jo leta 1852 izdala na Dunaju. Bolgara sicer nista bila Miklošičeva učenca, a njegov vpliv je viden v nekaterih njenih interpretacijah slovničnih problemov, načinu reševanja pravopisnih dilem in razpravi o rabi latinske abecede za zapis bolgarskih tekstov.⁴⁸¹ Mlajši Dragan Cankov (1828–1911) je kasneje aktivno sodeloval v cerkvenem boju Bolgarov in v političnem življenju Kraljevine Bolgarije.⁴⁸² Bil je eden od ustanoviteljev in dolgoletni vodja rusofilske Liberalne stranke. Četudi v njegovih jezikoslovnih delih odzvanja vpliv Franca Miklošiča, je bolgarske nacionalne ideale opredeljeval kot »vero, slavizem pod vodstvom Rusije in ustavo«. Tolikšna navezanost na Rusijo, s katero naj bi si Bolgari delili »izvor in vero«, izhaja iz njegovega absolutnega prepričanja, da je Rusija »odločilna evropska velesila«, ki bo Bolgarom pomagala doseči njihove nacionalne ideale.⁴⁸³ Če povzamemo, je bila ideja enotnosti Slovanov za Bolgare 19. stoletja po eni strani priložnost, da se dokažejo kot del velike slovanske skupnosti, po drugi strani pa politični program, ki je utelešal njihovo željo, da bi se v boju za duhovno in politično emancipacijo naslanjali na politični, ekonomski in vojaški potencial ruskega imperija.

PROTIBOLGARSKI IN ANTISLAVISTIČNI PROGRAM V DELIH NEOKLISA KAZAZISA

Politični poudarek bolgarske ideje slavizma in predpostavka, da se leta opira na »dolgo roko« Rusije, je sprožil izjemno buren odziv Grčije. Brez dvoma je k vzpostavitvi slabe podobe Bolgarov med Grki ob koncu 19. stoletja največ prispeval profesor prava na Univerzi v Atenah in dolgoletni predsednik nacionalistične zveze Elinismos Neoklis Kazazis.⁴⁸⁴ Rojen je bil na otoku Lezbosu v družini bankirja, pravo je doštudiral na Univerzi v Atenah, nato pa s študijem nadaljeval v Nemčiji in Franciji. Leta 1877 je pričel predavati na Univerzi v Atenah, v letih 1902 in 1903 pa je bil tudi njen rektor. Leta 1910 je bil izvoljen za parlamentarnega poslanca, a je kmalu preusmeril vse svoje moči v akademsko delo in pisanje večinoma protibolgarsko obarvane propagandne literature.⁴⁸⁵

480 *Учителски глас*, št. 17, 20. 2. 1912, str. 7.

481 Мурдаров, *Виенската славистика*, str. 59–72.

482 Podrobnosti o aktivnostih Cankova pred osvoboditvijo glej: Ковачева, *Драган Цанков*.

483 Николова, *Драган Цанков*, str. 24–30.

484 O podrobnostih o ustanovitvi, ciljih in aktivnostih Elinismosovega združenja glej: Константинова, *Дружеството „Елинизмос“*.

485 ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а. е. 1234, л. 3.

Kazazis si je prizadeval za uveljavitev ideje o izjemnosti grškega naroda znotraj evropske znanstvene skupnosti.⁴⁸⁶ Trdil je, da so Grki plemeniti, izobraženi in kulturni, zaradi česar naj bi si najjimenitnejši pripadniki balkanskih ljudstev šteli v čast, če so jih obravnavali kot Grke. Celo Otomani so Grke obravnavali kot superiorne v primerjavi z ostalimi narodi znotraj imperija in jim podelili status, »enakovreden svojemu«.⁴⁸⁷ Po Kazazisovem mnenju so bili vsi pomembni balkanski politični voditelji in intelektualci grški prebežniki.⁴⁸⁸ Profesor je poudarjal izjemnost grškega naroda, rekoč, da se le-ta ne le razlikuje od vseh ostalih, ampak celo zaseda posebno mesto v svetovni zgodovini. Občutek narodne večvrednosti, ki si ga je Kazazis prizadeval vcepiti svojim sonarodnjakom, je bil vezan na mesijansko misijo grškega naroda, čigar poslanstvo naj bi bilo ohranjanje in širjenje antičnih idej in kulture in ki je bil tako eden od osnovnih dejavnikov človeške civilizacije.⁴⁸⁹

Menil je tudi, da so Bolgari popolno nasprotje Grkom. Zato jih je uvrstil na zadnje, enajsto mesto v svoji razpredelnici ras. Trdil je, da je Bolgare, četudi turške rase, zaznamovala za slovanskimi potezami skrita krutost, značilna za mongolska ljudstva.⁴⁹⁰ Tako mu je uspelo združiti svojo rasno teorijo s strahom pred Slovani in njihovo ideologijo ter obenem obravnavati Bolgare ločeno od drugih slovanskih narodov. Menil je na primer, da so Srbi »najplemenitejše južnoslovansko pleme«, »najvitalnejši Slovani«, in priznaval, da so mu bili »neskončno vseč«.⁴⁹¹ Za razliko od Grkov in Srbov je Bolgare označeval kot »barbare«, tj. necivilizirano ljudstvo, čigar krutih nagonov in »zločinske psihologije« se krščanstvo ni dotaknilo.⁴⁹² Zaznamovali naj bi jih zvitost, nenačelnost in zmožnost uporabe katerih koli sredstev za uspeh.⁴⁹³

S protibolgarsko nastrojeno rasistično teorijo si je Neoklis Kazazis nedvomno prizadeval potrditi izjemnost in večvrednost Grkov tako, da je poniževal Bolgare. V ozadju teorije je zaznati tudi nekatere čisto politične motive, saj gre za proizvod bolgarsko-grške borbe za otomansko dediščino.⁴⁹⁴ Vse od konca 19. stoletja so se Bolgari razvijali kot glavni konkurenti Grkov. Bolgarski narod, ki je nastal in se uveljavil v boju z grško nacionalno idejo po vzpostavitvi bolgarskega eksarhata (1870) in Kraljevine Bolgarije (1878), se je razvil v enakovrednega in v nekaterih

486 Κόκκινος, Η ιστορική κουλτούρα, str. 431.

487 Ελληνισμός, έτος Α, φυλλάδιον 12, 1898, str. 532.

488 ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а. е. 1007, л. 53.

489 Κόκκινος, Ο πολιτικός ανорθολογισμός στην Ελλάδα, str. 59.

490 Podrobneje o Kazazisovih stališčih glej: Κόκκινος, Ο πολιτικός ανорθολογισμός στην Ελλάδα, str. 259–288.

491 Καζάζης, Το Μακεδονικόν πρόβλημα, str. 15.

492 Podrobneje o Kazazisovih pogledih na Bolgare glej: Велкова, Наблюдения върху представата на гърците за българина, str. 194–195; Велкова, Славянският съсед, str. 124–130.

493 Ελληνισμός, έτος Α, φυλλάδιον 2, 1898, str. 58–59.

494 Za več podrobnosti glej: Константинова, Българи и гърци в борба за османското наследство.

ozirih celo naprednejšega konkurenta Grkom. Etnična premoč Bolgarov v Makedoniji, hiter razvoj nove države in ideja osvoboditve, ki so jo zagovarjali bolgarski aktivisti, so hitro pridobivali podporo velesil. V začetku 20. stoletja je prišlo do upada evropskega filohelenizma, grškega monopola pri civiliziranju Balkana je bilo konec, ideja, da misija vodenja Vzhoda pripada Bolgarom, pa je bila postavljena pod vprašaj.

Kazazis je tako silovito napadel Bolgare ravno zato, ker je v njih prepoznal grožnjo, ne le za grško teritorialno ekspanzijo, temveč tudi za grško nacionalno idejo. Če bi svoje pomisleke izrazil odkrito, bi moral priznati, da ima opravka z enakovrednim sovražnikom. Zato je skušal razvrednotiti bolgarske dosežke tako, da jih je navezal na zločine, ki naj bi jih Bolgari zagrešili, in še bolj na podporo, ki so jo uživali.⁴⁹⁵ »Bolgarizacija grškega polotoka,« je trdil Kazazis, »ni posledica bolgarske nacionalne ideje, saj je Bolgari ne bi mogli udejanjiti, temveč je posledica prizadevanj višje oblasti, ki skozi svoje strukture vlada Bolgariji.«⁴⁹⁶

Oblikoval je teorijo zarote, v skladu s katero naj bi bili Slovani in Bolgari orodja panslavistov, njihova dejanja pa panslovanska grožnja grškim interesom. V delu *Makedonsko vprašanje*, izdanem leta 1907, je resno kritiziral teorije Pavola Jozefa Šafárika, Jana Kolárja, Konstantina Jirečeka, Stefana Verkovića in drugih slovanskih mislecev. Njihov pogled na slavizem je opisoval kot »panslovansko zaroto«, »mitotvorstvo« in »manipulacijo«, ki naj bi jo ti misleci širili po Evropi prek skorumpiranih časnikov. Trdil je celo, da se Slovani niti niso sami spomnili teh »bajk«. Le-te naj bi jim vsiljevala ruska politika, ki jo je označeval kot »panslavizem«.⁴⁹⁷ Kazazis je trdil, da je bil cilj te politike na Balkanu vzpostaviti veliko Bolgarijo na račun Grčije in Grkov. Tako je prišel do teorije, da so agenti panslavizma vzgajali privrženca, da bi slovansko pleme vsilili ostalim. Nato so našli primerno orožje za svoje invazivne načrte, »naslednike hord Hana Kruma«, Bolgare. Bolgari, ki so jih vodili »grozni živalski nagoni«, pa so si prizadevali pod zastavo panslavizma vrniti čase srednjeveških voditeljev Kruma in Simeona.⁴⁹⁸

Profesorjevih strahov niso napajali le teritorialni vidiki ruske politike, temveč tudi peterburška trditev, da je Rusija zaščitnik vseh pravoslavnih ljudstev. Treba je upoštevati dejstvo, da je grška družba 19. stoletja dojemala pravoslavje kot grško vero, rusko vmešavanje pa kot grožnjo stoletni pravici helenizma, še posebej po vzpostavitvi bolgarskega eksarhata.⁴⁹⁹ Grški politiki in dostojanstveniki so se zavedali, da bi lahko Rusija ogrozila grški duhovni vpliv med pravoslavnimi

495 *Ελληνισμός, έτος Α*, φυλλάδιον 12, 1898, str. 552.

496 *Ελληνισμός, έτος Α*, φυλλάδιον 2, 1898, str. 53.

497 Καζάζης, *Το Μακεδονικόν πρόβλημα*, str. 47–59.

498 Καζάζης, *Το Μακεδονικόν πρόβλημα*, str. 19–24, str. 60–61, str. 74, str. 168; Κόκκινος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα*, str. 66.

499 Podrobneje o ustanovitvi in aktivnosti Bolgarskega eksarhata ob začetku delovanja glej: Маркова, *Българската екзархия 1870-1879*.

ljudstvi, in so menili, da če bi se severni imperij vmešaval v regionalne zadeve, bi to vmešavanje moralo biti izključno za zaščito Grkov in ne za promocijo lastnih interesov.⁵⁰⁰ Zato je Neoklis Kazazis rusko politiko opredeljeval kot panslavizem, uperjen proti Grkom in grškemu pravoslavju. Bolgari so bili posledično orodje orisane politike, pozvani k uničenju najmočnejšega elementa v vzhodnem Sredozemlju – grškega.⁵⁰¹ Tako je protibolgarska ideja v Kazazisovi ideologiji tesno prepletena z antislavistično in pravoslavno idejo.

Če je bil za Ivana Seliminskega slavizem steber proti grški Veliki ideji, ga je Neoklis Kazazis dojemal kot grožnjo in ga zoperstavljal celotni zahodni civilizaciji. Zato je slednji demoniziral idejo slavizma, rekoč, da si prizadeva za vzpostavitev močne in vplivne ruske države na ruševinah evropskih narodov v zatonu: latinskih, germanskih in anglosaških. »Osvajanje je vrlina Slovanov,« je trdil. Po njegovem mnenju so si Slovani želeli osvojiti svet, požreti vse, asimilirati vse tujerodne elemente v svoj organizem. V osrčju teh slovanskih aktivnosti je bil Konstantinopol, najbolj grško mesto, ki pa so ga Slovani proglasili za »slovansko prestolnico Carigrad«. ⁵⁰² Kazazis je govoril o »slovanski zaroti«, katere namen je bil versko in nacionalno uničiti helenizem ter zavzeti Konstantinopol s pomočjo slovanskih agentov – Bolgarov. Pozival je k boju proti Bolgarom in k razsvetljenju evropskega javnega mnenja, ki naj ne bi bilo dovolj naklonjeno grški ideji in prizadevanjem.⁵⁰³

Le v kontekstu orisane logike je mogoče interpretirati dogodke novembra 1901, ko so v Atenah po izidu prevodov odlomkov evangelija iz stare grščine v dimotiki (pogovorni sodobni grški jezik) izbruhnili nasilni spopadi, ki so privedli do odstopa vlade. Prevod si je zamislila ruska princesa Olga, tako grški kot ekumenski patriarhat pa sta ga kategorično zavrnila. Stara grščina je namreč veljala za enega od svetih jezikov krščanske vere, prevod svetega evangelija v sodobno grščino pa jo je preobrazil v jezik, enakovreden vsem drugim zahodnim in slovanskim jezikom.⁵⁰⁴ Prevod je Grke oropal občutka edinstvenosti svoje identitete, zato ni presenetljivo, da jih je navdal s strahom in negotovostjo.⁵⁰⁵ Med demonstracijami in spopadi so poleg zahtev po »zaščiti nacionalnega jezika in vere« pozivali proti slavizmu, proti Rusiji in proti Bolgariji.⁵⁰⁶ Odziv se na prvi pogled morda zdi absurden; pojasnimo ga lahko s strahom pred »slovansko nevarnostjo«, ki je prežemal grško družbo. Predstavljal je propagando ideje, da

500 Διάλλα, Ευαγγελικά και πανσλαβισμός, str. 53–55.

501 Καζάζης, *Το Μακεδονικόν πρόβλημα*, str. 15–17.

502 Podrobneje o vlogi Konstantinopla v ruskih političnih načrtih in ideoloških doktrinah glej:

Γεοργιέβα, *Образът на Цариград (Константинопол) в руското общество*, str. 636–650.

503 Ελληνισμός, έτος Α, φυλλάδιον 12, 1898, str. 536–539.

504 Σταυρίδη–Πατρικίου, *Αντιπαραθέσεις των κυριαρχικών*, str. 71.

505 Σταυρίδη–Πατρικίου, *Παλαιές ιδέες και νέοι φόβοι*, str. 16.

506 ЦДА ф. 322к, а. е. 91, л. 20.

se panslavizem želi polastiti grških ozemelj, da ogroža grško pravoslavje in da si prizadeva oropati grško civilizacijo njene edinstvenosti.

Tako je strah pred panslavizmom ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja postal eden od stebrov grške nacionalistične ideologije, Bolgari kot orožje panslavizma pa glavni sovražnik Grkov. Grke so opominjali na Fallmerayerjeve teorije, ki so utelešale njihove zgodovinske strahove in jezikovno in versko ogrožale mesijansko jedro grške ideje.⁵⁰⁷ Ravno zato je Kazazisova skrajno desničarska teorija patriotizma tesno povezana s ksenofobijo, sovraštvo do nasprotnikov pa predstavlja osrčje njegove celotne teorije mednarodne zarote za uničenje helenizma. Grki so se počutili pozvane, da dokažejo ljubezen do domovine tako, da se uprejo večplastnemu sovražniku, kar naj bi poenotilo narod. Obenem so grško civilizacijo proglasili za enkratno in večvredno v primerjavi z vzhodno in zahodno kulturo, kar je prispevalo k posebej občutnemu dvigu grške samozavesti.⁵⁰⁸

Slovansko vprašanje se je v Evropi kot družbeni in politični fenomen pojavilo ob koncu 18. in v začetku 19. stoletja, ko so se iz slovanskih etničnih skupin začeli oblikovati različni narodi. Narodno samozavedanje slovanskih ljudstev v habsburškem in otomanskem imperiju je privedlo do razvoja določene slovanske ideologije, ki so jo omenjena ljudstva vpletla v svoje nacionalne ideje. V kontekstu evropske duhovne klime 19. stoletja sta za najpomembnejši sestavini tako slovanske kot protislovanske ideje obveljali jezik in vera. Vendar so posebni nacionalni cilji, za katere so si prizadevali Slovenci in Bolgari, porodili različni interpretaciji ideje slovanske enotnosti. Obenem je ideja skupnega izvora slovanskih ljudstev, njihove jezikovne in kulturne sorodnosti, s strahom navdajala neslovanska ljudstva jugovzhodne Evrope, posebej v luči vojaške moči ruskega imperija in ruskih interesov v regiji, ki jih je bilo mogoče občutiti v ozadju te ideje. Različna stališča Slovencev, Bolgarov in Grkov glede slavizma v 19. stoletju pričajo o kontingenci interpretacij, ki se opirajo na določeno politično konjunkturo.

Poleg zgoraj orisanih podobnosti v razvoju slovenske in bolgarske družbe v 19. stoletju je treba opozoriti na določene razlike. Predvsem govorimo o v temelju različnih tipih imperijev, ki sta jima družbi pripadali. Habsburškemu imperiju so vladali razsvetljeni monarhi, ki so se zavedali potrebe po spodbujanju razvoja subjektov. Zato so izobražene elite, ki so se sicer opredeljevale kot nemške, podpirale slovenska prizadevanja na področju izobraževanja in kulture.

507 Σταυρίδη-Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, št. 47–48, str. 102.

508 Σταυρίδη-Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, št. 167, str. 172.

Kompleksni odnosi med različnimi etnijami v okviru habsburškega imperija so vplivali na večplasten odnos Slovencev do slavizma in njihovo naklonjenost možnosti reševanja narodnega vprašanja v okviru dvojne monarhije. Franc Miklošič je bil tipičen predstavnik slovenskih intelektualcev, ki se ni želel ukvarjati s političnimi razsežnostmi zahodno-vzhodnega vprašanja in je ustvarjalno energijo preusmeril v bolgarsko in slovansko idejo kot celoto.

Pogoji v sultanovi državi so bili popolnoma drugačni. Bolgarski boj za izobrazbo in vero je bil dejansko boj proti grški duhovni nadvladi. Silovito nasprotovanje grške cerkve in duhovne elite bolgarskemu osvobodilnemu gibanju je pomenilo, da so se Bolgari morali odločno upreti grški Veliki ideji. Aktivisti bolgarskega preporoda, ki so se večinoma šolali v grških šolah, so se zavedali privlačnosti grške Velike ideje. Zaradi jezikovne in verske razsežnosti ter občutka večvrednosti, ki ga je nudila, je ustrezala najboljše izobraženemu in najpremožnejšemu sloju bolgarske družbe. Zato si je dr. Ivan Seliminski za cilj zastavil uničenje temeljev grške identitete in vzpostavitev drugačnega ideološkega ogrodja za Bolgare. Ideja enotnosti Slovanov je prišla v poštev zaradi političnega in vojaškega potenciala ruskega imperija. Bolgarski intelektualci tega obdobja so idejo slavizma prepoznavali kot protipol grški duhovni nadvladi, ruske politične interese pa kot priložnost za lastno osvoboditev.

Te okoliščine so prispevale k porastu protislovanskih prepričanj v Grčiji, ki so odražala strah pred ruskimi zunanjepolitičnimi načrti in njihovimi posledicami za grško družbo ter so se neposredno navezovala na nacionalistične in ksenofobne ideje Kazazisa in njegovih podpornikov. Njihov antislavizem je skrival nasprotovanje politični in duhovni emancipaciji Bolgarov ter slutnjo, da bi bolgarska osvoboditev škodovala ugledu Grčije kot države, ki civilizira Vzhod. Antislavistične ideje, ki so ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja začele prevladovati v grški družbi, odražajo izjemno samozavest Grkov, zaradi katere so se dojemali kot neodvisen pol v svetovni civilizaciji.

Žarko Lazarević

PRIMERJALNA USPEŠNOST POSLOVANJA VZHODNOEVROPSKIH BANK V ČASU MED OBEMA VOJNAMA

Vtem prispevku operiramo z dvema pojmom, ki uvodoma potrebujeta vsaj skromno opredelitev. Skromno zato, ker sta s stališča njune vsebine to kompleksna historična fenomena. Najprej posegamo na področje historične politične geografije s pojmom Vzhodna Evropa. Na drugi ravni pa v razpravi apliciramo tudi metodološke pristope komparativnega zgodovinopisja. Prav gotovo je očitno, da je termin Vzhodna Evropa lahko kontroverzen, celo ambivalenten termin zaradi historične pogojenosti in

pripisovanih simbolnih pomenov.⁵⁰⁹ Zaradi praktičnosti smo termin vzhodne Evrope zamejili v obširno ozemlje med nemškim in ruskim prostorom, to je sovjetskim prostorom v času med obema vojnama. S tem smo v tej obravnavi bolj ali manj uveljavili sodobni geopolitični pomen vzhodne Evrope. S primerjalnim pristopom⁵¹⁰ pa želimo tematiko bančne poslovne uspešnosti izvzeti iz nacionalno-gospodarskih omejitev in vpeti v širši regionalni kontekst medsebojnih podobnosti in razlik. Pri tem je potrebno še dodatno opozorilo. V obravnavo uspešnosti poslovanja komercialnih bank v obdobju med obema vojnama v državah vzhodne Evrope nismo zajeli vseh držav opredeljenega območja. V analizo nekaterih izbranih kazalnikov uspešnosti poslovanja smo vključili bančni sektor v Grčiji, Bolgariji, Jugoslaviji, Romuniji, na Madžarskem, Češkoslovaškem in Poljskem v skladu s trenutno razpoložljivimi podatki.⁵¹¹ Vzhodna Evropa pred drugo svetovno vojno glede ekonomskih in socialnih značilnosti ni bila enotno področje. Podobnosti, a tudi razlike med posameznimi državami v regiji so bile velike in majhne, vendar jih na tem mestu zaradi potrebe po posploševanju ne moremo izpostavljati v celoti. Podobnosti in razlike bomo izpostavljali le v nujnem obsegu, v obliki temeljnih in posplošenih razvojnih značilnosti dežel vzhodne Evrope v času med obema vojnama. S spraševanjem o splošnih ekonomskih razmerah v regiji in še posebej o osnovnih značilnostih bančništva v obravnavanih deželah vzpostavljamo historični kontekst za lažje razumevanje posameznih parametrov primerjalne bančne uspešnosti.

Obdobje med obema vojnama, ki je bilo za države Vzhodne Evrope čas velikih in burnih sprememb, razpade na dve po svojih značilnostih različni etapi, na dvajseta in trideseta leta. Ob koncu prve svetovne vojne je bil položaj v Vzhodni Evropi na področju ekonomije in politike ter posledično v socialnem oziru dramatičen. Na pogorišču imperijev so nastale nove države Jugoslavija, Češkoslovaška, Poljska. Grčija in Romunija sta se teritorialno zelo povečali, pomanjšana Madžarska se je morala reorganizirati v okviru novih meja. Vse so bile zaradi prve svetovne vojne bolj ali manj prizadete. Znotraj novih narodnogospodarskih območij so morale na novo organizirati ekonomske procese. Reorganizacija je bila otežena z materialnim

509 Podrobneje za 20. stoletje glej članek: Berend, *The Historical Evolution of Eastern Europe as a Region*. O konstituiranju in institucionalizaciji termina vzhodna Evropa je potrebno konzultirati tudi navdihujočo študijo: Wolff, *Inventing Eastern Europe*.

510 O vzniku in metodoloških vprašanjih komparativnega zgodovinopisja glej: Roksandić (ur.), *Uvod u komparativnu historiju*.

511 Izven analize bodo tako ostale Albanija ter baltske države Litva, Latvija in Estonija. Albanija bo izostala zaradi odsotnosti kakršnihkoli podatkov o bankah, pri baltskih državah pa je podatkovna zbirka še nezadostna za primerjalne analize.

uničenjem, finančnim neredom, kroničnimi proračunskimi deficiti, višjo ali nižjo inflacijo (hiperinflacija na Poljskem in Madžarskem), problemi v plačilni bilanci s tujino, visoko nezaposlenostjo, visokimi stopnjami rodnosti, agrarnimi reformami, politično nestabilnostjo in neučinkovitimi državnimi upravami, neuravnoteženo ekonomsko strukturo in z velikim pomanjkanjem potrošniških dobrin. Deloma je bila v tem oziru izjema Češkoslovaška, ki je relativno hitro stabilizirala denarni in finančni sistem in dosegla ekonomsko stabilnost.

Težav je bilo torej neizmerno veliko, na drugi strani pa malo možnosti in virov za njihovo premostitev. Večina obravnavanih držav ni dosegla politične stabilnosti, ki je pogoj ekonomskega in socialnega napredka. V tridesetih letih, če že ne prej, jih je večina opustila liberalno-demokratsko ureditev in uvedla različne oblike avtoritarnih režimov.⁵¹² V ekonomskem smislu so bile te dežele na obrobju evropskih gospodarskih modernizacijskih procesov, že navzven so kazale svoj absolutno agrarni značaj⁵¹³ z neuravnoteženo posestno strukturo in agrarno prenaseljenostjo.⁵¹⁴ Zopet z izjemo Češkoslovaške, kjer je bil ta problem manj izrazit. Očitna je bila prevlada majhnih kmetij, ki so mnogokrat zagotavljale zgolj osnovno preživetje kmečkih družin. Agrarne reforme kot prvenstveno politični akt niso prav veliko prispevale k tržni naravnosti kmetijstva. Nimalokrat so bile usmerjene predvsem proti posestnikom tuje narodnosti (nacionalna bonifikacija!), v Jugoslaviji proti posestnikom madžarskega ali nemškega rodu največkrat fevdalnega izvora. Tudi v Romuniji na območjih Transilvanije ni bilo dosti drugače, kjer pa je bila ost usmerjena proti madžarskim posestnikom.⁵¹⁵

V mednarodni menjavi vzhodnoevropskih dežel so z izjemo Češkoslovaške prevladovali kmetijski pridelki, ki tem državam niso zagotavljali zadostnega dotoka tujih sredstev za pospešitev domačega neagrarnega sektorja.⁵¹⁶ Odvisnost od tuje akumulacije, tujega kapitala je bila velika, tako na področju industrijskih investicij kot tudi na področju bančništva. Navezanost na tuje centre kapitala, Dunaj, Berlin, Pariz, London ali Rim, je bila neizogibna. Domači finančni sektor je bil plitek in slabo razvit, vloga tujih bank v vzhodnoevropskih nacionalnih

512 Bolj podrobno glej: Berend, *Decades of Crisis*.

513 Pri deležu agrarnega prebivalstva obravnavanih dežel ob koncu dvajsetih let lahko ločimo dve skupini. Na eni strani države Balkana ali v sodobnem jeziku jugovzhodne Evrope, kjer je bil delež kmečkega prebivalstva zelo visok, okoli tri četrtine (npr. Bolgarija 75 %, Jugoslavija 76 % in Romunija 72 %) in skupino severneje ležečih vzhodnoevropskih držav, kjer je bil delež kmečkega prebivalstva bistveno nižji (Madžarska 51, Poljska 60 in Češkoslovaška 33 %). Aldcroft, *Eastern Europe in an Age of Turbulence*, str. 594.

514 Stopnja gostote agrarnega prebivalstva je bila velika. Na kvadratni kilometer obdelovalne zemlje je na Madžarskem živelo 80,6 prebivalca, v Romuniji 116,3, v Bolgariji 119, v Jugoslaviji 157,4. Thompson, *Agrarian Reform in Eastern Europe*, str. 840.

515 Mendras, *Seljačka društva*, str. 173–188; Thompson, *Agrarian Reform in Eastern Europe*, str. 840–844.

516 V Bolgariji je 96 % izvoza predstavljal primarni sektor, izvoz kmetijskih pridelkov in surovin, na Madžarskem 71 %, na Poljskem 76 %, v Romuniji 99 % in v Jugoslaviji 91 %. Aldcroft, *Eastern Europe in an Age of Turbulence*, str. 594.

ekonomijah pa velika. Spet z izjemo Češkoslovaške, saj so se njene banke uvrščale med upoštevanja vredne izvoznice kapitala. Neravnovesje med kapitalsko ponudbo in povpraševanjem v vzhodnoevropskih deželah je imelo za posledico nesorazmerno visoke obrestne mere na nacionalnih finančnih trgih, kar je povzročalo preveliko prelivanje sredstev od dolžnikov k upnikom in tako še bolj zaviralo že tako počasen gospodarski razvoj.

Če nekoliko poenostavimo, lahko zapišemo, da so bile vzhodnoevropske države v neke vrste začaranem krogu. Same niso imele dovolj kapitala, hkrati so zelo težko prišle do dodatnih sredstev za financiranje ekonomskega razvoja, saj je bil njihov izvozni sektor (predvsem kmetijstvo) praviloma nekonkurenčen na mednarodnih trgih. V prvi polovici dvajsetih let si tudi kmetijstvo ni dovolj opomoglo, da bi lahko stavili nanj. Tako države v regiji niso pridobile zadostnih sredstev, da bi z lastnimi viri financirale uvoz znanja in tehnologije. Preostalo jim je zadolževanje oziroma privabljanje neposrednih tujih investicij, vendar so bile tudi tu omejene. Njihova kreditna sposobnost in atraktivnost za tuje naložbe sta bili nizki. Pripravljenost investorjev prezreti politično in socialno negotove razmere je bila že v dvajsetih letih nizka, v tridesetih letih gospodarske depresije pa je sploh ni bilo več. Vzhodna Evropa tega časa je bila soočena z odtokom zahodnega kapitala.

Države vzhodne Evrope je po prvi svetovni vojni družila nujna potreba po industrializaciji, da bi se izognile pretečim socialnim problemom zaradi populacijskega pritiska. Pritisk prenaseljenega prebivalstva na podeželju je bil velik, pot v izseljenstvo jim je bila zaprta. Vse so se sicer trudile razvijati kmetijstvo v smeri večje tržnosti in komercializacije, da bi z izvozom kmetijskih pridelkov prišle do prepotrebni denarnih sredstev za uvoz potrošnega blaga in opreme za načrtovano industrializacijo. To je bilo skoraj Sizifov delo, saj je kmetijstvo zaradi svojih slabosti (struktura, tehnologija, tradicija, itd.) komajda zmoglo opravljati vlogo vodilnega izvoznega sektorja. V večini teh dežel je bila družbeno relevantna oziroma vplivna antikapitalistična ideologija, ki je bila posledica nezadostne ekonomske in socialne konkurenčnosti te regije znotraj evropskega prostora. Zato ni presenečenje, da se je uveljavljal princip združništva, širokega gospodarsko-ideološkega mehanizma, da bi kmetje in drugi pripadniki drobnogospodarskega sektorja s skupnimi močmi vendarle zmogli pot modernizacije ekonomske in socialne osnove v okvirih kapitalistične ekonomije.

Le delno izboljšanje je prinesla šele druga polovica dvajsetih let, potem ko je bila do srede dvajsetih izvršena ekonomska in deloma tudi politična stabilizacija ob hkratni gospodarski rasti v zahodni Evropi, ki je nekoliko odpirala prostor izvozu na te trge. Nastopilo je obdobje relativne stabilnosti druge polovice dvajsetih let. Kmetijski sektor se je vendarle vsaj deloma stabiliziral in vzhodnoevropske dežele so celo beležile napredek na industrijskem področju, ki je bil posledica nacionalistične ekonomske politike: oteževanje dostopa do lastnega trga

(zaščitna carinska politika), pospeševanje domače industrije (tudi z davčnimi in finančnimi ugodnostmi, tudi tujimi vlaganji v sodelovanju z domačimi gospodarskimi družbami). Večina teh držav je doživela enega prvih vidnejših procesov industrializacije. V tem procesu je bila običajno vodilna panoga tekstilna industrija, saj je zahtevala relativno majhne investicijske zneske in obilje delovne sile. Te pa v vzhodnoevropskih državah prav gotovo ni primanjkovalo. A povečana gospodarska rast je bila samo en kazalec. Za bolj uravnoteženo podobo je potrebno vključiti še rast bruto domačega proizvoda na prebivalca. Tu pa je bila uspešnost znatno nižja. Nekaj zaradi nizkega izhodišča, ki je omogočalo visoko rast, nemalo pa tudi zaradi velikega naravnega prirastka. Primer Romunije celo kaže, da je kljub relativno hitremu razvoju proti koncu dvajsetih bruto domači proizvod na prebivalca ostal celotna dvajseta leta praktično enak.

Če povzamemo, lahko rečemo, da je bila vzhodna Evropa navkljub eviden-tnemu napredku pred veliko gospodarsko krizo v evropskih dimenzijah relativno zaostalo in ekonomsko ranljivo področje. Življenjska raven, kmetijska in industrijska učinkovitost so bile nizke. Politika ekonomskega nacionalizma je sicer žela uspehe, vendar so bila podjetja v mednarodnih primerjavah nizko konkurenčna.⁵¹⁷ Celotno področje je bilo silno občutljivo na zunanje impulze, ker je bilo zelo odvisno od izvoza na zahod, predvsem kmetijskih pridelkov po relativno ugodnih cenah. V nasprotni smeri pa od uvoza kapitala. In dokler je obstajalo tako ravnotežje, je šlo relativno dobro tudi državam v Vzhodni Evropi.

V tridesetih letih so se razmere z veliko gospodarsko krizo v vzhodni Evropi zelo spremenile. Med ekonomskimi zgodovinarji prevladuje prepričanje, da je bila ravno ta regija med krizo tridesetih let neprimerno bolj prizadeta kot zahodnoevropske industrializirane države. Države so se še bolj zaprle vase, vsaka zase so skušale najti izhod iz krize s krepitvijo protekcionizma. Mednarodna trgovina je iz leta v leto usihala, nekdanji trgovinski sporazumi so postali neaktualni, nadomeščali so jih klirinški sporazumi, kapitalski tokovi so se skorajda povsem ustavili. V večji ali manjši meri so države v vzhodni Evropi pestile enake težave: strm upad gospodarske aktivnosti in s tem domačega proizvoda, velika zunanja in notranja zadolženost tako države kot prebivalstva, zlasti kmetov, visoke stopnje brezposelnosti in ne nazadnje tudi povsem nelikviden ali nezadostno likviden bančni sistem, ki je bil potreben temeljite rehabilitacije. Povrh vsega so bile soočene z odtokom kapitala, saj so se tuje banke umikale iz vzhodnoevropskih držav. Okrevanje v drugi polovici tridesetih let je bilo počasno in mučno, trajalo je vse do druge svetovne vojne.⁵¹⁸

517 Berend, *The Failure of Economic Nationalism*, str. 315–322.

518 Aldcroft, *Europe's third world*; Berend, *Decade of Crisis: The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*; Gerwarth (ed.), *Twisted Path*; Lampe, Jackson, *Balkan Economic History*; Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars*; Teichova, *Kleinstatten in der Spannungsfeld der*

In ravno v teh razmerah se je nekoliko presenetljivo sodelovanje v vzhodno-evropskem prostoru okrepilo, resda na eni sami točki. Kmetijske države s tega področja so namreč v letu 1930 oblikovale posebno interesno združenje, t. i. Agrarni blok, ki so se so se mu kasneje priključile vse države med Nemčijo in Sovjetsko zvezo. Osnovni namen je bil s skupnim nastopom pripraviti evropske industrijske države do tega, da odprejo svoje trge za kmetijske pridelke iz Vzhodne Evrope.⁵¹⁹

V tridesetih letih se je v Vzhodni Evropi zgodil tudi pomemben strateški politični in gospodarski premik. V ta prostor je namreč dejavno posegla Nemčija, ki je k sebi pritegnila glavnino zunanjetrogovinske menjave vzhodnoevropskih držav. Nemčija je postala največja ali ena izmed najpomembnejših gospodarskih partneric tega področja.⁵²⁰

V nasprotju s shematičnim pregledom splošne ekonomske situacije vzhodne Evrope v času med obema vojnoma bomo nekoliko več pozornosti namenili bančnemu položaju v obravnavanih državah, kar omogoča lažje razumevanje primerjalnega konteksta v zaključku raziskave. Seveda bomo omenjali le najosnovnejše trendne značilnosti. Če začnemo s Poljsko, potem moramo ugotoviti, da se je morala ta dežela konstituirati kot država na vseh področjih, tako tudi na monetarnem in bančnem. Neurejena država z velikimi potrebami za gospodarsko obnovo je generirala nenehne primanjkljaje v državnem in zasebnem sektorju. Monetarizacija teh primanjkljajev je Poljsko pahnila v inflacijsko obdobje. Kot še marsikje drugje je bila prva polovica dvajsetih let čas inflacijske rasti gospodarstva. Banke so bile visoko likvidne, povpraševanje po posojilih veliko, kar je spodbujalo nastajanje vedno novih bančnih delniških družb. Znatno delež rasti gre tudi na račun »polonizacije«, saj so se podružnice nekdanjih ruskih, nemških in avstro-ogrskih bank praviloma preoblikovale v samostojne delniške družbe in tako postale poljske pravne osebe. Idila inflacijske lagodnosti je trajala do oktobra 1923, ko je inflacija ušla izpod kontrole. Narasla je na 360-odstotno stopnjo na mesec in korenitemu posegu se ni bilo mogoče izogniti. Kot eden pomembnih protiinflacijskih ukrepov se je izkazala uvedba nove valute, zlota, utemeljenega na 30-odstotni zlati podlagi. Zagotavljanje lastnih kapitalskih in gospodarskih interesov ter ohranjanje vpliva na bančni trg je vlada uravnavala prek treh močnih državnih bank: Bank Gospodarstwa Krajowego,

Grossmächten; Turnock, *The Economy of East Central Europe*; *Svetska ekonomska kriza 1929–1934 godine*; Moore, *Economic Demography of Eastern and Southern Europe*; Teichova, *Eastern Europe in Transition*, str. 5–22; Berend and Ranki, *Economic Problems of the Danube Region*, str. 169–185.

519 Vučo, *Agrarni blok podunavskih zemalja*.

520 Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1935*.

Pocztowa Kasa Oszczędności in Państwowy Bank Rolni. Druga polovica dvajsetih let je pomenila prestrukturiranje in konsolidacijo bančne dejavnosti. Prihajalo je do koncentracije, ko so večje banke prevzemale manjše ali pa so te prenehale z delom zaradi različnih vzrokov. Nekdanje inflacijsko bohotenje se je obrnilo v nasprotje. Število bančnih delniških družb se je tako do leta 1929 prepolovilo. Velika gospodarska kriza je Poljsko, tako kot druge agrarne vzhodnoevropske države, globoko prizadela. Država je doživljala hudo gospodarsko depresijo. Pod vtisom bankrota evropskih bank se je v letu 1931 začel umik depozitov, izstopal je umik kratkoročnih sredstev iz tujine v poljskih ali podružnicah tujih bank. V nekaj mesecih so depoziti upadli za polovico in tu se ni ustavilo. Banke so bile prignane na rob propada. Zasebne so bile veliko bolj izpostavljene kot državne, ki so zaradi radodarnjše pomoči centralne banke in državnega ustanoviteljstva vzbujale za kanček več zaupanja javnosti. O upadu moči zasebnega bančništva je govorilo tudi dejstvo, da je ravno v tem času država finančno spodbudila delo obstoječih bank v njeni lasti, hkrati pa ustanovila še dve novi. Bank Polska Kasa Opieki naj bi pritegnila prihranke številčne poljske emigracije, kajti zdomska nakazila so predstavljala pomembno bilančno postavko. Drugi državni bančni ustanovi, ustanovljeni sredi največje krize, so namenili drugačno vlogo, podobno kot drugje v vzhodni Evropi. Bank Akceptacyjny je prevzemala terjatve denarnih zavodov, ki so jih ti imeli med kmečkim prebivalstvom. Po ustaljenem vzorcu tega časa je vlada skušala na en mah rešiti dva problema: vzpostaviti likvidnost zasebnega bančnega sektorja in prezadolženih kmetov s črtanjem dela dolgov in prerazporeditvijo plačil ob znižanih obrestnih merah. Banke so bile deležne tudi drugih oblik državne podpore, da so ponovno vzpostavile likvidnost. Dodatne napore pa so morale vložiti tudi same z odpisom neizterljivih terjatev na račun delniškega kapitala. Največja banka Bank Handlowy je tako kar za polovico zmanjšala kapital. Aktiva zasebnih bank se je do srede tridesetih let zmanjšala kar za dve tretjini. Nasprotno je aktiva pri državnih bankah naraščala, v povprečju so beležili polovično rast. Tudi v tem oziru Poljska ni bila izjema v okolju vzhodne Evrope. Med krizo je zaradi bankrotov ali združevanj močno upadlo tudi število bančnih delniških družb. V drugi polovici tridesetih let je Poljska stopila na pot gospodarskega okrevanja po zaslugi izdatnega državnega intervencionizma. Kakor je rasla vloga države v vsem gospodarstvu, tako je bilo evidentno tudi v bančništvu. Kljub sorazmerno ugodnemu ciklusu in obnovljenemu zaupanju zasebne banke niso več dosegle predkrizne ravni, težišče se je premaknilo na državni bančni sektor.⁵²¹

S koncem prve svetovne vojne in nastankom češkoslovaške države je nastopilo novo obdobje tudi za češko in slovaško bančništvo. Prva posledica je

521 Landau and Morawski, Polish Banking in the Inter-War Period.

bila utesnitev njihovega ekonomskega prostora, prodor na tuje trge so omejevali principi prebujenega ekonomskega nacionalizma v času med obema vojnama. Kljub temu so velike češke banke še vedno igrale pomembno vlogo kanala za dotok kapitala v vzhodno, zlasti pa v jugovzhodno Evropo. So pa na drugi strani češke banke dobile več manevrskega prostora na domačem tržišču, saj so s procesi nostrifikacije izločili konkurenco velikih dunajskih bank. Podružnice dunajskih ali budimpeških bank so se bile v procesih nostrifikacije prisiljene pravno formalno »čehoslovakizirati« z močno udeležbo češkega ali slovaškega kapitala. Razvoj češkega in slovaškega bančništva v obdobju med obema vojnama je bil kompleksen in tudi neuravnotežen v pokrajinskem smislu. Na Češkem je bilo bančništvo visoko razvito, na Slovaškem bistveno manj. Leta 1919 je imelo kar 93 % bančnih ustanov sedež v češkem delu države, prav daleč od tega pa ni bilo niti kapitalsko razmerje. V času med vojnama so češke banke skušale krepiti ali ohranjati raven internacionalizacije. Bile so spremljevalke ali predhodnice češkega industrijskega in trgovskega kapitala na tujih trgih. Dunajska podružnica Živnostenske banke je bila v novi Avstriji tretja ali četrta največja banka. Njihov vpliv se je močno povečal tudi na domačem prizorišču. Vpliv velikih bank na državno gospodarsko politiko je postal očiten. Država je znala prisluhniti njihovih zahtevam. V tem procesu so stale na čelu največje bančne delniške družbe, kot so bile Živnostenska banka, Česká průmyslová banka, Anglo-československá banka, Česká eskomptní banka a úvěrní ústav, Banka pro obchod a průmysl, ... Omeniti velja tudi dve veliki slovaški banki, banki Tatra banka in Slovenska banka. Druga pomembna novost je bila velika rast števila bank. Število bančnih delniških družb se je po prvi svetovni vojni v nekaj letih zelo povečalo, za skoraj 60 %, delniški kapital pa se je podvojil. Dvajseta leta so bila vendarle leta rasti, kljub temu da so se banke morale ubadati s težavami učinkov deflacijske politike z namenom utrjevanja nacionalne valute. V drugi polovici dvajsetih let pa je v pogojih gospodarske konjunktore prišlo do konsolidacije, koncentracije in stabilizacije bančnega sistema. Trdnost je bankam prišla še kako prav v tridesetih letih, v letih velike gospodarske krize. Podobno kot v drugih državah se je bančništvo ubadalo z enakimi težavami kot drugje v bližnji soseščini. Upad bilančnih vsot in likvidnostna kriza sta bila nekaj vsakodnevnega. Problem upada vlog in neizterljivih naložb je zdesetkal rezerve in marsikatero banko pognal v bankrot. Posledica je bila očitna v pospešitvi koncentracije. Prizadete so bile zlasti manjše bančne ustanove izven večjih centrov. Velike banke so imele sorazmerno več rezerv in so lažje prenesle krizo. Primer slovaške Slovenske banke je ilustrativen v tem oziru. V postopkih sanacije je morala odpisati več kot polovico kapitala. Podobno usodo je doživela tudi množica drugih bank, pri čemer so jih kar lepo število tudi likvidirali, saj se je izkazalo, da jih ni mogoče sanirati. Posledica krize

in bančnih težav je bila tudi novelizacija bančnega zakona, s katero so poostrili nadzor bančnega poslovanja in zaostri kriterije merjenja likvidnosti.⁵²²

Najpomembnejše bančne institucije na Madžarskem so bile locirane na območju Budimpešte kot političnega in gospodarskega središča države. Budimpešta je bila ne le nacionalno, temveč tudi regionalno središče kapitala, kjer so velike banke, tudi ob udeležbi tujih bank, omogočale integracijo širših področij na mednarodni trg kapitala. Vloga Budimpešte in njenih bank je bila izjemno velika v času pred prvo svetovno vojno, v času med obema vojnama pa se je spreminjeno geopolitično pozicijo Madžarske (Trianonska mirovna pogodba) tudi ta vloga regionalnega središča zmanjšala. Druga značilnost madžarskega bančnega prostora je bila velika fragmentiranost bančne dejavnosti. Deloma to pojasnjuje slabo razvita združna kreditna mreža in izostanek procesa bančne koncentracije. Izoblikoval se je sistem, ki je združeval množico majhnih in po podeželju razpršenih bančnih ustanov na eni in le nekaj pomembnejših in kapitalsko močnejših bančnih ustanov v državnem središču na drugi strani. O razdrobljenosti priča tudi dejstvo, da je imelo pet največjih bančnih delniških družb zgolj dobro četrtino združenih bilančnih vsot, kar pa je bil napredek glede na leto 1890, ko je enak parameter obsegal zgolj 18 %. Razdrobljenost bančnega sektorja je onemogočala tudi večjo podružnično mrežo, saj zanjo ni bilo prave potrebe. Največja madžarska banka je imela pred prvo svetovno vojno komaj 15 podružnic izven Budimpešte. Kljub temu pa se je vendarle izoblikoval hierarhični sistem. Okoli velikih bank so se kot grozd povezovale manjše podeželske ustanove, ki so si v navezi z budimpeškimi bankami zagotavljale potrebna kapitalska sredstva. Na nek način je tak sistem nadomeščal osrednjim bankam podružnično mrežo. Tudi na Madžarskem se je v tem času izoblikoval model univerzalne banke s širokim razponom dejavnosti od zajemanja prihrankov do aktivne vloge v investiranju v druge gospodarske dejavnosti. Pri tem pa večina avtorjev opozarja, da je bil delež naložb v industrijski sektor sorazmerno skromen v primerjavi z drugimi srednje- in zahodnoevropskimi državami in da je bila madžarska industrijska emancipacija proti koncu 19. stoletja financirana praviloma iz zasebnih sredstev in z uvozom kapitala. V obdobju med vojnama se je okolje za bančno poslovanje zelo spremenilo, nastopila je doba monetarne in splošne gospodarske nestabilnosti. V času inflacijske rasti je število bančnih ustanov še naprej naraščalo in leta 1928 kljub propadu mnogih v pogojih stabilizacije celo presegalo raven iz leta 1913. Fragmentiranost je še naprej ostala značilnost madžarskega bančništva. V tem času so presenetljivo ugotavljali, da so bila podjetja še bolj navezana na lastne vire in prihranke v financiranju lastne dejavnosti. Mnoge bančne ustanove, med njimi

522 Vencovský in dr., *Dějiny bankovníctví v českých zemích*, str. 211–369; Hallon, Sanačný proces v bankovníctve Slovenska; Hlavatý, *Vývoj slovenského bankovníctva*.

nekatero večje banke, so celo umikale svoje naložbe v druge gospodarske sektorje. V obdobju med vojnama so opaznejšo vlogo začele imeti združne kreditne ustanove, predvsem za financiranje izgradnje stanovanj. Za čas med obema vojnama je značilen tudi nastop posebnih bančnih ustanov ob aktivni asistenci države, prek katerih je država izvajala intervencijo v gospodarstvu. Državna intervencija je postala potreba v času velike gospodarske krize v tridesetih letih, ko so se banke ujele v zanko nelikvidnosti in insolventnosti, da je bila sanacija bančnega sistema nujna. Sanacija bančnega sistema je bila delno povezana tudi s problemom prezadolženosti kmečkega prebivalstva.⁵²³

Značilnost jugoslovanskega bančnega sistema v času med obema vojnama je bila heterogenost bančnega sektorja kot posledica zgodovinske, ekonomske, kulturne in politične heterogenosti. Oznaka heterogenosti se nanaša zvrsti bank, velikost, poslovanje, način vodenja. Delovalo je veliko število bančnih ustanov skromnega kapitala in lokalnega obsega poslovanja. V vsaki jugoslovanski pokrajini je bilo le nekaj bank regionalnega pomena, le malo pa je bilo takih, ki bi imele vsedrjavni značaj. Razlogi za razdrobljenost bančnega sektorja so bili različni, poleg čisto ekonomskih tudi politični, etnični ali celo religiozni. Kapitalska skromnost in omejenost poslovanja sta imeli za posledico dejstvo, da so banke v Jugoslaviji praviloma slonele na modelu univerzalnega bančništva. Da bi v pogojih omejenih možnosti ohranjale ali večale dohodek oziroma dobiček, so morale imeti široko paleto dejavnosti. Ukvarjale so se z vsemi bančnimi posli in tudi neposredno investirale v realni sektor. Neravnovesje med kapitalsko ponudbo in povpraševanjem je imelo za posledico nesorazmerno visoke posojilne obrestne mere, vloga tujega kapitala v bančnem sektorju je bila velika. Bančni sistem Kraljevine Jugoslavije so sestavljale državne in zasebne denarne ustanove. V neposredni državni lasti sta bili dve banki, in sicer Državna hipotekarna banka, ki je zbirala dolgoročna sredstva in odobravalna hipotekarna ali komunalna posojila, ter Poštna hranilnica. Nadalje sta poslovali še dve banki s prevladujočim državnim deležem: Privilegirana agrarna banka, namenjena kreditiranju kmetijstva, in Obrtna banka za financiranje gospodarske dejavnosti na urbanih področjih. Število privatnih bank je bilo veliko, okoli 700, pri čemer je bilo približno 14 % vsega kapitala v lasti bank iz tujine. Lokalnih hranilnic je bilo 61. Najštevilčnejše pa so bile kreditne zadruge, 466 mestnih in 4146 kmečkih, ki so zaradi razširjenosti imele veliko vlogo pri zajemanju varčevalnih vlog prebivalstva. Med veliko gospodarsko krizo je bil jugoslovanski bančni sistem na robu agonije. Nelikvidnost in tudi insolventnost bančnega sistema sta terjali naglo in učinkovito intervencijo države, tako da je bila v letih 1932–1934 sprejeta

523 Tomka, *The Development of Hungarian Banking*; Gál, *The Golden Age of Local Banking*.

potrebna zakonodaja za rehabilitacijo zasebnega bančnega sektorja, ki naj bi prinesla rast učinkovitosti in predvsem znižanje stroškov bančnega poslovanja.⁵²⁴

Kot Jugoslavija je tudi Romunija morala po letu 1918 najprej poenotiti pogoje bančnega poslovanja zaradi historično različnih razvojnih silnic v posameznih pokrajinah pred prvo svetovno vojno. Bančne ustanove iz novo pridobljenih pokrajin so pomenile več kot polovico romunskega bančništva med obema vojnama. Dvajseta leta so predstavljala obdobje izjemne rasti bančnega sektorja, predvsem ekstenzivne rasti števila bančnih ustanov in obsega poslovanja. Do velike gospodarske krize se je število bančnih ustanov povečalo za skorajda 2,5-krat, obseg poslovanja pa je narasel za skorajda 6-krat. Zelo se je povečalo število majhnih bank, celo zelo majhnih lokalnih bank. V takem okolju je bila vloga tujih bank izjemno pomembna. Tako velika rast je šla na račun inflacije v pretežnem delu dvajsetih let, ko se je denarna masa v obtoku povečala za nekajkrat, kar je spodbujalo kratkoročno kreditiranje investicij in tudi potrošnje v industriji in trgovini. Nasprotno pa je sredstev za dolgoročne investicije, denimo v kmetijstvu, kronično primanjkovalo. Veliko rast bančnega sektorja so poleg stvarnih potreb kreditiranja investicij in potrošnje pripisovali t. i. »spekulativni mrzlici«, ki jo je gnala želja bančnikov in investorjev po kratkoročnem dobičku. Vsega tega je bilo na mah konec z začetkom tridesetih let. V času velike gospodarske krize je bilo romunsko bančništvo soočeno z drugačnimi trendi. V pretežno agrarni državi, kjer je bilo kmetijstvo temeljna panoga, je padec cen in sledeč upad kupne moči najštevilnejšega sloja prebivalstva imel posledično velike učinke na splošno likvidnost gospodarstva kot celote in bančnega sektorja posebej. Sanacija bančnega sistema je v tridesetih letih postala urgentna naloga države, zlasti zaradi odpisa oziroma konverzije dolgov podeželskega prebivalstva. Na normativni strani so v letih 1934 in 1935 sprejeli zakonodajo o regulaciji, nadzoru in rehabilitaciji bančnega sistema. Poleg vzpostavitve likvidnosti bančnega sistema je bil temeljni namen regulacije odpraviti fragmentacijo bančništva z likvidacijami malih insolventnih bank, prostovoljnimi združitvami ali celo prisilnimi pridružitvami. Rezultati niso izostali, kajti tik pred drugo svetovno vojno je bilo število bank skorajda enako številu bank ob koncu prve svetovne vojne, torej pred veliko ekspanzijo v dvajsetih letih. Obseg poslovanja pa je bil celo nekoliko višji kot na višku ob koncu dvajsetih let. Koncentracija in centralizacija poslovanja sta vidni iz dejstva, da so imele v dvajsetih letih velike banke 40-odstotni delež v združenih bilančnih vsotah, pred drugo svetovno vojno pa že skoraj 73-odstotnega.⁵²⁵

Čas med obema vojnama pomeni prelomnico tudi za bolgarsko bančništvo. Kot druge države v regiji je bilo tudi bolgarsko bančništvo izpostavljeno izraziti

524 Lazarević, Banking Sector Regulation.

525 Bozga, Interwar Bank Life in Romania.

monetarni nestabilnosti v prvi polovici tridesetih let, kar je podobno kot v Jugoslaviji in Romuniji spodbudilo investicijski val v industriji in trgovini, kjer je bilo moč ohraniti realno vrednost kapitala v pogojih inflacije. Stabilizacija je nastopila v drugi polovici dvajsetih let, tako da je država lahko nastopila na mednarodnih trgih kapitala. Tudi bolgarsko bančništvo je v času med obema vojnama zabeležilo zelo veliko rast. Število bančnih enot je bilo leta 1939 za 30-krat večje kot pred prvo svetovno vojno, z nekoliko zaostajajočo rastjo obsega poslovanja. Velika ekspanzija bančnega sektorja priča o njegovi fragmentaciji. K izjemni rasti so največ prispevale kreditne zadrug; njihovo število je doseglo 2.386 enot. Izjemno je naraslo tudi število zasebnih bančnih družb, od 58 v letu 1911 na 137 leta 1929, in se v tridesetih letih ustalilo na 89 bančnih družb. Na drugi strani se združni sektor ni mogel kosati z bančnimi delniškimi družbami pri obsegu poslovanja, zbranih depozitih prebivalstva in podjetij ter na kreditni strani, kjer je primerjalno močno zaostajal. Znotraj tako razvejanega bančništva so izjemno pomembno vlogo igrale izpostave tujih bank, ki so bile ključnega pomena za delovanje kreditnega trga in investicijsko dejavnost. Z uveljavitvijo poslovnega modela univerzalnega bančništva so oblikovale konzorcije industrijskih in trgovskih podjetij. Če so bile tuje banke v dvajsetih letih kanal, po katerem je pritekal v državo tuji kapital, pa so v tridesetih letih predvsem omogočale odtok kapitala iz Bolgarije k matičnim ustanovam. Kakor so prej stimulirale domačo ekonomijo, pa so z odtokom kapitala v tridesetih letih poglobljale gospodarsko krizo v Bolgariji. Zasebni bančni sektor je bil med veliko gospodarsko krizo močno prizadet. Seznam težav je bil obsežen: upad depozitov in obsega kreditiranj, neizterljivost terjatev in posledično velike izgube ter likvidnostne težave. K zmanjšanju števila zasebnih bank so pripomogli bankroti in združevanja posameznih bank v tridesetih letih. Vzporedno s tem je rasla tudi vloga državnih bank, čeprav njihovo število ni naraščalo, temveč se je z združitvijo dveh bank celo zmanjšalo, ter združnega kreditnega sektorja. Centralna banka je v tridesetih letih začela z nadzorom bančnega sistema (obveznost pologa dela depozitov pri centralni banki in delno jamstvo za depozite, predpisovanje strukture bančnih bilanc in s tem poslovanja). Kot Romunija in Jugoslavija je tudi bolgarska vlada v letu 1932 posegla v dolžniškoupniška razmerja. Na eni strani so zmanjšali dolžniško breme prebivalstva (kmetov, obrtnikov, trgovcev, ...) zaradi upada dohodkov (delni odpis dolgov, podaljševanje odplačilnih rokov, omejena obrestna mera) in na drugi strani sanirali zasebne banke. Bančno likvidnost so reševali s socializacijo dela drugače neizterljivih bančnih terjatev do predstavnikov drobnogospodarskega sektorja.⁵²⁶

526 Berov, *Budgetary Policy, Money Supply and Banking*; Kostov, *Western capital and the Bulgarian Banking System*; Kossev, *The Banking Sector and the Great Depression in Bulgaria*.

Po prvi svetovni vojni so tudi za grško bančništvo nastopile znatne spremembe. Pomnožilo se je število bank – delniških družb (42), ki so tudi bolj gosto stkale mrežo podružnic in se tako bolj približale prebivalstvu. Seveda je bilo v nekaj inflacijskih letih po prvi svetovni vojni tudi veliko polomov med novoustanovljenimi bankami. Mnoge niso zmogle prehoda v denarno stabilnost druge polovice dvajsetih let. Na grškem bančnem nebu je prednjačila banka Ethniki Trapeza tis Ellados, ki je v celotnem obdobju med vojnama držala primat tudi na kreditnem trgu, imela je kar 70-odstotni delež. Nasploh je do druge svetovne vojne kapitala primanjkovalo, saj je bilo povpraševanje veliko tudi zaradi priselitve poldrugega milijona Grkov iz Male Azije. Da bi nekoliko omilila razmere, je vlada po tujih, evropskih vzorih spodbudila ustanovitev državne hipotekarne banke (Ethniki Ktimatiki Trapeza tis Ellados, 1927) in kmetijske banke (Agrotiki Trapeza tis Ellados, 1929). V tem obdobju je bila osrednja težava grškega bančništva neugodna časovna struktura virov. Banke so sicer povečale zajem sredstev pri prebivalstvu, vendar je bila le desetina vlog časovno opredeljena v daljših rokih. Pred prvo svetovno vojno je nasprotno bankam uspelo pritegniti tudi prek 50 % depozitov za daljše časovno obdobje. V obdobju med vojnama je končno dozorelo spoznanje, da tudi Grčija potrebuje pravo centralno banko. Banka Ethniki Trapeza tis Ellados je bila sicer emisijska banka in v tem času že tudi praktično edina, a druge centralne bančne operacije so ji bile tuje. Grški bančni sistem je bila komaj kaj nadziran, saj tudi država ni posegala po nadzornih instrumentih. Grška vlada je le deloma nadzirala tudi emisijsko banko samo. Zadeve so se začele spreminjati s prvo svetovno vojno. Po sporu z upravo banke Ethniki Trapeza tis Ellados je vlada sama imenovala vodstvo. Z letom 1928, ko so po nasvetu Lige narodov kot druge dežele v regiji ustanovili centralno banko, Banko Grčije (Trapeza tis Ellados), pa to ni bilo več potrebno. Banki Ethniki Trapeza tis Ellados so ostale le še komercialne funkcije. Z izbruhom velike gospodarske krize, med katero je grška država bankrotirala – ne prvič –, pa je država posegla tudi na bančno področje. Ker so ji bile poti na mednarodni trg kapitala zaprte, se je kot že večkrat v zgodovini ozrla po domačih prihrankih. Spodbuditi je bilo potrebno varčevanje. Večji poudarek so dali poštni hranilnici. Poleg tega so v letu 1931 sprejeli zakone o bankah. Šlo je za prvo regulacijo bančne dejavnosti v Grčiji sploh. Opredelili so definicijo banke, obseg dejavnosti, kapitalsko ustreznost oziroma minimum delniškega kapitala, omejitve v poslovanju in s tem tudi nadzorne mehanizme in organe. V tridesetih letih, v času velike gospodarske krize, so imele grške banke velike težave s pomanjkanjem sredstev in plačilno nesposobnostjo dolžnikov, ne da bi lahko računale na intervencijo centralne banke.⁵²⁷

⁵²⁷ Dritsas, The structure of the Greek commercial banking system, str. 491–493; Dertilis, Costis, Banking, Public Finance, and the Economy, str. 458–471.

V povzetku dogajanja v posameznih državah lahko zapišemo, da je vzhodnoevropsko regijo družila v prvih povojnih letih, tja do srede dvajsetih let, monetarna nestabilnost z višjimi ali nižjimi stopnjami inflacije. Temeljni gibalni gospodarskega razvoja v obdobju med obema vojnama sta bili na eni strani država in na drugi strani tuji kapital, kar smo omenili že zgoraj. Država je nastopala kot substitut za nezadostno razvito podjetniško okolje in nezadostno akumulacijo kapitala. Zato je bila vloga države v bančništvu prek državnih ali paradržavnih bančnih ustanov nepogrešljiva, največkrat za dolgoročno financiranje kmetijstva kot najpomembnejše panoge in za spodbujanje industrializacije. Temeljna značilnost vzhodnoevropskega bančništva je bila tudi velika fragmentiranost.

V dvajsetih letih je bil prevladujoči model komercialnega bančništva v vzhodnoevropskih deželah povzet po modelu nemških univerzalnih bank. To je v praksi pomenilo, da so banke v svojem poslovanju združevale tako komercialnodepozitno kot tudi investicijsko funkcijo. Banke v domači lasti so bile pri investicijski funkciji omejene s prevlado kratkoročnih depozitov, ki so jih težje spreminjale v dolgoročneje kapitalske ali industrijske naložbe. Tudi na tem področju so bile banke v tuji lasti v prednosti zaradi ugodnejše strukture virov. Posledica tovrstnega poslovnega modela so bile t. i. bančne skupine ali bančni konzorciji, v katere so bila vključena odvisna podjetja in delniške družbe z različnih gospodarskih področij.

Kot že rečeno, so bile vzhodnoevropske države močno navezane na dotok tujega kapitala. Ta kapital pa v te države ni pritekal samo preko državnih aranžmajev, to je neposrednih kreditov ali emisij raznovrstnih serij in oblik državnih obveznic, temveč tudi prek omrežja tujih zasebnih bank.⁵²⁸ V vzhodnoevropskih državah so imele tuje banke iz zahodnoevropskih kapitalskih prestolnic pomembne tržne deleže in velike investicije v lokalne ekonomije, pomembna je bila industrija. Njihova vloga je postala povsem očitna v času velike gospodarske krize, v času repatriacije kapitala tujih bank nazaj v njihove centrale, kar je poglobljalo krizo v vzhodnoevropskih deželah.

Banke v tuji lasti so imele prednost pred domačimi, saj so imele zaslombo matičnih bank in tako na voljo ugodnejše vire financiranja. Vsekakor bolj ugodne kot domače zasebne banke, ki so bile pri zajemanju virov praviloma vezane na domače prebivalstvo in podjetniške kroge. Dvajseta leta so bila za bančništvo leta napredka in poslovnih uspehov. Domačim bančnim delniškim družbam so pri zajemanju prihrankov konkurirala tudi omrežja kreditnih zadrug, vendar

528 Kostis (ed.), *Modern Banking in the Balkans and West-European Capital*; Stanciu, Italian multinational Banking in interwar east central Europe, str. 45–66.

niso predstavljale resne grožnje bančnim delniškim družbam. Bančni trg je bil torej konkurenčen in funkcionalno dopolnjujoč. Položaj v Grčiji, kjer je izrazito prednjačila banka Ethniki Trapeza tis Ellados, je bil med vzhodnoevropskimi državami izjemen. Imenovana banka je namreč v celotnem obdobju med obema vojnama držala primat tudi na kreditnem trgu, imela je kar 70-odstotni delež. Pretežni del kvantitativne rasti bančništva je bil zabeležen v prvi polovici dvajsetih let. Kasneje je nastopila doba konsolidacije bančnega sektorja. Mnoge banke namreč niso zmogle prehoda v denarno in ekonomsko stabilnost druge polovice dvajsetih let. Kapitalsko podhranjene in slabo vodene banke so likvidirali z ukinitvijo ali pridružitvijo trdnejšim tekmicam.

Navedene strukturne značilnosti so se kot izrazito neugodne izkazale na začetku tridesetih let, ko je svet zajela velika gospodarska kriza. Tudi bančništvo ni ostalo izvzeto, nasprotno, bilo je v centru kriznega dogajanja. Na eni strani je bilo bančništvo žrtev, na drugi pospeševalec gospodarske krize. Razmere v vzhodni Evropi so se dramatično spremenile. Huda ura je nastopila maja 1931. Ko so se razširile vesti o bankrotu posameznih velikih evropskih bank, nemške Danatbank, nizozemske Amstelbank ali, kar je bilo za vzhodno Evropo zelo pomembno, dunajske Credit-Anstalt, ki so imele svoje izpostave in odvisne banke v vzhodnoevropskih državah, je v regiji nastopila panika. Prebivalstvo je pritisnilo na banke, začel se je umik depozitov, ki se mu je pridružil tudi umik kratkoročnih sredstev iz tujine v domačih bankah ali podružnicah tujih bank. V le nekaj mesecih so depoziti pri vzhodnoevropskih bankah kritično upadli, dramatično se je poslabšala kakovost bančnih aktiv, banke so večinoma postale plačilno nesposobne, kreditna aktivnost se je ustavila. Bilančne vsote bank so nazadovale približno na raven iz sredine dvajsetih let ali še nižje. Nastopila je dolžniška kriza, dolžniki zaradi vsesplošnega zniževanja gospodarske aktivnosti in velikega padca cen niso bili več sposobni sproti poravnati svojih obveznosti do bank. Zasebni bančni sektor je bil paraliziran. V takih razmerah je posegla država, začela se je intenzivna regulacija bančnega sistema. Na eni strani so z novo zakonodajo določali kriterije delovanja bank, kapitalske zahteve, zaostrovali kriterije likvidnosti in predvsem krepili nadzor bančnega poslovanja, kar so bili dolgoročni ukrepi. Na drugi strani so vlade vzhodnoevropskih držav podobno kot drugje za reševanje aktualnih perečih težav bankam prišle nasproti z zakonskim prekvalificiranjem kratkoročnih depozitov v dolgoročne ter z dodeljevanjem finančnih sredstev bankam, da bi jim omogočile odpis izgub in da bi okrepile likvidnost posameznih bank in sektorja kot celote.⁵²⁹

529 Feinstein (ed.), *Banking, Currency and Finance in Europe between the Wars*; Kostis (ed.), *Modern Banking in the Balkans and West-European Capital*; James, Lindgren, Teichova (eds.), *The Role of the Banks*; Cotrell (ed.), *Rebuilding The Financial System; The Economic History of Eastern Europe 1919-1975*, Volume II, str. 3-286; Dritsas, The structure of the Greek commercial banking system

V vzhodnoevropskih državah se je v času velike gospodarske krize močno zaostрила dolžniška kriza, predvsem na podeželju, v kmetijstvu, kjer je bila zaposlena večina prebivalstva. Zaradi prevladujoče agrarne strukture ekonomije v Vzhodni Evropi je dolžniška kriza pod vprašaj postavljala obstoj množice drobnih, a prezadolženih kmetij. V spletu ekonomske depresije tridesetih let so kmečke množice in njihove ekonomske tegobe postajale iz dneva v dan akutnejši politični, gospodarski in socialni problem. Zato je v večini držav regije prišlo do povezave razdolževanja kmetijstva oziroma kmečkega prebivalstva in delne rehabilitacije bančnega sektorja. V prvi fazi so vzhodnoevropske države najprej preprečevale prisilne izterjave, nato pa so zadolženim odpisale del dolgov, znižale obresti in določile dolgoročno odplačevanje. V tretji fazi je običajno prišlo do konverzije dolgov, s katero so poskrbeli za upnike. S prevzemom terjatev se je država obvezala kriti upnikom izgube, ki so jih utrpeli. Njihove terjatve so običajno nadoknadili z obveznicami, ki so bile izplačljive v neki daljši dobi. Okrevanje vzhodnoevropskega bančništva je trajalo vse do druge svetovne vojne. V tem procesu so v drugi polovici tridesetih let pridobile na pomenu državne banke, ki so zasedale čedalje večji del bančnega trga na račun zasebnih bank.⁵³⁰

Po shematični predstavitvi okolja in bančnih razmer časa med obema vojnama v regiji lahko preidemo na primerjavo bančne uspešnosti vzhodnoevropskega bančništva v obdobju med obema vojnama. Časovne točke merjenja poslovne uspešnosti smo postavili v sredo dvajsetih let (1925 ali 1926, odvisno od podatkov), na višek poslovnega cikla v medvojnem obdobju (1929 ali 1930), v leta krize (1932 in 1935) ter na čas pred izbruhom druge svetovne vojne (1937, 1938).⁵³¹ Kot je bilo rečeno že v uvodu, bomo primerjavo izvedli na nekaterih kazalcih merjenja uspešnosti bančnega poslovanja. Pri izboru kazalcev obstaja objektivna ovira, ker se bilančna poročila bank iz različnih držav med seboj razlikujejo, vendar pa so bila bilančna poročila sumirana in vsaj približno urejena po enotnem principu, da je omogočena relevantnost primerjave. Že prvi poskusi so pokazali, da zaradi različnosti državnih računovodskih standardov in pomanjkljivega zbirnega objavljanja bilanc na nacionalni ravni ne bo možna primerjava večje skupine indikatorjev uspešnosti bančnega poslovanja. Kot najbolj nesporne kategorije so na tej stopnji raziskave obveljali naslednji kazalci: donos sredstev banke – return

1840–1980, str. 491–532; Kossev, *Finance and Development in Southeast Europe in the Interwar Period*, str. 135–160.

530 *Bilten Priviligovane agrarne banke*, str. 3–13.

531 *Commercial Banks 1925–1933; Money and Banking 1940/42; Europäische banken – Ihre Bilanzen und Konzerne*.

on assests (ROA)⁵³², donos na kapital – return on equity (ROE)⁵³³ in kazalnik kapitalne moči banke⁵³⁴ in deloma stroškovne učinkovitosti.⁵³⁵ Primerjava bo torej izvedena na omejenem segmentu možnih analitičnih postavk v skladu s trenutno razpoložljivo podatkovno bazo z vsemi njenimi značilnostmi, ki se bo v prihodnosti dopolnjevala, s tem pa se bo povečevala tudi relevantnost bodočih zaključkov.

Po predstavitvi temeljnih vsebinskih in metodoloških vprašanj lahko pristopimo k tolmačenju pridobljenih podatkov. Pristopimo torej k zgodbi, v kateri se nam prek bilanc izrisujejo konture bančnega poslovanja in posredno seveda tudi značilnosti okolja, v katerem so banke poslovale. Za prva povojna leta je bila v vseh vzorčnih državah brez izjeme značilna velika rast števila bank in obsega poslovanja. V Romuniji se je njihovo število tako povečalo za štirikrat samo do leta 1923, delniški kapital, vloge in bilančne vsote pa za deset- ali celo dvajsetkrat. V Bolgariji naj bi bilo pred drugo svetovno vojno celo enaintridesetkrat več bank kot pred prvo svetovno vojno. Tudi na Poljskem so beležili izjemno rast bančnega sektorja. Leta 1918 je bilo 28 bančnih delniških družb, leta 1923 pa kar 111. Število poslovalnic pa je z malo več kot 200 enot poskočilo na kar 655 do leta 1923. Rast je bila velika tudi v Grčiji in Jugoslaviji. Naraščalo ni samo število bančnih družb, temveč še bolj njihova podružnična mreža, kar je v mehanizmu finančnega posredništva vključilo najširše sloje prebivalstva.

V drugi polovici dvajsetih let so skokovito naraščale tudi bilančne vsote vzhodnoevropskega bančništva. Največ so bilančne vsote zrasle na Poljskem in Madžarskem. Indeksi rasti so znašali v prvem primeru celo 290 %, v drugem pa 261 % do leta 1930, to je do viška poslovnega cikla. Izjemna rast obsega poslovanja (bilančnih vsot) v teh dveh deželah je bila posledica zamenjave valute in monetarne stabilizacije. V drugih vzhodnoevropskih državah stopnje rasti niso bile tako visoke, a še zmeraj so beležili vsaj 150-odstotni indeks rasti bilančnih vsot. Izjema v tem oziru je bila Češkoslovaška, kjer je bil indeks rasti zaradi razvitega bančnega sistema občutno nižji, znašal je 120 %. Po višku v letih 1929 ali 1930 je v času velike gospodarske krize sledil padec v obsegu poslovanja. Največji upad bilančnih vsot je zaznati pri Poljski in Madžarski, vendar je bilo v teh primerih poslovanje še vedno krepko nad obsegom poslovanja sredi

532 Čiste obresti, prihodki od bančnih poslov in prihodki od nepremičnin/povprečna bilančna vsota.

533 Popravljeni čisti dobiček v letu/poprečno stanje osnovnega kapitala, rezerv in prenesenega čistega dobička.

534 Lastniški kapital/povprečna bilančna vsota.

535 Stroški/povprečna bilančna vsota.

dvajsetih let. V drugih državah pa se je obseg poslovanja vrnil na vrednosti iz srede dvajsetih let.

Tudi stopnje rasti kreditov so bile velike. Zopet prednjačita Poljska in Madžarska z indeksoma 271 in 268 % v drugi polovici dvajsetih let. V drugih državah je bila rast posojilne dejavnosti zmernejša, a še vedno zelo visoka, indeksi so znašali v povprečju okoli 150 %. Izjema je zopet Češkoslovaška, kjer je kreditna dejavnost v drugi polovici dvajsetih let narasla le za 12 %. Kot po pravilu je bil nato v prvi polovici tridesetih let najbolj občuten padec v državah, kjer so prej beležili najvišjo rast obsega kreditiranja. Izjema je zopet Češkoslovaška, kjer je bil padec najmanjši.

Rast bilančne vsote in kreditov je prehitela naraščanje depozitov. Banke so sicer povečevale zajem sredstev pri prebivalstvu, vendar je bila, če sodimo po grškem primeru, struktura neugodna, saj je šlo za majhne in kratkoročne depozite. Vloge prebivalstva v bankah so začele hitreje naraščati po stabilizaciji nacionalnih valut, zlasti na Poljskem in Madžarskem, kjer so beležili indekse rasti v vrednosti 327 % in 250 %, po odpravi hiperinflacije. Drugje so bile stopnje nižje, a še vedno visoke s povprečnim indeksom več kot 150 %. Izjema je bila Češkoslovaška, kjer so beležili zmerne stopnje rasti. V času krize se je trend obrnil in so se depoziti zniževali hitreje kot krediti. Obseg kreditov v bilancah je bil formalno visok, vendar je bila to posledica neke vrste mirovanja, saj večine kreditov ni bilo mogoče izterjati zaradi plačilne nesposobnosti dolžnikov.⁵³⁶

Razkorak med stopnjami rasti kreditne dejavnosti in obsega vlog so banke pokrivalo z zadolževanjem pri drugih bankah, največkrat pri tujih, ki so v analiziranih državah z izjemo Češkoslovaške igrale ključno vlogo v financiranju gospodarstva. Ta velika odvisnost vzhodnoevropskih držav od tujih bančnih virov ni mogla ostati brez posledic. Bančni sistem in z njim tudi druge gospodarske panoge iz vzhodne Evrope so postajale manj odporne na spremembe v mednarodnem ekonomskem okolju.

Trendi, ki smo jih predstavljali, se zelo ilustrativno odlikavajo na področju donosnosti in stroškovne učinkovitosti. Če v ospredje postavimo lastnike bank, potem lahko glede donosnosti na kapital postavimo naslednja razmerja. Stopnje donosnosti kapitala so bile najvišje v dvajsetih letih. Povprečna stopnja donosnosti v vsem primerjalnem obdobju je znašala 6,8 %. Najvišja je bila v drugi polovici dvajsetih let, ko je povprečno znašala 10 %. V času krize je kapitalaska donosnost zelo upadla in se v povprečju stabilizirala na povprečno 3 %. Rast je zopet nastopila v drugi polovici tridesetih let, ko je povprečni kazalec donosnosti kapitala znašal okoli 5 %. To se pravi v času, ko je bila opravljena rehabilitacija bančništva in je prišlo do delnega, a še vedno negotovega izboljšanja splošnih

⁵³⁶ Prav tam.

gospodarskih razmer. V državah, kjer so bile stopnje donosnosti pred krizo zmerne, so bili tudi padci med krizo manj občutni. Posebno kritično je bilo leto 1932. O prvem primeru pričata Romunija in Grčija, o drugem Jugoslavija in Češkoslovaška.⁵³⁷

Pri donosnosti sredstev (ROA) je opazna nižka učinkovitost vzhodnoevropskih bank. Povprečna donosnost sredstev v celotnem obdobju je znašala 0,8 %. Kot na drugih področjih lahko tudi tukaj opazimo dve podobi. V drugi polovici dvajsetih let je donosnost sredstev v povprečju dosegala najvišjo raven, 1,8 %. Med krizo je v povprečju padla na 0,4 % in se potem pred drugo svetovno vojno zlagoma dvignila na 0,7 %. Pri tem kazalniku se nam oblikujejo tri skupine. Romunija, Bolgarija in Grčija so na nadpovprečni ravni, Madžarska blizu povprečja, preostale tri države pa na podpovprečni ravni.⁵³⁸ Pri stroškovni učinkovitosti se pokaže drugačen vrstni red kot dosedaj. Povprečna stopnja stroškovne učinkovitosti je v celotnem obdobju znašala 3,1 %. Manj uspešne pri obvladovanju stroškov so bile banke v Grčiji in na Poljskem, romunske in bolgarske banke so bile na povprečni ravni, banke v Jugoslaviji, na Češkoslovaškem in na Madžarskem pa so bile uspešnejše s stališča stroškovne učinkovitosti.⁵³⁹ Stopnje kapitalske moči, merjene z razmerjem med lastniškim kapitalom in povprečno bilančno vsoto, pri vzhodnoevropskih bankah so bile v času med obema vojnama visoke. V povprečju so dosegale 14 %. Tukaj se nam pokažejo nekoliko drugačna razmerja, saj kapitalska moč bank ob velikem upadu depozitov v letih 1931 in 1932 celo naraste. Najbolj izstopajoča primera sta bančna sistema v Romuniji in Bolgariji. Tema državam se z nadpovprečno visokim deležem kapitala pridružujejo še madžarske banke. Poljsko bančništvo je bilo glede angažiranega lastniškega kapitala vse obdobje na povprečni ravni. Jugoslovansko in češko bančništvo sta imela podpovprečno raven kapitalske moči, medtem ko so grške banke operirale z daleč najmanj kapitala v celotni regiji. Stopnje kapitalske moči so v vseh analiziranih državah upadle v drugi polovici tridesetih let. Upad je bil neposredna posledica odpisov slabih terjatev na račun lastniškega kapitala v postopkih rehabilitacije posameznih bank.⁵⁴⁰

Poskus analize uspešnosti bančnega poslovanja v vzhodnoevropskih državah v času med obema vojnama odpira veliko raziskovalnih vprašanj, v tem trenutku pa nudi zaradi nepopolne podatkovne baze še omejeno število odgovorov.

537 *Commercial Banks 1925–1933; Money and Banking 1940/42; Europäische Banken – Ihre Bilanzen und Konzerne.*

538 Prav tam.

539 Prav tam.

540 Prav tam.

Predstavljena skromna analiza priča o različnih stopnjah ekonomskega razvoja v posameznih deželah, kar se je izražalo tudi v razvoju in uspešnosti bančništva. Kot v vseh primerjalnih analizah je skupne poteze oziroma značilnosti potrebno vzpostaviti z nekaj abstrakcije in posploševanja. V tem oziru je možno govoriti o dveh skupinah držav. Vredno je namreč opozoriti na specifičen položaj češkega in madžarskega bančništva. Tako Praga kot Budimpešta sta imeli že v času pred prvo svetovno vojno položaj regionalnega finančnega središča. Banke iz obeh centrov so bile pomembne vlagateljice, zlasti na ozemlju nekdanje Habsburške monarhije in v jugovzhodni Evropi. Med obema vojnoma je le Praga ohranila položaj regionalnega finančnega središča, pomen Budimpešte je upadal zaradi monetarne in gospodarske nestabilnosti. Analizirane kategorije pričajo o velikih razlikah med posameznimi državami in o izjemnem položaju češkoslovaške države in njenega bančništva kot ekonomsko in socialno najbolj razvitih kategorijah v regiji. V drugih državah je več kot očitno, da je nekonkurenčno okolje z velikim povpraševanjem in močno fragmentirano ponudbo posojil omogočalo sicer visoko donosnost kapitala, kar je bilo značilno zlasti za države jugovzhodne Evrope, a na drugi strani zaviralo hitrejši gospodarski razvoj. Nesorazmerno prelivanje finančnih sredstev od dolžnikov k upnikom je imelo očitne posledice za družbeni in ekonomski razvoj v vzhodnoevropski regiji.

Gergana Doncheva

**PODOBE
KOMUNISTIČNE
OBLASTI V
BOLGARSKI IN
(POST-)
JUGOSLOVANSKI
KINEMATOGRAFIJI**

Pričujoči članek je prvi poskus sistematizacije in analize bogate bere faktografije, prvih opažanj in tez v okviru raziskovalnega projekta *Spomini na komunistično obdobje, upodobljeni v moderni bolgarski in postjugoslovanski kinematografiji (1990–2011)*, katerega cilj je na podlagi primerjave razkriti diskurzivne modele upodobitev bližnje preteklosti – t. i. komunističnega obdobja – v filmih, ustvarjenih po letu 1989 v Bolgariji in nekdanjih republikah SFRJ. Razlog za takšno zanimanje v prvi vrsti izhaja iz neustavljivo naraščajočega seznama naslovov igrane in dokumentarne filmske

produkcije, ki je našla navdih v temah in zgodbah, povezanih s časom socializma. Omenjeni filmi so v večjem ali manjšem obsegu nastajali od leta 1990 do 2011 in so tesno povezani s specifičnimi nacionalnimi razmerami, vendar nas že njihova vztrajna prisotnost v javnem prostoru napeljuje k razmisleku o tem, zakaj se postkomunistične družbe vedno znova vračajo k preteklosti z zaničujočim podtonom in na kakšen način se to odraža v vizualni umetnosti.

Svojo pobudo dojemam kot del aktualne akademske dejavnosti tistih strokovnjakov oziroma predstavnikov različnih humanističnih strok, ki delajo na pospešitvi »procesa normalizacije« – kot se je posrečeno izrazila Natalija Hristova – v odnosu do interpretacij bližnje preteklosti, najpogosteje osmišljene v raziskovalnih besedilih ali apologetskih terminih ali pa s pomočjo prevladujoče ideološke oblike »žrtev – rabelj«. Časovna distanca do obravnavane zgodovinske dobe je že dovolj velika, da lahko zgradimo bolj raznobarvno, niansirano in harmonično sliko preteklosti, ki bi nadomestila skrajne in čustveno obarvane ocene. Slednje so namreč plod neposredne človeške izkušnje, a nenazadnje je naša naloga razumeti in ne soditi – takšen pristop občutno razširi naš horizont spoznanja, ki je sicer (v primeru, da si za obvezno izhodišče zadamo določena vrednostna stališča) omejen zgolj na dve smeri, levo in desno.

PREDHODNI ZAPISKI

Spoznanja, ki so rezultat primerjalnih raziskav, v večini primerov spodkopavajo ustaljene predstave ne zgolj širše javnosti, temveč tudi predstave strokovnjakov iz akademske srenje. V tem pogledu želim že v izhodišču poudariti, da se je jugoslovanski režim, dojet kot »mehak« in liberalen, včasih – presenetljivo – posluževal veliko bolj krutih prijemov proti »neposlušnim« umetnikom v primerjavi z bolgarskim socializmom, ki velja za najbolj prosovjetski in ideološko ortodoksen »trd« režim.⁵⁴¹

V luči obravnave problema načinov konceptualizacije reprezentativnih figur socialistične oblasti bom poskusila dokazati, da obstaja določeno zapo-

⁵⁴¹ Manj znano dejstvo je, da so bile oblike kazni, ki so doletele »grešne« filmske režiserje, bolj surove ravno v Jugoslaviji: zaradi svojih filmskih izdelkov so določeni avtorji pristali tudi za zapahi, na primer Lazar Stojanović zaradi svojega dela *Plastični Jezus*, vršili pa so se tudi sodni procesi, denimo v primeru dokumentarnega filma Želimirja Žilnika *Zgodnja dela* iz leta 1968, kar se v Bolgariji ni dogajalo. Splošno sprejeta praksa je bila, da so se konkretni nesprejemljivi izseki »začasno zamrznili«, filmski ustvarjalci pa so bili odpuščeni s svojih delovnih mest ali izključeni iz ustvarjalne sredine, najpogosteje pa se je oblast posluževala zloglasne metode »korenčka in palice«. To je še posebej značilno za bolgarski kulturni kontekst, vendar je bilo prisotno tudi v Jugoslaviji. Razvpiti režiser Aleksander Petrović je bil na primer za časa svoje kariere deležen mnogih prestižnih nacionalnih nagrad, užival posebno pozornost pri predsedniku SFRJ, hkrati pa so mu v danem trenutku odvzeli mednarodni potni list, češ da »ogroža nacionalno varnost«.

redje v upodablajočih in narativnih metodah pred spremembami in po njih. To zaporedje verjetno na prvi pogled deluje nelogično in paradoksalno. A preden se lotim konkretne analize, zakaj in na kakšen način deluje oblast s pomočjo nabora emblematičnih likov in simbolov, je potrebno orisati splošni kontekst postsocialističnega Balkana in osvetliti nekatere specifične, značilne za postjugoslovanske države.

Problem komunistične dediščine v filmu ima dve plati. Z ene plati se poraja vprašanje o filmski produkciji iz obdobja socializma (1944–1990), ki ni enolična in diskurzivno homogena. V njeni zbirki lahko najdemo tako filme, narejene po zgledu doktrine socialističnega realizma, kot tudi stvaritve »moralnega nemira«, antikonformizma in kritik pomanjkljivosti sistema z marksistične perspektive.⁵⁴²

Druga dimenzija te dediščine je zavestna vizualna konstrukcija neke nove recepcije preteklega zgodovinskega obdobja in njegove ideološke interpretacije v precej različnih socialnih sredinah, ki je radikalno zanikala vse predhodne vrednote in tabuje. To je povezano z izrinjanjem spominov, ki so kot posledica neprijetnih dogodkov ali dejstev v nekdanji stvarnosti v javnosti pustili travmatičen pečat. Ti dve plati komunistične dediščine sta medsebojno povezani, zato je brez ustreznega poznavanja umetniških praks pred letom 1989, njihove večplastnosti, oblik nasprotovanja in upora, pa tudi avtocenzure in konformizma, izjemno težko razumeti in interpretirati stvaritve, ki pripovedujejo o dobi socializma po padcu vzhodnega bloka. Naslovi filmov, ki preučujejo bližnjo preteklost, so – še posebej v devetdesetih letih – izražali izrazito negativno oceno, ki jo je promovirala javna sfera, in si prizadevali ustvariti svojevrstno demokratično mejo med »prej« in »zdaj«. Pa vendar se je kot posledica odločilnih političnih in ekonomskih sprememb, ki so nastopile v postsocialističnih družbah, porodilo vprašanje o tem, kako naj se ta dediščina integrira v kulturno tradicijo in spomin ter v kakšne konceptualne parametre jo postaviti. V primeru Jugoslavije je ta situacija toliko bolj kompleksna zaradi specifičnih zgodovinskih okoliščin: SFRJ je razpadla na pet samostojnih republik in v obdobju več kot dveh desetletij se še zmeraj ni zaključila debata o tem, kako interpretirati jugoslovansko dediščino na področju kinematografije. Edini možni pristop je, da se to dediščino razdeli na posamezne segmente, dosežke skupne kinematografije »razkosa« in vpiše v povsem nacionalne okvire, kar bi dejansko pomenilo izkrivljanje zgodovinske slike. Nebojša Jovanović v svojem besedilu *Bodoča predhodnost jugoslovanske kinematografije ali zakaj je vredno biti bitko za nasledstvo Kusturice?* razpravlja o tem problemu tako, da nas izzove s svojo tezo, da krivdo za simbolni izbris jugoslovanskega filma in njegovo »drugo smrt« nosijo znani kritiki in filmski

⁵⁴² Станимирова, *Кинопроцесът „замразен временно“*; Братоева-Даракчиева, *Българско игрално кино*.

raziskovalci, ki ga večinoma – predvsem Ranko Munitić, Senadin Musabegović, Nebojša Pajkić, Bogdan Timanić, Ivo Škrabalo, Petar Volk, Dejan Ognjanović in Ivan Velisavljević – ne želijo obravnavati kot enoten pojav, ki se je razvil v določenem zgodovinskem obdobju.⁵⁴³ Pri tem ne gre za razlike, povezane z generacijsko pripadnostjo, saj lahko med zgoraj naštetimi filmskimi kritiki najdemo tako uveljavljene strokovnjake, ki so svojo kariero pričeli v šestdesetih in sedemdesetih letih minulega stoletja, kot tudi razmeroma mlade, še danes aktivne kritike. Medtem ko gre od mnogih hrvaških in bosanskih raziskovalcev glede na izčrpavajočo izgradnjo nove uradne državne identitete takšno interpretacijo pričakovati, je srbski primer bolj zanimiv, saj za Srbe velja, da so kot neposredni nasledniki jugoslovanske države edini, ki se nikakor ne morejo povsem oddaljiti od njene dediščine na vseh možnih področjih. V tem smislu je zanimiva evolucija znanega filmskega kritika Petra Volka, ki v svoji knjigi *Vračanje v prihodnost: diskusija o nas po koncu skupne zgodovine* (1994) jasno pokaže, da dosežki in uspehi v obdobju skorajda petdesetih let obstoja državne kinematografije v FLRJ/SFRJ pripadajo vsem narodom, ki so bili nekoč del Jugoslavije, četudi njihovi doprinosi niso enakovredni. Največji del ustvarjalnega opusa gre namreč pripisati srbskim, hrvaškim, slovenskim, nekaj tudi bosanskim in črnogorskim avtorjem, v manjši meri pa makedonskim in albanskim filmskim ustvarjalcem. Sedem let kasneje je povsem spremenil tezo in v svojem naslednjem prispevku *Dvajseto stoletje srbskega filma* (2001) že tematizira film v nacionalnem okviru, ne glede na svoja prejšnja dognanja, kar je dejansko svojevrstna sprememba. V tem prispevku se bom držala prepričanja, da so jugoslovanski filmi skupna dediščina, ki jo je potrebno analizirati kot takšno glede na objektivne zgodovinske realnosti: ustvarjeno infrastrukturo, skupno zakonodajo, oblike financiranja in valuto, mešane ustvarjalne ekipe, skupni trg in nenazadnje občutek samih ustvarjalcev, da delajo za prestižno »jugoslovansko« znamko, a jim to hkrati ne preprečuje, da se ne bi počutili kot Srbi, Hrvati itn.

NAČINI UPODOBITVE KOMUNISTIČNE PRETEKLOSTI PRED LETOM 1989

Da bi natančno osmislili pojav del s skrajno negativnim nabojem po spremembah (to je posebej značilno za bolgarske filme), je potrebno osvežiti načine upodabljanja bližnje preteklosti v času socializma in izpostaviti vlogo filmske industrije po letu 1948 v sosednjih dveh državah, ki jo je dirigiral propagandni stroj nove oblasti. V skladu z znamenitim Leninovim stavkom »Dokler je narod

⁵⁴³ Jovanović, *Futur Antérieur of Yugoslav cinema*, str. 150.

nepismen, sta najpomembnejši umetnosti film in cirkus,«⁵⁴⁴ se je polagal izjemen trud v izgradnjo modernih temeljev filmske proizvodnje. Pripravljali so se kadri, ki so se izobraževali večinoma v ZSSR, posvajala se je estetska platforma socrealizma, ki se je razvila in uporabljala že v Sovjetski zvezi, utrjevali so se žanri, ki naj bi gradili fiziognomijo balkanskih socialističnih kinematografij: partizanski filmi, stvaritve, posvečene brigadirskemu gibanju, kolektivizaciji in novemu sovjetskemu človeku. Od naštetih »žanrov« količinsko najbolj izstopa zgodovinsko-revolucijski/partizanski film.⁵⁴⁵

Ni naključje, da partizanski filmi, ironično tipologizirani kot »rdeči vesterni« (Nevena Daković)⁵⁴⁶ in »easterni« ali »rdeči val« po analogiji s »črnim valom« (Ivo Škrabalo),⁵⁴⁷ zajemajo osrednje mesto v novo zgrajeni nacionalni mitologiji po koncu 2. svetovne vojne. Idealiziranje in povečevanje upora kot uradne, dominantne pripovedi je konstantna značilnost tako bolgarske kot jugoslovanske kinematografije že od prvih filmov, posnetih v poznih štiridesetih pa vse do osemdesetih let 20. stoletja, kar pa seveda ne pomeni, da v njih ne najdemo drugih specifik. Ena od najpomembnejših so različne zgodovinske okoliščine, na podlagi katerih se je gradil temeljni mit o začetku socialističnega obdobja. V Bolgariji partizanski filmi niso bili sprejeti kot resnične zgodbe in niso dosegali širših množic. Izjemi sta bili *Na vsakem kilometru* (blg. На всеки километър, 1969) in *Črni angeli* (blg. Черните ангели, 1970), česar pa ne gre pripisati njenemu ideološkemu sporočilu, temveč premeteni komunikativni strategiji, ki so jo konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let uveljavili režiserji, tako da so zamenjali patetične stereotipne klišeje upodabljanja, značilne za petdeseta in šestdeseta leta, s stilom pustolovskega filma in akcije (če uporabimo sodobne pogovorne pojme). Ti dve izjemi razkrivata, da so se mladi gledalci vse bolj navduševali nad revolucionarno preteklostjo.⁵⁴⁸ Z drugimi besedami, problem izvira iz zelo značilnega dejavnika v zvezi z različnim sprejemanjem partizanskega žanra v dveh socialističnih državah. Gre za kontrast v intenzivnosti uporniških gibanj v Jugoslaviji in Bolgariji, ki je posledica njunih nasprotnih pozicij med 2. svetovno vojno: Jugoslavija je bila okupirana, medtem ko je bila Bolgarija zaveznica Nemčije. V tem smislu je zanimivo, da je Georgi Dimitrov v svojem dnevniku zabeležil, da ga je Tito besno kritiziral zaradi nesposobnosti BKP organizirati

544 Ленин, *Полное собрание сочинений*, Т. 44, str. 579.

545 V svoji raziskavi Ingeborg Bratoeva-Darakčieva klasificira filmske stvaritve kot del kategorije poluradnega ali antikonformističnega filma. V okviru t. i. poluradnega filma se razvija zgodovinsko-revolucijski film, torej dela, posvečena antifašističnemu gibanju (Bratoeva-Darakčieva, *Българско игрално кино*, str. 43–46, 89–111).

546 Даковић. Клишеи ратног филма или ратни филм као клише, str. 25.

547 Škrabalo, *Hrvatska filmska povijest ukratko*, str. 81–115.

548 Янакиев, *Българско кино*, str. 587.

močno partizansko gibanje.⁵⁴⁹ Za primerjavo – jugoslovanski komunisti so lahko ponosni na to, da so kot osvoboditelji v veliki meri doprinesli k zmagi nad fašistično Nemčijo, medtem ko so njihovi bolgarski somišljeniki pridobili oblast zahvaljujoč Rdeči armadi in novi geopolitični prerazporeditvi Evrope, pri čemer je Bolgarija padla pod vpliv sovjetske sfere.

Jugoslovanske poluradne filmske stvaritve, po večini t. i. »vojni spektakli«, ne samo mitologizirajo upor, temveč tudi aktivno sodelujejo v razvijanju kulta osebnosti Tita kot glavnega heroja v preteklih dogodkih. Ime političnega voditelja je bilo prvič omenjeno v prvem državno podprtem igranem celovečernem filmu *Slavica* (1947), proces izgradnje kulta osebnosti pa je dosegel vrh v hiperprodukciji *Sutjeska* (1973), v kateri je maršalovo vlogo prevzel britanski zvezdnik Richard Burton. Od prve jasne omembe do konkretnih prikazov na velikem platnu je bil Tito vseskozi prisoten v filmih s pomočjo raznovrstnih narativnih in upodobitvenih postopkov, kot je na primer beležka z njegovim podpisom »Prozor mora pasti to noč« (*Bitka na Neretvi*, 1969), ki je povsem jasno vidna v kadru in ojača dramatični učinek ter občutek avtentičnosti in sodobnosti epizod iz zgodovine uporniškega gibanja. Med drugimi postopki sta tudi montaža dokumentarnih in kvazidokumentarnih kadrov v celoto umetniške naracije (*Desant na Drvar*, 1963; *Užiška republika*, 1974) ali njegova prisotnost v pogovorih (in komentarjih) svojih podpornikov in nasprotnikov, razmeroma redko pa v naraciji nastopa sam (*Igmanski marš*, 1983, kjer njegovo vlogo odigra Lazar Ristovski, in *Sutjeska*).⁵⁵⁰ Pri oblikovanju njegove podobe so se režiserji trudili izogibati se odbijajoče poveljevalne interpretacije njegove osebnosti, da bi prikazali bežne trenutke šibkosti, razkrili njegova notranja protislovja in dokazali, da je kljub vsemu človeško bitje in ranljiv v času bitke.⁵⁵¹

Podoba Josipa Broza na platnu pred razpadom skupne države je zaživela leta 1946, ko je ruski igralec Ivan Bersenjev stopil v maršalovo kožo v filmu *V gorah Jugoslavije (U planinama Jugoslavije)*. Kasneje je bil eden njegovih najbolj znanih interpretov Marko Todorović, ki je poleg filma *Užiška republika* (1974) sodeloval tudi v treh televizijskih nadaljevankah (*Dnevi AVNOJ-a, Odhod vojaka, vrnitev Maršala in 48. – zarota in izdajstvo*) v vlogi doživljenjskega predsednika SFRJ. Miša Janketić je prav tako dodal svojo interpretacijo podobe v nadaljevanki *Iz oči v oči v Neaplju (Licem u lice u Napulju)*, 1983). Televizijske produkcije so nedvomno podpirale in vračale mit Tita v zavest Jugoslovanov in si lastile zasluge za njegovo izjemno priljubljenost s pozitivnim predznakom. Poleg jasne apologetske linije, ki je seveda prevladujoča, se je vzpostavljala tudi dekonstrukcijska, katere kritični

549 Знеполски, *Българският комунизъм*, str. 54.

550 Za več podrobnosti glej: Звијер, *Идеологија филмске слике*.

551 Звијер, *Идеологија филмске слике*.

glasovi so bili običajno hitro utišani z upravnimi ukrepi. Stvaritev *Cesarjeva nova oblačila* Anteja Babaje iz leta 1961, ki vsebuje precej nedvoumne aluzije na Titovo osebnost in njegovo vodenje, je budno oko cenzure na primer spretno prikriilo, tako da je film ugledal luč sveta šele nekaj desetletij kasneje.

V primeru Bolgarije so bila mnjenja o zasnovi figure voditelja razdeljena med dve emblematični figuri: Georgija Dimitrova in Todorja Živkova. Doslej nisem naletela na dela, ki bi predstavljala osebnost Valka Červenkova, saj ga omenjajo zelo redko, predvsem v dokumentarnih prispevkih, kjer je potrebno osvetliti politično ozadje dobe.⁵⁵² Domača kinematografija je ohranjala podobo Georgija Dimitrova predvsem v dveh delih: *Nakovalo ali kladivo* (blg. *Наковалня или чук*, 1973, režiser Hristo Hristov) in *Dodatek k Zakonu o zaščiti države* (blg. *Допълнение към Закона за защита на държавата*, 1976, režiser Ljudmil Staikov).⁵⁵³ V teh dveh filmih je predstavljen v duhu predpostavljene kanonizacije: junak je popoln, nedosegljiv ideal pravega komunista. Dimitrova je odigral razvpiti igralec Stefan Gecov.⁵⁵⁴ V primerjavi z njim so poskusi idealizacije in glorifikacije skorajda štiri desetletja vladajočega Todorja Živkova bolj »sramežljivi«, če uporabimo izraz Cvetana S. Todorova,⁵⁵⁵ vendar velja primerjati načine povečevanja v bolgarskih in jugoslovanskih filmih. Izjemno zanimivo je namreč opazovati, na kakšen način se krajevni kulturni kontekst zgleduje po sovjetskemu vzoru, ki slavi Stalina, v odvisnosti od značilnosti določenega političnega voditelja in dobe, v kateri se rodi mit.

Nekdanji prvi vodja je upodobljen v petih igranih filmih in v dveh dokumentarnih, saj je tako v *Vojakih svobode* (1977, ZSSR-Bolgarija, režiser Jurij Ozerev) kot v dokumentarnem filmu *Človek ljudstva* (blg. *Човекът от народа*), ki ga je leta 1981 v čast njegovega 70. jubileja posnel Hristo Kovačev, odkrito predstavljen in imenovan s svojim pravim imenom. V vseh ostalih filmih gledalci sklepajo o povezavi med glavnimi junaki in Todorjem Živkovim bodisi prek njegovega partizanskega imena Janko bodisi s pomočjo drugih podrobnosti, ki namigujejo na to, kdo se skriva za likom na platnu.⁵⁵⁶ V kronološkem zaporedju predstavlja *Poslednji boj* (blg. *Бой последен*, 1977), ki ga je režiral Zako Heskija, začetek prizadevanj, da bi se s pomočjo sedme umetnosti oblikoval filmski mit

552 Takšen primer je prekrasen film *Kratka zgodovina socrealizma* (blg. *Кратка история на соцреализма*, 2012) Ivana Georgieva-Geca.

553 Georgi Dimitrov sodeluje tudi v bolgarsko-sovjetski koprodukciji *Vojaki svobode* (blg. *Воинци на свободата*, 1977), ki jo je režiral Jurij Ozerev.

554 Podoba Georgija Dimitrova se prvič pojavi v filmu *Predavanje o zgodovini* (blg. *Урокът на историята*, 1957), vendar si raziskovalci niso edini glede njegove pripadnosti bolgarski kinematografiji, saj gre za del sovjetske produkcije, v kateri sodeluje več bolgarskih igralcev (Братоева-Даракчиева, *Българско игрално кино*, str. 55–56).

555 Glej: Todorov, Kult Todorja Živkova v filmu, v: Todorov, *Vzpenjajoče se sence* (blg. *Тодоров, Култът към Тодор Живков в киното, в: Тодоров, Движещи се сенки*).

556 Prav tam.

o voditeljevi veličastni mladosti, polni nešteti dosežkov. Temu sledi bolgarsko-sovjetska koprodukcija *Vojaki svobode* (1977), po premoru pa še *Udar* (blg. *Ударът*, 1981, režiser Borislav Šaraliev), zgoraj omenjeni *Človek ljudstva* (1981) in *Ešaloni smrti* (*Ешелоните на смъртта*, 1986, režiser Borislav Punčev). Zadnji v tem nizu je film *Zmagali so* (*Те надделяха*, 1986, režiser Kiran Kolarov), ki poustvarja zgodbo slavnega odreda »Čavdar«, v katerem je, sodeč po njegovi biografiji, sodeloval Živkov. Pomenljiva se zdi odsotnost kakršnega koli poskusa, da bi lik stopil z junaškega piedestala in pridobil človeške lastnosti. Nikakršnih pomanjkljivosti nima, njegov edini cilj je javna borba za pravičnost, v imenu katere je povsem normalno žrtvovati kanček osebne sreče. Ne glede na to, ali je govora o reševanju bolgarskih Judov v nemirnih letih 2. svetovne vojne ali o dramatičnem preživetju nekaterih članov odreda »Čavdar«, skrajna idealizacija zanika kakršno koli umetniško prepričljivost filmskih reinkarnacij Todorja Živkova. Pridušene parodične note pri nekaterih upodobitvah nekdanjega voditelja še dodatno spodkopavajo prizadevanja, da bi ga mitologizirali.

Razlika v pristopih nedvomno izhaja ne le iz nasprotnih individualnih življenjskih zgodb, temveč tudi iz lastnosti dveh prvih vodij: Tito je med sodobniki veljal za karizmatičnega, govoril je angleško, nemško in rusko, znan je bil po svoji naklonjenosti svetovljanstvu; časopisi in revije iz tistega časa so polni reportaž z njegovih srečanj z ugledneži iz sveta filma in na splošno s kulturniki. Todor Živkov je bil njegovo popolno nasprotje: imel je skromno izobrazbo, bil je bolj intuitiven psiholog, a ne posebej karizmatičen vodja, brezpogojno zvest politiki ZSSR, državnik, ki se je do predstavnikov inteligence obnašal na poseben »domač in družinski« način – in res se s filmskega vidika ne pokaže kot najbolj primeren prototip. Glede na povedano ni veliko presenečenje, da so bili filmi o Titu izjemno dobro sprejeti med občinstvom in so tudi dandanašnji zelo priljubljeni na območju nekdanje Jugoslavije. Stvaritve, posvečene Živkovu, niso privlačile občinstva, razen tistega, ki ga je bilo primorano gledati zaradi t. i. »organiziranih srečanj«. Naslovi teh filmov so v današnjem času že davno in zlahka pozabljeni, saj govorijo o minulem času, v katerem so tudi najbolj talentirani pogosto izbrali kompromis, da ne bi bili poklicno popolnoma marginalizirani. Vtis pa naredi še nekaj: kult Tita se je v jugoslovanskem filmu pojavil z utrditvijo državne filmske industrije in dosegel svoj vrh v začetku sedemdesetih, zatem pa postopoma izgubljal svoj simbolni ideološki pomen (to pa ne pomeni, da se ni izražal na kakšen drug način – najpogosteje prek televizijskih zaslonov).

Poskus kinematografije izgraditi analogen kult Todorja Živkova se je pričel v sredini sedemdesetih in osemdesetih, ko so že zapihali drugi vetrovi in je vsakršen trud za patetično upodobitev preteklosti sprožil ironičen odziv gledalcev, ki so se naučili distancirati od lažnih ideologij. Prvi kult ostaja nedotaknjen po

spremembah leta 1989 in doživi svojo »drugo diskurzivno vstajenje«,⁵⁵⁷ medtem ko drugi – »mrtvorjeni« – potone v pozabo, a to ne pomeni, da osebnost političnega voditelja izgine iz sveta gibljivih podob.

KAJ SE ZGODI PO MENJAVI POLITIČNEGA SISTEMA?

Ponovni razmislek o filmski zgodovini Jugoslavije se neizogibno osredotoča na osebnost in pomen Tita. Devetdeseta leta 20. stoletja zaznamujejo obdobje, v katerem avtorji najintenzivneje ustvarjajo vizualna besedila, prek katerih poskušajo popraviti apologetsko podobo vodje in kot celota vzpostavljajo filmski diskurz, ki je zelo kritičen, redkeje pa nevtralen. Omenjeni diskurz je v izraziti disonanci s sporočilom, ki ga širi popkultura, ustvarjena s pomočjo novih medijev, predvsem interneta. V zadnjih dveh desetletjih je nekdanji predsednik SFRJ v postjugoslovanskem prostoru doživel pravi »ikoničen razcvet« in postal modna ikona popularne kulture, podobno kot Che Guevara. Gre za pojav, ki ga je podrobno preučil slovenski raziskovalec Mitja Velikonja ter ob tem skoval simpatičen neologizem, ki slikovito opisuje omenjeni pojav – »titostalgija« kot specifična podvrsta bolj celovitega pojava »jugonostalgije«. Na internetu je mogoče najti nešteto spletnih strani, ki gradijo in podpirajo nostalgichen modus spomina na Tita in njegovo vodenje, ta interes pa spretno podpira tudi mehanizem suvenirjev: v vsakem večjem mestu bivše Jugoslavije lahko najdemo trgovine s spominki, ki so malo morje jugonostalgije in titostalgije in so privlačne ne samo za srednjo in odraslo generacijo, temveč tudi za mlade, ki sploh niso bili rojeni v tistem obdobju. Fotografije, razglednice, obeski za ključce, skodelice, majice, koledarji, kuharske knjige s Titovimi najljubšimi recepti, police, polne najbolj znanih partizanskih filmov – vse to na vsakodnevni ravni oblikuje predstavo o »zlati dobi«. V resnici je najprivlačnejši in najmočnejši vidik nekdanjega skupnega življenja jugoslovanska popkultura (hrvaški muzikolog Ante Perković⁵⁵⁸ jo je povsem legitimno imenoval »sedma republika«), ki zdaj uživa izjemno zanimanje in to daleč izven meja Srbije.⁵⁵⁹

V primerjavi z recepcijo v ostalih medijih se v sferi filma ohranja zdrava mera kritične distance, velik del njegovih ustvarjalcev se namreč dobro spomni tako naklonjenosti javnosti kot tudi oblik represije in pritiska Josipa Broza in drugih predstavnikov politične oblasti.

V devetdesetih letih so bile filmske stvaritve usmerjene k provokaciji svetega mita o nekdanjem političnem voditelju. O tem pričajo filmi *Tito in jaz*

⁵⁵⁷ Velikonja, *Titostalgija*.

⁵⁵⁸ Perković, *Sedma republika*.

⁵⁵⁹ Hrvaška raziskovalka Gordana Crnković govori o obsesivnem povečevanju jugoslovanskega rock'n'rolla v svoji državi med današnjo mladino. Glej: Crnković. Non-Nationalist Culture.

(*Tito i ja*, 1992), *Tito drugič med Srbi* (*Tito po drugi put među Srbima*, 1993), *Podzemlje* (*Podzemlje*, 1995), *Lepe vasi lepo gorijo* (*Lepa sela lepo gore*, 1996) in *Maršal* (*Maršal*, 1999). Nekateri režiserji so šli še dlje: ne samo, da so zavestno rušili socialistično mitologijo, temveč so imeli dovolj poguma, da so analizirali vlogo jugoslovanske kinematografije, da bi jo utrdili. Učinek njihovega truda nedvoumno kaže, kako bolesta je želja po prevrednotenju preteklosti. Primer: Nevena Daković ilustrira, kako velika sta pomen in moč umetniških aluzij, tako da razpravlja o uspešni provokaciji Emira Kusturice v filmu *Podzemlje*, na katero se je znani režiser Veljko Bulajić – avtor veličastnega partizanskega epa *Bitka na Neretvi* (1969) – odzval precej burno; prepoznal se je namreč v režiserju, ki ga je na velikem platnu upodobil Dragan Nikolić, in celo zagrozil Kusturici in njegovi ekipi, da jih bo tožil. Junak, ki ga igra Dragan Nikolić, snema film, osnovan na spominih izmišljenega lika Marka Drena (Miki Manojlović), ki je prikazan kot vojak, izjemno podoben Titu.⁵⁶⁰

Srđan Dragojević je na začetek filma *Lepe vasi lepo gorijo* postavil zanimivo posvetilo: »Ta film je posvečen kinematografiji, ki ne obstaja več.« Kar je še bolj zgovorno, za vlogo kapitana Gvoždana Maksimovića, komandirja voda JNA, je posebej izbral legendarnega igralca Velimirja (Bato) Živojnovića, ki je eno od najbolj popularnih imen iz obdobja partizanskega žanra. Najbolj znan film, v katerem je sodeloval, je verjetno *Valter brani Sarajevo* (1972), poleg tega pa je bila javna skrivnost tudi to, da je bil eden izmed Titovih najljubših umetnikov. Gledalci, ki jim je jugoslovanski kontekst blizu, v dialogu hitro odkrijejo tudi druge namige na *Valter brani Sarajevo*.

Del ustvarjalcev zgoraj omenjenih del (Emir Kusturica, Srđan Dragojević in Goran Marković) zavestno uporablja upodobitvene in narativne postopke, ki so se uveljavili v partizanskih filmih (pogosta uporaba dokumentarnih in kvazidokumentarnih kadrov, prisotnost Josipa Broza v pogovorih nastopajočih oseb, njegova osebna prisotnost), vendar ti s pomočjo značilne montaže učinkujejo povsem drugače kot nekdanja apologetska dela na to temo. Goran Marković v filmu *Tito in jaz* na primer predstavi arhivske posnetke s predsednikom SFRJ, v ozadju pa predvaja latino glasbo, kar posredno sproži asociacijo na diktatorski režim v bivši Jugoslaviji in priča o odnosu režiserja do političnega vodje v njegovem času. Hkrati ironična uporaba citiranih upodobitvenih in narativnih strategij razkriva poznavanje dediščine in pripadnost nekdanji skupni kinematografiji. Ironična dekonstrukcija smisla ima z uporabo navideznega ponavljanja umetniških postopkov določen korekcijski učinek v odnosu do ustvarjanja mita socialistične dobe.

Nedvomno je ena izmed stvaritev, ki se osredotoča na zapletene odnose med filmskimi ustvarjalci in politično oblastjo, dokumentarni film mlade

⁵⁶⁰ Daković, *Out of the Past*, str. 126.

režiserke Mile Turajlić *Cinema komunisto* iz leta 2010. Avtorica z neverjetno pronicljivostjo raziskuje proces instrumentalizacije filma – poudarek je predvsem na partizanskih filmih –, da bi razkrila, kako je bila zgrajena nova nacionalna mitologija, povezana s socialistično Jugoslavijo in s Titom, ter seveda, kako deluje v socialnem načrtu. Dobro znano dejstvo, da je bil Josip Broz velik občudovalec sedme umetnosti, je zabeleženo v arhivih (večkrat je citirano, da je Stalin podaril jugoslovanskemu voditelju filmski aparat, saj je bil seznanjen s to njegovo šibkostjo), a v stvaritvi Mile Turajlić dodaja to dejstvo kot poseben pogled na celotno analizo. Razkrije se tako Titova pragmatična motivacija, da bi zaradi ogromnega propagandnega potenciala pospešil razvoj državne filmske industrije, pa tudi čisto človeški vidik – njegovo dolgotrajno navdušenje nad stvaritvijo bratov Lumière, o čemer pripoveduje osebni pomočnik predsednika SFRJ Aleksandar (Leka) Konstantinović. Film se je izkazal tudi na simbolični ravni na Filmskem festivalu v Puli, saj gre za obreden javni prostor, kjer so se na besedo vodje rojevale zvezde ali pa ravno nasprotno – tu so strmoglavile še včeraj bleščeče kariere ustvarjalcev, ki so si drznili biti kritični.

Pobuda za rekonceptualizacijo Titove podobe se pojavlja v različnih umetniških oblikah: od svežega humorja in elegantnega parodiranja v filmu *Tito in jaz* in *Tito drugič med Srbi* prek ironičnega poigravanja v *Podzemlju* in grenkega posmeha v filmu *Lepe vasi lepo gorijo* do sarkazma, vpetega v stilistiko absurda filma *Duh maršala Tita*. Izredno pomenljivo je, da doslej najbolj skrajna in negativna ocena osebnosti in ravnanja Josipa Broza pripada hrvaškemu režiserju Vinku Brešanu. *Duh Maršala Tita* na posebej radikalen in kategoričen način obravnava mit političnega voditelja in »zlate dobe«, kar glede na zgodovinske in nacionalne okoliščine v mejah postjugoslovanskega prostora ni presenetljivo.

V bolgarskem filmu je bila podoba nekdanjega prvega vodje dolgo odsotna, kar je verjetno posledica nasilnih poskusov njegove mitologizacije v dobi socializma. V devetdesetih letih na splošno umanjka tendenca k osmislitvi bližnje preteklosti skozi prizmo realnih političnih osebnosti. Vizualna besedila so bogata z liki partijskih sekretarjev, županov, predstavnikov nomenklature – posplošenimi umetniškimi podobami, docela negativnimi, ki jasno kažejo pozicijo avtorjev glede režima in njegovih predstavnikov.

Podoba nekdanjega političnega voditelja se začinja površinsko ali bolj občutno pojavljati v zadnjih letih, vendar, tako kot pred letom 1989, močno konkurira z dvema drugima emblematičnima podobama socialistične dobe: Georgija Dimitrova in Ljudmile Živkove.

Dokumentaristi so prvi izkazali interes za raziskovanje zgodovinskega pomena Todora Živkova v filmih *Poslednji lov* (blg. *Последният лов*, 2011) novinarja Todorja Projčeva in *Človek in ljudstvo* (blg. *Човека и народа*, 2012)

režiserja Svetoslava Ovčarova. Naslov slednjega je neprikrita replika na stvaritev Hrista Kovačeva *Človek ljudstva* (blg. *Човек от народа*, 1981). Avtorja poskuša na osnovi različnih dokumentov razkriti resnično naravo svojega junaka, kot na primer njegov odnos z opaznim nemškim politikom Franzom Josefom Straussom v letih tik pred padcem berlinskega zidu, o katerem širša javnost niti ne sluti. Umetniška dela kažejo, da je po prehodu dveh desetletij spontana čustvena reakcija odstopila prostor resnemu raziskovalnemu pristopu in da je povsem mogoče najti ustrezna izrazna sredstva za rekonceptualizacijo Živkova izven ideološke razslojenosti in razširjenih stereotipnih predstav o njem.

Podoba bivšega voditelja povsem naravno nastopa tudi v izjemno zanimivem filmu Ivana Georgieva-Geca *Kratka zgodovina socialističnega realizma* (blg. *Кратка история на социалистическия реализъм*, 2012) v kontekstu njegovih odnosov z nekoč t. i. »umetniško-ustvarjalno inteligenco«, a vsaj v postkomunističnem obdobju so v igranih filmih odsotne kakršne koli omembe ali upodobitve Todorja Živkova, za razliko od podobe Georgija Dimitrova, ki je prisotna v prizoru zadnjega filma Ljudmila Todorova *Migracija palamide* (blg. *Миграцията на паламуда*, 2012). V omenjenem prizoru mlad plenilec prosi lokalnega učitelja, naj med antičnimi skulpturami, ki jih je našel, izbere tiste, ki so podobni pomembnim generalom, saj zbiralca, za katerega dela, zanimajo samo takšni artefakti. Med zbirko je tudi kip Georgija Dimitrova. Ko prideta do njega, mladenič preprosto vpraša: »Je tudi ta general?«, na kar učitelj (Ickah Finci) odgovori: »Ti izgleda kot general?«. Ta kratki dialog zadostuje, da mimobežno, a na kategoričen način, dekonstruira mit Dimitrova in njegove vloge v dogodkih bližnje preteklosti.

Na neki ravni je povsem pričakovano, da je med omenjenimi emblematičnimi figurami politične oblasti iz obdobja socializma tudi figura Ljudmile Živkove. Njena kratka življenjska pot, polna raznoterih dejavnosti, zanimanje za vzhodne študije, izbran okus za kulturo in umetnost in morda še najbolj ves »pomp« okoli njene skrivnostni smrti jo oblikujejo v eno najzanimivejših in barvitih oseb, ki burijo domišljijo filmskih ustvarjalcev. Zanimanje zanjo pa ni omejeno samo na bolgarsko javnost. Po dokumentarnem filmu Vase Gančeve *Zadnjih sedem let življenja Ljudmile Živkove* (blg. *Последните седем години от живота на Людмила Живкова*, 2005) je ruska režiserka Luiza Teležko posnela film *Samo napeta struna zveni* (blg. *Само изпънатата струна звучи*, 2006).

Za razliko od interpretacij omenjenih političnih voditeljev (Živkova in Dimitrova), v katera je uperjen kritičen in pogosto ironičen ton, je pozicija v odnosu do hčerke nekdanjega prvega vodje bodisi nevtralna bodisi zmerno pozitivna. Predstavljena je kot kompleksna, protislovna in tragična osebnost, ki je sodobniki niso znali ceniti in razumeti. Ljudmila Živkova se pojavlja tudi v igranem filmu, in sicer v prizoru filma *V zakulisju* (blg. *Зад кадър*, 2011)

režiserja Svetoslava Ovčarova. Prizor je nabit z izjemno simbolno vrednostjo: gledalec jo vidi v hrbet, medtem ko se pogovarja z znanim bolgarskim režiserjem, ljubljencem oblasti. Občinstvo je ne more zgrešiti zaradi značilnega turbana in četudi ne sliši njenih besed, je občutek njene vloge v kulturnem in političnem kontekstu sedemdesetih tako nedvoumno prisoten, da ne ostane niti kanček dvoma, da se njeno ikonično upodabljanje v filmski umetnosti šele začenja.

FILMOGRAFIJA:

- *Bitka na Neretvi*, 1962, Jugoslavija, režiser Veljko Bulajić
- *Poslednji boj / Бой последен*, 1977, Bolgarija, režiser Zako Heskija
- *Vojaki svobode / Войници на свободата*, 1977, ZSSR-Bolgarija, režiser Jurij Ozerov
- *Maršal*, 1999, Hrvaška, režiser Vinko Brešan
- *Ešaloni / Ешалоните*, 1986, Bolgarija, režiser Borislav Punčev
- *V zakulisju / Зад кадър*, 2011, Bolgarija, režiser Svetoslav Ovčarov
- *Igmanski marš*, 1983, Jugoslavija, režiser Zdravko Šotra
- *Cinema komunisto*, 2011, režiserka Mila Turajlić
- *Kozara*, 1960, Jugoslavija, režiser Velko Bulajić
- *Kratka zgodovina socialističnega realizma / Кратка история на социалистическия реализма*, 2012, Bolgarija, režiser Ivan Georgiev-Gec
- *Migracija palatide / Миграцията на палатуда*, 2012, Bolgarija, režiser Ljudmil Todorov
- *Poslednji lov / Последният лов*, 2006, Bolgarija, režiser Todor Projčev
- *Zadnjih sedem let življenja Ljudmile Živkove / Последните седем години от живота на Людмила Живкова*, 2004, Bolgarija, režiserka Vasa Gančeva
- *Samo napeta struna zveni / Только натянутая струна звучит*, 2006, Rusija, režiserka Luiza Teležko
- *Sutjeska*, 1973, Jugoslavija, režiser Stipe Delić
- *Zmagali so / Те надделяха*, 1986, Bolgarija, režiser Kiran Kolarov
- *Tito drugič med Srbi / Tito drugi put među Srbima*, 1994, Jugoslavija, režiser Želimir Žilnik
- *Tito in jaz / Tito i ja*, 1992, Jugoslavija, režiser Goran Marković
- *Udar / Ударът*, 1981, Bolgarija, režiser Borislav Šaraliev
- *Lepe vasi lepo gorijo / Lepa sela lepo gore*, 1996, Srbija, režiser Srđan Dragojević
- *Človek ljudstva / Човек от народа*, 1981, Bolgarija, režiser Hristo Kovačev
- *Človek in ljudstvo / Човека и народа*, 2012, Bolgarija, režiser Svetoslav Ovčarov
- *Podzemlje / Underground*, 1995, Jugoslavija, Emir Kusturica

3.
VLOGA
POSAMEZNIKOV
PRI KREPITVI
SODELOVANJA

Ivaylo Nachev

ANTON BEZENŠEK IN BOLGARIJA – SLOVENEK, KI JE POVEZAL DVE SLOVANSKI KULTURI

Anton Bezenšek, slovenski stenograf in publicist, ni dobro znan širši javnosti v Bolgariji – državi, v kateri je živel in ustvarjal več kot 30 let in kjer je s svojim delom prispeval k razvoju različnih področij. Veliki večini tistih, ki se sprehajajo po ulicah, poimenovanih po njem (ena je v Sofiji in druga v Plovdivu), ali ki opazijo njegov spomenik v Plovdivu ali spominsko ploščo na naslovu Gurko 34 v Sofiji, kjer je Anton Bezenšek preživel zadnja leta življenja, njegovo ime ne pomeni prav veliko. To pa se zdi precej nepošteno glede na pomembno vlogo, ki jo je odigral približno pred stoletjem pri razvoju Bolgarije. Mož, ki je v Bolgarijo vpeljal stenografijo, ostaja zelo cenjen v strokovnih krogih in je bil vedno priznan kot »oče bolgarske stenografije«.

Dejstvo, da je njegov sistem stenografije, star več kot stoletje, še vedno v rabi, je dovolj dober pokazatelj, toda to ne bi smelo zasenčiti dela, ki ga je opravljal kot dolgoletni učitelj, publicist in kulturni aktivist.

O življenju in karieri Antona Bezenška (bolgarsko: АНТОН БЕЗЕНШЕК) je bilo tako v slovenščini kot v bolgarščini napisanih veliko knjig. V slovenščini je eno najpopolnejših del na to temo napisal Alojzij Bolhar.⁵⁶¹ Novejša študija, ki temelji na njegovi korespondenci s prijateljem, ki je živel v Sloveniji, prikaže nekatere nove vidike Bezenškovega življenja.⁵⁶² Večina bolgarskih avtorjev se namreč osredotoča predvsem na njegove prispevke k stenografiji v Bolgariji. Večina člankov v periodičnem tisku je sprva izhajala v strokovnih revijah ob vsaki obletnici, povezani z njegovim življenjem. Generacije bolgarskih stenografov ga namreč cenijo kot pionirja tega poklica v državi.⁵⁶³ Poleg tega so bolgarski avtorji objavili še več poglobljenih del. Dva avtorja sta tako ob koncu šestdesetih let prejšnjega stoletja objavila najnatančnejše in najboljše poročilo o njegovem življenju in karieri, ki poleg že znanih dejstev o njegovem poklicnem življenju podaja še nekatere druge zanimive informacije. Avtorja sta pri tem uporabila Bezenškove osebne dokumente, ki jih trenutno hranijo v bolgarskem državnem arhivu.⁵⁶⁴ Omeniti je treba tudi novejšo jezikoslovno raziskavo, v kateri avtorica Ivanova analizira Bezenškov »projekt« postopnega razvoja skupnega jezika za Bolgare, Hrvate, Srbe in Slovence, zasnovanega na enotnem stenografskem sistemu. Projekt je spodbujal kulturno sodelovanje med štirimi narodi.⁵⁶⁵ Razprava opiše, kako Bezenšek v številnih delih nakazuje načrt za naravno mešanje južnoslovanskih jezikov brez zunanjega vmešavanja ali ustvarjanja umetnega jezika, vpeljanega od zgoraj. Bezenšek ni v nobenem od svojih del natančno opisal takega programa. Kakršni koli so že bili njegovi dejanski načrti, pa je gotovo, da je bil velik zagovornik utrjevanja vezi med južnoslovanskimi narodi. V to je vložil veliko energije z objavljanjem revij (deloma napisanih v štirih južnoslovanskih jezikih), s prevajanjem besedil z različnih področij ter s pisanjem zgodovinskih, etnoloških in geografskih študij. Prav gotovo ni bilo naključje, da je bila čitalnica Slavjanska Beseda, eno od osrednjih žarišč javnega življenja v bolgarskem glavnem mestu Sofiji ob koncu 19. stoletja, ustanovljena na dan Cirila in Metoda, 11. maja 1880. Bezenšek je bil eden od njenih soustanoviteljev in nekaj časa tudi njen tajnik. Leta 1896 je bil v Plovdivu, ponovno ob praznovanju dne Cirila in Metoda, na njegovo pobudo ustanovljen pevski zbor, ki mu je tudi prvi predsedoval.

561 Bolhar, *Anton Bezenšek*.

562 Matjašič Friš, »Bog in Slovenci!«

563 Če naštejemo le nekatere: Гергов, Антон Безеншек; Аршинко, Създаване на Софийското ученическо стенографско дружество «Антон Безеншек»; Железаров, Антон Безеншек и българската национална стенография.

564 Клисареv, Гергов, Антон Безеншек.

565 Иванова, Южнославянските езици.

STENOGRAFSKA KARIERA

Bezenšek je prvič prispel v Bolgarijo septembra 1879, star 25 let. Kljub mladosti je imel že številne poklicne izkušnje. Približno leto dni po ustanovitvi Bolgarije se je odzval na osebno povabilo finančnega ministra Grigorja Načoviča in postal vodja novoustanovljenega stenografskega oddelka bolgarskega parlamenta. To je bil odločilni korak v življenju Slovenca, ki je odtlej do smrti 27. novembra 1915 (11. decembra 1915 po gregorijanskem koledarju, opomba prevajalca) živel in ustvarjal v svoji drugi domovini.

Bezenšek se je rodil 15. aprila 1854 v vasi Bukovje v bližini Celja. Bil je najstarejši od osmih sinov v družini Tomaža in Marjete Bezenšek. Z dvanajstimi leti je začel obiskovati celjsko nižjo gimnazijo. Po zaključku gimnazije je nadaljeval z izobraževanjem v stenografiji v mestu, ki se je v zadnjih desetletjih 19. stoletja razvilo v središče slovenske stenografije in kjer so se izurili prvi lokalni strokovnjaki za stenografijo. Bezenšek se je tam naučil sistema, ki je bil prilagojen hrvaščini.

Nadaljeval je s študijem na zagrebški univerzi, ki jo je obiskoval med letoma 1874 in 1877. Odločil se je za študij filozofije na filozofski fakulteti. Obiskoval pa ni le predavanj iz klasičnega jezikoslovja, temveč tudi iz bolgarščine. Seznanil se je s profesorjem Franjom Magdićem, utemeljiteljem hrvaške stenografije, parlamentarnim stenografom in profesorjem z večletnimi izkušnjami. Pred zaključkom študija je preživel eno leto v Pragi, kjer se je srečal z nekaterimi uglednimi češkimi strokovnjaki s področja stenografije. Tam je tudi opravil izpit iz stenografije in s tem pridobil diplomo in pravico poučevati stenografijo. To obdobje je imelo velik pomen v Bezenškovem življenju: kot je dejal sam, je šlo za začetek njegovega »samostojnega delovanja«.⁵⁶⁶

Med študijem v Zagrebu je Bezenšek zaključil eno najpomembnejših del v svoji karieri – priredbo Gabelsbergerjeve stenografije za južnoslovanske jezike. Poleg tega je k širjenju stenografskih veščin v jugovzhodni Evropi prispeval tudi s svojo stenografsko čitanko, ki je izšla leta 1875, in s prvo izdajo časopisa *Jugoslovanski stenograf* leto pozneje. V tem času je delal tudi kot učitelj: v obdobju petih let je več kot 200 ljudi naučil stenografije. V tem času je veliko sodeloval s kolegi na Dunaju, na Češkem in v Dresdnu. V letih 1877 in 1878 je poučeval na zagrebški srednji šoli in postal vodja stenografskega urada v hrvaškem saboru.⁵⁶⁷ V času, ko je prejel ponudbo, ki ga je popeljala novim izzivom naproti, je bil Bezenšek mladosti navkljub že izkušen strokovnjak z dobrim položajem.

⁵⁶⁶ Ковачев, *Нашият пример*, str. 11.

⁵⁶⁷ Казански, Антон Тома Безеншек, str. 16.

Veliko državnih institucij v Bolgariji je bilo tedaj treba šele ustanoviti. Družba je bila sicer navdušena nad novo državo, ki ni bila več del otomanskega imperija, a bilo je očitno, da državi primanjkuje strokovnjakov na številnih področjih, potrebnih za normalno delovanje državnega aparata. Veliko je bilo zanimanja za domače strokovnjake, predvsem za tiste, ki so študirali na tujih univerzah, kot so bili na primer sodniki, zdravniki, inženirji in celo učitelji. Ostala mesta so morali zapolniti s tujimi strokovnjaki. Zaradi geografske in kulturne bližine so bili najboljša izbira ljudje iz Avstro-Ogrske, predvsem iz tistih delov monarhije, kjer je prevladoval slovanski jezik. Eden takih je bil Čeh Konstantin Jireček, ki je več let deloval v Bolgariji. Med drugim je bil minister za šolstvo, napisal pa je tudi monografijo o zgodovini Bolgarije ter knjigo o svojih vtisih o državi od osamosvojitve leta 1878 dalje. Še ena vidna osebnost je bil njegov rojak Antonín Kolář, inženir, ki je postal prvi glavni arhitekt Sofije. Izdelal je prvi prostorski načrt za glavno mesto ter oblikoval nekaj pomembnejših zgradb, med njimi tudi vojaški klub. Na več kot sto imen obsegajočem seznamu tujih strokovnjakov je bil Bezenšek edini Slovenec, ki se je uveljavil kot vidna osebnost bolgarskega javnega življenja.

Ena od državnih institucij, za katero je bilo značilno pomanjkanje strokovnjakov, je bil tudi nacionalni parlament, ki je potreboval ljudi, ki bi bili sposobni hitro in natančno beležiti parlamentarne razprave. Kot je opazil kasnejši vodja parlamentarnega stenografskega oddelka Dimităr Antonov, je bilo zaradi napak in nepopolnosti pri beleženju govorov s strani asistentov porabljenega veliko dragocenega časa, namenjenega razpravam. Zaradi tovrstnih napak je pogosto prihajalo tudi do dodatnih nepotrebnih in včasih burnih razprav med člani parlamenta. Bolgarski politiki so se zaradi tovrstnih zmešnjav odločili, da bodo vse parlamentarne razprave stenografirali. Najaktivneje je pobudo podprl finančni minister Načovič. Minister, ki je študiral v Franciji, je bil navdušen nad tem, da so bili prepisi francoskih parlamentarnih razprav že dan po zasedanjih objavljeni v časopisih. Ker pa Bolgarija ni imela strokovnjaka s tega področja, ni preostalo drugega, kot da povabijo tujega strokovnjaka.

ODHOD V SOFIJO

Kot smo že omenili, so k vzpostavljanju državnih institucij novoustanovljene Bolgarije prispevali številni tuji strokovnjaki. Bezenškov primer ni bil izjema. Pogosto so kandidate vabili na nove položaje na podlagi osebnih poznanstev, po neformalni poti; tudi z Bezenškom najverjetneje ni bilo drugače. Minister Načovič se je spoznal z Bezenškom na podlagi priporočila ravnatelja srednje

šole v Lomu Spasa Vacova. Lom je bil takrat srednje veliko mesto na severu Bolgarije, ki je zaradi pristanišča ob Donavi igralo pomembno vlogo pri prenosu evropskih vplivov. Vacov, ki je kmalu postal vodja novoustanovljenega sofjskega meteorološkega inštituta, je spoznal Bezenška med študijem na Univerzi v Zagrebu, in sicer leta 1878 ob praznovanju 70. obletnice rojstva slovenskega publicista in politika Janeza Bleiweisa. Vacov je imel na tem praznovanju kratek govor z uvodnim pozdravom v bolgarščini, ki ga je zapisal Bezenšek, ki je bil odgovoren za stenografijo.

Bezenšek je prvi telegram s ponudbo stenografske službe v Bolgariji prejel od ministra Grigorja Načoviča poleti leta 1879. Z bolgarsko vlado si je izmenjal še nekaj telegramov o pogojih dela in finančnih klavzulah, ki jih je bolgarska vlada sprejela.⁵⁶⁸ Po tehtnem premisleku in nasvetih prijateljev,⁵⁶⁹ ki se spominjajo, da dilema ni bila pretežka, je Bezenšek v manj kot mesecu dni sprejel odločitev. Na ponudbo se je odzval pozitivno in septembra 1879 je postal prvi glavni stenograf v nacionalnem parlamentu v Sofiji.

Med uradnim imenovanjem je imel Bezenšek kratek govor, ki so ga pozneje citirali številni njegovi učenci. Namigujoč na biblijsko simboliko je izjavil, da je vesel, da bo prav on tisti, ki bo »posadil prvo seme« nove znanosti v Bolgariji. »Ker vem, kako delovni in sposobni ste Bolgari, verjamem, da ta znanost ne bo pristala na neplodni zemlji,« je izjavil.

Uradni list Bolgarije je 22. oktobra 1879 objavil začetek stenografskih tečajev v Sofiji in imenovanje Bezenška kot učitelja stenografije z letno plačo 6000 frankov. Stenografski tečaj so izvajali v prostorih parlamenta. Kot se je spominjal Bezenšek, je tečaj potekal v ne preveč veličastni leseni zgradbi. Poleg službe v parlamentu je poučeval stenografijo v eni od srednjih šol v Sofiji.

Oktobra 1879 je zapisoval svojo prvo parlamentarno sejo. Pri tem mu je asistiral Čeh Jiří Prošek, še eden uglednih tujih strokovnjakov, ki so zasedali pomembno mesto v bolgarskem javnem življenju. Jiří ali Georg, kot se je sam podpisoval, je bil takrat zelo v pomoč Bezenšku s svojim boljšim znanjem bolgarščine. Prošek je bil železniški inženir in ustanovitelj ene prvih pivovarn v Sofiji. Leta 1880 je stenografski tečaj zaključila prva skupina petih oseb, ki se je pridružila ekipi, ki je zapisovala parlamentarne razprave, in s tem postala prva generacija stenografov v Bolgariji. Bezenšek je na položaju glavnega parlamentarnega stenografa ostal do leta 1884.

568 ЦДА, ф. 772к, оп.1, а.е.10, л. 1–8.

569 Bolhar, *Anton Bezenšek*, str. 137–138.

LETA V PLOVDIVU

Po nenadni prekinitvi pogodbe s parlamentom v Sofiji je bil Bezenšek septembra 1884 prisiljen poiskati novo zaposlitev. V tistem trenutku je imel na voljo dve možnosti: prva je bil stenografski oddelek regionalnega parlamenta v Ljubljani, druga pa je prišla iz glavnega mesta južne bolgarske province, Plovdiva. Izbral je drugo možnost in se tako preselil v Plovdiv, kjer je postal vodja stenografskega oddelka regionalnega parlamenta province Vzhodna Rumelija,⁵⁷⁰ kjer so že delovali nekateri od njegovih prvih učencev. Na to delovno mesto ga je osebno povabil Konstantin Veličkov, regionalni direktor za znanost in izobraževanje Vzhodne Rumelije. V resnici pa je Bezenšek že prej nekaj mesecev delal za parlament v Plovdivu, saj je bil parlament v Sofiji razpuščen, potem ko je princ Aleksander I. leta 1881 razveljavil ustavo. Selitev v Plovdiv je eno redkih nejasnih obdobj Bezenškove profesionalne kariere. Po nekaterih virih naj bi ga odpustili zaradi govoric, da je postal politično aktiven, ki naj bi jih sprožil eden od njegovih učencev.⁵⁷¹ Na žalost pa je zaradi pomanjkanja natančnejših podatkov ta del njegovega življenja nejasen. 12. septembra je Bezenšek prejel uradno pismo finančnega ministra, ki ga je obvestil, da mora vrniti vso dokumentacijo, ki se nanaša na parlamentarne zapisnike razprav. Pismo pa ni vsebovalo konkretnejšega razloga za to odločitev.⁵⁷² Po mnenju avtorjev, ki omenjajo to zgodbo, naj bi bila namigovanja o političnem udejstvovanju lažna.⁵⁷³

Bezenšek je sklenil pogodbo s parlamentom v Plovdivu za obdobje dveh let in pol, med njegove zadolžitve pa je sodilo tudi poučevanje na mestni šoli, kjer je poleg stenografije poučeval tudi tuje jezike in zgodovino. V prvih letih službovanja v Plovdivu je spoznal nekatere vplivne bolgarske osebnosti, kot je bil na primer pesnik Ivan Vazov, ki je bil član parlamenta. Na sploh je Bezenšek svojo izkušnjo v Plovdivu opisal kot zelo pozitivno in pri tem izpostavil nekaj zanimivih dejstev o tamkajšnjem parlamentarnem življenju. Njegovi zapisi so odličen vir informacij o bolgarskem političnem življenju, vendar še niso bili širše uporabljeni v zgodovinskih delih. Enako velja za njegove zapise o političnem življenju v Sofiji in njegova opažanja o življenju v Bolgariji.

Leta 1885 je prišlo do združitve Zahodne Rumelije in Bolgarije in s tem tudi do razpustitve parlamenta v Plovdivu. Bezenšek pa je ostal v mestu kot učitelj filozofije, etike, latinščine in nemščine. Kljub temu, da njegove ure stenografije

570 Po berlinskem sporazumu, podpisanem julija 1878, ki je sledil rusko-turški vojni v letih 1877–1878, je bila ustanovljena Kneževina Bolgarija, ki je zavzemala severna ozemlja sedanje države, medtem ko je večji del južne Bolgarije sodil pod Vzhodno Rumelijo, avtonomno province pod nadzorom otomanske države. Vzhodna Rumelija je obstajala do leta 1885, ko je po t. i. združitvi postala del Bolgarije.

571 Казански, Антон Тома Безеншек, str. 16.

572 ЦДА, ф. 772к, оп.1, а.е.12, л. 1.

573 Клисарев, Гергов, Антон Безеншек, str. 41.

Zgodnje 20. stoletje, učitelji srednje šole v Plovdivu: Bezenšek je prvi sedeči v drugi vrsti z leve proti desni.

niso bile obvezne, jih je po pričevanjih veliko učencev obiskovalo zaradi njegovega pedagoškega talenta. Tako se je Bezenška spominjal tudi eden od njegovih učencev, Ivan Stranski. Menil je, da se je veliko učencev udeleževalo profesorjevih ur prav zaradi njegovega značaja. Prav te ure stenografije so se za profesorja Stranskega izkazale za koristne, saj je pridobljeno znanje pozneje izkoristil med študijem v Rusiji, ko je delal zapiske predavanj, od katerih so bili nekateri pozneje celo objavljeni. Več let pozneje sta Bezenšek in Stranski sodelovala pri adaptaciji Gabelsbergerjevega sistema za Rusijo in na to temo izdala učbenik. Med številne dosežke v Bezenškovem življenju lahko tako prištejemo tudi razvoj ruske stenografije.

Bezenšek je v Plovdivu na srednji šoli Aleksandra I. vse do leta 1905 poučeval filozofijo, nemščino in stenografijo. V času svojega službovanja v tem južnobolgarskem mestu je v predmetnik vpeljal predmet etike, ki so ga kasneje prav tako po njegovi zaslugi pričeli izvajati tudi na nacionalni ravni. Leta 1894 je v Plovdivu izšel njegov učbenik etike z naslovom *Етика или Нравоучение*, ki je bil obenem tudi prvi tovrstni učbenik v državi. Bezenšek je prispeval tudi k razvoju metodologije poučevanja in učenja tujih jezikov. Njegovi nemški učbeniki so metodološko izjemno inovativni, saj izpostavljajo učenje tujega jezika skozi besedila namesto uveljavljenega učenja številnih slovničnih pravil. Ta študijska gradiva so doživela številne ponatise in bila še dolga desetletja v uporabi

v bolgarskih šolah. Seznam uporabljenih učbenikov nemščine za bolgarske šole vključuje tri knjige iz zbirke *Ново практическо ръководство за лесно изучаване на немски език: По Ф. Ановата метода*, ki je doživela številne ponatise, ter knjigi *Deutsches Lesebuch mit bulgarischen Anmerkungen: Für den Gebrauch an Lehranstalten und zum Selbstunterricht* (1892) in *Deutsche Syntax für Bulgaren mit besonderer Rücksicht auf die oberen Klassen der Mittelschulen und verwandter Anstalten in Plovdiv* (1894). Bezenšek je med drugim objavil tudi številne učbenike in slovarje za učenje bolgarskega jezika za Slovence. Eno najobsežnejših del na to temo je *Bolgarska slovnica in čitanka s slovensko-bolgarskimi razgovori*, ki je prvič izšla v Sofiji leta 1914. Pisanje in urejanje učbenikov se je pokrivalo z njegovim dolgoletnim učiteljskim delom.

Bezenšek je bil eden od ustanoviteljev šolske knjižnice v Plovdivu. Poleg učiteljskih dejavnosti je odprl knjigarno z imenom Пчела (Čebela), saj je bil goreč čebelar, ki je za svoje izdelke prejel številne mednarodne nagrade. Prav tako je želel širšo javnost poučiti o čebelarstvu: v ta namen je leta 1903 izdal priročnik z naslovom *Пчеларска книжка*.

V začetku 20. stoletja se je Bezenšek vrnil v Sofijo, kjer je postal učitelj v lokalni srednji šoli. Leta 1911 je postal prvi univerzitetni profesor stenografije v Sofiji. V Bolgariji je ostal vse do svoje smrti leta 1915 kljub ponudbam učiteljske zaposlitve v Ljubljani. Zaprošil je celo za bolgarsko državljanstvo, ki so mu ga odobrili leta 1909.

V Plovdivu, mestu, kjer je Bezenšek preživel 21 let, se ga spominjajo tudi kot ustanovitelja pevskega društva in zbora leta 1896. Postal je prvi in večkrat ponovno izvoljeni predsednik tega društva. Po pričevanju enega od ravnateljev srednje šole v Plovdivu A. Mumdzieva so bili glasbeni dogodki zelo dobro obiskani. Skupina je nastopala na številnih odrih, med drugim tudi v Beogradu, ter zelo popularizirala tradicionalne bolgarske pesmi in krepila kulturne stike med slovanskimi narodi. Prav na glasbenem odru je Slovenec uveljavil svojo idejo o tesnejšem kulturnem sodelovanju med narodi v regiji in leta 1897 veliko prispeval k ustanovitvi pevske zveze južnoslovanskih narodov. Svoj pečat je pustil tudi v sodobnem bolgarskem jeziku. Nepozabne pa ostajajo njegove besede, da kdor poje, zlo ne misli, ki jih je moč slišati še več kot sto let pozneje. Lahko trdimo, da skoraj ni osebe v Bolgariji, ki še ni slišala, da »*който пее зло не мисли*«, kot gre bolgarska različica reka.

STENOGRAFSKI IN PUBLICISTIČNI DOSEŽKI

Adaptacija nemške stenografije po Gabelsbergerjevem sistemu za južno-slovanske jezike, še posebej pa njegovo delo na področju bolgarske stenografije sta dva največja dosežka v Bezenškovem življenju. Slovenec ni bil samo prvi učitelj stenografije v Bolgariji in oseba, ki je bila več let dejavna na tem področju, temveč je tudi objavil prvi učbenik stenografije v Bolgariji. Na osnovi Gabelsbergerjevega sistema je napisal učbenik stenografije za bolgarski jezik, ki je med letoma 1881 in 1913 doživel veliko izdaj. Kot je zapisal v predgovoru k šesti izdaji učbenika leta 1913, je v želji slediti razvoju jezika in znanja stenografije v državi gradivo vseskozi popravljal in nadgrajeval.⁵⁷⁴ Omembe vredno je, da razviti sistem sedaj pogosto navajajo kot Gabelsberg-Bezenškov in je ne glede na pozive k zamenjavi in posodobitvi še vedno v rabi. Več kot stoletje dolga raba je prav gotovo pokazatelj tega izjemnega dosežka. Bezenškov velik doprinos k razvoju stenografskega poklica v Bolgariji so priznavali tako njegovi sodobniki kot stanovski kolegi. Na prvem stenografskem kongresu v Bolgariji, ki se je odvil v Plovdivu, je bil Bezenšek imenovan za predsednika Bolgarskega stenografskega društva. Ob praznovanju 25. obletnice stenografije v Bolgariji leta 1904 je Bezenšek prejel uradno priznanje za ustanovitev te nove discipline in zahvalo vseh tistih, ki so se pod njegovim mentorstvom naučili stenografije. Ocenjeno je bilo, da je naučil stenografije približno 1.500 Bolgarov. Prav tako je prejel državno nagrado ministra za šolstvo Ivana Šišmanova, ki je bil njegov znanec. Zapustila sta večletno korespondenco, del katere hranijo v Šišmanovih arhivih.⁵⁷⁵ Poleg stenografije in poučevanja je Bezenšek svoj pečat pustil še na drugih področjih.

Bezenškovi prispevki v vlogi publicista, pisatelja in prevajalca si zaslužijo posebno omembo, saj je objavil številne učbenike, knjige in članke. Eno njegovih pomembnejših del je prevod tako imenovanega Carnegijevega poročila, ki preiskuje vlogo vseh držav, vpletenih v balkanske vojne. Poročilo so prevedli po naročilu fundacije Andrewa Carnegieja kmalu po izidu izvirnika.⁵⁷⁶ Nič manj pomembno ni Bezenškovo prevajalsko delo, ključno za vzpostavljanje dialoga med bolgarsko in slovensko literaturo. Sem sodi prevod del slovenskega pesnika Antona Aškerc v bolgarščino. S svojimi slovenskimi prevodi enega večjih imen bolgarske literature takratnega časa, pesnika in pisatelja Ivana Vazova, pa je seznanil slovensko javnost z njegovim ustvarjanjem.

Bezenšek je tudi avtor številnih publikacij na temo zgodovinskih in etnografskih vprašanj za širšo javnost; objavljal je z namenom vzbuditi vzajemno

⁵⁷⁴ Безеншек, *Българска стенография*.

⁵⁷⁵ НА на БАН, 11к, оп. 3, а.е. 110.

⁵⁷⁶ *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*. Washington, D. C. : Carnegie Endowment for International Peace, 1914.

radovednost in širiti znanje o sosednjih državah, s čimer je želel prispevati h krepitvi stikov med državami. Primer takega dela je *Bolgarija in Srbija* (dokončano leta 1896), delo o »najbližjih bratih na slovanskem jugu«, kot avtor sam izpostavi v uvodu, napisano v dostopni, lahko razumljivi slovenščini. Delo, ki pokriva širok nabor področij – geografijo, zgodovino, etnologijo, ekonomijo, kmetijstvo –, je bilo zelo dobro sprejeto v Sloveniji, saj je bilo prodanih več kot 70.000 izvodov. Leta 1881, le dve leti po prihodu v Bolgarijo, je priredil predavanji o bolgarski ljudski kulturi, ki sta izšli v brošuri *Оценение на българските народни песни по формата и съдържанието им: Две сказки държани в Славянска беседа*. Leta 1895 je tudi objavil kratek statistični pregled z naslovom *Кратка статистика на всичките държави в света: Според най-новите данни*.

Bezenšek se je leta 1889 udeležil stenografskega kongresa v Parizu in svoja opažanja opisal v knjigi *Pisma iz Pariza*, ki je izšla v treh jezikih – bolgarskem, srbskem in slovenskem. Očaran je bil nad velikanskim glavnim mestom Francije, kjer vseeno »vse poteka v redu«, ter nad ljudmi, ki so bili v njegovih očeh zelo vljudni in vedno pripravljeni pomagati. Po njegovih opažanjih na »Orientu«, ki se po njegovem mnenju konča v nekaterih deželah, ki so takrat bile del Avstro-Ogrske, ni bilo vedno tako.

V Bolgariji je Bezenšek nadaljeval z izdajanjem stenografske revije, ki jo je ustanovil še v svojih študentskih letih. V zadnjih desetletjih 19. stoletja je v Sofiji in Plovdivu izšlo več izdaj. Zadnja, sedma izdaja revije, je izšla 1896 pod imenom *Jugoslavjanski stenograf i glasnik*. Ta izdaja je izšla v štirih jezikih – bolgarskem, hrvaškem, srbskem in slovenskem –, kar prav tako priča o njegovem trudu pri spodbujanju sodelovanja in dialoga med temi štirimi slovanskimi narodi.

Med Bezenškovimi dosežki moramo izpostaviti tudi njegovo novinarsko kariero. V slovenskih časopisih je izšlo veliko Bezenškovih člankov o Bolgariji. Največ člankov je napisal na temo pomembnih zgodovinskih dogodkov, kot so bile na primer balkanske vojne, objavljal pa je celo življenje. Med letoma 1880 in 1889 je svoje članke pošiljal predvsem *Slovenskemu narodu*. Tako je bilo na primer leta 1880 objavljenih deset njegovih člankov na različne teme od informacij o novih bolgarskih ministrih do pobud za olepšanje Sofije.⁵⁷⁷ Bezenšek je pisal, čeprav ne tako pogosto, tudi za bolgarske časopise, predvsem o temah, ki so zadevale stenografijo in šolstvo.

Leta 1912 je ponovno začel aktivno poročati iz Sofije v zvezi z vojnami v regiji. Teža leta je bilo v *Slovenscu* objavljenih več kot 20 njegovih člankov. Naslednje leto je v istem časopisu objavil več kot 40 poročil o vplivih vojne na Bolgarijo. Želel je tudi povečati prepoznavnost Slovenije med Bolgari. Pomembna objava, ki jo je

⁵⁷⁷ Objave v tisku navaja Alojzij Bolhar v knjigi (Bolhar, *Anton Bezenšek*), v kateri se nahaja najboljšežnejša biografija o Bezenšku, poleg citiranega dela *Клисарев, Гергов, Антон Безеншек*.

izdal v tej smeri, je bil govor v čitalnici Slavjanska beseda, ki je izšel leta 1907 kot posebna brošura. V njem podaja natančno poročilo o slovenskih zgodovinskih in sodobnih vprašanjih.⁵⁷⁸

Pričujoči kratek pregled Bezenškovega življenja in dela lahko sklenemo z ugotovitvijo, da je pomembno prispeval h kulturi svoje druge domovine ob koncu 19. stoletja in v začetku 20. stoletja. Anton Bezenšek je polovico svojega življenja preživel v Bolgariji v enem pomembnejših obdobjih, kjer je zavzeto in z navdušenjem deloval na številnih področjih. S svojim delom je pomembno prispeval k vzpostavitvi sodobnih državnih institucij ter k splošni razgledanosti prebivalstva. Z deljenjem svojega znanja in izkušenj je pripeljal Bolgarijo bližje k idejam in navadam evropske kulture. Oče bolgarske stenografije ostaja najvidnejši v strokovnih krogih, vendar pa njegovo ostalo delo verjetno ni bilo nič manj vplivno. Z učiteljskim delom je pustil pečat na tisočih. V pismu profesorju Šišmanovu se je opisal kot »idealist«, kar nam lahko pomaga razumeti, zakaj je toliko let svojega življenja posvetil poučevanju. Poleg tega je s svojim večstranskim delom kot publicist na različnih področjih in kot začetnik številnih družbenih pobud odigral pomembno vlogo pri spodbujanju dialoga med bolgarsko in slovensko kulturo.

578 Безеншек, *Възраждане и сегашно състояние*.

Željko Oset

Izvolitev Dimitarja Panteleeva za člana Slovenske akademije znanosti in umetnosti

»» **L**ahko prištevamo Dimitara Panteleeva med iskrene prijatelje našega naroda, ki ga je vzljubil s srcem, ne le s srcem, ampak tudi z razumom, ki je tudi eden najboljših bolgarskih poznavalcev Slovencev, naše zemlje in naših razmer.« Tako je v poročilu o njegovem postanku v Ljubljani na povratku v Bolgarijo iz Pariza zapisal Alojzij Bolhar.⁵⁷⁹ Biografska skica je nastala septembra 1936, v obdobju vrha kulturnega sodelovanja tako v založniškem oziru kot v obliki zgoščenih predstavitev bolgarskih literatov v slovenskem množičnem tisku. Tako je Tone Potokar, novinar, navdušenec nad Bolgarijo in njeno kulturo, prevajalec bolgarskih del, v časniku *Slovenec* v letih 1936 in 1937 predstavil šest bolgarskih pisateljev v obliki »medaljon portetov«: Hrista Boteva,

579 Bolhar, Dimitr Pantelev v Ljubljani, str. 5.

Jordana Jovkova, Elina Pelina, Konstantina Petkanova, Ivana Vazova, Ljubena Karavelova, Aleka Konstantinova in Antona Strašimirova.⁵⁸⁰

Pantelev je bil med slovenskimi kulturniki dobro poznan kot prevajalec slovenskih pesnikov in ljubitelj slovenskih planin, ki se je v Slovenijo in Slovenko zaljubil. Sodil je v skupino mladega bolgarskega vala z Elizaveto Bagrjano na čelu, ki se je pesniško uveljavil v domovini in imel pomembno vlogo pri vzpostavitvi kulturnih stikov z Jugoslavijo.⁵⁸¹ Pobuda za preseganje političnega v medsebojnih (kulturnih) odnosih, ki jo je v *Prager Presse* decembra 1926 in nato še v beograjski *Politiki* objavil Kiril Hristov, je bila ugodno sprejeta. Čeprav je bila tako zaradi zapletene politične zgodovine in vzpostavljenih socialnih mrež kot tudi zaradi vodilne vloge srbskih književnikov na državni ravni v prvi vrsti namenjena srbskim pisateljem, se je nanjo že v začetku januarja 1927 odzval Fran Albrecht. Njegov navdušeni pozdrav pobude z naslovom »Pesništvo in sporazum« ima poleg splošne kulturne funkcije (spoznavanja, sodelovanja in razvoja obstoječe slovanske solidarnosti) tudi demonstrativno: artikuliranje stališča slovenske kulturne sredine, da lahko sama odloča o mednarodnem kulturnem sodelovanju, in hkrati najava smeri leta 1926 ustanovljenega slovenskega Penkluba.⁵⁸²

Kljub navdušenemu sprejemu pobude, celo Albrechtovemu pozivu za takojšnje aktivno delo, pa je bolgarska delegacija v Slovenijo prvič prišla šele 1932 v okviru potovanja na mednarodni kongres PEN v Budimpešto. Slovenska javnost je bila do takrat o jugoslovansko-bolgarskih stikih seznanjana aktualistično, ob škandalu o domnevni ljubezenski aferi med mlado bolgarsko pesnico Bagrjano in srbskim pisateljem Radetom Drincem.⁵⁸³

Slovenski kulturniki so maja 1932 toplo sprejeli bolgarsko delegacijo, zgrinjali so se okoli Bagrjane, amazonke, markantne ženske, ki je rušila tabuje, pesnice, ki je navduševala slovenske intelektualce, v katero se je po malem zagledal vrh slovenskega Penkluba.⁵⁸⁴ Ona pa se je zaljubila v Izidorja Cankarja, ki je po odstopu Otona Župančiča konec leta 1932 postopoma prevzel vodenje kluba do svojega odhoda v Argentino jeseni 1936,⁵⁸⁵ leta 1935 je na predlog Josipa Vidmarja postal tudi predsednik.⁵⁸⁶

Pozitivna energija je pomagala krepiti stike, ki so jih utrjevali medsebojni obiski, kljub zaostrovanju političnih razmer v Evropi, ki je vzbujalo nelagodne občutke zaradi latentnega bolgarsko-srbskega medsebojnega nasprotovanja od berlinskega kongresa 1878 dalje oziroma tekmovalnosti za politično prevlado na

580 Rode, Tone Potokar in bolgarska književnost, str. 34.

581 Bolhar, Dimitr Pantelev v Ljubljani, str. 5.

582 Albrecht, Za kulturno zблиžanje južnih Slovanov, str. 62–64; Vidmar, *Obrazi*, str. 137–138.

583 Malinova Dimitrova in Dimitrov, *Bagrjana in Slovenija*, str. 26–27.

584 Vidmar, *Obrazi*, str. 145; Malinova Dimitrova in Dimitrov, *Bagrjana in Slovenija*, str. 26.

585 Puhar, *Izidor Cankar*, str. 62–68.

586 Vidmar, *Obrazi*, str. 343.

Balkanu. Po koncu druge svetovne vojne so bili stiki obnovljeni, julija 1945 je Bolgarijo obiskala jugoslovanska delegacija, Pantelev pa je naslednje leto obiskal Ljubljano. Odpravil se je tudi v slovenske planine, nad katerimi je bil navdušen.⁵⁸⁷

Bolgarski kulturniki, denimo predsednik Bolgarske akademije znanosti Todor Pavlov, so želeli ohraniti kulturno sodelovanje po informbirojevski zaostritvi, vendar pa je postopoma prišlo do ohladitve, do onemogočanja stikov, pritiskov na kulturnike, ki so promovirali jugoslovansko oziroma slovensko kulturo in kulturnike v Bolgariji in obratno.⁵⁸⁸

Do normalizacije meddržavnih stikov je po letu 1956 prišlo postopoma z možnostjo potovanja, pridobitvijo finančne podpore, izdaje knjig in štipendij, vendar nekdanja raven stikov, četudi med starimi znanci, ni bila več dosežena. Zelo malo pozornosti je bilo namenjeno slovensko-bolgarskemu kulturnemu sodelovanju. Meddržavni odnosi so ostali napeti predvsem zaradi »makedonskega vprašanja«, kar je povezano tudi z izvolitvijo Panteleeva za zunanjega dopisnega člana Slovenske akademije znanosti in umetnosti (SAZU), o čemer bom pisal več v nadaljevanju.⁵⁸⁹

Z izvolitvijo za člana SAZU so slovenski kulturniki želeli počastiti bolgarskega pesnika, ki je prevajal slovenske pesnike in pisatelje v bolgarščino tako v samostojnih publikacijah kot v antologiji slovanske jezikovne umetnosti, čutil pa se je prizadetega zaradi skromnega obsega prevodov svojih del v slovenščino.⁵⁹⁰ Verjetno pa tudi zaradi osredotočenosti večine slovenskih kulturnikov na Bagrjano, ki je bila trdno vključena v zgodovinski spomin ljubljanske predvojne kulturne elite, vendar je tudi o njej obstajalo zgolj nekaj krajših zapisov. Bila je ženska, ki se je pogumno podala na samostojno življenjsko pot, se zaljubila v enega najbolj občudovanih moških tistega časa, ki je bil za povrhu poročen, in se z njim zapletla v afero. Leta 2011 sta bolgarska raziskovalca Ljudmil Dimitrov in Ljudmila Malinova Dimitrova ob dvajseti obletnici njene smrti in dvajseti obletnici slovenske neodvisnosti izdala monografijo *Bagrjana in Slovenija*. Vsekakor bi si tudi Pantelev zaslužil podobno počastitev, knjigo oziroma raziskavo o njegovih stikih s Slovenijo, vendar je o njem dostopnih in dosegljivih bistveno manj virov.⁵⁹¹

V rokopisnem oddelku NUK-a je ohranjenih več ducatov pisem, ki jih je Pantelev poslal Božidarju Borki, Jušu Kozaku, Tinetu Debeljaku, Francetu Bevku, Igu Grudnu, Bratku Kreftu in Janezu Menartu. Ohranjena korespondenca je iz dveh časovnih obdobij: od njegovega prvega prihoda v Slovenijo poleti

587 Пантелеев, *Объркани спомени*, str. 218–219.

588 Oset, Todor Pavlov's membership, str. 222–235.

589 Rode, Tone Potokar in bolgarska književnost, str. 35.

590 Rode, Dimiter Pantelev, str. 14.

591 Malinova Dimitrova in Dimitrov, *Bagrjana in Slovenija*.

1936 do Informbiroja in od srede šestdesetih letih do njegove izvolitve za zunanjega dopisnega člana SAZU; večinoma se nanaša na njegovo prevajanje in na izmenjavo informacij. V spominih, objavljenih leta 1986, ki so namenjeni bolgarski javnosti, je na prvo mesto postavil obsežen oris Julijskih Alp, pisal je o slovenskih pisateljih, ki so ga toplo sprejeli in v časopisih poročali o njegovih rednih letnih obiskih med 1936 in 1940, o slovenskih pisateljih (Josipu Stritarju, Simonu Gregorčiču in Antonu Aškercu), ki so pisali o Bolgariji. Med sodobniki pa je nanj posebej močan vtis napravil Oton Župančič.⁵⁹²

Glede na njegove objavljene spomine, ohranjeno gradivo v Arhivu SAZU in obseg njegovih prevodov lahko upravičeno sklepamo, da gre le za del njegove obširne korespondence s slovenskimi pisatelji. Tako ni ohranjena korespondenca z Antonom Ingoličem, ki ga je predlagal za dopisnega člana SAZU, se zanj odločno zavzel in uspešno presešel nejevoljo zaradi predlaganja kandidata iz Jugoslaviji neprijateljske države. Pogrešana pa so tudi pisma Francetu Bevku, njegovemu staremu prijatelju. Panteleev je Bevka v Sofiji gostil leta 1937, kar je slovenski pisatelj opisal v črtici *10 dni v Bolgariji: potopisne črtice*, in nato 1957, ko je slovenski pisatelj vodil delegacijo za otoplitev slovensko-bolgarskih kulturnih stikov. Rezultat srečanja se je odrazil v odločitvi bolgarske vlade za podelitev štipendij slovenskim študentom, v organizaciji seminarjev in konferenc ter v obnovi dotoka bolgarske literature v Jugoslavijo. Bevk pa je bolgarskega pesnika gostil leta 1967 v Kanalu ob Soči in na svojem domu v Zakojci.⁵⁹³ Pogled na slovenske planine je v njem obudil tiste mladostne občutke izpred druge svetovne vojne, ko se je kot navdušen gornik zaljubil v slovenske planine, vnovič pa je intenzivneje snoval načrte o prevajanju slovenskih pesnikov v bolgarščino.⁵⁹⁴ Njegov obisk je sledil počastitvi Bevka z najvišjim bolgarskim odličjem za tujce, redom Cirila in Metoda I. stopnje, ki ga je prejel za popularizacijo bolgarske kulture in še posebej za prevod romana *Pod jarmom* Ivana Vazova v slovenščino.⁵⁹⁵

Dimitar Panteleev, s pravim imenom Dimitar Menkadžiev, rojen novembra 1901, je bil od 1926 do 1932 bibliotekar v Narodnem gledališču v Sofiji, od leta 1932 do 1951 bibliotekar v narodni skupščini, od 1952 do 1958 pa dramaturg v narodni operi v Sofiji. Po upokojitvi se je v celoti posvetil pisanju, tudi pisanju spominov. Bil je član Zveze bolgarskih književnikov in tajnik Bolgarskega

592 Пантелеев, *Объркани спомени*, str. 212–220.

593 Rode, Tone Potokar in bolgarska književnost, str. 35.

594 Пантелеев, *Объркани спомени*, str. 218–220.

595 Malinova Dimitrova in Dimitrov, *Bagrjana in Slovenija*, str. 173.

planinskega društva. 1974 je dobil najvišjo nacionalno nagrado, nagrado Dimitrova. Prve pesmi je objavil 1919 v reviji *Golgota*, sam pa je izdajal in urejal revijo *S'dba* (1932–1944).⁵⁹⁶

Slovenijo je prvič obiskal 1936, zaljubil se je v slovenski planinski raj in tudi v Slovenko. Pričel je prevajati slovenska književna dela, leta 1938 objavil svoje prve prevode iz slovenske poezije in prve bio- in bibliografske članke o slovenskih književnikih v reviji *S'dba*. Izdal je več kot deset pesniških zbirk in sedem zbirk otroških pesmi; njegova *Izbrana lirika* je izšla 1976. Nekaj njegovih pesniških zbirk je bilo nagrajenih z nagrado Zveze bolgarskih književnikov.⁵⁹⁷

Panteleev je prevajal poezijo vseh slovanskih narodov in jo prvič objavil v antologiji *Slavjanski poeti*, ki je izšla leta 1946. Politično podprt projekt z namenom krepitve filozofije slovanske solidarnosti je bil priložnost za medsebojno spoznavanje, za Panteleeva pa največji prevajalski projekt, rezultat desetletja študija sorodnih slovanskih jezikov. Panteleev je namreč prevajal tudi med vojno in leta 1942, torej v obdobju, ko sta bili Hrvaška (Nezavisna država Hrvatska) in Bolgarija članici osi Rim–Berlin–Tokio, objavil antologiji *Suvremeni hrvaški liričari* in *Hrvatski pjesnici druge polovice XIX. stolječa*.⁵⁹⁸

Kot član uredniškega odbora antologije *Slavljanski poeti* je uspel slovenskim poetom zagotoviti desetino knjige, kar je bilo več, kot je bilo prevodov iz hrvaščine, in glede na obseg primerljivo s prevodi iz srbsčine.⁵⁹⁹ V spominih posredno pojasnjuje odločitev z oceno, da je bila leta 1936 ob prvem obisku Slovenije slovenska poezija zanj odkritje, ki je odražalo visoko duhovno in materialno kulturo.⁶⁰⁰ V antologijo je vključil prevode po ene pesmi Josipa Murna, Dragotina Ketteja, Ivana Cankarja, Silvina Sardenka, Iga Grudna, Pavla Golie; po dve pesmi Mirana Jarca in Karla Destovnika – Kajuha; po tri pesmi Franceta Prešerna, Alojza Gradnika, Mileta Klopčiča in Toneta Seliškarja ter pet pesmi Otona Župančiča.

Istočasno je v periodičnem tisku objavil več prevodov z označitvami slovenskih pesnikov: Franceta Prešerna (šest sonetov), Janeza Menarta, Iga Grudna, Toneta Seliškarja, Mateja Bora, Ceneta Vipotnika, Lojzeta Krakarja, Ade Škerl, Franceta Kosmača in Daneta Zajca. Prevajal je tudi slovensko prozo, črtice Ivana Cankarja in Franceta Bevka.⁶⁰¹

V samostojnih knjigah so izšli njegovi prevodi pesmi Karla Destovnika – Kajuha (*Partizanske pesmi*, 1948, 20 pesmi) in izbor pesmi Otona Župančiča

596 Ingolič, Dimitr Panteleev, str. 156; Rode, Dimiter Panteleev, str. 14.

597 Ingolič, Dimitr Panteleev, str. 157; Panteleev, *Obrkani spomeni*, str. 375–377.

598 Panteleev, Dimitar, Hrvatska enciklopedija, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=46471>. Pridobljeno: 21. 7. 2016.

599 Грубешлиева, Пантелеев, Стоянов, *Славянски поети*.

600 Пантелеев, *Обркани спомени*, str. 212.

601 Грубешлиева, Пантелеев, Стоянов, *Славянски поети*, str. 411–448.

(*Mojte korabi*, 1965, 50 pesmi). Med obema izdajama pa Panteleev zaradi napetih meddržavnih odnosov ni objavljajl prevodov slovenskih literatov; njegov zadnji večji prevod jugoslovanskega književnika je bil prevod *Gorskega venca* (1949) Petarja Petrovića Njegoša.⁶⁰² Konec slovensko-bolgarskih stikov predstavlja ostra bolgarska kritika Cankarjeve drame *Kralj na Betajnovi* v Bagrjaninem prevodu. Drama je bila uprizorjena oktobra 1948 v sofijskem Narodnem teatru. Premiera je sovpadla s praznovanjem 30. obletnice smrti Ivana Cankarja, v Jugoslaviji svečano obeležene, kritika predstave, objavljena v bolgarskih vodilnih časnikih, pa je bila ostra in neizprosna. Zato je novembra 1948 Društvo slovenskih književnikov sprejelo izredni sklep o objavi odprtega pisma bolgarskim kulturnim delavcem. V njem so protestirali proti poskusom »zmaličiti idejno vsebino in pomen Cankarjevega pisateljskega dela in zanikati njegovo visoko umetniško ceno«. Protestirali so proti politično grobim in zaničevalnim oznakam, ki so Cankarjevi drami očitale »antiidejnost«, jo označile za umetniško bedno in brez poučne vrednosti. Za kritiko je bil značilen izrazito političen diskurz, ki se je v tej obliki obdržal do otoplitve odnosov leta 1956, posledice pa so bile dolgoročneje, saj Bagrjanin bolgarski prevod Cankarjeve drame še vedno ni izšel.⁶⁰³

IZVOLITEV ZA (ZUNANJEGA) DOPIŠNEGA ČLANA SAZU

Panteleev se je prvič omenjal kot kandidat za zunanje dopisno članstvo v sredini sedemdesetih let, v času napetih odnosov med Bolgarijo in Jugoslavijo. V tem občutljivem času, natančneje leta 1976, je SAZU izdala izsek zemljevida *Tabula Imperii Romani* (TIR) K 34, ki je obsegal večino SFRJ in del Bolgarije.⁶⁰⁴ Pri projektu so sodelovali predstavniki vseh jugoslovanskih akademij, tudi leta 1967 ustanovljene Makedonske akademije nauka in umetnosti (MANU). Potem ko je bila konec leta 1976 natisnjena publikacija *Tabula Imperii Romani. Naissus, Serdica, Thessalonike* in razposlana članom mednarodnega odbora, je proti njenemu natisu ostro protestiral predsednik MANU Mihajlo Apostolski. Zato so v predsedstvu SAZU marca 1977 sprejeli odločitev, da vse prejemnike publikacije obvestijo, da je publikacija postavljena delovna verzija, ki potrebuje še ustrezno korekturo in odobritev. Na SAZU so upali, da jim bo s tem uspelo popraviti »napako« brez širšega odmeva, ampak jim ni uspelo.⁶⁰⁵ Natis se je namreč zgodil v obdobju negativnih odnosov med Jugoslavijo in Bolgarijo. Dodatno pa je

602 Ingolič, Dimitr Panteleev, str. 156–157.

603 Malinova Dimitrova in Dimitrov, *Bagrjana in Slovenija*, str. 275–286.

604 Apostolski, Na velikobolgarskih nacionalističnih stališčih, str. 59–78.

605 SAZU, Predsedstvo 1975–1978, mapa 6, Zapisnik nadaljevanja 4. redne seje predsedstva SAZU (29. 3. 1977).

predsednika Milčinskega razjezilo povabilo Bolgarske akademije znanosti za sklenitev sporazuma o sodelovanju, saj je to razumel kot provokacijo. Milčinski je zato na zasedanju predstavnškega organa jugoslovanskih akademij, Sveta akademij znanosti in umetnosti, maja 1977 zahteval, naj jugoslovanske akademije sprejmejo enotno stališče o sodelovanju z Bolgarsko akademijo znanosti, vendar poseben sklep ni bil sprejet. Jugoslovanske akademije, tudi SAZU, so ubrale preverjeno taktiko, da v primeru mednarodnopolitične zaostritve omejijo sodelovanje z znanstvenimi institucijami iz »sporne« države.⁶⁰⁶

O vprašanju TIR so potekala številna posvetovanja v SAZU ter med predstavniki slovenske in makedonske akademije. V Ljubljani je bil najbolj kritičen do tiska publikacije tajnik I. razreda akademik Lado Vavpetič. Ocenil je, da je najbolj problematičen zapis Sofije, ki da je »nepravilen in politično zgrešen, saj se tudi s takim poimenovanjem utegnejo okoristiti nepravilna, Makedoncem nenaklonjena stališča Bolgarije in njene akademije znanosti«.⁶⁰⁷ Kljub temu se Vavpetič s tem vprašanjem ni ukvarjal, saj je junija 1977 postal novi tajnik I. razreda akademik Fran Zwitter. Akademiku Zwitteru je uspelo s članom MANU Mihailom Petruševskim razrešiti večino spornih stališč, ki sta jih nato potrdila predsednika. S popravki se je strinjal tudi predsednik Mednarodnega odbora za TIR John Bryan Ward Perkins.⁶⁰⁸ Predsednik Milčinski je z olajšanjem ugotavljal, da jim je uspelo najti rešitev, »sprejemljivo tako za MANU, Mednarodni odbor za TIR in SAZU«.⁶⁰⁹ Odprto pa je ostalo vprašanje, ali naj sporne dele publikacije samo prelepijo ali naj publikacijo ponatisnejo. Jeseni 1978 so se odločili, da bo najlažje, čeprav precej drago, izvesti ponatis,⁶¹⁰ do česar pa kljub sklepu predsedstva ni prišlo.

Zaradi napete situacije v povezavi s TIR so predstavili kandidaturo Dimitarja Panteleeva, ki ga je razred za umetnosti oziroma njegov tajnik Anton Ingolič jeseni 1977 zaradi njegovih prevodov slovenskih del v bolgarščino predlagal za zunanjšega dopisnega člana SAZU. Pri tem se je tajnik posredno skliceval na sugestijo predsednika Milčinskega, da mora SAZU povečati obseg izvolitev zunanjih dopisnih članov.⁶¹¹ Milčinski je namreč ob proslavi 40. obletnice SAZU

606 SAZU, Predsedstvo 1975–1978, mapa 8, Zapisnik 6. redne seje predsedstva SAZU (28. 6. 1977).

607 SAZU, Predsedstvo 1975–1978, mapa 6, Zapisnik nadaljevanja 4. redne seje predsedstva SAZU (29. 3. 1977).

608 SAZU, Predsedstvo 1975–1978, mapa 11, Zapisnik 9. redne seje predsedstva SAZU (9. 2. 1978).

609 SAZU, Predsedstvo 1975–1978, mapa 12, Zapisnik 11. redne seje predsedstva SAZU (2. 3. 1978).

610 SAZU, Predsedstvo 1975–1978, mapa 13, Zapisnik 12. seje predsedstva SAZU (28. 9. 1978).

611 ARS, AS 293 (Osební fond Janez Milčinski), š. 4, govor ob štiridesetletnici. Ustanovna uredba je poznala tri kategorije članstva: redno, dopisno in častno članstvo, Zakon o SAZU (1971) pa je uvajal še kategorijo zunanji dopisni člani. Dopisni člani, ki niso živeli v Sloveniji, niso bili upravičeni do napredovanja v redno članstvo in niso imeli članskih ugodnosti, kot so jih imeli še redni in častni člani (*Uradni list SRS*, št. 42/71, str. 1053–1056).

oktobra 1978 ocenil, da je bila SAZU »čez mero zadržana pri izbiranju uglednih tujih znanstvenikov in umetnikov«. ⁶¹²

Predsednik SAZU se je ob predlogu razreda za umetnosti odločil za posvetovanje o kandidatu s pristojnimi republiškimi organi, saj je bila to uveljavljena praksa – Zakon o SAZU iz leta 1971 za razliko od zakonov o SAZU iz let 1948, 1949 in 1980 ni določal uradnega soglasja slovenske oblasti h kandidaturi –, in posvetovanje s člani MANU. ⁶¹³ Mnenje MANU je bilo očitno negativno, saj se je razred kot predlagatelj »zaradi določenih okoliščin« odločil odložiti predlog. ⁶¹⁴

Panteleev je bil ponovno evidentiran kot kandidat za zunanjega dopisnega člana pred volitvami članov leta 1981 skupaj z Zoranom Mušičem in Avgustom Černigojem. V razredu in tudi širše v akademiji je bila njegova kandidatura v senci obeh slovenskih kandidatov, saj so obstajali zadržki drugih razredov do Mušičeve kandidature, pri Černigoju pa je predlagatelj umaknil predlog, vendar ga je nato na naslednji seji znova podal. ⁶¹⁵ Oba slovenska kandidata, zadovoljna z izkazano naklonjenostjo in priznanjem slovenske reprezentativne znanstvene in umetniške institucije, sta v kratkem podala soglasje h kandidaturi, Panteleev pa si je vzel nekaj časa za premislek. Bolgarski kulturnik očitno še ni prebolel zapleta pri predhodnih volitvah, morda pa so ga slovenski kolegi seznanili z verjetnostjo vnovičnega zapleta ob njegovi kandidaturi. V razredu za umetnosti so načelno podprli predlog tajnika Antona Ingoliča, da evidentirajo Panteleeva kot kandidata, ob pogoju, da poda ustrezno soglasje h kandidaturi. V zapisniku seje razreda novembra 1980 lahko preberemo, da je bila njegova kandidatura začasno odložena; ob redakciji zapisnika je bil časovni prislov počrnjen. ⁶¹⁶

Kljub uradnemu sklepu razreda pa je tajnik razreda Ingolič preveril, ali proti Panteleevu obstajajo kakšni zadržki v vodstvu SAZU. Na naslednji seji razreda, 15. decembra, je poročal, da proti njegovi kandidaturi ni nobenih okoliščin, pred pričetkom postopka v razredu je potreben samo še njegov pristanek. ⁶¹⁷ Kot je bilo že omenjeno, je Panteleev nekoliko okleval. V novoletnem voščilu Ingoliču konec decembra 1980 je napovedal, da lahko odgovor glede kandidature pričakuje v kratkem. Zaradi tega so 14. januarja 1981 vnovič umaknili njegovo kandidato skupaj s kandidato Avgusta Černigoja. ⁶¹⁸

Naslednja seja razreda 13. marca 1981, na kateri so se seznanili s stališči drugih razredov, je bila sorazmerno burna. Med člani drugih razredov so se namreč pojavili pomisleki zoper kandidato Zorana Mušiča oziroma njegov domnevno

612 ARS, AS 293, š. 4, govor ob štiridesetletnici.

613 SAZU, Predsedstvo 1975–1978, mapa 12, Zapisnik 11. redne seje predsedstva SAZU (2. 3. 1978).

614 SAZU, Predsedstvo 1975–1978, mapa 12, Zapisnik 11. redne seje predsedstva SAZU (28. 6. 1978).

615 SAZU, Razred za umetnosti, Zapisniki sej 1950–1982, 1980.

616 SAZU, Razred za umetnosti, Zapisniki sej 1950–1982, 1980, Zapisnik 25. seje (12. 11. 1980).

617 SAZU, Razred za umetnosti, Zapisniki sej 1950–1982, 1980, Zapisnik 26. seje (15. 12. 1980).

618 SAZU, Razred za umetnosti, Zapisniki sej 1950–1982, 1980, Zapisnik 27. seje (14. 1. 1981).

odklonilen odnos do slovenskega naroda. O Panteleevu niso razpravljali, zato je manjše presenečenje zapisnik naslednje seje razreda, 31. marca, ko izvemo, da je razred na prejšnji seji v potrditev drugim razredom poslal tudi njegovo kandidaturo za zunanjega dopisnega člana.⁶¹⁹

Pantelev je bil na skupščini 24. aprila 1981 izvoljen za zunanjega dopisnega člana, s čimer je postal drugi član SAZU iz Bolgarije; prvi je bil Todor Pavlov. Žal mu ob prevzemu diplome napovedanega knjižnega projekta, zapisov o srečanjih s slovenskimi pesniki in pisatelji, ni uspelo v celoti uresničiti; svoje spomine je naslovil *Obrkani spomeni* – neurejeni spomini.⁶²⁰

619 SAZU, Razred za umetnosti, Zapisniki sej 1950–1982, 1980, Zapisnik 29. seje (31. 3. 1981).

620 Ingolič, Dimitr Pantelev, str. 157; Пантелеев, *Обркани спомени*.

Aleš Gabrič

**SIMEON HESAPČIEV
– PRVI LEKTOR
BOLGARŠČINE
NA UNIVERZI V
LJUBLJANI**

**(NE)POZNAVANJE SLOVENSKO-BOLGARSKIH ODNOSOV V
PRETEKLOSTI**

O stikih med posameznimi slovenskimi in bolgarskimi kulturnimi ustvarjalci je bilo napisanih že več prispevkov, toda celovitega pregleda slovensko-bolgarskih kulturnih stikov zaenkrat še nimamo. Stiki so bili v nekaterih obdobjih intenzivnejši, v drugih pa zaradi političnih vzrokov skorajda povsem zamrznjeni. Ti poudarki so razvidni že iz prispevka, ki ga je leta 1967 objavil eden najboljših slovenskih poznavalcev različnih slovanskih jezikov Matej Rode, ko je zapisal, da »o kulturnih stikih med Bolgari in Slovenci vemo prav malo«.⁶²¹

621 Rode, Hristo Botev pri Slovencih, str. 313.

K izboljšanju je veliko pripomogel Rode sam s številnimi poročili o kulturnem sodelovanju, prevodi iz bolgarščine in sodelovanji na posvetih v Bolgariji, tako da mu je kolega Jurij Rojs v nekrologu zapisal, da je »v Bolgariji (...) veljal za enega zadnjih bolgarofilov«. ⁶²² Po omenjenem Rodetovem zapisu je bilo objavljenih kar nekaj del, ki bi lahko bolje osvetlila problematiko slovensko-bolgarskih kulturnih stikov. Toda večji del monografij ali prispevkov avtorjev, ki so se ukvarjali s sodelovanjem med Bolgari in pripadniki drugih južnoslovanskih narodov, se je omejeval na politične odnose med Bolgarijo in Jugoslavijo. Pri sicer skromnih poudarkih o kulturnem sodelovanju so bili v ospredju Bolgarom bližji narodi, zlasti Srbi in pa makedonsko vprašanje. Slovenski del Jugoslavije je bil še največkrat omenjen zaradi preprostega dejstva, da je bil na Bledu 1. avgusta 1947 podpisan sporazum med Josipom Brozom – Titom in Georgijem Dimitrovom. ⁶²³

Specifika bolgarsko-slovenskih odnosov v teh delih ni omenjena. Slovenski kulturni razvoj je bil namreč od sredine 19. stoletja bolj vezan na Čehe, največji slovanski narod v avstrijskem delu Habsburške monarhije, ki je bil Slovencem zgled, kako naj bi se kulturno in politično razvijali. Delno po čeških vzorih so slovenski izobraženci oblikovali svoja osrednja kulturna društva Sokol, Dramatično društvo, Slovensko matico in Glasbeno matico, dosežena stopnja emancipacije češkega jezika v šolskem sistemu vključno z univerzo pa je bil cilj, ki so si ga v kulturnopolitični program zapisali tudi Slovenci. Bolgari so bili Slovencem manj znani slovanski narod, bolgarski jezik in bolgarska kultura pa precejšnja neznanka v primerjavi z narodi, ki so do 1. svetovne vojne živeli v Avstro-Ogrski. Precej je k nepoznavanju pripomogla tudi drugačna pisava, saj velika večina Slovencev ni znala brati cirilice. Še po desetletju življenja v Jugoslaviji so v prvi obsežnejši analizi bralne kulture med Slovenci ugotavljali, da le-ti malo berejo srbohrvaško literaturo, kot enega glavnih vzrokov za to pa so navedli: »Da se ne čita več srbohrvatskih knjig, je mnogo kriva tudi cirilica, ki jo pri nas večina ne bere, kljub temu, da jo mora vsaj mlajša generacija brati.« ⁶²⁴

Slovenski avtorji, ki so pisali o slovensko-bolgarskih stikih, so se v prispevkih omejili na ožjo vsebinsko tematiko ali na krajše časovno obdobje, kar npr. zasledimo v več prispevkih Mateja Rodeta, enega glavnih promotorjev bolgarske kulture med Slovenci. ⁶²⁵ V leta 2006 izdanem članku se je Franc Rozman omejil na slovensko-bolgarske odnose v prvem desetletju po osamosvojitvi Slovenije s poudarkom na politični in gospodarski problematiki. ⁶²⁶ Tudi na bolgarski

622 Rojs, Slavist Matej Rode, str. 201.

623 Glej npr.: Skakun: *Jugoslovensko-bugarski odnosi*; Avramovski (ur.), *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*; Nešović, *Bledski sporazumi*; Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi*.

624 *Poročilo prosvetnega odseka Delavske zbornice*, str. 7.

625 Npr. Rode, Hristo Botev pri Slovencih; Rode, France Bevk in Bolgari; Rode, Dimiter Pantelev.

626 Rozman, Slovensko-bolgarski odnosi.

strani ni bilo dosti drugače. Eden najbolj plodovitih prevajalcev iz slovenščine v bolgarščino Dimiter Panteleev se je v svojih bolj spominskih člankih omejil le na posamezne točke kulturne izmenjave med Bolgari in Slovenci.⁶²⁷ V tematsko širše zasnovanem prispevku pa se je Magda Karabelova-Panova omejila na ožje kronološko obdobje, na oris slovensko bolgarskih kulturnih stikov v prvih desetletjih 20. stoletja.⁶²⁸

Karabelova-Panova je opisovala obdobje, ko je bilo sodelovanje intenzivnejše. Na dogodke, ki so vplivali na ohladitev odnosov, je v svojih analizah opozoril Matej Rode. Kot prvi prelomni trenutek, kot »žalostno obdobje odtujitve«, je najprej omenil drugo balkansko vojno, 1. svetovno vojno in »napet mednarodni položaj po njej«. ⁶²⁹ Izboljšanje so prinesla trideseta leta 20. stoletja, sledilo pa je turbulentno desetletje z 2. svetovno vojno in hitro se spreminjajočimi političnimi oz. kulturnopolitičnimi pogoji za sodelovanje. Prva leta po vojni so prinesla obete tesnega političnega sodelovanja, a je bila dobra volja za kulturno sodelovanje na slovenski strani omejena z majhnim številom bolgarskega jezika večjih prevajalcev in izobražencev, ki bi lahko prevzeli vlogo kulturnih posrednikov med narodom.

V to obdobje sodi tudi epizoda, ki je bila tako kratkotrajna in je zapustila tako malo sledi, da ni o njej v dosednji literaturi znanega dosti več kot to, da se je sploh odvijala. V sklopu načrtov za širitev študija slavistike na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani so se v letih po 2. svetovni vojni vrstile pobude za odpiranje novih lektoratov za slovanske jezike. V predlogih so bile zapisane želje za več sodelavcev za ruski jezik in po enega lektorja za poljski, češki, slovaški in bolgarski jezik. Da gre za dejansko neznano poglavje iz zgodovine slovensko-bolgarskih kulturnih stikov, nam pove že podatek, da nekaj skromnih zabeležk ne navaja niti natančnega časa ustanovitve prvega lektorata za bolgarski jezik in imenovanja njegovega prvega lektorja. Jože Toporišič se je leta 1969 ob orisu prvega pol stoletja jezikoslovne slavistike na ljubljanski univerzi zanašal na njemu dosegljivo gradivo na Filozofski fakulteti. Za dogajanje sredi leta 1948 je zapisal: »Študentje so ob tej priliki zahtevali tudi profesorja za ruski jezik, res nameščen pa je bil lektor za bolgarski jezik (Simeon Hesapčiev) 1949. leta.«⁶³⁰ V nasprotju s to datacijo je v prvem zvezku Enciklopedije Slovenije iz leta 1987 zapisano: »Ljubljanska univerza je vpeljala lektorat za bolgarščino (1948/49); lektor je bil S. Hesapčiev.«⁶³¹ Na spletnih straneh najdemo tudi več kot desetletje

627 Glej npr.: Panteleev, Bolgarski spomini na Franceta Bevka.

628 Karabelova-Panova, Slovensko-bolgarski kulturni stiki.

629 Rode, Hristo Botev pri Slovencih, str. 318.

630 Toporišič, Petdeset let jezikoslovne slavistike, str. 116. Enako formulacijo, brez navedbe avtorja prispevka, najdemo tudi v: *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani*, str. 244.

631 Benko, Rode, Bolgarsko-slovenski odnosi, str. 319.

star zapis oddelka za slovanske jezike in književnosti, v katerem je zabeleženo: »L. 1948 je učil bolgarski jezik in bolgarsko književnost lektor Simeon Hesapčiev; bolgarski lektorat je bil po njegovem odhodu ponovno obnovljen l. 1996 z gostjo iz Bolgarije, dr. Eleno Tomovo.«⁶³² Franc Rozman, ki je v prispevku iz leta 2006 izpostavil slovensko-bolgarske odnose po osamosvojitvi Slovenije, pa v uvodnem delu sploh ni omenjal leta in je preprosto zapisal: »Kratek čas je na Filozofski fakulteti v Ljubljani deloval lektorat bolgarščine, edini lektor pa je bil Simeon Hesapčiev.«⁶³³

Opazno je, da je omembam skupno le ime lektorja, tj. Simeon Hesapčiev, da pa se že pri navedbah let, ko naj bi predaval v Ljubljani, avtorji v zapisih razhajajo. Česarkoli drugega o poučevanju bolgarskega jezika in o prvem lektorju bolgarščine v Ljubljani pa v zapisih sploh ne najdemo.

KREPITEV SLOVENSKO-BOLGARSKIH KULTURNIH STIKOV V TRIDESETIH LETIH 20. STOLETJA

Krepitev slovensko-bolgarskih kulturnih stikov po 2. svetovni vojni ni le posledica mednarodnopolitičnih razmer, v katerih sta Jugoslavija in Bolgarija pristali na vzhodni strani železne zavese in ob utrjevanju komunističnih oblasti v obeh državah iskali celo pot v oblikovanje širše federacije. Kulturni stiki med Slovenci in Bolgari so se začeli krepiti že sredi tridesetih let, ko se je v Ljubljani Rasto Pustoslemšek angažiral pri oblikovanju Jugoslovansko-bolgarske lige in pritegnil k sodelovanju več mladih ljudi, ki so pripravili več prireditev za promocijo bolgarske kulture v slovenski kulturni prestolnici. Slovenske založbe so začele tiskati več prevodov iz bolgarščine, prevajalci pa so bili dostikrat samouki, ki so obvladali več tujih jezikov in se med njimi naučili tudi še bolgarskega. Prav tako se je na bolgarski strani krepil interes za izdajanje prevodnih del iz slovenščine, a tudi tam je primanjkovalo prevajalcev, ki bi slovenščino dejansko obvladali.⁶³⁴

Posebno mesto pri poglobljanju kulturnih stikov je zavzel pesnik in prevajalec Dimiter Panteleev, tedaj vodja knjižnice narodne skupščine Bolgarije. Prvič je obiskal Slovenijo leta 1936, ko je planinaril po Julijskih Alpah. Slovenska narava in kultura sta ga povsem prevzeli, tako da je kasneje še mnogokrat prišel v Slovenijo, se vzpenjal na najvišje slovenske gore, v mestih pa obiskoval slovenske kulturne ustanove, se spoznaval s slovenskimi kulturniki in se, nenazadnje, tudi poročil s Slovenko. Tudi ko je bil doma v Sofiji, si je redno dopisoval s slovenskimi

632 <http://slovlit.ff.uni-lj.si/hp/ff/zbornik/Slavistika.htm>. Pridobljeno: 5. 3. 2015.

633 Rozman, Slovensko-bolgarski odnosi, str. 426.

634 Karabelova-Panova, Slovensko-bolgarski kulturni stiki, str. 129–130.

izobraženci, ki so mu pomagali in svetovali pri njegovih številnih prevodih slovenskih avtorjev v bolgarščino.⁶³⁵

Panteleev je v spominskem zapisu omenil, da se je že zgodaj seznanil s slovenskimi pisatelji, ki so pokazali zanimanje za bolgarsko kulturo in začeli z njo seznanjati tudi slovensko javnost, npr. z Igom Grudnom in Francetom Bevkom. Slednji je prvič obiskal Bolgarijo leta 1937, po bolgarskih kulturnih znamenitostih in kulturnih ustanovah pa ga je vodil Panteleev.⁶³⁶ Bevk je vtise strnil v knjigi *Deset dni v Bolgariji*,⁶³⁷ ki je po Panteleevem mnenju »okrepila zanimanje slovenske javnosti za Bolgarijo«.⁶³⁸

Na Slovenskem se je največ zapisov o pomembnih Bolgarih vrtelo okoli imena Hrista Boteva. Kot narodni junak in kot pesnik je bil zgled borca, ki je pri majhnih narodih, kot so Slovenci, vedno deležen posebne pozornosti, čeprav njegova dela tedaj še niso bila prevedena v slovenski jezik. Zadnji zapis o Botevu pred 2. svetovno vojno je v slovenskih časopisih junija 1939 objavilo *Jutro*, napisal pa ga je bolgarski študent in prevajalec Štefan Atanasov.⁶³⁹ Uredništvo kulturne rubrike *Jutra* je ob prispevku dopisalo: »Naš bolgarski sotrudnik nam je ob tej priliki napisal nekoliko besed o tem, pri nas še malo znanem predstavitelju bolgarskega narodnega duha.«⁶⁴⁰ Z veliko mero verjetnosti lahko predvidevamo, da gre za zapis kulturnega urednika *Jutra* Božidarja Borka, poliglota in prevajalca iz številnih jezikov, med drugim tudi iz bolgarščine.⁶⁴¹

Poznavanje Boteva med Slovenci se tedaj ni dvignilo na višjo raven, pa čeprav je v Ljubljani študiralo približno dvajset študentov iz Bolgarije, ki so svoje študentsko društvo poimenovali po Hristu Botevu. Po vojni je s krepitvijo političnih stikov naraščalo tudi število časopisnih poročil o Botevu v slovenskem časopisju, podkrepjenih s prevodi nekaterih njegovih verzov. Zavzel je eno od osrednjih mest v referatu Todorja Pavlova o prispevku bolgarskega naroda k svetovni literaturi. Šlo je za osrednji bolgarski referat na Slovanskem kongresu, ki ga je decembra 1946 gostil Beograd, slovenski prevod prispevka pa je objavil časopis *Slovenski poročevalec*.⁶⁴² Pavlov je postal znan kot filozof, ki je zagovarjal estetska načela dogme socialističnega realizma in uveljavljanje ozko pojmovanih pogledov dialektičnega realizma tudi kot kriterija za ocenjevanje literarnih del, ki

635 Rode, Dimitar Panteleev, str. 14; *Slovenec*, LXV, št. 212, 16. 9. 1937, str. 5, Dimitar Panteleev v Ljubljani

636 Panteleev, Bolgarski spomini na Franceta Bevka, str. 516–519.

637 Bevk, *Deset dni v Bolgariji*.

638 Panteleev, Bolgarski spomini na Franceta Bevka, str. 517.

639 Rode, Hristo Botev pri Slovencih, str. 319.

640 *Jutro*, XX, št. 126, 2. 6. 1939, str. 7, St. Atanasov: Praznik Hrista Boteva.

641 Haramija, Borkov prevajalski opus, str. 166.

642 Prispevek bolgarskega naroda k svetovni literaturi : Poročilo akademika Todorja Pavlova naa Slovanskem kongresu v Beogradu. *Slovenski poročevalec*, VII, št. 295, 17. 12. 1946, str. 4 in št. 296, 18. 12. 1946, st. 4.

so bila nekaj vredna le, če je lahko njihovo sporočilno vrednost prenesel v okviru svojih političnih pogledov in potreb vladajoče stranke. Postavke socialističnega realizma, kot so jih oblikovali v Sovjetski zvezi v desetletju pred vojno, so poskušali komunistični ideologi v povojnih letih uveljaviti tudi v državah ljudskih demokracij, tudi v Sloveniji.⁶⁴³ Nosilci takšnih kulturnopolitičnih nazorov so dobili pomembno besedo pri oblikovanju kulturne scene, Pavlov pa je bil za svoja prizadevanja nagrajen tudi s tem, da ga je Slovenska akademija znanosti in umetnosti leta 1947 imenovala za svojega dopisnega člana.⁶⁴⁴

Slovenski časopisi in revije, od otroških do osrednjih literarnih revij, so v prvih povojnih letih objavili več deset krajših prevodov iz bolgarske literature. Sistematično se je prevoda pesmi Hrista Boteva v slovenščino leta 1947 lotil Igo Gruden, ki mu je z nasveti na pomoč priskočil med Slovenci že dobro znani spodbujevalec bolgarsko-slovenskih kulturnih stikov in prevajalec Dimiter Pantelev. Več prevodov pesmi Hrista Boteva je bilo objavljenih v času intenzivnih bolgarsko-jugoslovanskih političnih dogajanj in podpisa meddržavnega sporazuma na Bledu avgusta 1947.⁶⁴⁵

Slovensko časopisje je tedaj obilno poročalo o Bolgariji, njeni zgodovini, kulturi, razvoju in načrtih. Številna bolgarska državna delegacija se je na poti na Bled in ob povratku od tam srečala tudi s slovenskim političnim vrhom. Glasilo Komunistične partije Slovenije *Ljudska pravica* je ob tej priložnosti ponatisnilo del članka Todorja Pavlova o kulturi bolgarskega naroda, pri tem pa poseben poudarek namenilo idejam Hrista Boteva.⁶⁴⁶ Ob članku Pavlova je bila natisnjena ena izmed pesmi Boteva v prevodu Iga Grudna s pripisom: »Za stoletnico njegovega rojstva bo izdala Državna založba Slovenije prihodnje leto zbirko njegovih pesmi v prevodu Iga Grudna.«⁶⁴⁷

Pogodba o prijateljstvu, sodelovanju in vzajemni pomoči med Jugoslavijo in Bolgarijo je sicer imela močnejši politični in gospodarski pridih, vanjo pa so spravili tudi točko o kulturnem sodelovanju, »da razvijeta do najvišjih možnosti kulturno sodelovanje med narodi FLRJ in bolgarskim narodom, zaradi česar bosta podvzeli ukrepe za olajšanje vseh koristnih pobud kakor tudi za izmenjavo književnih proizvodov, časopisov in revij«.⁶⁴⁸

Načrt ni bil konkretiziran, je pa časopisje slavilo podpis sporazuma in poudarjalo bratstvo južnoslovanskih narodov ter potrebo po njihovem še tesnejšem sodelovanju. Čeprav za to nimamo nobene potrditve, ni izključeno, da

643 Gabrič, *Odmevi teorije socialističnega realizma v Sloveniji*, str. 96–110.

644 Oset, *Zgodovina Slovenske akademije znanosti in umetnosti*, str. 25.

645 Rode, *Hristo Botev pri Slovencih*, str. 320–321.

646 Pavlov, *Iz zgodovine bolgarskega naroda*, str. 4.

647 *Ljudska pravica*, VIII, št. 176, 29. 7. 1947, str. 4, Hristo Botev - Igo Gruden: Bratu.

648 Prevod po: *Ljudska pravica*, VIII, št. 180, 3. 8. 1947, str. 1. V literaturi več v: Nešović, *Bledski sporazumi*.

ni bila želja ali ideja o otvoritvi lektorata bolgarskega jezika v Ljubljani omenjena na katerem od neformalnih srečanj ob koncu julija ali v začetku avgusta leta 1947. Tovrstna želja bi bila vsekakor logična, saj je bilo v letih 1945 do 1947 v slovenskem prevodu izdanih šest knjig bolgarskih avtorjev, kar je bilo le za eno manj od prevodov iz češčine, torej jezika tistega slovanskega naroda, na katerega so bili Slovenci tradicionalno kulturno močno navezani. Tudi v primerjavi s po zgolj enim prevodom iz slovaščine in poljščine v istem obdobju⁶⁴⁹ je število prevodov iz bolgarskega jezika samo po sebi zastavljalo vprašanje, ali ne bi bilo vredno kulturnega sodelovanja še nadgraditi.

Kulturno sodelovanje med Bolgari in Slovenci je bilo v povojnih letih vsekakor neprimerno bolj pestro, kot je bilo v preteklih obdobjih. Slovenski časopisi in založbe so bili samoumevno posebej pozorni na Hrista Boteva, saj so se v Bolgariji pripravljali na proslavljanje stoletnice njegovega rojstva. Temu je sledilo tudi dogajanje v Sloveniji. Ljudska pravica je 2. junija 1948 objavila kar dva prispevka na temo bolgarsko-slovenskega (oz. jugoslovanskega) kulturnega sodelovanja. Na prvi strani so poročali o prireditvi v operi ljubljanskega Slovenskega narodnega gledališča, na kateri se je predstavila bolgarska delavska kulturno-umetniška skupina iz Sofije, ki je bila na turneji po Jugoslaviji.⁶⁵⁰ Na naslednji strani pa je bil objavljen prispevek ob obletnici smrti Hrista Boteva. Pod njim je bil podpisan slovenski kulturni javnosti tedaj še neznani bolgarski jezikoslovec Simeon St. Hesapčiev,⁶⁵¹ ki je s to objavo začel svojo kratkotrajno življenjsko epizodo spodbujevalca bolgarsko-slovenskih kulturnih stikov.

HESAPČIEV KOT LEKTOR NA UNIVERZI V LJUBLJANI

Ime Simeona Hesapčieva se je namreč začelo omenjati v povezavi z novim lektoratom bolgarščine na ljubljanski univerzi. Lektorat za bolgarski jezik je bil ustanovljen v sklopu širjenja slavističnega oddelka z odpiranjem novih mest predavateljev za druge slovanske jezike. V tem kontekstu je bila v prvih povojnih letih pozornost bolj usmerjena na poljščino, češčino in slovaščino, ruščina pa je bila sploh povzdignjena na posebej visoko mesto.⁶⁵² Vnovič so o novih lektoratih razpravljali 23. oktobra 1948 na prvi seji fakultetnega sveta Filozofske fakultete v študijskem letu 1948/49. Predstojnik oddelka za slovanske jezike Rajko Nahtigal je predlagal imenovanje lektorjev za bolgarščino in češčino. Za slednjega so odločanje zaradi praktičnih problemov prestavili. Sprejet pa je bil

649 *Slovenska bibliografija 1945-1947*, str. 113.

650 *Ljudska pravica*, IX, št. 130, 2. 6. 1948, str. 1, Obisk bolgarske delavske umetniške skupine v Ljubljani. 651 Hesapčiev, Hristo Botev.

652 Toporišič, Petdeset let jezikoslovne slavistike, str. 115–116.

prvi Nahtigalov predlog in je bil »izbran soglasno prof. Simeon Stef. Hesapčiev, bolgarski državljani, za lektorja bolgarskega jezika na filozofski fakulteti«. ⁶⁵³

Slovenski kulturni javnosti Hesapčiev še ni bil znan. Čeprav ne vemo natančno, kdaj je prišel v Ljubljano, lahko predvidevamo, da je bil v času sprejetja omenjenega sklepa že v slovenski kulturni prestolnici ali pa je vsaj že najavil prihod v Ljubljano, saj v nasprotnem primeru Nahtigal tujega državljanu sploh ne bi predlagal za zasedbo lektorskega mesta. Nekateri omembe iz zimskega semestra 1948/49 ga v Ljubljani že omenjajo kot lektorja bolgarščine, kar pomeni, da je tedaj že opravljal sprejete obveznosti. Podrobnejši podatki o njegovem pedagoškem delu pa so ohranjeni za drugi, tj. poletni semester študijskega leta 1948/49. Pedagoške obveznosti na lektoratu za bolgarščino je opravljal v realni gimnaziji na Vegovi ulici, kjer je s prostorskimi težavami obremenjena Filozofska fakulteta pridobila dodatne prostore za svoje delo. Stavba je v neposredni bližini osrednjega poslopja Univerze v Ljubljani na Kongresnem trgu in Narodne in univerzitetne knjižnice na Turjaški ulici, kjer je potekala glavna predavanja in seminarjev Filozofske fakultete. V seznamu predavanj za poletni semester 1949 je bilo najavljeno, da so ure bolgarskega lektorata namenjene vsem slušateljem slovanske filologije, po dogovoru pa naj bi Hesapčiev pripravil tudi posebne vaje za neslaviste. Poudarek njegovih predavanj je bil na slovnici sodobnega bolgarskega knjižnega jezika in na zgodovini sodobne bolgarske književnosti, na seminarskih vajah pa naj bi se ukvarjali z besedili iz del bolgarskih klasikov. Na posebnih vajah, ki so bile namenjene tudi prevajalcem iz bolgarskega jezika, so jim bili za izhodišče praktičnega dela dotedanji prevodi iz bolgarščine v slovenski jezik. ⁶⁵⁴

V prvih mesecih dela v Sloveniji si je Hesapčiev že ustvaril podobo, kaj vse bi bilo dobro za študente na ljubljanski slavistiki in za druge morebitne slušatelje, tako da je lahko na začetku februarja 1949 predložil bolj podrobno izdelan učni načrt za naslednja dva študijska semestra, za letni semester 1948/49 in za prvi semester naslednjega študijskega leta, za zimski semester 1949/50. Pogled na učni načrt izpričuje dober uvid v potrebe študentov tujega rodu, ki jim je bila bolgarska stvarnost precejšnja neznanka. Učni načrt je presejal najpreprostejše naloge lektorata na osnovni stopnji, ki so v orisu prvega pol stoletja slavistike na ljubljanski univerzi poenostavljeni v shemo »razlaga slovnice + branje in razlaga besedil, kar hoče slušatelja usposobiti za razumevanje strokovnih in leposlovnih besedil«. ⁶⁵⁵

Simeon Hesapčiev je učni načrt razdelil v več sklopov s po okvirno 16 urami, prikaz bolgarske kulture pa je vklopil v celovitejši prikaz Bolgarije in bolgarske

653 ZAMU, I (Fond Filozofska fakulteta), šk. 165, Zapisnik I. redne seje Sveta filozofske fakultete dne 23. oktobra 1948, str. 5.

654 *Seznam predavanj na univerzi v Ljubljani za poletni semester 1949*, str. 16.

655 *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani*, str. 251.

zgodovine. To je bilo razvidno že iz prvega sklopa »zgodovina nove bolgarske književnosti«, saj je uvodoma predstavil zemljepisni oris Bolgarije, sledila pa sta zgodovina bolgarskega naroda do preporoda in obdobje preporoda bolgarskega naroda. V tem delu je izpostavil imeni Paisij Hilendarski in Sofronij Vračanski. V drugi sklop je Hesapčiev uvrstil ožje kulturno področje, v pregled bolgarske kulturne zgodovine pa ob »začetek nove bolgarske poezije« uvrstil še bolgarsko gledališče in dramatiko, pripovedno literaturo in politične ideje. Osredotočil se je zlasti na literaturi in ideje Hrista Boteva in Ivana Vazova. V zgodovinske teme je uvrstil tudi pregled novejšje zgodovine od rusko-turške vojne do življenja »v svobodni Bolgariji«. ⁶⁵⁶

V ožje literarnem delu je zapisal več kot petnajst imen bolgarskih pesnikov in pisateljev od konca 19. stoletja do socialne poezije, s katerimi je nameraval seznaniti študente. Sledil je pregled sodobnega bolgarskega knjižnega jezika s fonetiko in nekoliko podrobneje izdelano morfologijo. Za seminarske vaje je Hesapčiev izbral dela, ki naj bi jih analiziral s študenti. Nekatera imena so bila že pred tem naštetja v kulturnozgodovinskem bloku učnega načrta. Največ časa je tudi v tem primeru odmeril Botevu in Vazovu. ⁶⁵⁷

Na koncu je Hesapčiev dodal še teme za praktično delo, ki bi ga lahko izvajal v manjših skupinah ali individualno s študenti ali prevajalci. V pregledu in analizi dotedanjih prevodov iz bolgarščine v slovenščino se je naslonil na prevode, izdane v zadnjih letih. Pri konzultacijah s prevajalci naj bi s svojimi izkušnjami priskočil na pomoč tistim, ki so pripravljali prevode iz bolgarskega jezika, ali pa naj bi jih spodbudil, da se lotijo prevajanja v slovenščino še tistih bolgarskih avtorjev, ki jih je sam štel za zelo pomembne, pa se njihovega dela slovenski prevajalci še niso temeljiteje lotili. Za dela Vazova je npr. zabeležil, da »prevajalec ni določen«. V »posebne vaje« je uvrstil še branje strokovne literature in skrb za slovensko-bolgarsko bibliografijo, za kar pa je ob koncu zapisal: »Program tega dela se lahko spreminja glede na slušatelje ter plan in delovanje slovenskih založb in uredništev.« ⁶⁵⁸

Iz zbranega gradiva ni razvidno, ali se je držal zamišljenega programa. Upoštevajoč dejstvo, da najavljeni program za zimski semester 1949/50, tiskan približno pol leta kasneje, v precejšnji meri sledi zapisanemu v načrtu, lahko sklepamo, da se je Hesapčiev ravnal po tem, kar je napovedal. V najavi za zimski semester tako najdemo slovnico sodobnega bolgarskega knjižnega jezika, praktično delo na temo, kako prevajamo iz bolgarščine v slovenščino na primerih tedaj najavljenih prevodov slovenskih založb, konzultacije s prevajalci in branje

656 ZAMU, I-140, Sim. St. Hesapčiev: Lektorat za bolgarski jezik. Ljubljana 1. 2. 1949.

657 Prav tam.

658 Prav tam.

strokovne literature.⁶⁵⁹ Toda v tem času so jugoslovansko-bolgarski odnosi že zdrknili na zelo nizko raven in jugoslovanska državna oblast je menila, da bolgarska stran ne kaže pravega interesa za realizacijo sklenjenih dogovorov o kulturnem sodelovanju.⁶⁶⁰

HESAPČIEV IN POGLABLJANJE SLOVENSKO-BOLGARSKIH KULTURNIH STIKOV

Simeon Hesapčiev je v Ljubljani prebival na Kersnikovi ulici 5, torej blizu najožjega središča mesta.⁶⁶¹ Do gimnazije na Vegovi ulici, kjer so potekale ure bolgarskega lektorata, je, če je pešačil, potreboval le približno deset minut. Tudi osrednje slovenske kulturne ustanove so mu bile precej blizu. Tiste mesece, ki jih je Hesapčiev preživel v Ljubljani, ni opravljal le obveznosti, ki jih je imel na ljubljanski univerzi, temveč se je vključil v širše kulturno dogajanje, ki si je za cilj zadalo krepitev bolgarsko-slovenskega kulturnega sodelovanja. Konec koncev je bil takšen že značaj njegovega praktičnega dela na univerzi, ki je bilo usmerjeno tudi v sodelovanje s slovenskimi založbami pri pripravi prevodne literature. Napisal je tudi nekaj člankov za slovenske časopise, v katerih je slovenski kulturni javnosti orisal delo nekaterih bolgarskih književnikov.

Kakor je bilo že omenjeno, se je na slovenski sceni prvič predstavil z objavo članka Hristo Botev. Hesapčiev je predstavil osnovne podatke iz njegove življenjske poti, od rojstva leta 1848 in odraščanja v domačem okolju, študija v Rusiji, kjer se je navzel revolucionarnih idej, do »junaške smrti ognjevitega bolgarskega pesnika in revolucionarja« v boju proti Turkom. Izpostavljeni so bili pogledi na svet, ki jih je izražal skozi pesmi in v politični misli. Iz njegove poezije naj bi izžarevalo dvoje, »ljubezen do vsega resnično bolgarskega, do siromašnih bratov, do očeta, matere in bratov, ljubezen do svobode in borbe zanjo ter silno sovraštvo do oderuhov in Turkov, do zatiralcev in krvososov, do podležev in izdajalcev«. Boteva je ocenil kot izjemo med pesniki, saj se v njegovi poeziji »ljubezen do ženske izraža samo enkrat«. Po kratkem orisu tematike nekaterih pesmi je Hesapčiev ocenil, da pri Botevu »lik revolucionarja pride v njegovi poeziji najbolj do izraza«. Hesapčiev je Boteva z izborom nekaterih političnih idej pravzaprav orisal kot predhodnika tedanjih prizadevanj državnih vodstev Jugoslavije in Bolgarije: »Botev je veliki borec za južnoslovansko enotnost in za Balkansko zvezo.« Sledili so citati tistih misli Hrista Boteva, ki so najbolj podkrepile to tezo. Prispevek pa je zaključil z

659 *Seznam predavanj za zimski semester 1949/50*, str. 43–44.

660 Dragišić, *Jugoslovansko-bugarski odnosi*, str. 170–171.

661 *Seznam predavanj na univerzi v Ljubljani za poletni semester 1949*, str. 74.

mislijo, da Botev ne pripada »samo bolgarskemu in drugim slovanskim narodom, temveč celotnemu svobodoljubnemu svetu.«⁶⁶²

Junija 1948 je v Ljudski pravici, v istem mesecu in v istem časopisu kot prvi prispevek, Hesapčiev objavil še drugega, ki je prinašal prikaz drugega bolgarskega pesnika. V tem primeru je bila izhodišče 25-letnica smrti Hrista Smirenskega, predstavnika rodu, ki je odraščal v prvih desetletjih 20. stoletja. Čas revolucionarnega vrenja po 1. svetovni vojni je bil vzrok, da je Smirenski »nadaljeval delo Hrista Boteva, toda v idejnem, svetovnonazorskem pogledu ga je presegel. Botev ni mogel priti do znanstvenega socializma in do socialističnorealističnega pesništva in kritike.« Iz pesmi Smirenskega je Hesapčiev izbrskal zlasti revolucionarno noto in se posebej zaustavil pri ciklu pesmi Moskva, v katerem je Smirenski z navdušenjem opisoval veliko deželo socializma, od koder naj bi se širile revolucionarne ideje tudi v druge države. Smirenski je bil tako orisan kot prisposodba neomajne vere v zmagoslavje proletarske revolucije: »Njegova poezija je polna navdušenja, borbenosti in vere v končno zmago proletariata. On je največji bolgarski proletarski pesnik, pesnik vstajajočega bolgarskega in svetovnega proletariata, pesnik milijonov revolucionarnih množic.«⁶⁶³

Iz obeh prispevkov, objavljenih v glasilu Komunistične partije Slovenije, je razvidno, da je Hesapčiev v odnosu do literature in do ocenjevanja pomena literarnega dela uporabljal terminologijo tedanjih ortodoksnih komunističnih ideologov, ki jo je v Bolgariji simboliziral Todor Pavlov. Literarni ustvarjalec je bil povzdignjen na piedestal, če je njegovo delo izžarevalo revolucionarno misel in ga je bilo možno uporabiti kot pozivanje k socialistični revoluciji. Nekoliko bolj umirjeno terminologijo je Hesapčiev uporabil v prispevku Današnja bolgarska književnost, ki ga je objavil v literarni reviji Nova obzorja. Prispevek je bil objavljen na začetku leta 1949, torej v času, ko je Hesapčiev že prijavil opisani načrta dela lektorata za bolgarski jezik, zato lahko povsem upravičeno sklepamo, da je poglede, zapisane v prispevku, uporabljal tudi pri delu s študenti slavistike na ljubljanski univerzi. Že v uvodu, pri naštevanju najpomembnejših bolgarskih književnikov od osvoboditve izpod turške oblasti, je izpostavil pomen Vazova, Boteva in Smirenskega. Pri kratkih opisih del posameznih avtorjev je sproti navajal, katera njihova dela so bila prevedena v slovenski ali srbohrvaški jezik in torej na voljo tudi v slovenskih knjižnicah. Hesapčiev se sicer ni skliceval na kulturnopolitične zahteve komunističnih oblasti, a je bilo skozi njegovo pisanje slutiti strinjanje z linijo, ki je zahtevala podreditev kulturne ustvarjalnosti politični usmeritvi vladajočega režima. Ko se je dotaknil odnosa politike in literature, je poudaril pomembno vlogo konference bolgarskih književnikov jeseni 1945,

662 Hesapčiev, Hristo Botev, str. 2.

663 Hesapčiev, Obletnica smrti bolgarskega pesnika Hrista Smirenskega, str. 4.

ki je sprejela smernice, da »pisatelj razkrivaj tipično negativne strani življenja, kaži tendence njegovega razvoja in mu načrtaj perspektive«. To je bila klasična formula socialističnega realizma, kakršen se je razvil v Sovjetski zvezi v času Stalinovega velikega terorja in katerega so po 2. svetovni vojni prevzeli v državah ljudske demokracije vzhodno od železne zaves. Kot pomemben teoretik takšne usmeritve je bil v prispevku Hesapčieva omenjen Todor Pavlov, »najjasnejši in najdovršenejši predstavnik materialističnega pojmovanja umetnosti in literature ter sploh kulture v Bolgariji«. Posledice takšnega pojmovanja literature, v katerih je kot negativna orisana »fašistična« preteklost, kot pozitivna plat pa odpor ljudskih množic in revolucionarni prevrat, je Hesapčiev pripisal nekaterim delom, ki so izšla po letu 1945. Na koncu prispevka je zapisal, da v Bolgariji izhaja tudi dosti prevodne literature, da prevladujejo prevodi iz ruščine, sledijo drugi slovanski jeziki, da je izšla tudi antologija slovenske poezije in da se prevaja »napredna literatura tudi iz zapadnih jezikov«. ⁶⁶⁴

V Ljubljani je Hesapčiev spremljal prireditve, na katerih so Slovencem predstavili kulturne dosežke Bolgarov. Nastopil je na proslavi, ki sta jo natanko na dan stoletnice rojstva Hrista Boteva v Ljubljani organizirala Slovanski komite in Društvo slovenskih pisateljev. Prireditev je potekala 6. januarja 1949 zvečer v Slovenski filharmoniji. Uvodnima govoroma o slavljenčevem življenju in delu je sledil umetniški del: »V drugem delu sporeda je prebral najprej lektor za bolgarščino na ljubljanski univerzi tov. Hesapčiev nekaj verzov Hrista Boteva v izvorniku«, sledile so recitacije članov drame Slovenskega narodnega gledališča, ki so pesmi Boteva prebrali v slovenščini v prevodu Iga Grudna, v izvornem jeziku pa je nekaj pesmi zapela sopranistka ljubljanske opere Zlata Gjungenac. ⁶⁶⁵

Hesapčiev je prevzel tudi vlogo posrednika med tistimi bolgarskimi in slovenskimi izobraženci, katerih skupni cilj je bila obogatitev prevodne literature. Mesec dni po proslavi stoletnice rojstva Boteva so se Slovenci spominjali stoletnice smrti Franceta Prešerna. Ob orisu izdaj Prešernovih del v tujih jezikih je časopis Slovenski poročevalec zapisal, da je prvi poskušal Prešernova dela Bolgarom posredovati Anton Bezenšek, da pa je najpomembnejši prevajalec iz slovenščine v bolgarščino Dimiter Panteleev zelo angažiran pri prevajanju Prešerna in da »pripravlja, kakor sporoča g. St. Hesapčiev, lektor za bolgarščino na univerzi v Ljubljani, antologijo iz Prešernove poezije, ki bo obsegala najmanj 30–40 njegovih pesmi«. ⁶⁶⁶

Zadnjič je bilo ime Simeona Hesapčieva na slovenski kulturni sceni omenjeno v času, ko bolgarskega lektorata na Filozofski fakulteti že ni bilo več. Leta 1950

⁶⁶⁴ Hesapčiev, Današnja bolgarska književnost, str. 105–108.

⁶⁶⁵ Slovenski poročevalec, X, št. 6, 8. 1. 1949, str. 3, Večer Hrista Boteva.

⁶⁶⁶ Ljudska pravica, X, št. 31, 6. 2. 1949, str. 3, Prešernova pot v svetovno slovstvo.

je bila pri založbi Slovenski knjižni zavod izdana knjiga Jordana Jovkova Šibilj in druge novele. Prevedel jo je Alojzij Bolhar, ki se je začel s prevajanjem del Jovkova ukvarjati že v predvojnih letih. Hesapčiev je za objavo napisal prikaz življenja in dela Jordana Jovkova.⁶⁶⁷ Gre za tisti prispevek Hesapčieva, objavljen v slovenščini, ki se v prikazu literarnega dela ustvarjalca najbolj osredotoča na avtorja samega, na njegove ideje, poglede, opis, manj pa na uporabnost njegovega dela za politične potrebe. Morda tudi zaradi tega, ker je Jovkov, ki ga je Hesapčiev sicer ocenil kot enega najboljših bolgarskih pripovednikov, opisoval bolj romantične junake, ne pa neizprosnih borcev z jasnimi revolucionarnimi pogledi. To je razvidno tudi iz sklepne ocene Hesapčieva o Jovkovu, ki sicer še nosi naboj političnega ocenjevanja književnosti, je pa ta neprimerljivo manjši od tistih iz prejšnjih člankov: »Kot ideolog (in književnik mora biti ideolog) pa korenini v dobi patriarhalne družbe in je zato značilen za nekdanjo Bolgarijo, ki je domala že izginila v procesu današnjega družbenega in ekonomskega presnavljanja.«⁶⁶⁸

Za avtorja dodatnega gradiva Simeona Hesapčieva ni bilo v knjigi nikjer zabeleženo, da gre za (nekdanjega) lektorja za bolgarski jezik na ljubljanski univerzi. S prevajalcem Bolharjem sta vsekakor morala sodelovati, saj je takšno sodelovanje sodilo med obveznosti, ki jih je Hesapčiev imel kot lektor bolgarščine in so bile v seznamu predavanj zapisane takole: »Kako prevajamo iz bolgarščine v slovenščino (analiza najnovejših prevodov, ki jih sedaj pripravljajo ali tiskajo MK, SKZ in DZS).«⁶⁶⁹

SLOVO PRVEGA BOLGARSKEGA LEKTORJA V LJUBLJANI

Kdaj je Hesapčiev nehal poučevati na ljubljanski univerzi, kdaj je zapustil Slovenijo oz. koliko od najavljenega programa je izpeljal, iz ohranjenih virov ni povsem jasno. Dejstvo, da ni zabeležen na ohranjenih seznamih honorarnih predavateljev na Filozofski fakulteti v letih, za katera vemo, da je bil v Ljubljani, ni nikakršna posebnost. Seznami so nepopolni in na njih pogrešamo še nekatere predavatelje, za katere je znano, da so kot zunanji sodelavci redno opravljali svoje zadolžitve na Filozofski fakulteti.⁶⁷⁰ Iz sorodnega vzroka Hesapčieva ne najdemo niti na seznamu odpuščenih uslužbencev univerze v letih po izbruhu spora med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo. Na seznamu najdemo več takšnih, ki jim je služba

⁶⁶⁷ Hesapčiev, Jordan Jovkov, str. 225–233.

⁶⁶⁸ Hesapčiev, Jordan Jovkov, str. 233.

⁶⁶⁹ *Seznam predavanj za zimski semester 1949/50*, str. 43. MK, SKZ in DZS so kratice treh tedanjih slovenskih založb, Mladinske knjige, Slovenskega knjižnega zavoda in Državne založbe Slovenije.

⁶⁷⁰ ZAMU, IV (fond Rektorat Univerze), šk. 84, 84/22 – Honorarne zaposlitve na FF; Honorarni predavatelji na Filozofski fakulteti za l. 1949 in Honorarni predavatelji na Filozofski fakulteti za l. 1948.

avtomatsko prenehala po določbah zakonodaje;⁶⁷¹ takšen način je bil tedaj v uporabi za zaposlene domače državljane, ki jim je bila odvzeta prostost oz. so se znašli v vlogi političnih zapornikov.

Poslabšanje političnih odnosov med Jugoslavijo in vzhodnoevropskimi komunističnimi državami ni bilo edini vzrok za slab položaj lektoratov slovanskih jezikov na Filozofski fakulteti, saj bi morali biti v tem primeru ukinjeni lektorati jezikov vseh teh narodov. Skladno s spremembo jugoslovanske zunanjepolitične usmeritve so v ospredje dejansko prišli jeziki drugih narodov in jeseni 1950 je imelo vodstvo Filozofske fakultete na dnevnem redu ustanavljanje ali krepitev lektoratov za angleški, francoski, italijanski, nemški in ruski jezik.⁶⁷² Predvsem skrb za ruski jezik nakazuje, da politični odnosi le niso bili edini vzrok za odločanje, katere jezike je treba poučevati na ljubljanski univerzi. Če je bilo možno, so za lektorje namestili domače predavatelje, toda takšnega za bolgarski jezik sploh niso iskali, medtem ko so se lektorati nekaterih drugih slovanskih jezikov na ta način obdržali v učnem programu slavistike na ljubljanski univerzi.

Pomemben razlog za omejevanje števila lektoratov je bila tudi prostorska stiska in splošno pomanjkanje kadrov in sredstev za izvajanje načrtovane dejavnosti. Iz zahtev sodelavcev Instituta za slovansko filologijo je razvidno, da so imeli težave že z izvajanjem študijskega programa slovenskega jezika. Njihove težave je decembra 1950 na seji fakultetnega sveta predstavila Marja Borštnik: »Opisuje že znane nevzdržne razmere, v katerih opravljajo člani instituta svoje odgovorno pedagoško in znanstveno delo. Prosi dekanat, da na odločujočem mestu na te razmere opozori in ukrene vse, kar je potrebno, da se to stanje popravi.« Tedanji dekan, klasični filolog Milan Grošelj, je odgovoril, da je storil vse, kar je bilo v njegovi moči, in da je s posredovanji uspel priboriti nekaj dodatnih prostorov na različnih lokacijah.⁶⁷³ Med temi sta bili omenjena tudi gimnazija na Vegovi ulici, kjer je leto pred tem potekalo delo lektorata bolgarščine, in pa fizikalna predavalnica, iz česar bi lahko sklepali, da vsi oddelki niso bili enako na tesnem s prostori.

Z zaostritvijo jugoslovansko-bolgarskih odnosov po informbirojevskem sporu med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo ter njenimi sateliti so za nekaj časa v vodo padli tudi načrti kulturnega sodelovanja Slovencev z drugimi slovanskimi narodi. V pozabo je med ostalimi padel načrt za izdajo del Hrista Boteva v slovenskem jeziku. Pomemben vzrok je bila smrt Iga Grudna novembra 1948.

671 ZAMU, IV, šk. 103, 69, Razrešeni uslužbenci univerze (odločbe), 1948–1954; Indeks razrešenih uslužbencev.

672 ZAMU, I, šk. 165, Zapisnik 1. redne seje fakultetnega sveta filozofske fakultete z dne 17. oktobra 1950 in Zapisnik 1. izredne seje fakultetnega sveta filozofske fakultete z dne 15. novembra 1950.

673 ZAMU, I, šk. 165, Zapisnik 3. redne seje Fakultetnega sveta filozofske fakultete z dne 21. decembra 1950.

Med pregledovanjem njegove zapuščine se je izkazalo, da še ni prevedel vseh pesmi Boteva in da naj bi bile tudi že prevedene potrebne dodatnih izboljšav. Nič manj odločilni za zaton načrta niso bili poslabšani meddržavni odnosi med Jugoslavijo in Bolgarijo, saj ni nihče pokazal pretiranega interesa, da bi dokončal začeto Grudnovo delo.⁶⁷⁴ Ločnico med kulturnopolitičnimi načeli, ki so ostala v veljavi v Bolgariji, in spremembami, ki so jih uveljavljali v Jugoslaviji, je simbolično pokazalo tudi dejstvo, da je bilo iz članstva Slovenske akademije znanosti in umetnosti črtano ime Todorja Pavlova.⁶⁷⁵ Začasno so bile prekinjene tudi nekatere osebne vezi. Dimiter Panteleev se je spominjal, da je moral »zaradi nesporazumov, ki so nastali med Bolgarijo in Jugoslavijo«, najavljeni obisk Bolgarije za slabo desetletje prestaviti njegov prijatelj France Bevk.⁶⁷⁶ Kar naenkrat je vse potihnilo tudi glede načrtov za izdajo Prešernovih pesmi v bolgarščini v prevodu Dimitra Panteleeva.⁶⁷⁷

V pozabo pa je romal tudi prvi lektor bolgarskega jezika na slovenski univerzi Simeon Hesapčiev, tako da o njegovem delu v Ljubljani – kot je bilo že omenjeno – ni ostalo zapisano skoraj nič. Gre za precej neznano epizodo življenja jezikoslovca, ki ga lahko na svetovnem spletu najdemo le kot bolgarskega esperantista, saj je ravno v letu, ko je prišel v Ljubljano, v Sofiji izšel učbenik za esperanto, ki ga je sestavil s še dvema bolgarskima jezikoslovcema.⁶⁷⁸ Kljub kratkotrajnosti svojega bivanja v Ljubljani in poučevanja na Univerzi v Ljubljani je Simeon Hesapčiev dodal svoj kamenček v mozaik slovensko-bolgarskih kulturnih stikov.

674 Rode, Hristo Botev pri Slovencih, str. 324.

675 Oset, *Zgodovina Slovenske akademije znanosti in umetnosti*, str. 25.

676 Panteleev, Bolgarski spomini na Franceta Bevka, str. 518.

677 Rode, Dimiter Panteleev, str. 14.

678 Хесапчиев, Сарафов, Камбуров, *Курс по есперанто*.

Malamir Spasov

**»NIČ NI
RESNIČNO, VSE JE
DOVOLJENO.«**

**ROMAN VLADIMIRJA BARTOLA
ALAMUT – ZAPOZNELI VSTOP
V SODOBNI BALKANSKI
KONTEKST**

PREOBČUTLJIV IN MALCE ČUDAŠKI OTROK

V drugem delu *Milijona* ali *Knjige svetovnih čudes*, bolje poznane pod naslovom *Potovanje Marca Pola*, takoj po opisu strašne puščave Benečan Marco Polo (1254–1324) pripoveduje zgodbo o »Starcu z gore«, ki je ob koncu 11. stoletja v Perziji ustanovil »Sekto asasinov«. Usoda je hotela, da je bil Polov sojetnik v genovskem zaporu Rustichello da Pisa, avtor viteške literature, ki je to zgodbo zapisal leta 1298, v času njunega skupnega bivanja v zaporu. Prav zaradi

tega naključja je Benečanova zgodba živela dalje. Več kot šest stoletij pozneje, okrog leta 1927, je očarala Slovenca Vladimirja Bartola (1903–1967), ki je takrat ravno zaključeval študij na pariški Sorboni. Njegova začetna očaranost je prerasla v obsedenost in desetletje pozneje je izšel njegov magnum opus, *Alamut* (1938). Prav gotovo je to eden bolj enigmatičnih romanov v knjižnici balkanskega modernizma iz obdobja med svetovnjima vojnama. Nekateri ga označujejo kot predhodnika eksistencializma.⁶⁷⁹

Vladimir Bartol je bil enigmatična oseba. Rojen je bil v Trstu, v tedanji Avstro-Ogrski. Študiral je v svojem rojstnem kraju in pozneje v Ljubljani ter Parizu. Po koncu druge svetovne vojne se je vrnil v Trst, kjer je živel nadaljnjih deset let, in se potem dokončno ustalil v Ljubljani. Tam se je osredotočil na akademsko delo in pisateljsko kariero. V avtobiografskih zgodbah se je opisoval kot preobčutljiv in nekoliko čudaški otrok z zelo bujno domišljijo.⁶⁸⁰ Navduševala so ga številna področja, vključno z biologijo, zgodovino, filozofijo in seveda književnostjo in gledališčem. Tako kot še en izjemen pisatelj, s katerim si delita ime, je bil navdušen lepidopterolog. Bil je izkušen pilot, tako kot njegov ugledni sodobnik, francoski pisatelj, ki se je nekoč izgubil v puščavi.

Leta 1927 je bil Bartol v Parizu, mestu, ki je nudilo zatočišče skoraj celotni »izgubljeni generaciji« umetnikov. Vendar je šele leta 1928 delo Andréja Bretona (1896–1966) *Nadja* prvič spregovorilo o »objektivnih naključjih«, katerih čarobnost je začela privlačiti nadrealiste. Preteči je moralo še deset let, preden je vodilni predstavnik nadrealizma oblikoval teorijo »objektivnega naključja«, ko je koncept vpeljal v svoje delo *Nora ljubezen* (1937), in je eksistencializem prebudil nadrealizem iz »lažnega paradiza« sanj in nezavednega. Kopica nepovezanih dogodkov je leta 1927 vplivala na nastanek in privedla do izdaje Bartolove mojstrovine *Alamut*. Bartol je omenil, da je idejo za knjigo dobil od Josipa Vidmarja (1895–1992), sonarodnjaka in pozneje kritika, prevajalca in politika, ki je med srečanjem v Parizu začel pripovedovati o slavnih pričevanjih Marca Pola in zgodbah, ki izhajajo iz njih. Po tem pogovoru se je Bartol odločil, da bo zgodbo o »Starcu z gora« napisal v desetih letih.⁶⁸¹ Svoj načrt je tudi izpeljal. Celo desetletje je Bartol iskal, zbiral in raziskoval različne zgodovinske vire, filozofske in teozofske tekste, *Koran* in seveda *Vladarja* Niccola Machiavellija (1532). Raziskoval je širše zgodovinsko ozadje, medtem pa oblikoval svojo lastno zgodbo in strukturo. Na koncu se je umaknil v Kamnik, majhno in mirno baročno mesto ob vznožju slovenskih Alp. Tam se je osamil za devet mesecev in nepretrgano delal na vsaj štirih osnutkih zgodbe o »Starcu z gora« Hasanu Ibn Sabu. Vladimir Bartol je

679 Za to virtualno srečanje z Vladimirjem Bartolom, njegovo mojstrovino in vsem, kar je sledilo, je zaslužen prof. Peter Vodopivec, za kar sem mu zelo hvaležen.

680 <http://www.slovenia.si/culture/arts/books-and-literature/vladimir-bartol/>. Pristop: 26. 3. 2015.

681 Bartol, *Alamut*, str. 422.

zaključil svojo knjigo deset let po tistem pogovoru v Parizu. Tako se je po desetih letih priprav in odmaknjene ustvarjalnosti leta 1938 rodil roman *Alamut*.

Izdaja te literarne mojstrovine je sledila izidom zgodnejših del mladega pisatelja. Njegove prve krajše zgodbe so bile objavljene v letih 1927 in 1928 v literarnih revijah *Ljubljanski zvon* in *Modra ptica*. Nekaj let pozneje so bile zbrane v zbirki novel *Al Araf* (1935). Poznavalci njegovih del verjamejo, da obstaja tesna povezava med kratkimi zgodbami, objavljenimi v *Al Arafu*, in *Alamutom*.⁶⁸² Celosam Bartol v svojih zapiskih namigne, da so protagonisti v teh kratkih zgodbah konceptualni predhodniki glavnega lika v romanu – Hasana Ibn Saba. *Al Araf* lahko torej dojemamo kot skicirko za njegovo delo na večji freski, *Alamutu*. Naključje ali ne, natančno sto let, preden se je rodila ideja o *Alamutu* in preden so se Bartolove zgodbe pojavile v zbirki *Al Araf*, je Edgar Allan Poe (po mnenju strokovnjakov je Bartol posnemal njegovo pripovedno tehniko) med letoma 1827 in 1828 napisal eno svojih zgodnejših in mogoče celo najdaljših pesmi z naslovom *Al Aaraaf* (1829), ki pa je bila slabo sprejeta s strani kritikov.

Med Bartolova znana dela prištevamo še dramo *Lopez* (1932), tragikomedijo *Empedokles* (1945) ter zbirko kratkih zgodb *Tržaške humoreske* (1957). Veliko njegovih del je dolga leta ostalo razkropljenih po številnih časopisih in revijah, s katerimi je sodeloval. Šele leta po njegovi smrti so vse tekste objavili pod naslovi, ki so ustvarjali iluzijo abstraktnega ravnotežja, na primer zbirki kratkih zgodb in esejev *Demon in Eros* (1947) in *Med idilo in grozo* (1988). Roman *Čudež na vasi* (1985), novela *Don Lorenzo* (1986) in avtobiografija *Mladost pri Svetem Ivanu* (2001) so bili objavljeni po njegovi smrti. Podpisal se je še pod številne literarne in gledališke ter druge z umetnostjo povezane recenzije. Njegovo ime pa je pomembno še zaradi njegovih zgodnejših esejev iz tridesetih let 20. stoletja, s katerimi je postal prvi, ki je Slovence in Jugoslovane seznanil z idejami Sigmunda Freuda in Carla Gustava Junga.⁶⁸³

STRAŠEN MEHANIZEM, KI GA SAM USTVARI IN ZAŽENE

Alamut ostaja Bartolova mojstrovina, njen avtor pa posebnost tako v slovenskem kot tudi v balkanskem literarnem kontekstu. To je »najbolj neslovenski roman v slovenski književnosti«. ⁶⁸⁴ Ker sam roman ni vseboval ničesar, kar bi lahko identificirali kot slovensko, razen jezika, so Bartola v literarnih krogih označili kot »napako v slovenskem genetskem zapisu«. ⁶⁸⁵ Teme in stil *Alamuta*

682 Vodopivec, *About Slovene Problems*, str. 7.

683 <http://www.slovenia.si/culture/arts/books-and-literature/vladimir-bartol/> – 26. 3. 2015.

684 Vodopivec, *About Slovene Problems*, str. 11.

685 Biggins, *Against Ideologies*, str. 429.

niso imeli ničesar skupnega s prevladujočimi trendi v slovenski književnosti pred drugo svetovno vojno in po njej in nič skupnega s pripovedništvom o napetostih med kmeti, lastniki zemlje in meščani takratnega časa. Na površju roman združuje značilnosti zgodovinskih in pustolovskih romanov. Zgodba se odvija v severnem hribovitem delu Perzije (v sodobnem Iranu) ob koncu 11. stoletja. Roman govori o napetostih med domačimi perzijsko govorečimi šiitskimi muslimani in njihovimi seldžuškimi sunitskimi gospodarji. Pripoveduje o vplivnem domačem vojaškem poveljniku in heretiku Hasanu Ibn Sabu, ki ga Marco Polo imenuje »Starec z gore«. ⁶⁸⁶ V zadnjem desetletju 11. stoletja si je prizadeval združiti šiitske muslimanske sekte pod izmailsko doktrino in osvoboditi Iran seldžuške nadvlade. *Alamut* je tako berljiv, premišljen in kronološko strukturiran roman, ki z enostavnim slogom in tretjeosebni pripovedovalcem umesti napeto zgodbo v eksotičen čas in kraj. Vendar pa je *Alamut* več kot samo to.

V predgovoru k drugi izdaji romana leta 1958 je Vladimir Bartol zapisal: »Preučil sem vse dostopne zgodovinske vire (...), roman ima zgodovinski okvir.« ⁶⁸⁷ Hasan Ibn Saba je v njem opisan kot karizmatičen in demonski obenem. Sam sebe okliče za »mahdija« ali mesijo, naseli se v trdnjavi Alamut (v perzijsčini »orlovo gnezdo«) v pogorju Alborz, ki pokriva južno obalo Kaspijskega jezera, in od tam vlada Rudbarski dolini (sodobni Kazvin), kjer še vedno odmeva Zaratustrova dualistična pridiga. Na prvi pogled izgleda, da je Hasanov glavni cilj destabilizacija vladavine seldžuškega sultana. To namerava doseči s pomočjo mehanizma, ki ga sam ustvari in zažene in ki rojeva samomorilske bojvnike. Ti so mladi verniki, njegovi privrženci, ki so postali zelo disciplinirani možje in »fedaiji«, torej »mučeniki« ali »možje, ki sprejmejo smrt«, ki slepo sledijo ukazom preroka Seiduna (»Našega gospoda«), kot med seboj kličejo Ibn Saba. Mojstrsko jih spremeni v »žive meče« s tem, da jih prepriča, da poseduje ključ do raja in da ima dovolj moči, da jih pelje v ta raj in vrne na zemljo, kadar koli želi. In prav to tudi stori. S kombinacijo narkotikov iz hašiša in prepričljivo kuliso harema (Alamutovi sijajni vrtovi so polni osebno izbranih in izurjenih prostitutk) Ibn Saba svoje izbrance obda z iluzijo doseženega raja, ki naj bi ga izbranci dosegli, tako kot je njihov prerok obljubil tistim, ki si drznejo postati mučeniki. Iluzija »lažnega raja« pa se hitro spremeni v obsesijo. Ko sta zvestoba in verska blaznost »fedaijev« doseženi, lahko Hasan Ibn Saba katerega koli od njih pošlje na kakršno koli samomorilsko misijo, ki se bo zaključila s poskusom umora političnega nasprotnika in s tem povečala njegovo moč in vpliv. Prav to tudi stori. Moč »Starca z gore« je tako odvisna od teh asasinov ali »hašašinov« (izraz iz arabščine za travo ali »hašiš«), kot srednjeveški učenjaki imenujejo fedaije. Vendar pa na vprašanje, zakaj Seiduna počne vse to, ni moč jasno odgovoriti.

686 Najverjetneje napačen prevod besede »šejk« kot »stari mož« namesto »gospodar, vladar«.

687 Bartol, *Alamut*, str. 423. Glej tudi: Vodopivec, *About Slovene Problems*, str. 5.

Neusmiljeni mehanizem Hasana Ibn Sabe očitno deluje, saj z visokega stolpa na vrhu »Orlovega gnezda« (sam trdnjavo zapusti le dvakrat) »gospodar nad življenjem in smrtjo«⁶⁸⁸ uniči večino svojih sovražnikov, medtem pa uniči ali se usodno oddalji od nekaterih najpomembnejših oseb v svojem življenju, svojega alter ega, svoje »boljše polovice« Mirjam – in na ta način do določene mere uniči samega sebe. Na tej točki Bartolov pustolovski roman postane nekaj drugega.

Zgodovinski viri dokazujejo, da je bila v zadnjem desetletju 11. stoletja vladavina seldžukov oslajljena tudi zaradi aktivnega vmešavanja izmailcev, ki jih je vodil Hasan Ibn Saba.⁶⁸⁹ Več kot stoletje in pol pozneje, sredi 13. stoletja, pa so na območje z vzhoda vdrli Mongoli in uničili izmailsko utrdbo – trdnjavo Alamut. Od dediščine »Starca z gore« je ostala samo legenda. A zanimanje Slovenca Vladimirja Bartola toliko let pozneje razkriva, da to ne drži povsem.

OSTAL JE NAPAČNO RAZUMLJEN IN NEPOJASNJEN

V komentarju k prvi ameriški izdaji romana leta 2004 je prevajalec *Alamuta* v angleški jezik Michael Biggins zapisal (prav gotovo ne brez razloga): »Pisatelji, ki prihajajo iz majhnih, jezikovno izoliranih narodov, imajo pogosto gorečo željo o pisanju o življenju svojega majhnega naroda, morda celo zato, da bi pomagali potrditi in okrepiti sam narodov obstoj.«⁶⁹⁰ *Alamut* je prvič izšel leta 1938, toda Bartolova mojstrovina, »najbolj neslovenski roman slovenske književnosti«, že desetletja ostaja »krik vpijočega v puščavi«.

V nasprotju s prevladujočim socialnim realizmom v takratni slovenski književnosti Bartolov roman izstopa s svojimi psihološkimi in filozofskimi elementi. Z opisovanjem daljnih zgodovinskih dogodkov in osebnosti, z oblikovanjem usod različnih ekscentričnih osebnosti in eksotičnih pokrajin je na moderen način razvil večne teme, kot so na primer življenje in smrt, znanje in ljubezen, hotenje in vpliv, samospoznavanje in absurdnost, s čimer sodi med predhodnike eksistencialne literature. Kot izpostavljajo Bartolovi poznavalci, so imele na njegovo delo vpliv najvidnejše literarne osebnosti takratnega časa: Freud, Jung, Nietzsche kot tudi Goethe, Dostojevski, Stendhal in Anatole France. Biggins pa še posebej izpostavlja vpliv francoskih personalistov skupaj z zgodnjimi eksistencialisti, s katerimi je Bartol prišel v stik v času študija v Parizu.

Na žalost pa sta tako Vladimir Bartol kot tudi *Alamut* popolnoma nepoznana bralcem v Bolgariji (prav tako tudi v ostalih državah jugovzhodne Evrope, npr. v Romuniji). Čeprav zaradi pretežno zgodovinskih okoliščin bolgarska in slovenska

688 Bartol, *Alamut*, str. 64.

689 Boyle, *The Cambridge History of Iran, Volume 5*, str. 422–488.

690 Biggins, *Against Ideologies*, str. 429.

literatura gradita mostove že od sredine 19. stoletja, primanjkuje prevajalcev slovenskega leposlovja kot tudi dobrih poznavalcev slovenske književnosti, ki bi lahko slednjo popularizirali v Bolgariji. To je tudi razlog, zakaj je slovenska književnost ostala izven naših okvirov vse do konca osemdesetih let 20. stoletja.⁶⁹¹ Zdi se, da se morata naša pogleda še srečati.

Kljub temu da so bralci pozdravili objavo *Alamuta*, so literarni kritiki tudi v Sloveniji ostali bolj zadržani in razdeljeni. Čeprav so ga nekateri označili kot »eksotični zgodovinski roman«, ki »se tudi pomembno dotika sodobnega časa«, je bil za druge »obrobna literatura«, ki »ostaja brez posluha za najbolj bistvene, čeprav osnovne teme človeka in njegove duše«. Za tretje pa je bil »eno najbolj originalnih del v slovenski književnosti«, čeprav so ga označili za »umeten« roman »ideje« brez umetniškega vpliva in globine.⁶⁹² Negativne kritike so tako prevladale in v času Titove Jugoslavije so *Alamut* obravnavali kot »nevarno knjigo«. Za skoraj štirideset let je padel v pozabo, v tem času pa so se ga Slovenci naučili brati, slovenski literarni zgodovinarji in kritiki pa so ga enostavno ignorirali. Do svoje smrti leta 1967 je Vladimir Bartol zato živel v žalostnem prepričanju, da je njegov roman in magnum opus »ostal nerazumljen in nepojasnen«.⁶⁹³

Kot po naključju so se po avtorjevi smrti slovenski kritiki v sedemdesetih letih vrnili k Vladimirju Bartolu in ga označili kot »znanilca sodobne slovenske književnosti«. Vendar je »izobčenec slovenske književnosti«⁶⁹⁴ šele v poznih osemdesetih postal polnopravni član občestva slovenskih pisateljev. Leta 1988 je bil Bartolov roman preveden v francoščino in takoj postal uspešnica. Odtlej je bil v kratkem obdobju štirih ali petih let, v letih 1988–1992, preveden v več svetovnih jezikov in je postal najuspešnejši in najbolje prodajan slovenski roman v tujini. Iz številnih razlogov je zanimanje za knjigo naraslo po terorističnih napadih v ZDA 11. septembra 2001; leta 2004 je bil *Alamut* preveden tudi v angleščino. Zapoznel mednarodni uspeh je posledica politične aktualnosti, ki je nastala kot posledica dogodkov v svetovni politični areni zadnjih treh desetletij, in večplastne vsebine romana, ki omogoča različne interpretacije, dojemanja in branja.⁶⁹⁵

Glede na vse to je *Alamut* enigmatičen roman, ki ga je napisal eden najbolj enigmatičnih avtorjev v slovenski književnosti. Zato zaseda posebno mesto v modernistični balkanski knjižnici iz časa med svetovnjima vojnoma. Navsezadnje je »Alamut« moderen in modernističen balkanski roman – resnična zgodba o modernem posamezniku.

691 Савов, Словенската литература в българската периодика, str. 215–219.

692 Vodopivec, About Slovene Problems, str. 3.

693 Bartol, *Alamut*, 2010, str. 421. Glej tudi: Vodopivec, About Slovene Problems, str. 3.

694 Vodopivec, About Slovene Problems, str. 4.

695 Prav tam, str. 5.

IN NENADOMA SEM BIL PLESALEC NA VRVI

Vladimir Bartol označi okvir svojega romana kot zgodovinski in izpostavi njegovo povezanost s svojim časom. Vedno znova ponavlja, da *Alamut* ni samo poskus natančnega zgodovinskega prikaza dogodkov, ki so se zgodili ob koncu 11. stoletja v Perziji in so se vrteli okrog izmailske doktrine in »mahdija« Hasana Ibn Saba, ki je prekrizal načrte seldžuških gospodarjev s tem, da je pošiljal samomorilske napadalce. Po Bartolovem mnenju je knjiga tudi jasen prikaz dobe strašnih diktatur in njihovih glavnih protagonistov med svetovnjima vojnama. Avtor si je zgodbo o Alamutu in njegovem gospodarju, ki oblastno in brezobzirno zgradi svojo nadvlado, temelječo na slepi veri svojih fanatičnih privrženecv, zamislil kot zgodovinski roman, vendar pa sam prizna, da je besedilo v času nastajanja romana ubralo svojo pot in se razvilo v nekaj drugega. Bartol se spominja, da so liki v postopku razvoja v nekem trenutku začeli govoriti s svojimi glasovi; takrat je tudi »fluid« aktualnih dogodkov v svetu prodril v roman.⁶⁹⁶

»Ukradel sem ‚fluid‘ diktatorjem in naenkrat postal kot plesalec na vrvi, ki se sprehaja iz preteklosti v sedanost, iz sedanosti v bodočnost in nazaj. In niti opazil nisem, da je pojem časa v smislu sedanosti, preteklosti in bodočnosti izginil in da sem doživljal z isto intenzivnostjo tisto, kar šele bo, kakor tisto, kar je ta trenutek, ali kar je v bližnji ali daljni preteklosti že bilo.«⁶⁹⁷

Ravno ko se je Bartol umikal v mir in osamo pod vznožje slovenskih Alp, da bi napisal svojo knjigo, so se »temne sile dobe«⁶⁹⁸ zgostile nad Evropo, človeško zgodovino in tudi nad avtorjem *Alamuta*. Manj kot petdeset kilometrov severneje si je nacistična Nemčija priključila Avstrijo in Hitlerjeve fanatične sile SS so pritiskale na meje Slovenije. Približno osemdeset kilometrov zahodneje, takoj za italijansko mejo, so Mussolinijevi fašisti izgnali etnične Slovence iz Trsta in so že razmišljali o širitvi na slovensko in hrvaško ozemlje v okviru Kraljevine Jugoslavije. Nekaj sto kilometrov severovzhodno, razmeroma, a kot se je izkazalo kasneje, ne dovolj daleč, v Sovjetski zvezi, so velike čistke Stalina, ki je podedoval revolucijo po Leninu, doživele vrhunec in vodi NKVD so za seboj pustili sledi stotisočih žrtev. Tudi relativni mir, ki je takrat vladal Jugoslaviji in Balkanu, se je izkazal za zavajajočega.

Knjiga, ki jo je Bartol napisal v teh okoliščinah, je bila njegov »slonokoščeni stolp«, njegov pobeg od množičnih političnih gibanj, karizmatičnih voditeljev in manipulatorskih ideologij, ki so v tistem zgodovinskem trenutku prevzele oblast v Evropi, obenem pa tudi njegovo »orlovo gnezdo«, njegova misel, »tudi

696 Bartol, *Alamut*, str. 422.

697 Vodopivec, *About Slovene Problems*, str. 8.

698 Prav tam.

globoka meditacija o njih [gibanjih, voditeljih, ideologijah]«. ⁶⁹⁹ Tukaj sta se tudi resničnost in fikcija, »osamljen kraj« in »orlovo gnezdo« plesalca na vrvi, ki je hodil med Demonom in Erosom, idilo in terorjem, med vzhodom in zahodom, med preteklostjo in prihodnostjo, tradicijo in modernostjo, združili v eno.

Kot tržaški Slovenec, zelo občutljiv na dogajanje v Italiji, je Bartol v trenutku ironije nameraval roman posvetiti Mussoliniju ali preprosto »diktatorju«, vendar mu je njegov založnik to odsvetoval. Kljub temu so bili slovenski intelektualci in komunisti, s katerimi se je Bartol v tridesetih letih do neke mere zblížal, zelo negativni in kritični do romana in so Bartola označili kot »privrženca Nietzscheja«. Trdili so, da je bil simpatizer fašizma. Nenehno je zanikal paralele med svojim in Nietzschejevim delom in dejal, da njegov roman nima nič skupnega z Nietzschejem razen glavnega mota izmailske sekte »Nič ni resnično, vse je dovoljeno«, ki si ga je sposodil od avtorja dela *Tako je govoril Zaratustra*. Peter Vodopivec ima verjetno prav, ko trdi, da so bralci po eni strani spoznali, da je roman metafora, ki meri na diktatorje 20. stoletja, bodisi leve ali desne, po drugi strani pa jim *Alamut* morda ostaja skrivnost, ki jo razrešijo s tem, da jo preprosto ignorirajo. ⁷⁰⁰ In to je »človeško, prečloveško«.

CELO PRINCI NA DRUGI STRANI SVETA BODO ŽIVELI V STRAHU PRED NAŠO MOČJO

Poznavalci Bartolovih del izpostavljajo nekaj možnih interpretacij *Alamuta*. Michael Biggins poglobljuje omeni v svojem komentarju. ⁷⁰¹ Najbolj verjeten od vseh se zdi prav njegov pogled na roman kot na obsežen zgodovinski, čeprav zelo fiktiven opis dogodkov, ki so se zgodili v Iranu 11. stoletja, ki delno po pisateljevi krivdi zbujajo zanimanje tudi v sedanjem času. Drugi pogled na *Alamut*, ki ga izpostavi sam avtor, se osredotoča na avtorjev čas med svetovnimi vojnami in na globoko premišljeno aluzijo totalitarne kampanje, ki je zajela Evropo v prvi polovici 20. stoletja. Tretja interpretacija obravnava Bartolov roman kot *roman-à-clef*, torej kot »roman s ključem«, ki poskuša teoretizirati najboljši slovenski odgovor na nemški in italijanski totalitarizem, ki je v tistem zgodovinskem trenutku grozil tako balkanski državi kot vsej Evropi. V tem smislu je Hasan Ibn Saba ogledalo diktatorja – vsakega diktatorja. Biggins ima verjetno prav, ko označi tak vidik, filtriran skozi nacionalizem, za »površnega in medlega«. ⁷⁰² Ne glede na anahronistični problem nacionalizma v zgodbi o Alamutu ali

⁶⁹⁹ Biggins, *Against Ideologies*, str. 428.

⁷⁰⁰ Vodopivec, *About Slovene Problems*, str. 9.

⁷⁰¹ Biggins, *Against Ideologies*, str. 430–433.

⁷⁰² Prav tam, str. 432.

lik hiperrealista Ibn Saba, ki bolj spominja na nihilista kot na namišljenega nacionalista, pa označevanje romana kot prikrito razpravo o nacionalni osvoboditvi trči ob politično indiferentnost, kakor koli paradoksalno se to sliši, ki jo je večkrat izpovedal sam Bartol. Zadnja, skoraj metafizična interpretacija romana, predstavlja, če že ne preroške vizije, pa vsaj čudno napoved bistvenih konfliktov med Orientom in zahodnimi državami ob koncu 20. stoletja in začetku 21. stoletja, ki jih v nejeveri opazujemo.

Vse zgoraj omenjene interpretacije so možne, tako vsaka posebej kot v medsebojni povezavi. Načinov obdelave romana je vsaj toliko, kolikor je njegovih bralcev. Vendar pa ima Michael Biggins prav še pri nečem: ko izpostavi, da je *Alamut* predvsem kompleksno in dvomljivo književno delo, tako kot samo življenje, ki išče resnico.⁷⁰³ Književnost iz svojega »orlovega gnezda« v svetu idej ponuja tistemu, ki ji zna prisluhni, metode, s katerimi lahko odkrije bolj poglobljene in univerzalne resnice o življenju, samem sebi in veselju, v korist človekovih svetovnih nazorov, ki izvirajo iz tega sveta in ga obenem krojijo, metode, s katerimi lahko spoznamo sami sebe.

Mogoče vse to tako zelo pritegne bralce k *Alamutu*, ki je postal tudi del sodobne globalne popularne kulture. Brez dvoma sta med razlogi za to priljubljenost tudi 11. september in vse, kar je odtlej povezano z njim. Za večino zahodnih bralcev je *Alamut* metafora islamistične teroristične grožnje. Metafora, ki po Mussoliniju, Hitlerju in Stalinu, po vseh zahodnoevropskih režimih in njihovih protagonistih, ki so spektakularno propadli v devetdesetih letih 20. stoletja, na novo odmeva v Osami bin Ladnu in Al Kaidi in verjetno tudi v novo razglašenem kalifu Abu Bakru al-Baghdadiju, voditelju tako imenovane Islamske države (Islamska država Iraka in Levanta, ISIL). Na neki točki v romanu Ibn Saba izreče prerokbo, zloveščo v svoji časovni oddaljenosti: »Toda prišel bo čas, ko bo tudi knez, ki prebiva na oni strani sveta, trepetal pred našo močjo. Tedaj bomo prejeli davek tudi od vseh cesarjev, kraljev in mogotcev od onstran morij.«⁷⁰⁴ Premišljevanja o tem in možni zaključki, ki se dotikajo našega časa, so resničen izziv, ampak to bo že druga zgodba.

Alamutov uspeh je posledica tega, da gre za berljiv roman z dramatično zgodbo, ki obravnava večne teme, medtem ko njegov polisemantičen jezik lahko beremo na različne načine: kot pustolovski roman, zgodovinsko poročilo, ljubezensko zgodbo, kot filozofsko tolmačenje nihilizma, psihološki portret moža na oblasti, ilustracijo odnosa med človekom in oblastjo, zgodbo o sodobnem človeku in njegovi osebnosti ali celo kot antično tragedijo itd.

703 Prav tam.

704 Bartol, *Alamut*, str. 419.

STRAŠNI SANJAČ IZ PEKLA DVIGNE ROKO NAD VSE

Zgodba o časovno in prostorsko oddaljenem »strašnem sanjaču iz pekla« (s temi besedami Mirjam, njegova »najpomembnejša oseba«, ena glavnih junakinj in priča, v zgodbi opisuje »Starca z gore«) se navezuje na dejanja sodobnih diktatorjev – Ibn Sabovo ime na Mussolinijevo, Hitlerjevo in Stalinovo. Ni važno, ali se Vladimir Bartol sklicuje samo na enega od njih, oziroma meri na posplošeno prisposodbo ali pa celo na izčrpno dekonstrukcijo ideologije; roman je od določene točke dalje začel živeti svoje življenje. Resničnost je prekoračila meje literarne fikcije in prepojila besedilo. Evropska zgodovina obdobja med vojnama se je vpletla v teksturo modernistične fikcije. Vseprisotna podoba resničnega diktatorja v medvojni Evropi je zaživela v romanu in postala njegov osrednji lik, celo njegov prvoosebni ali vsevedni pripovedovalec.

V letih po koncu prve svetovne vojne so naraščajoče socialne napetosti in ekstremna politična (in nepolitična) gibanja – bodisi leva ali desna (tako osvobodilna gibanja kot nadrealisti), toda vedno zasnovana in dojeta kot radikalna – preplavila Evropo in svet. Skrajno desna prepričanja, gibanja, organizacije, stranke in režimi, ki so se razširili v tridesetih letih, so svoje delovanje utemeljili na populizmu, ki je močno učinkoval na množice.⁷⁰⁵ Gre za na primer Italijansko zvezo borcev (italijansko *Fasci Italiani di Combattimento*), ki so jo ustanovili nezadovoljni borci na fronti leta 1919, ki jih je vodil bivši osnovnošolski učitelj Benito Mussolini,⁷⁰⁶ ali Nationalsocialistično nemško delavsko stranko, prav tako ustanovljeno leta 1919, ki jo je vodil Adolf Hitler,⁷⁰⁷ rezervist, ali tako imenovani Ognjeni križ in Francosko akcijo v Franciji, tako imenovana Legijo Nadangela Mihaela in njeno militarizirano Železno gardo v Romuniji, Zvezo bolgarskih nacionalnih legij itd.

Po prevzemu oblasti v svojih državah so fašisti in nationalsocialisti odprto napadli mir, demokracijo in liberalizem. Oblast je vstopila v domove in glave in si vsiljivo prilastila pravico do reševanja posameznikovih težav.⁷⁰⁸ Kot domnevna protiutež skrajno desnim težnjam se je v vzhodnih delih starega kontinenta razvil drug ekstrem – »diktatura proletariata«, kot je sovjetska ustava od leta 1918 definirala vlado. Vzpon boljševiške stranke leta 1917 je dosegel svetovne dimenzije. Novoustanovljena Sovjetska zveza je prav tako začela ukazovati vsemu in vsakomur. Demokracija je bila v krizi. Mussolini je leta 1925 skoval besedo »totalitarizem«, da je razložil pojem »totalna država«. Podobno kot totalitarni

⁷⁰⁵ Glej Марков, *Светът през XX век*, str. 105.

⁷⁰⁶ Glej Дамянов, *Нова и най-нова обща история*, str. 130–147. Glej tudi: Марков, *Светът през XX век*, str. 140–144.

⁷⁰⁷ Glej Дамянов, *Нова и най-нова обща история*, str. 73–91 in 145–152.

⁷⁰⁸ Prav tam, str. 130–147.

režimi so se kot pandemija po Evropi razširile tudi avtoritativne diktature in druge nedemokracije.

Medvojna Evropa je postala prizorišče skoraj dvajsetih diktatur. Balkan ni bil nobena izjema v tej strašni statistiki. V medvojnem obdobju sta bila nasilje in teror konstantni v življenju balkanskih ljudstev.⁷⁰⁹ Ko je Mustafa Kemal Atatürk leta 1923 Turčijo razglasil za republiko, sebe pa za predsednika, je dovolil obstoj samo ene stranke, Republikanske ljudske stranke, ki ji je tudi predsedoval. V letih 1924 in 1925 je bila Grčija, zibelka demokracije, polna prevratov, ko so najvišji vojaški častniki odstavili kralja in razglasili republiko ali pa se obrnili eden proti drugemu. Vojaški diktator general Ioannis Metaxas je zato ukinil stranke in uvedel neke vrste kolektivizacijo. V Albaniji se je leta 1928 predsednik Ahmed Zogu razglasil za kralja in vsilil absolutno oblast, pri čemer je sebe razglasil kot »imunega«. V novoustanovljeni večnacionalni Jugoslaviji je kralj Aleksander iz dinastije Karađorđević vso državno in lokalno oblast prenesel na Srbe. Leta 1929 je po atentatu na hrvaške poslance kralj razveljavil ustavo, razpusil parlament in prepovedal politične stranke, oblikoval vlado, ki je odgovarjala le njemu, in se razglasil za »nosilca vse oblasti«.⁷¹⁰ Leta 1934 je v Bolgariji Skrivno vojaško zavezništvo uprizorilo državni udar, ki je kasneje koristil carju Borisu III., saj je vojaška oblast prispevala k okrepitvi njegove lastne diktature. V Romuniji je leta 1937 kralj Karel II. izvedel državni udar in prepovedal politične stranke, prevzel pravosodno in izvršno oblast in odstranil, tudi dobesedno, svoje nasprotnike.

Dne 1. septembra 1939 so nemške sile napadle Poljsko. Arijski gospodar Adlerhorsta (bunker Adlerhorst – nemško »orlovo gnezdo« – eden od Führerjevih štabov v bavarskih Alpah), »strašni sanjač iz pekla«, je dvignil roko nad vse, na koncu pa so vsi dvignili roko od njega. Začela se je druga svetovna vojna, v kateri je več kot 60 milijonov ljudi izgubilo življenje. V 21. stoletju ta skrajna nagnjenja, gibanja, organizacije, stranke in režimi, tako desni kot levi, niso izginili, le imenujejo se drugače. Posameznik pa se v tem svetu še naprej počuti nezaželenega.

ČAS, V KATEREM SE RODI »VELIKI BRAT«

Ne glede na dejstvo, da so »odprto neustavne vlade«, ki »najbolje uspevajo v ozračju enostrankarske države«,⁷¹¹ so diktature naravnane proti posamezniku. S popolnim terorjem in popolno lažjo ustvarijo psevdoeksistenco. Zato gre za čas, ko se rodita »Veliki brat« in izmišljeni svet, ki ga prvi ustvari in nadzoruje s svojega »orlovega gnezda«. Obsežnim literarnim in neliterarnim virom, ki se

709 Glej Манчев, Буржоазната демокрация на Балканите, str. 87–107.

710 Prav tam.

711 Prav tam.

rodijo iz raznolike slike izmišljenega sveta in njenih naslednikov na svetu, lahko sledimo daleč nazaj v zgodovino.

V podobnem kontekstu med zgodbe, ki s svojim ozadjem vsaka na svoj način naznanjajo določen čas, lahko štejemo pošast doktorja Frankenstein (Frankenstein ali sodobni Prometej, 1818), relativno zgodnjo zgodbo Mary Shelley o kvazičloveku, ali zombija Golema iz pripovedi Gustava Meyrinka (Golem, 1915), vse dokler ne prispemo do distopije lažnega sveta resničnega »Velikega brata« v romanu Georgea Orwella 1984 (1948). Poleg tega gre za obdobje razprav o dehumanizaciji umetnosti v teoriji umetnosti in humanističnih vedah.

V veliko pogledih je Bartolov roman o karizmatičnem in strašnem »sanjaču iz pekla«, gospodarju lažnega raja, poleg napovedi (za nekatere celo prerokbe) tega, kar se bo zgodilo, ustreznica evropskemu dogajanju v času med svetovnima vojnama. To je zgodba o srednjeveškem Ibn Sabu, ki se je polastil svetovnih religij in filozofij, nadomestil ideje in vtisnil v svoje zveste sledilce podobo lažnega raja duhovnega in telesnega poželenja in iluzij ter jih zmanipuliral in s tem zagnal svoj mehanizem uničevanja. Pod to zgodbo je vidna še druga – tista o modernem Ibn Sabu, Bartolovem sodobniku in njegovem alter egu, ki, kot vsaka moderna oseba in samokritičen umetnik, stoji sam, nag, nebogljen in prestrašen pred eksistenčno praznino nič, ki se je odprla po koncu Belle époque, in preizkuša literarni svet v brezupnem poskusu, da ga zapolni. V bistvu ne gre za dve zgodbi, ampak zgolj za eno.

Fikcija je prekoračila meje resničnosti in prodrla v zgodovinsko dogajanje. Modernistična literarna proza se je stopila z evropsko zgodovino medvojnega obdobja. Osrednji lik romana, njegov prvoosebni ali vsevedni pripovedovalec, je zaživel v vseprisotni podobi resničnega diktatorja v medvojni Evropi. Napoved »Velikega brata« je prestopila nejasno in še bolj metafizično označitev literature in se uresničila v svetu, četudi lažnem, ter si pokorila in redefinirala celotne skupnosti in narode. Sklici na manipulativne ideologije, izmišljene ali resnične, sežejo celo do današnjega časa.

Istočasno pa avtor, izgubljen v množicah, skriva svojo individualnost v modernističnem literarnem delu. Tam postane to, kar je doživel, oziroma svoja lastna samopodoba. Tam, kjer ni nič resnično in je vse dovoljeno, se odkrije in postane on sam. V subjektivnem svetu fikcije, raztegnjenem do solipsizma, je lahko več kot le pripovedovalec ali diktator, več kot »Veliki brat«, lahko je stvaritelj in uničevalec, lahko je Bog. Vendar pa Boga ne straši praznina nič. On sam je ta praznina.

ČLOVEŠKA INDIVIDUALNOST JE ZNOTRAJ SAME SEBE, TODA SEDAJ LE PREKO SAME SEBE

Sporočilo dvajsetih in tridesetih let 20. stoletja sedanjosti in prihodnosti je bilo jasno: ne le, da svet ni več tisto, kar je bil, prav tako tudi ni več tisto, kar se je zdelo, da je. Socialni, ekonomski in drugi tektonski premiki, ki so dosegli svoj vrhunec v prvi svetovni vojni (in v letih tik pred njo in po njej), so vodili v zavrnitev veliko ustaljenih realnosti. Razredni sistem je bil omajan, temelji patriarhata so postali vprašljivi in zdelo se je, da so bile vrednote pozabljene. Zaupanje v empirično dožemanje je bilo omajano, s tem pa tudi osnovni temelji časa in prostora, narava vesolja, družbe in človeka ter ravnovesje med subjektivnim in objektivnim. Pojmi so se prelili čez svoje okvire. Relativnost je preplavila vrednostne kriterije, kar je vodilo v moralni anarhizem, v nihilizem – moralne kategorije, ki vključujejo dobro in zlo, mir in red, celostni moralni kodeks, dojemljiv kot uveljavljen in nepristransko resničen, so se zdele brez pomena. Z drugimi besedami, »nič ni resnično, vse je dovoljeno«.⁷¹²

Zdi se, da Einsteinova in Freudova teorija delujeta kot katalizator ena druge, če ju gledamo z vidika družbenega učinkovanja na intelektualno elito. Človeštvo, ki se začinja otresati dejstev vojne, spozna, da gre za obdobje bistvenih sprememb, pri čemer ideje in »vidne resničnosti«,⁷¹³ tj. umetnost in še posebno književnost, niso nobena izjema. Pogledi na relativizem in freudizem, ki se izkažejo za »tako napovedi kot odmeve«,⁷¹⁴ se pričnejo združevati s svetom, ki se hitro industrializira in konkretizira, v katerem zadnjih nekaj stoletij človek razumsko in sistematično zavrača zaupanje v vero in potem zabriše, zahvaljujoč relativizmu, lasten sistem moralnih vrednot, kar pa v tem primeru paradoksalno vodi v izgubo političnih in drugih svoboščin. Subjekt, ki postane objekt samega sebe, se sooči z razpršitvijo zavesti, ki pa je izgubila pomen zase in o sebi. Zmedenost o prostor-času, ki sta jo pred natančno sto leti sprostila relativnost in Freudov spolni gnosticizem, je v gibanje pognala nove mentalne vzorce. Z drugimi besedami, celo v teh duhovnih domenah skupaj s svetom, kjer, po Marxovih besedah (Marx je bil popularen v času krize), vse, kar je zanesljivega, izgine, je posameznik nekako pogrešan.

712 Po besedah poznavalcev Nietzscheja naj bi ta prišel do svojega čudnega slogana pod vplivom Dostojevskega, ki ga mnogi štejejo za utemeljitelja ali neposrednega predhodnika evropskega eksistencializma, vendar pa tudi glasnega kritika nihilizma. Od te točke so te besede zaživele po svoje in se pojavile v medvojnem Bartolovem romanu, ki pripoveduje zgodbo o nihilističnem gospodarju »lažnega raja«. Zanimivo je slediti usodi takšnih izjav, ki postanejo značilne. V petdesetih letih so te besede na primer pogosto zapisane v knjigah čezoceanskega avtorja, ki je postal legenda, ameriškega pisatelja in beatnika Williama Burroughsa. Njegovi romani vsebujejo natančne opise njegovih številnih pobegov v »lažni raj«.

713 Борхес, *Избрано*, str. 15.

714 Джонсън, *Съвременността*, str. 16.

Ali pa je morda prisoten, toda le v smislu odsotnosti samega sebe (zdi se, da sta tako paradoks kot absurdnost postali bistveni načeli sodobnosti in zato tudi sodobnega časa). Kot da bi individualnost, ki je kakor energija, vstopila v dobo »novega duha«, ki ga omenja Guillaume Apollinaire, v spremenjeno »fizično stanje«. Nekako sta človek ali njegova človeška individualnost znotraj, toda sedaj samo zunaj sebe. Posameznik se počuti vedno bolj neudobno v tem streznjenem svetu, o katerem govori Max Weber, in nadaljuje z iskanjem »lažnega raja«.

BALKANSKI UMETNIKI, TAKO ALI DRUGAČE VSI IZGUBLJENI

Poznavalci Vladimirja Bartola so prepričani o literarnih vplivih nanj, toda vzporednice med njegovimi deli in deli njegovih sodobnikov iz drugih delov jugovzhodne Evrope so presenetljivo redke.⁷¹⁵ Vzemimo na primer pisatelje, kot so Bolgar Boris Šivačev (1902–1932), Romuni Camil Petrescu (1894–1957), Anton Holban, (1902–1937), Mircea Eliade (1907–1986) in vojvodinski Srb Miloš Crnjanski (1892–1977) z romani *Izumitelj* (1931), *Zadnja noč ljubezni, prva noč vojne* (1930), *Ioana* (1934), *Maitreyi* (1933) in *Dnevnik o Čarnojeviću* (1921). Vsi izidejo v jugovzhodni Evropi v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja in do določene mere predstavljajo tako svoje avtorje in nacionalno literaturo takratnega časa kot tudi modernistično prozo na splošno.

Razlogov za vrzeli v primerjalnih analizah je verjetno veliko, toda eden glavnih je gotovo čudna usoda *Alamuta*, ki je bil priznan za mojstrovino skoraj štirideset let (preživetih v pozabi) po svoji objavi – kar je bližje sodobnosti kot pa času izida romana. Del krivde za to nosi nenavaden način komunikacije med južnoevropskimi književnostmi, kjer se sosed le redko dojema kot vzornik, medtem pa »se informacije izmenjujejo v ozračju, ki meji na indiferenco«.⁷¹⁶ Delni vzrok temu je običajna »trikotniška pot«, po kateri jugovzhodna literatura doseže svoje sosedo – pot, katere tretji vogal kaže proti zahodnoevropski prestolnici, skozi katero potuje besedilo in ki jo ceni intelektualna (in politična) elita določene balkanske države.⁷¹⁷ Metaforično, pot do »orlovega gnezda« vodi skozi »slonokoščeni stolp«, pot do centra Balkana pa prek »modernega Parnasa«. Zaradi tega balkanski modernizem oziroma vsi njegovi izotopi, ki iz svojih »orlovih gnezd« strmijo v »slonokoščeni stolp«, pogosto zgrešijo svoje najbližje sorodnike in do določene mere tudi sami sebe.

Hiter pregled znanih dejstev komaj približa Bartola in njegov *Alamut* drugim reprezentativnim pisateljem z različnih koncev jugovzhodne Evrope – vsem

⁷¹⁵ Vodopivec, *About Slovene Problems*, str. 7.

⁷¹⁶ Станчева, *Среца в прочита*, str. 79.

⁷¹⁷ Prav tam.

tako ali drugače »izgubljenim« balkanskim pisateljem – in njihovim delom. Z nekaterimi mu je skupno to, da so francoski diplomiranci (na primer Holban, ki je doktoriral v Franciji), z drugimi mu je skupna eksotična tema romana (tudi Eliade je avtor v več pogledih zanimivega »orientalskega« literarnega opusa, omenimo njegov »indijski« roman *Maitreyi*; Šivačev je znan po svojem »južnoameriškem« romanu *Izumitelj*), s tretjimi pa resničen ali namišljen izgon (Šivačev in Eliade sta znana emigranta, pa tudi Crnjanski – resnični izgnanec, ki se venomer vrača skozi svoja dela). Vendar pa na prvi pogled Bartol in *Alamut* nimata veliko skupnega s pisatelji jugovzhodne Evrope in njihovimi zgoraj omenjenimi deli.

Izumitelj Borisa Šivačeva govori o »najdenem dnevniku« bolgarskega emigranta, izgubljenega v Argentini – mladega inženirja Ivana Bistrova, Juana, ki se počuti vse preveč osamljenega v megapolisu, kakršen je bil Buenos Aires v dvajsetih letih 20. stoletja. Razcepljen je zaradi svoje prekipevajoče seksualnosti, katere objekt je doña Pepa, izumiteljeva žena – žena njegovega skrbnika, zmeden pa je zaradi homoseksualnih nagnjenj do izumitelja samega. Dnevnik se zaključi tik pred razpletom, usodo avtorja, izgubljenega v Patagoniji, pa predstavi zunanji opazovalec, ki je našel in objavil te zapiske, seveda s svojim komentarjem.

Zadnja noč ljubezni, prva noč vojne Camila Petrescuja je boleča introspekcija romunskega intelektualca, z dejstvi hipertrofirana analiza razpada njegovega zakona in retrospektiva ljubosumja, ki je sabotiralo njegov odnos z Ello. Štefan Gheorghidui, prvoosebni pripovedovalec, v svojem dnevniku, ki ga piše na bojišču sredi besnenja vojnih operacij med prvo svetovno vojno, opiše ta mučni izhod.

Anton Holban je povzel roman *Ioana* kot zgodbo o »dveh ljudeh, ki ne moreta živeti skupaj, a tudi ne narazen«. ⁷¹⁸ Zgodba sledi mlademu romunskemu paru na poletnih počitnicah na »koncu sveta«, ⁷¹⁹ ki je v bistvu bolgarsko obmorsko mesto Kavarna v takratni Kraljevini Romuniji v tridesetih letih 20. stoletja. V dnevniški obliki prvoosebni pripovedovalec Sandu pripoveduje izredno introspektivno zgodbo, sestavljeno iz neenakih in samostojnih elementov, v kateri analizira svoj težaven odnos z Ioano in napačne pristope h krpanju tega odnosa.

Roman Mircea Eliadeja *Maitreyi* (v angleščini je izšel pod naslovom *Bengal Nights*), ki ga je navdihnila avtorjeva indijska izkušnja, predstavi tragično ljubezensko zgodbo mladega angleškega inženirja Allana, ki se naseli v Kalkuti, in Maitreyi, indijskega dekleta iz visoke kaste brahmanov, hčerke njegovega varuha. Prvoosebni pripovedovalec lista po svojem dnevniku iz preteklosti, ki ga ponese v eksotično kolonialno Indijo s konca dvajsetih let 20. stoletja. Analizira,

⁷¹⁸ Holban, A Literary Will. Citirano po: *The Golden Bough. The Romanian Novel. Supplement of the ARC-Magazine of Arts and Letters*. Nr. 1(5), str. 67. Glej tudi: Holban, Testament literar, V: Manolescu. *Arca lui Noe*, str. 433.

⁷¹⁹ Holban, *O moarte care nu dovedește nimic*, str. 145.

ureja in dopolnjuje besedilo in ga tako s stališča dvojnega jaza spremeni v roman.⁷²⁰ Obstaja pa še nekaj izven literarnega besedila, kar zgodbo naredi še bolj čarobno. Čeprav je *Maitreyi* Romunom dobro znana, je Eliadejeva domovina šele v sedemdesetih letih 20. stoletja izvedela za drugi roman *Ne umre*, najprej izdan v bengalščini in leta 1976 v angleščini pod naslovom *It Does Not Die*. Ta roman je ljubezenska zgodba o zvezi med tujcem in indijskim dekletom iz kaste brahmanov, med Mirceom Euclidom in Amrito. Avtorica te zgodbe je ženska, Maitreyi Devi, toda to je že druga zgodba.

Dnevnik o Čarnojeviću je roman še enega balkanskega izgnanca Miloša Crnjanskega in ni ljubezenska zgodba. To je prvoosebna pripoved vojnega veterana Petarja Rajića, ki ima tuberkulozo in se z bojišča vrne domov. To zgodbo je zelo težko povzeti in je izjemno sinestetična, kar namiguje na osebno travmo, ki izkrivi poznano resničnost domačega mesta v tuj in nepravi svet, kjer celo njegova žena, njegova najbližja, »živi čez cesto«,⁷²¹ travma, ki nadomesti do takrat izoblikovani Jaz z drugimi namišljenimi identitetami – z resnično zgodovinsko osebnostjo Čarnojevića (patriarha, ki je vodil Srbe v migracijo za odrešitev) ali morda z drugim Čarnojevićem, namišljenim prijateljem iz preteklosti, ki se razglasi za »državljana sveta« in »sumatraista«. Roman je v bistvu kronika osebne travme, ki onemogoča vračanje domov (to je k samemu sebi).

RESNIČNA ZGODBA MODERNEGA POSAMEZNIKA

Modernizem in modernistična literatura nista reakciji na globoko krizo, ki je zajela Evropo v prvi polovici 20. stoletja, ampak bolj njena protiutež. Ko je svet vstopil v dobo modernosti, spremenjen in individualno interpretiran, je bilo sporočilo književnosti dvajsetih in tridesetih let sedanjosti in prihodnosti jasno: poleg tega, da svet »vidnih realnosti« ni več to, kar je bil, tudi ni več to, kar se zdi. Balkanska književnost ni nobena posebnost.

Procesi, ki se odvijajo v zavesti človeka, vrženega v modernistično odčaran svet, nadomestijo moralni imperativ z idejo avtentičnosti, originalnosti posameznika. Povezava z nekim višjim bitjem, kot je Bog, ki je bila pred tem obvezna za polnopomensko življenje, je omajana in izkaže se, da moralnost izvira iz človeka

720 Meja med fikcijo in resničnostjo seveda ni namišljena, ampak se v dobi »novega duha« pogosto razblini in jo je težko določiti. Kot za osrednji lik v *Alamutu*, edinega orientalskega vladarja v romanu in dobrega prijatelja znanega arabskega pesnika Omarja Hajama, Ibn Saba, ki se je po lastnih besedah srečal z opiaty v času bivanja v Indiji, je bila izkušnja bivanja v Indiji tudi izkušnja Bartolovega sodobnika Mirceaja Eliadeja (na žalost je poznan tudi kot privrženec totalitarnih režimov, saj je podpiral »Železno gardo«). Poleg njegove navdušenosti nad perzijsko poezijo je izkušnja vključevala tudi nekaj »pobegov« v opijsko omamo.

721 Църнянски, *Преселения*, str. 299.

samega.⁷²² To je del vseobsegajočega subjektivnega obrata v moderni kulturi – svet modernega človeka, raztegnjen do solipsizma. Zato so resnične zgodbe sodobnega posameznika o subjektu, ki se je spremenil v objekt, tudi zgodbe o obleganju – o zavesti, ki je uperjena proti vsemu in vsakomur in včasih celo proti sami sebi. Zavest se zruši sama vase v poskusu samouničenja za nek višji pomen, saj človek mora verovati v nekaj izven sebe. Še vedno pa je to zgodba o največji oviri, s katero se zavest sooči v tem prizadevanju – s samo seboj. To je zgodba o modernem človeku, ki potrebuje svojo avtentično individualnost, identiteto, zato da je potem ne potrebuje več.

V kulturi pristnosti človek čuti potrebo po ustvarjalnosti, kar pomeni tudi ustvarjanje samega sebe. Tukaj pride do izraza vez med umetnostjo in pristnostjo. Moderni ustvarjalec se spremeni v paradigmo človeškega obstoja, če je le zmožen opredeliti samega sebe in se realizirati ne glede na pritisk od zunaj. Tak intelektualec in umetnik je osrednji lik teh jugovzhodnoevropskih modernih in modernističnih romanov. Ena pot do samega sebe vodi skozi ustvarjalnost, ki vključuje ustvarjanje samega sebe. Ustvarjalnost pa potrebuje jezik, do katerega nihče ne more dostopati sam. Rodi se v dialogizmu.⁷²³ Človek je popolnoma sam. Oblikuje svoj pogled v samem sebi in o samem sebi, vendar pa je istočasno mogoče do najvišjih vrednot, najpomembnejših vprašanj o pomenu obstoja – tako kot do jezika – dostopati samo v sodelovanju in delovanju z drugimi, skozi dialogizem. Dialogizem je izraz potrebe po priznanju individualnosti, obenem pa tudi mehanizem priznavanja, ko so najpomembnejše priče individualnosti »pomembni drugi«. Človek potrebuje priče, saj se drugače ne more opredeliti. Takšna korelacija, na primer, povezuje dialogizem in ljubezen, če drugi zaljubljenec postane »pomemben drugi« in če je ljubezen najvišji izraz dialogizma. Nihče se ne more najti sam. Odkrivanje samega sebe je nemogoče brez drugih, še zlasti brez »pomembnega drugega«. Izvirnost običajno zahteva dialogizem in dialogizem gradi zahtevano izvirnost. Zato je tudi življenje v bistvu dialogizem. Zato so tudi vse resnične zgodbe o moderni individualnosti, o njenem rojstvu iz dialogizma zgodbe o iskanju, polnem ovir – iskanju drugih in njenega ali njegovega priznanja, iskanju priče, na kateri temelji pristna individualnost in posledično tudi identiteta. Gre skozi iskanje drugih v sebi in obratno; kot Eliade ali Bartol, ki na videz iščeta neznanca v ogledalu, kot vsi liki v teh romanih, katerih nestabilna psiha na videz išče izgubljeno celovito individualnost. To je zgodba o iskanju samega sebe – zgodba, polna absurdnih neuspehov.

Kljub poglobljanju individualizma ljudje ne morejo obstajati brez verovanja v nekaj izven sebe. Brez temelja resnično pomembnih vprašanj o pomenu obsto-

⁷²² Тейлър, *Безпокойството на модерността*, str. 32.

⁷²³ Glej Taylor, *Sources of the Self*.

ja – »moralnih obzorij« ali »obzorij pomena«, ⁷²⁴ dosegljivih skozi dialog – je avtentični moralni posameznik le stežka opredeljiva identiteta. Moderni človek, vržen v modernistično odčaran svet, res doseže novo svobodo, toda na račun veliko bolj izmikajočega se smisla življenja. Sodobno razočaranje in izguba smisla in pomena sta v bistvu sopomenki. Ko se človek osredotoči na lastno individualnost in obstoj, je to na račun moralnih obzorij ter »izgube smisla in pomena«. Obzorja se krčijo na dosegljivi vidik. Vedno izmikajoča se identiteta postane problematična kot vrednota, ki se pojavi na račun osnovne moralne baze, ki počasi izgublja vrednost. Izgubi se ravnotežje, z njim pa tudi smisel in pomen. Zato so resnične zgodbe o modernem posamezniku, o dialektiki med posameznikom in res pomembnimi eksistenčnimi vprašanji, o pogrezanju v človeško zavest, ki se zgodi v osrčju izbruha modernosti, ki odmakne človeka od teh vprašanj, integracija katerih je predpogoj za izpopolnjen obstoj, venomer zgodbe o vrnitvi k bistvu. To je zgodba o posamezniku, ki se še vedno poskuša vrniti k resnično pomembnim vprašanjem obstoja, da bi jih integriral in tako izpopolnil samega sebe. Zgodba o vrnitvi k samemu sebi ni nič drugačna, saj v moderniziranem odčaranem svetu ti horizonti živijo znotraj posameznika. Znova gre za zgodbo o nekom, ki išče pot nazaj domov in je istočasno sam svoj dom. Glede na vse je to zgodba o nemogočem seganju po obzorju.

Polemična vrnitev modernega posameznika k samemu sebi, ki jo razkrijejo osrednji liki v romanih teh pisateljev, predstavnikov različnih delov jugovzhodne Evrope – »izgubljeni« v enem ali drugem balkanskem umetniku – se iz simptomatičnih vprašanj svoje modernosti postopoma pretvori v problematično prakso naše sedanosti. Pot do samega sebe, ki jo prehodijo, je najpomembnejša in najdaljša pot, kar jih poznata sodobna mentalnost in modernistična duhovnost. Osebna individualnost, iskana in uhajajoča obenem, je postavljena v središče neke vrste nejasne dialektike, kjer je iskalec resnični plesalec na vrvi, ki poskuša najti ravnovesje med dvema ekstremoma – med pogrezanjem svojega sebstva vase in eksplozijo sebstva navzven, onkraj sebe; kar je najverjetneje poskus iskanja izgubljenega ravnotežja in skupaj z njim – smisla in pomena.

»NIČ NI RESNIČNO, VSE JE DOVOLJENO«

Na svoj način so ti redki medvojni jugovhodnoevropski romani resnični opisi pomembnih vprašanj, ki zadevajo sodobnega človeka in sodobnost kot celoto – o obstoju, bistvu, trpljenju, smrti in absurdnosti. Istočasno pa te zgodbe govorijo o preoblikovanju sebe in sveta. Ne glede na teme imajo do določene mere še vedno veliko lastnosti modernističnih romanov, kot so jasna subjektivnost, odmik od

⁷²⁴ Prav tam.

vsevedne pripovedovalčeve objektivnosti, zabris meje med žanri, fragmentarnost, refleksija itd. Gre za različne zgodbe z določenimi medsebojnimi podobnostmi, ki jih ne gre iskati v zgodbi, ampak v elementih semantike. Težišče zgodbe je seveda na osebi, pogosto gre za prvoosebna pripovedovalca, ki se je postavil v središče veselja. Zato se njihove zgodbe nemudoma osredotočijo na eno človeško bitje – na sodobnega človeka s celotnim spektrom osebnih in individualnih problemov: izmikanje pomena (izmikanje individualnosti), razpokan dialogizem (na primer v uničeni ljubezni), brez katerega je sestvo nepopolno in zato nemogoče, strah pred ničnostjo (pred smrtjo kot pogojem *sine qua non*) itd. Zgodbe sodijo med vzhodnoevropske romane, ki, tako kot večina modernističnih besedil iz zahodne Evrope, postavljajo veliko vprašanj, vendar pa ne nudijo skoraj nikakršnih odgovorov. A tudi odgovori, ki jih ponuja resničnost, se zdijo nezadostni.

Na prvi pogled Bartol in *Alamut* nimata veliko skupnega s temi pisatelji in njihovimi romani. Na ravni besedila *Alamut* ne preseneča. Na prvi pogled gre za zgodovinski, kronološko strukturiran roman s klasično, enostavno in berljivo tretjeosebno pripovedjo. Na videz neselektivno nanizani kompozicijski okviri in semantični poudarki, ki so razkropljeni tu in tam, pa včasih ustvarijo občutek legendarne ali pravljичne pripovedi, kar je v nasprotju z globino pa tudi neznačilno za tako pripoved in refleksijo besedila ter kaže na brisanje meja med žanri. Gre za bolj ali manj modernističen pristop k besedilu.

Izkaže se, da tretjeosebni pripovedovalec, ki ni lik v zgodbi, ni tradicionalni vseprisotni – vseveden in vsenavzoč – opazovalec. Glas *Alamuta* se osredotoči na nekaj specifičnih likov. Ne more in ne bo bral misli vseh likov. Na nekaterih točkah pripovedovalec skoraj izgine, kot da bi se raztopil v besedilu in prepustil določenim likom dokončanje zgodbe, da jo lahko opazujemo skozi njihove oči; prepusti likom samim, da si med seboj nasprotujejo. To zmede bralca, ker klasični pripovedovalec, uveljavljen na začetku, ne narekuje svojega romana, ne sodi, usmerja ali manipulira z bralčevo izbiro. *Alamutovi* glasovi postavljajo vprašanja, vendar pa ne nudijo odgovorov. Tak odmik od jasne objektivnosti vsevednega tretjeosebna pripovedovalca, zavrnitev enotnega stališča in jasne nepopustljive moralne drže že predstavljajo modernističen odnos do besedila.

Poleg tega je *Alamutov* osrednji lik Hasan Ibn Saba izjemno kontroverzen; njegovo duhovno obzorje presega orise iranske zgodovinske osebnosti 11. stoletja in njegova podoba počasi priključ v spomin miselnost Evropejca, vrženega v vrtinec 20. stoletja. Za svoje privržence je Seiduna »mahdi«, toda glas tega mesije ne skriva njegovih skritih dvomov v boga in svetovne religije: »Prešla je vera v Alaha in Preroka, prešel je omamni čar prve ljubezni. Nič več ne diše tako lepo cvet jasmina v poletni noči niti ne cvetijo tulipani več v tako živih barvah. Samo strmenje nad neizmernostjo vsemirja in strah pred neznanimi nebesnimi pojavi

sta ostala ista. Zavest, da je naša zemlja samo zrnce prahu v vesoljstvu, da smo mi na njej samo nekakšne garje, nekakšne neskončno majhne uši, ta zavest me še zmerom navdaja z obupom.«⁷²⁵ Seiduna ne skriva niti morbidnega zaupanja v resnico o smrti kot strašnem koncu in v njeno absolutno neizogibnost za človeka: »Neznanska groza ga je obšla ob misli, da bo nekoč izginil v nič. Nič trdnega ne vemo, je pomislil. Zvezde nad nami so neme. Prepuščeni smo slutnjam in se vdajamo prevaram.«⁷²⁶ Kljub temu da hiperrealist v njem nadaljuje z iskanjem odgovorov na vse, je »sanjač iz pekla« sprejel relativnost znanja o svetu in življenju. Ta relativnost je namreč prerasla koncept resnice in sistem človekovih vrednot in v njegove roke položila ključ do nebes, kjer nebesa pomenijo večno poglobljanje v samega sebe. Ibn Sabov nihilizem je ključ do njegovega »lažnega raja« in pekla večine drugih. Tako kot pridiga Seiduna: »[N]ič ni resnično, vse je dovoljeno.«⁷²⁷ Potem tudi nič ne stoji med njim in neskončnim poskusom, ki obsega vednost, življenje in smrt. In če ga kdo povpraša o smislu vsega tega, ne bo zmožen odgovoriti: »Toda če bi me vprašala, kakšen smisel ima vse to početje in čemu je potrebno, bi vama ne vedel odgovoriti. (...) Rastemo pač, ker so za to sile v nas. Kakor seme, ki vzklije v zemlji in požene iz tal, ki vzcveti in obrodi sad. Nenadoma smo se znašli tukaj in nenadoma nas spet ne bo več.«⁷²⁸ Tu naletimo na njegovo precenjevanje obstoječe realnosti.

Bartolov junak je na robu tega, da artikulira mantra sodobnega človeka, življenjsko pravilo junaka nihilizma, eksistencializma, absurdnosti: »Bog ne obstaja. Smrt je. Vse je dovoljeno. Jaz sem nedolžen.« Zgodnji Nietzsche je izjavil: »Bog je mrtev.«⁷²⁹ Kasneje v svoji spremni besedi k *Tujcu* Alberta Camusa Jean-Paul Sartre doda: »Človek absurda se uveljavlja skozi svoje uporništvo. V smrt strmi s strastno požrešnostjo in ta očaranost ga osvobodi: čuti božansko neodgovornost obsojenega na smrt. Vse je dovoljeno, ker ni Boga, je pa smrt. Vse izkušnje so veljavne; ostane le še vprašanje količine nabranih izkušenj. Sedanji trenutek, izmenjevanje sedanjih trenutkov pred nenehno zavedno dušo – to je ideja človeka absurda. (,Mit o Sizifu‘) Vse vrednote izginejo v luči te ,kvantitativne etike‘; človek absurda, vržen v svet, uporniški in neodgovoren, nima česa zagovarjati. Je nedolžen. (...) Njemu je vse dovoljeno. Nedolžen je v vseh pomenih besede – kot nekakšen idiot, bi lahko rekli.«⁷³⁰ Na tej točki tudi Bartolov pustolovski roman postane nekaj drugega – resnična zgodba o modernem posamezniku, moderen in modernističen balkanski roman.

725 Bartol, *Alamut*, str. 246.

726 Prav tam, str. 366.

727 Glej: Bartol, *Alamut*.

728 Prav tam, str. 425.

729 Glej: Ницше, *Веселата наука*.

730 Glej: Сартр, *Обяснение на Чужденецът*, str. 105.

LABORATORIJ JAZA

V vsakem od teh jugovzhodnoevropskih besedil, vključno z Bartolovim romanom, se subjekt nenehno spreminja v samo-objekt, preden stopi na pot, ki vodi od subjektivnosti do avtentičnosti, torej tistega, kar ga naredi resničnega. Prepuščen samemu sebi se poglobi vase, preučuje svojo subjektivnost in raziskuje lastno izkušnjo, ki pa je edina stvar, ki ostane resnična ob vse večji relativnosti. Eksperimentira s poskusi realizacije lastne avtentičnosti, doseganja individualnosti in originalnosti, na kratko, poskuša se realizirati ali preprosto biti. Nobeno od možnih prizadevanj ne vodi do zelenega rezultata. V bistvu so edini rezultat prizadevanja sama. To je razlog, zakaj se na koncu znajde na začetku – iz oči v oči z največjo grozo obstoja – praznino, kjer se to, kar je, odraža v »tem, kar ni«.

Osrednji lik mora najprej najti samega sebe, da se lahko dohiti in preseže in se ne potrebuje več. Prekinjeno bitje bo vedno stremelo k celovitosti.⁷³¹ Posameznikova pot k takemu cilju neizogibno vodi skozi samo individualnost, skozi postopek določitve individualnosti in potopitve vanjo. Zato lik potrebuje »nepopisan list«, »puščavo«, kot tisto v *Knjigi vseh knjig* – tako dobesedno kot metaforično. Če gre verjeti psihologom, je zelo zgodaj kot otrok, ki se ne zaveda samega sebe, izgubil to mentalno *tabulo raso*. Rečeno z drugimi besedami: zapolnil jo je s celim svetom dejstev, da se v njej ne bi izgubil – pod vplivom prirojenega eksistenčnega strahu pred praznim prostorom (ki ima veliko skupnega z eksistenčnim strahom pred ničem). Potrebuje platno te namišljene »puščave«, da bi lahko obrisal – v kontekstu le najpomembnejših vprašanj o pomenu obstoja – parametre lastne individualnosti, »črna točka«, ki bi jo lahko dosegel prek svojih »pomembnih drugih«. V bistvu pa prispe do ugotovitve, da so »puščava«, ki je pot do res pomembnih vprašanj o pomenu obstoja, prav ta ista vprašanja. Hasan Ibn Saba, edini vladar svojega sveta, hiperrealist in kandidat za stvaritelja, kot vsak sodobni človek potrebuje »puščavo«, da se ji lahko odpove: »Vrgel sem se z vsemi silami na urejanje v sebi in okrog sebe. Vesoljni svet mi je bil kakor ogromen nepopisan zemljevid. Sredi njega siva pegica, naš planet. V tej pegici neskončno majhna črna točka, jaz, moja zavest. Edino, kar zagotovo poznam. Belemu sem se odrekel. Prodreti je bilo treba v tisto sivo pegico, izmeriti jo v obsegu in številu in potem ..., potem zadobiti oblast nad njo, začeti upravljati jo po svojem razumu, po svoji volji. Zakaj strašno je biti spodaj tistemu, ki se je skušal pomeriti z Alahom.«⁷³²

Bolj ko se bližamo koncu knjige, bolj osamljen postaja lik, iluzija praznine v besedilu pa paradoksalno postaja vse pogostejša. Ne glede na vse, ko se znajde

⁷³¹ Glej: Батай, *Еротизмът*.

⁷³² Bartol, *Alamut*, str. 247.

v takem prostoru – tako fizično kot psihično –, osrednji lik s sabo neizbežno pripelje nekoga ali nekaj, kar lahko žrtvuje, in mentalni mehanizem, dnevnik ali roman, ki lahko ubije. To, kar lahko žrtvuje, dobesedno ali v smislu abstraktnega besedila, najverjetneje nosi več imen: alter ego, drugi, ljubljena oseba, do smrti vdan privrženec ali celo največji sovražnik – vedno pa gre za manifestacijo dialogizma in zatorej avtentičnosti in celo identitete ali neposredno Jaza. Čeprav je bil sam povod zanj, je Hasan Ibn Saba »Mirjamin samomor čutil kot odpad poslednjega človeka, kateremu se je mogel dajati tak, kakršen je bil.«⁷³³ Nenehno izmikajoči se dialogizem med Ibn Sabom in najverjetneje najpomembnejšo osebo zanj – Mirjam; ali med njim in sprva žrtvovanim in pozneje izgnanim mladim fedaijem Ibn Tahirjem, v nekem smislu njegovim alter egom; ali celo med gospodarjem »Orlovega gnezda« in njegovim največjim sovražnikom Nizamom al Mulkom, ki je istočasno njegov najboljši prijatelj in dvojnik iz preteklosti: te pomembne zgodbe v *Alamutu* na videz niso v središču dogajanja, toda ne smemo jih prezreti. Prav odnosi med temi liki kažejo na tistega, ki išče svojo identiteto, ki jo bo žrtvoval, preden jo bo obvladal, in to v imenu taiste lastne individualnosti.

Za osrednje like v teh romanih biti okrog drugih ljudi pomeni zameglitev samopercepcije in oviro pri samorazumevanju. Vendar ravno drugi pogosto predstavlja nujno jasnost, transparentnost razumevanja sebe in sveta. Vseeno pa njegov alter ego nima mesta v zelo intimnem prostoru, kjer je dobesedno in metaforično »puščava«, na primer puščavska strmina v Bartolovem romanu, ki seže proti kozmični praznini s samotne skale, na kateri stoji utrdba Alamut, vse do najvišjega stolpa, na katerem se kot v pravljicah nahaja vrh, neosvojljiva opazovalnica Ibn Saba. Niti Mirjam niti Ibn Tahir nimata mesta v Seidunovem stolpu na vrhu »Orlovega gnezda«, v opazovalnici »sanjača iz pekla«, v laboratoriju Jaza, ki se je na koncu »zaprl v svoje sobe in odmrl za svet.«⁷³⁴

Vse množstvo v teh besedilih se počasi razprši, »décor« in »drugi« so skrčeni do minimuma in oropani teže, kot da vse čvrsto izgine, dokler na koncu na zapuščenem platnu ni nikogar razen osrednjega lika. Celo ko je le-ta v vrtincu dogodkov, tako kot Hasan Ibn Saba, ko ga oblegata tisoč zunanjih sovražnikov in njegova lastna, notranja fanatična garnizija evnuhov in fedaijev; ko se kot Juan, torej Ivan Bistrov, utaplja v nepomembnem obstoju med množicami Buenos Airesa in nadomestno komunikacijo z izumiteljem in njegovimi najbližjimi; ali kot Štefan Gheorghidiu, izbran in poslan na fronto, izgubljen v množici in kaosu, ubija druge, da sam ne umre; ali kot Sandu, ki ga obkroža mala, dolgačasna skupnost domačinov, ki mu vzbujajo gnus, in »praznih« turistov v pristanišču Kavarna; ali kot Allan, ki se utaplja v uganki »odvratnih« Indoevropejcev in

733 Prav tam, str. 371.

734 Prav tam, str. 426.

vseh drugih razen Maitreyi – in celo Maitreyi; ali kot Petar Rajić, ki benti o svojem dvojniku Čarnojeviću, bebasto se smehljajoč razburjenim sorodnikom in sodržavljanom na njemu nerazumljivih porokah in pogrebih – celo takrat čuti, ali bolje, iz vsega tega oblikuje osebno »puščavo«. Za Ibn Saba je »ogromen, prazen zemljevid« z »neskončno majhno črno točko« v sredini njegova utrdba v puščavski, njegova oblegana samota – njegov laboratorij Jaza.

Med drugim se osrednji lik potuji (kot bi rekel Šklovski), se osami in se odmakne od vsega in vseh. Obda se z znanjem in obsesijami – ogradi se pred obleganjem vsega zunanjega in celo pred svojo osebnostjo, ki oblega samo sebe. Zdi se, da bolj kot je bister njegov intelekt, večja je njegova groza in strašnejši so njegovi namišljeni konstrukti. Preden se dokončno umakne, preden »ga [...] bajka [sprejme] v svoje okrilje,«⁷³⁵ se Ibn Saba metodično oddalji, se izžene iz okolja, okolice in ljudi, celo iz preteklosti, ali bolje: zavrže vsak preostali delček na odru sveta, ki ga je naseljeval, da ga lahko pozneje na novo preoblikuje. Redefinirati želi ta zunanji svet glede na svoje notranje zahteve, ne da bi izgubil kaj sebe – v mitu in legendi, dnevniku ali romanu, v utopiji in distopiji. Zato potrebuje »nepopisan list« res pomembnih vprašanj o pomenu obstoja, na katerem se lahko do neke mere samoopredeli, tako da v sredini nariše »neskončno majhno črno točko«, tako »da [konča] do zadnje potankosti bajke za naše verne otroke. Starcu, ki pozna svet, se spodobi, da ga razkriva ljudem v pravljicah in prisposodobah. Koliko dela je še pred menoj!...«⁷³⁶ In ker »nič ni resnično, vse je dovoljeno«, ima Ibn Saba svobodo pri eksperimentiranju s temi vprašanji in zapolnjevanju nepopisanih listov, kot se zdi njemu primerno: s samim seboj. Poskus doseči »puščavo« pa se zdi enosmeren korak, interval nihaja namišljenega nihala, tresenje v korist notranjega poglobljanja vase – enkratni plesalčev korak k samemu sebi. To pa ni vse in Seiduna to ve: »Toda mi, ki držimo v rokah vse niti tega kolesja, si bomo prihranili naše poslednje misli zase.«⁷³⁷

KOT PLESALEC NA VRVI POD OPUŠČENIM BALDAHINOM

Za osrednje junake teh romanov samorealizacija pomeni samoopredelitev. »Puščava« je nujen zastor za resnično pomembna vprašanja o pomenu obstoja, ki vzniknejo v dialogizmu z drugimi – zastor, na katerem morajo orisati svojo individualnost, katere parametre zopet dosežejo skozi »pomembne druge«. Kar sledi, je, da junak preprosto seže po svoji identiteti prek avtentičnosti, ki se ponovno razkrije v dialogizmu. Samoopredelitev pa pomeni transcendenco

735 Prav tam.

736 Prav tam, str. 424.

737 Prav tam, str. 425.

samega sebe, ker reči bobu bob avtomatsko pomeni preseči le-tega. To pa pomeni korak nazaj, drugi interval nihaja namišljenega nihala, tresljaj v korist eksplozije zunaj sebe in naslednji korak proti samemu sebi. Zdi se, da sta zrušitev vase in izbruh izven sebe dva ekstrema, znotraj katerih niha psiha sodobnega posameznika. Kot ekstrema nosita sporočilo končnosti, končnost pa je povezana s prekinitvijo – s strahom pred občutkom praznine. Prekinjeno bitje bo vedno iskalo nadaljevanje. Zato tudi osrednji lik v vseh teh romanih neizbežno spominja na plesalca na vrvi, ki poskuša doseči ravnovesje med tema ekstremoma, ne da bi ga kdaj dosegel.

V bistvu pa sta zrušitev samega vase in izbruh izven sebe eno in isto – enaka procesa, enaka celovitost. Razlog za to je po besedah Terryja Eagletona, da »nič ne more biti bolj podobno univerzumu kot pa nekaj, kar je po naravi čisto in brez zunanjih nagnjenj. Univerzalno ni samo nasprotje individualnega, ampak prav njegova paradigma (...). V sami naravi nečesa, v specifičnem bistvu in okusu nečesa lahko najdemo tisto, kar presega in kar prečka njegove običajne značilnosti.«⁷³⁸

Osrednje like teh romanov nenehno meče v vrtinec vedno bolj zapletenih odnosov; nenehno se nad njimi plastijo številne težave in dileme, ki jih lahko človek najde na »trgu« moderne duše. Pogosto je lik sam tako povzročitelj kot katalizator teh številnih, resničnih ali namišljenih zapletov in težav, med katerimi bi bralec s časom lahko našel lastne okamnele ostanke. Hasan Ibn Saba, osrednji lik Bartolovega romana *Alamut*, ni izjema. Ne glede na vse, ne glede na to, da svoje imaginarne konstrukte pretvori v realni eksces, še vedno trmasto poskuša postaviti Mirjam izven sebe – v Alamutove vrtove, paradoksalno skrite med steklenimi paviljoni harema. Brez popuščanja zavrne vsako možnost za odnos, ki si ga v resnici želi. Čeprav temelji na obsežnem zgodovinskem okviru, zgodba v osnovi sledi le načinu, na katerega lik potlači svoje iracionalne impulze, ki ogrožajo njegovo razumsko ideologijo; s svojim izjemnim intelektom mora doumeti, da tako uničuje vidik svoje individualnosti – individualnosti, ki jo je sam postavil v središče veselja. Prav tako z rastočim gnusom, ki ga čuti do izumitelja, se mu Juan vse bolj trudi približati, čeprav si ga v mislih predstavlja kot demonsko in zlobno bitje; sočasno rastejo Juanove želje po izumiteljevi ženi – objektu poželenja mladega in nekoliko nezrelega junaka. Štefan in Sandu dobesedno sama oblikujeta lasten skrivnost in minljiv tretji vogal svojih ljubezenskih trikotnikov, ki kot da vznika iz nič. Ne gre za duh, temveč za nekaj, kar je namerno slabo prilagojeno situaciji. Allan se pogumno loti dejanj, ki ga usodno oddaljijo od Maitreyi in na koncu povzročijo, da jo izgubi. Odločitve, ki jih sprejema, ga neprestano postavljajo »na drugi konec«. Travmatizirani

⁷³⁸ Игълтън, *Идеята за култура*, str. 78.

sinestetik Petar Rajić natančno vtisne svoj »jesenski občutek« v celoten notranji svet, ki ga naseljuje, s čimer samega sebe mojstrsko spremeni iz »sumatraista« v »jesenoholika«. Vztraja pri uničevanju vseh in uživa v apatiji, ki jo najverjetneje razume kot pot do zelenega duševnega miru.

V luči povedanega lahko sklenemo, da osrednji lik v vsakem od teh romanov istočasno čuti silno potrebo po odkrivanju samega sebe in obupan odpor pred samoodkritjem. Odločno omahuje in samozavestno niha kot plesalec na vrvi, ki poskuša najti ravnovesje med tema dvema, ne da bi ju kdaj dosegel. Če lahko kruta vprašanja, ki jih predenj postavlja življenje, povzamemo kot »krizo identitete« v besedi »identiteta«, potem lik v teh zgodbah nujno potrebuje to identiteto, in išče načine, da pride do samospoznanja, da se določi. Išče in opazuje vidike svoje identitete, išče njeno pomenljivo celovitost in se ji nenehno izmika, se zavestno napotuje v nasprotno smer, povečuje življenjska dejstva, da bi prispeval h komaj dojemljivi in navidezno pospešeni entropiji. Sega po svoji samoopredelitvi, medtem ko se od nje v istem trenutku odvrta, ostaja v ravnotežju nad breznom »tistega, kar je«, postopa pred vrati pričakovanja, dokler ga ne požre neizogibno brezno »tistega, kar ni«.

Resnične zgodbe o modernih posameznikih, o človeku in o njegovem namišljenem mehanizmu ravnovesja, mehanizmu »naše tragedije«,⁷³⁹ ki bi sabotiral lastno zaključenost ali popolnost – mehanizmu, ki ga je človek projektiral, aktiviral in ki je v njem skrit – so vse zgodbe o potiskanju meja identitete do roba, do večno propadlih prizadevanj, da bi jih preseгли. Prekinjeno bitje bo vedno iskalo celovitost.

Modernistični roman, ne glede na vse, resnično predstavlja odgovore, ki jih ponujata modernost in modernizem na nekatera najbolj kruta vprašanja, ki jih svet in življenje postavljata sodobnemu človeku, kot na primer vprašanje mučne interakcije med posamičnim in univerzalnim. Vendar to še ni vse. Na tej točki artefakt prične spominjati na dvojnika te interakcije.

Dvojnost in ravnovesje predstavljata sam začetek *Alamuta*. Pod Nietzschejevo maksimo »nič ni resnično, vse je dovoljeno« je tudi drugi slogan – odlomek iz »Salomonove modrosti«, knjige iz Stare zaveze, ki zveni enigmatično in obtiči v senci prvega slogana. Glasi se »*Omnia in numero et mensura*«, kar pomeni »vse si uredil po meri, številu in teži«. ⁷⁴⁰ Poleg tega, da uvede dvojnost, ki zmede bralca še pred začetkom romana, po maksimi ekstremov ta slogan zveni kot pravi recept za ravnovesje. Sam Bartol se, kot v tem primeru njegov alter ego Ibn Saba, zdi obseden z idejo ravnotežja, kodirano v simbolu, ki ju preganja – Al Araf. Al Araf,

⁷³⁹ Bartol, *Alamut*, str. 424.

⁷⁴⁰ »Pa tudi brez teh zveri bi popadali ob enem dahu, ko bi jih bila zasledovala tvoja pravičnost, pometal dah tvoje moči. Toda ti vse urejaš po meri, po številu in po teži.« (Stara zaveza, Knjiga modrosti 11:21).

kot ga opisuje sedma sura Korana, je visok utrdbeni zid, ki ločuje raj od pekla. Tam ostanejo tisti, ki imajo enako število dobrih del in grehov, dokler se Alah ne odloči o njihovi usodi. Ko Ibn Saba govori o Al Arafu, ta simbol ravnovesja zveni kot sinonim za znanje in prične dobivati pomen ali vsaj smisel: »Rečeno je bilo, da pridejo na ta zid oni, ki so se borili za visoki smoter proti volji svojih roditeljev ter padli z mečem v roki. V raj ne smejo, pekla pa si niso zaslužili. Njihov delež je, da gledajo i k enim i k drugim. Da spoznavajo! Da, Al Araf je prisposoba za stališče vseh onih, ki so se jim odprle oči in ki imajo pogum, da po svojem spoznanju tudi ravnajo. Poglej! Ko si varoval, si bil v nebesih. Zdaj, ko gledaš in zanikuješ, si stopil v pekel. Na Arafu pa ni mesta niti za radost niti za razočaranje. Al Araf je tehtnica dobrega in zlega. Dolga in strma je pot, ki vodi nanj. Redki so, ki jim je dano, da opazijo. Še redkejši, da si upajo iti po njej. Zakaj na Arafu se boš znašel sam. Ločnica je med teboj in tvojimi soljudmi. Da se tu gori vzdržiš, ti mora ojekleniti srce. Ali zdaj razumeš?«⁷⁴¹ In »nič ni resnično« in »vse je dovoljeno«, saj, če parafraziramo Prousta, raja, razen napačnega, ni.⁷⁴²

Takšno je oddaljeno notranje potovanje sodobnega človeka izven sebe v času, ko razdalja, ki nas loči od obzorja, začenja spominjati na identiteto. Brez izjeme se ti jugovzhodnoevropski romani podajo na to potovanje. Človek je bitje, ki oblikuje simbole in mu je v naravi, da presega samega sebe. Ali v besedah Terryja Eagletona: »V človekovi naravi je, da ustvarja presežke. Bilo bi nenavadno, če se človeška bitja ne bi presegala. Človeška narava je po naravi nenaravna, preprosto prekorači normo že s tem, kar je. Narejeni smo tako, da naša prizadevanja poteptajo naše potrebe; kultura je v naši naravi. Prirojen nam je določen potencial za razkošje, tako da vsaka situacija ponuja skrite, potencialne možnosti.«⁷⁴³

Zaradi tega je Hasan Ibn Saba, osrednji lik v romanu *Alamut* Vladimirja Bartola, skrajno kontroverzen lik, karizmatičen in demoničen obenem, resnično sodoben človek. Glavni liki v ostalih balkanskih romanih, ki smo jih predstavili v tem sestavku, so podlaga istega sodobnega človeka. Glede na vse to je slednji, tako kot njegov avtor in do določene mere njegov alter ego, plesalec, ki išče ravnovesje sedeč v svojem »orlovem gnezdu« na robu sveta, na robu samega sebe. Naključje ali ne, dva od glavnih Bartolovih navdihov za njegov *Alamut*, slavni Benečan Marco Polo in njegova slavna knjiga *Milijon*, ostajata nekje na meji med dejstvom in domišljijo, resnico in skrivnostjo, torej med tem, kar je, in tem, česar ni, kot plesalec na vrvi pod opuščenim baldahinom.

741 Bartol, *Alamut*, str. 381.

742 Glej M. Пруст, *Възврънатото време*. ИК „Панорама“, София, 2012.

743 Игълтън, *Идеята за култура*, str. 129–134.

Viri in literatura

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana

SAZU – Slovenska akademija znanosti in umetnosti

ZAMU – Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani

НА на БАН – Научен архив на Българска академия на науките, София

Народна библиотека »Св. Кирил и Методий«

ЦДА – Централен държавен архив, София

PERIODIČNI TISK

Avtonomist

Delavska politika

Dom in svet

Glas svobode

Jutro

Kmetijski list

Ljubljanski zvon

Ljudska pravica

Naprej

Narodni dnevnik

Nova pravda

Novice

Ponedeljski Slovenec

Slovan

Slovenec,

Slovenski narod

Slovenski gospodar

Slovenski poročevalec

Tabor

Zgodnja Danica

Zvon

Българска етнология

Голос минувшего

Гражданин

Журнал Министерства Народного просвещения

Москвитянин

Московские ведомости

Русская беседа

Русская речь

Русская старина

Русь

Сборник за народни умотворения

Светлина

Свобода

Ελληνισμός

LITERATURA

Albrecht, Fran. Po obisku v Bolgariji. *Sodobnost*, 2, 1934, št. 1–2, str. 60–63.

Albrecht, Fran. Za kulturno zблиžanje južnih Slovanov. *Ljubljanski zvon*, 47, 1927, št. 1, str. 62–64.

Aldcroft, Derek H.. Eastern Europe in an Age of Turbulence, 1919–1950. *The Economic History Review*, 1988, št. 4, str. 592–602.

Aldcroft, Derek H.. *Europe's third world- the European periphery in the interwar years*. Aldershot: Ashgate, 2006.

Andonovski, Hristo. Nekaj prispevkov k odmevu makedonske Ilidenske vstaje med Slovenci. *Kronika*, 2, 1954, št. 2, str. 201–204.

Apostolski, Vančo. *Na veliko bolgarskih nacionalističnih stališčih: Cola Dragojčeva in njeni spomini*. Ljubljana: Komunist, 1979.

Aškerc, Anton. *Izlet v Carigrad : popotne črtice*. Ljubljana : Narodna tiskarna, 1893.

Aškerc, Anton. Macedonski vstaš. *Ljubljanski zvon*, 24, 1904, št. 1, str. 1–2.

Aškerc, Anton. Rapsodije bolgarskega goslarja. *Ljubljanski zvon*, 22, 1902, št. 1, str. 1–9; št. 2, str. 93–96; št. 3, str. 187–191; št. 4, str. 237–241; št. 5, str. 298–304; št. 6, str. 362–368.

Atanasov St.. Praznik Hrista Boteva. *Jutro*, 20, št. 126, 2. 6. 1939, str. 7.

Avramovski, Živko (ur.). *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku : zbornik radova 1*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Narodna knjiga, 1980.

Avramovski, Živko (ur.). *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku : zbornik radova 2*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Narodna knjiga, 1982.

Bartol, Vladimir. *Alamut*. Ljubljana: Sanje, 2010.

Benko, Bogdan, Rode, Matej, Bolgarsko-slovenski odnosi. V: *Enciklopedija Slovenije : 1*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987, str. 317–319.

Berend, Ivan and Ranki, Gyorgy. Economic Problems of the Danube Region after the Break-Up of the Austro-Hungarian Monarchy. *Journal of Contemporary History*, 4, 1969, št. 3, str. 169–185.

Berend, Ivan T.. *Decades of Crisis, Central and Eastern Europe before World War II*. Berkeley: University of California Press, 1998.

Berend, Ivan T.. The Failure of Economic Nationalism: Central and Eastern Europe before the World War II. *Revue économique*, 51, 2000, št. 2, str. 315–322.

Berend, Ivan T.. The Historical Evolution of Eastern Europe as a Region. *International Organization*, 1986, št. 2, str. 329–346.

Berov, Ljuben. Budgetary Policy, Money Supply and Banking in Bulgaria Between the Wars. V: Feinstein, Charles H. (ed.). *Banking, Currency and Finance in Europe between the Wars*. Oxford: Clarendon Press, 1995, str. 374–394.

Bevk, France. *Deset dni v Bolgariji : potopisne črtice*. Gorizia: Unione editoriale Goriziana, 1938.

Bezenšek, Anton. *Bolgarija in Srbija*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1897.

Bezenšek, Anton. Ivan Vazov, bolgarski pesnik. Po dr. A. Teodorovu priredil prof. A. Bezenšek. *Ljubljanski zvon*, 22, 1902, št. 2, str. 600–608; št. 10, str. 671–677; št. 11, str. 727–731.

Biggins, Michael. Against Ideologies: Vladimir Bartol And Alamut. V: Bartol, Vladimir. *Alamut*. Ljubljana: Sanje, 2012, str. 428–437.

Bilten Priviligovane agrarne banke. 1935, št. 15–16, Prilog br. 13, str. 3–13.

Bolhar, Alojzij. *Anton Bezenšek : njega življenje in delo*. Celje: Mohorjeva tiskarna, 1934.

Bolhar, Alojzij. Dimitr Panteleev v Ljubljani. *Slovenec*, 65, št. 212, 16. 9. 1937, str. 5.

Botev [prevedla Katja Špur]. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1976.

Boyle, J. A. (ed.). *The Cambridge History of Iran in Eight Volumes, Volume 5 : The Saljuq and Mongol Periods*. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.

Bozga V.. Interwar Bank Life in Romania. *Romanian Review of Financial and Banking history*, 2011, št. 1, str. 77–82.

Brubaker, Rogers. Ethnicity, Race, and Nationalism. *Annual Review of Sociology*, 2009, št. 35, str. 21–42.

Bruckmüller, Ernst. Der Zugang zu den Hochschulstudien im alten Österreich. V: Vodopivec, Peter, Gabrič, Aleš (ur.). *The Role of Education and Universities in the Modernization Processes in Central and South-Eastern European Countries in the 19th and 20th Century*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2011, str. 115–138.

Cindrič, Alojz. Študenti s Kranjske na dunajski univerzi 1848–1918. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2009.

Ciperle, Jože. On the path to the University of Ljubljana. *Ustanovitev Univerze v Ljubljani v letu 1919*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2010, str. 78–87.

Clewing, Konrad, Schmitt, Oliver Jens Schmitt (ur.). *Geschichte Südosteuropas : Vom frühen Mittelalter bis zur Gegenwart*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2011.

Commercial Banks 1925–1933. Geneva: League of Nations, 1935.

Cotrell, Phillip (ed.). *Rebuilding The Financial System in Central and Eastern Europe*. Aldershot: Scholar Press, 1997.

Crnković, P. Gordana. Non-Nationalist Culture, Under and Above the Ground. In: Ramet, Sabrina P., Clewing, Konrad, Lukić, Reneo (eds.). *Croatia since Independence: War, Politics, Society, Foreign Relations*. München: R. Oldenbourg Verlag, 2008, str. 233–250.

Daković, Nevena. Out of the Past: Memories and Nostalgia in (Post)-Yugoslav Cinema, In: Apor, Peter and Sarkisova, Oksana (eds.). *Past for the Eyes: East European Representations of Communism in Cinema and Museums after 1989*. Budapest: CEU, 2008, str. 117–141.

Danova, Nadia. Créer les frontières ethniques: Le récit national bulgare. *Caietele Echinoux*, vol. 18, *Les cultures des Balkans*. Cluj-Napoca: Fundatia Culturala Echinoux, 2010, str. 257–268.

Danova, Nadia. Once again on »Occidentalism« as an image of the other. *Etudes balkaniques*, 50, 2014, št. 4, str. 138–155.

Daskalov, Roumen. *The making of a nation in the Balkans: Historiography of the Bulgarian revival*. New York: Central European University Press, 2004.

Daskalov, Roumen. Transformations of the Est European Intelligentsia: Reflections on the Bulgarian Case. *East European Politics and Societies*, 10, št. 1, Winter 1996, str. 46–84.

Davidova, Evgeniya. "Grecomans" into Bulgarians: Shifting Perceptions of Greek-Bulgarian Interethnic Marriages in the Nineteen Century. *Balkanologie. Revue d'études pluridisciplinaires*, XIV, št. 1–2, décembre 2012 (<http://balkanologie.revues.org/2342> Vpogled: 20.03.2014).

Decuir, Greg. *Yugoslav Black Films: Polemical Cinema from 1963-72 in Socialist Federal Republic of Yugoslavia*. Beograd: Filozofski fakultet, 2011.

Demšič, Mateja. *Kulturno-civilizacijska podoba Balkana pri Slovencih pred prvo svetovno vojno : magistrsko delo*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2003.

Dertilis, George, Costis, Constantine. Banking, Public Finance, and the Economy: Greece, 1919–1933. V: Feinstein, Charles H. (ed.). *Banking, Currency and Finance in Europe between the Wars*. Oxford: Clarendon Press, 1995, str. 458–471.

Dimitrov, Ljudmil in Malinova Dimitrova, Ljudmila. *Bagrjana in Slovenija: ob dvajsetletnici smrti Elisavete Bagrjane in dvajsetletnici slovenske neodvisnosti*. Ljubljana: Študentska založba, 2011.

Dolenec, Ivan. Razvoj jugoslovanske misli pri Kreku. *Čas*, 20, 1925/26, št. 3–4, str. 137–179.

Dragišič, Petar. *Jugoslovensko-bugarski odnosi : 1944-1949*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2007.

Dritsas, Margarita. The structure of the Greek commercial banking system 1840–1980. *Handbook of the European Banks*. Aldershot: Ewald Elgar Publishing Limited, 1994, str. 491–532.

Europäische banken – Ihre Bilanzen und Konzerne. *Die Wirtschaft*, Prag, letniki 1926–1938/1939.

Feinstein, Charles (ed.). *Banking, Currency and Finance in Europe between the Wars*. Oxford: Clarendon Press, 1995.

Gabrič, Aleš. Odmevi teorije socialističnega realizma v Sloveniji. *Nova revija*, 13, št. 143, marec 1994, str. 96–110.

Gál, Zoltan. *The Golden Age of Local Banking. The Hungarian Banking Network in the early 20th Century*. Budapest: Gondolat Kiádo, 2010.

Gantar Godina, Irena. Slovenski doktorji v Pragi 1882–1916. *Zgodovinski časopis*, 44, 1990, št. 3, str. 451–456.

Genchev, Nikolai. *The Bulgarian national revival period*. Sofia: Sofia-Press, 1977.

Gerwarth, Robert (ed.), *Twisted Path. Europe 1914–1945*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

Gligorijević, Branislav. *Kralj Aleksandar Karađorđević : u evropskoj politici*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2002.

Godina, Irena. *Neoslavizem in Slovenci*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.

Godina, Irena. Slovene Intellectual Emigrants: Between myth and loyalty, slavdom and dynasty. *Slovene Studies*, 30, 2008, št. 2, str. 273–281.

Grahor, Ivo. Zbližanje z Bolgari. *Mladina*, 3, 1926/1927, št. 8, str. 173–175.

Hallon, Eudovit. Sanačny proces v bankovníctve Slovenska v medzivojnovom období. V: *Ludia-Peniaze-Banky*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2003, str. 279–315.

- Haramija, Dragica. Borkov prevajalski opus. V: Jesenšek, Marko, Vrbnjak, Viktor (ur.). *Borkov zbornik*. Maribor: Slavistično društvo, 1996, str. 166–172.
- Heppner, Harald. Führungsschichten und Staatswerdung am Balkan im 19. Jahrhundert. *Schriftenreihe des Instituts für Geschichte*, 2, Graz, 1988, str. 115–130.
- Heppner, Harald. Študenti iz slovenskih dežel na univerzi Gradec (Graz) 1884–1914. *Zgodovinski časopis*, 46, 1992, št. 4, str. 469–478 in 47, 1993, št. 1, str. 89–93.
- Hesapčiev, Simeon St.. Današnja bolgarska književnost. *Nova obzorja*, 2, 1949, št. 2, str. 105–108.
- Hesapčiev, Simeon St.. Hristo Botev. *Ljudska pravica*, 9, št. 130, 2. 6. 1948, str. 2.
- Hesapčiev, Simeon St.. Jordan Jovkov. V: Jordan Jovkov. *Šibilj in druge novele*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1950, str. 225–233.
- Hesapčiev, Simeon St.. Obletnica smrti bolgarskega pesnika Hrista Smirnenskega. *Ljudska pravica*, 9, št. 143, 17. 6. 1948, str. 4.
- Hlavatý, E.. Vývoj slovenského bankovníctva v rokoch 1918–1968. V: *Ludia-Peniaze-Banky*. Bratislava: Národná banka Slovenska, 2003, str. 279–315.
- Hobsbawm, Eric. Introduction: Inventing Traditions. V: Hobsbawm, Eric in Ranger, Terence (ur.). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, str. 1–15.
- Holban, Anton. *O moarte care nu dovedește nimic / Ioana*. Timișoara: Editura de Vest, 1993.
- Höpken, Wolfgang. Die »fehlende Klasse«? Bürgertum in Südosteuropa im 19. und frühen 20. Jahrhundert. V: Brunnbauer, Ulf, Höpken, Wolfgang (ur.). *Transformationsprobleme Bulgariens im 19. und 20. Jahrhundert. Historische und ethnologische Perspektiven*. München: Otto Sagner, 2007, str. 33–69.
- Hribar, Ivan. *Moji spomini : II. del*. Ljubljana: Slovenska matica, 1984.
- Hroch, Miroslav. *Das Europa der Nationen : die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005.
- Hroch, Miroslav. *Social Preconditions of National Revival in Europe, A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Ingolič, Anton. Dimitr Pantelev. *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti: 32. knjiga: 1981*. Ljubljana: SAZU, 1982, str. 156–157.
- Inter-texts of identity. V: Kopeček, Michal in Trencsényi, Balazs (ur.). *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe 1770–1945*. Budapest: CEU Press, 2006, str. 1–23.
- Ivanova, Najda. Ideja o slovanski vzajemnosti v zadnjih desetletjih 19. stoletja med znanostjo in ideologijo. V: Vera Smole (ur.). *Slovanstvo v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi : zbornik predavanj (46. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010, str. 11–21.

Ivanova, Najda. Južnoslovanski knjižni jeziki s konca 19. stoletja med individualnim razvojem in slovansko vzajemnostjo (A. Bezenšek in njegov Jugoslavjanski stenograf). *Slavistična revija*, 55, 2007, št. 1-2, str. 211–222.

Ivanova, Najda. Rapsodije bolgarskega goslarja po bolgarsko. *Slavistična revija*, 53, 2005, št. 3, str. 461–475.

James, Harold, Lindgren, Hakan, Teichova, Alice (eds.). *The Role of the Banks in in Interwar Period*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Jovanović, Nebojša. Futur Antérieur of Yugoslav cinema, or, why Emir Kusturica's legacy is worth fighting for. In: Šuber, Daniel and Karanamić, Slobodan (eds.). *Retracing Images: Visual Culture after Yugoslavia*. Leiden, Boston: Brill, 2012, str. 149–169.

Judson, Pieter M. *Exclusive Revolutionaries: Liberal Politics, Social Experience and National Identity in the Austrian Empire 1848–1914*. Michigan: The University of Michigan Press, 1999.

Kann, Robert A.. Wien im Blickfeld von Mittel- und Südosteuropa unter dem geistesgeschichtlichen Aspekt des 19. Jahrhunderts, V: Plaschka, Georg, Mack, Karlheinz (Hgs.). *Wegenetz europäischen Geistes : Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg*. Wien: Böhlau Verlag, 1983, str. 370–379.

Karabelova-Panova, Magda. Slovensko-bolgarski kulturni stiki v prvih desetletjih našega stoletja. *Slavistična revija*, 47, št. 1, (jan.-mar. 1999), str. 127–130.

Kermavner, Dušan. Politično zgodovinske opombe. V: Prijatelj, Ivan. *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895: knjiga 3*. Ljubljana: DZS, 1958.

Kermavner, Dušan. *Slovenska politika v letih 1879 do 1895 : političnozgodovinske opombe k peti knjigi Ivana prijatelja Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848–1895*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966.

Kernbauer, Alois. »Eine Universität für die Provinzen im Südosten des Reichs«. Die Karl-Franzens-Universität Graz und ihr Lehr- und Forschungsauftrag. *Danubiana Carpathica. Jahrbuch für Geschichte und Kultur in den deutschen Siedlungsgebieten Südosteuropas*, 48, Bd. 1, 2007, str. 113–141.

King, Jeremy. *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics 1848–1948*. Princeton: Princeton University Press, 2002.

Kirchhof, Jörg. *Die Deutschen in der österreichisch-ungarischen Monarchie: Ihr Verhältnis zum Staat, zur deutschen Nation und ihr kollektives Selbstverständnis (1866/67 – 1918)*. Berlin: Logos Verlag, 2001.

Kirchhof, Jörg. *Die Deutschen in der österreichisch-ungarischen Monarchie, Ihr Verhältnis zum Staat, zur deutschen Nation und ihr kollektives Selbstverständnis (1866/67–1918)*. Berlin: Logos, 2001.

Kitromilides, Paschalis, Tabaki Anna (ur.). *Greek-Bulgarian Relations in the Age of National Identity Formation*. Athens: Institute for Neohellenistic Research, National Hellenic Research Foundation, 2010.

Kocka, Jürgen. Comparison and Beyond. *History and Theory*, 42, 2003, št. 1, str. 39–44.

Kohn, Hans. The Impact of Pan-Slavism on Central Europe. *The Review of Politics*, 1961, št. 3, str. 323–333.

Konstantinova, Yura. Myths and Pragmatism in the Political Ideology of Dr Ivan Seliminski. V: Kitromilides, P. M. in Tabaki, Anna (ur.). *Greek-Bulgarian Relations in the Age of National Identity Formation*. Athens: Institute for Neohellenistic Research/National Hellenic Research Foundation, 2010, str. 163–180.

Korošec, Anton. Nekaj evropske politike. *Socialna misel*, 5, 1926, št. 3, str. 49–54.

Kossev, Kiril. Finance and Development in Southeast Europe in the Interwar Period. V: *Economic and Financial Stability in SE Europe in a Historical and Comparative Perspective: conference proceedings, Fourth South-Eastern European Monetary History Network (SEEMHN)*. Beograd: NBS, 2009, str. 135–160.

Kossev, Kiril. *The Banking Sector and the Great Depression in Bulgaria, 1924–1938: Interlocking and Financial Sector Profitability*. Sofia: Bulgarian National Bank, (Discussion Papers, DP/68/2008).

Kostis, Kostas (eds.). *Modern banking in the Balkans and West-European capital in the nineteenth and twentieth centuries*. Aldershot: Ashgate, 1999.

Kostov, Alexandre. Western capital and the Bulgarian Banking System: Late Nineteenth Century – Second World War. V: Kostis, Kostas P. (ed.). *Modern Banking in the Balkans and West-European Capital in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. London: Ashgate, 1999, str. 61–75.

Košak, Vinko. Jugoslovansko-bolgarsko zedinjenje. *Mladina*, 3, 1926/1927, št. 8, str. 172–173.

Kozak, Ferdo. Sofija. *Sodobnost*, 2, 1934, št. 3, str. 104–113; št. 4, str. 164–167.

Kuljić, Todor. *Tito – sociološko-istorijska studija*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka, 2004.

Lampe, John, Jackson, Marvin. *Balkan Economic History, 1550–1950*. Bloomington: Indiana University Press, 1982.

Landau, Z., Morawski, W. Polish Banking in the Inter-War Period. V: Feinstein, Charles H. (ed.), *Banking, Currency and Finance in Europe between the Wars*. Oxford: Clarendon Press, 1995, str. 358–372.

Latouche, Serge. *Die Verwestlichung der Welt*. Frankfurt am Main: dipa-Verlag, 1994.

Lazarević, Žarko. Banking Sector Regulation in Yugoslavia in the 1920s and 1930s. *Romanian Review of Financial and Banking history*, 2011, št. 1, str. 53–76.

Lazarević, Žarko. Education and Economic Development in Slovenia (Some Observations up to WWII), V: Vodopivec, Peter, Gabrič, Aleš (ed.). *The Role of Education and Universities in the Modernization Processes in Central and South-Eastern European Countries in the 19th and 20th Century*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2011, str. 103–114.

Lazarevič, Žarko, Lorenčič, Aleksander. *Podobe modernizacije : poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2008.

Lešnjak, Simona. *Slovenski študenti na Dunaju in v Gradcu med letoma 1848 in 1918 : diplomsko delo*. Ljubljana, 2011.

Ljubljanska univerza in njeni profesorji 1919–1960. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2010.

Lončar, Dragotin. *Politika in zgodovina : nekoliko odgovorov na dnevna vprašanja*. Ljubljana: Založba J. Blasnika, 1923.

Luković, Petko. Slovenci i bugarski aprilski ustanak protiv Turske, 1876. godine. *Zgodovinski časopis*, 40, 1986, št. 1–2, str. 15–83.

Luković, Petko. Slovenci i srpsko-bugarski rat 1885. godine. *Zgodovinski časopis*, 39, 1985, št. 3, str. 213–267; št. 4, str. 355–380.

Luković, Petko. *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegovaškega vprašanje v letih 1875–1878*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1977.

Majciger, Janez, Pleteršnik, Maks, Raić, Božidar. *Slovanstvo. Občni pregled. Jugoslovani: Slovenci, Hrvati in Srbi. Bolgari*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1874.

Malinova-Dimitrova, Ljudmila in Dimitrov, Ljudmil. *Bagrjana in Slovenija: ob dvajsetletnici smrti Elisavete Bagrjane in dvajsetletnici slovenske neodvisnosti*. Ljubljana: Študentska založba, 2011.

Manolescu, Nicolae. *Arca lui Noe. Eseu despre romanul românesc*. București: Gramar, 2004.

Matjašič Friš, Mateja. "Bog in Slovenci!" Anton Bezenšek v pismih prijatelju dr. Pavlu Turnerju. *Studia Historica Slovenica*, 2, št. 2, 2002, str. 397–415.

Maxwell, Alexander. Typologies and phases in nationalism studies: Hroch's A-B-C schema as a basis for comparative terminology. *Nationalities Papers, The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 38, 2010, št. 38, str. 865–880.

Melik, Vasilij. Problemi slovenske družbe 1897–1914. V: Zdravec, Franc (in dr.) (ur.). *Obdobje simbolizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi : tipološka problematika ob jugoslovanskem in širšem evropskem kontekstu : mednarodni simpozij v Ljubljani od 1. do 4. julija 1982*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1983, str. 359–368.

Melik, Vasilij. Slovenska politika v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja. V: Melik, Vasilij. *Slovenci 1848–1918*. Maribor: Litera, 2002, str. 485–493.

Melik, Vasilij. Spremembe na Slovenskem in v Cislitvaniji v zvezi z dogodki na Balkanu. V: Melik, Vasilij. *Slovenci 1848–1918*. Maribor: Litera, 2002, str. 495.

Melik, Vasilij, Vodopivec, Peter. Slovenski izobraženci in avstrijske visoke šole 1848–1918. *Zgodovinski časopis*, 40, 1986, št. 3, str. 269–282.

Mendras, Henri. *Sociétés paysannes*. Paris: Armand Colin, 1976.

Mendras, Henri. *Seljačka društva : elementi za jednu teoriju seljaštva*. Zagreb: Globus, 1986.

Miklošičev zbornik. Maribor: Kulturni forum, 1991.

Miklošičeva monografija – ob dvestoletnici rojstva Franca Miklošič. Ljutomer: Gimnazija Franca Miklošiča, 2013.

Mishkova, Diana. Education and Universities in the Modernization and Europeanization Process in South-Eastern Europe: Some Reflections on Interpretation and Methodology, V: Vodopivec, Peter, Gabrič, Aleš (ur.). *The Role of Education and Universities in the Modernization Processes in Central and South-Eastern European Countries in the 19th and 20th Century*, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2011, str. 9–17.

Mishkova, Diana. Liberalism and Tradition in the Nineteenth-century Balkans. Towards History and Methodology of Political Transfer. *East European Politics and Societies and Cultures*, 26, št. 4, November 2012, str. 668–692.

Money and Banking 1940/42. Geneva: League of Nations, 1942.

Moore, W. E.. *Economic Demography of Eastern and Southern Europe*. Geneva: League of Nations, 1945.

Nešović, Slobodan. *Bledski sporazumi : Tito - Dimitrov : (1947)*. Zagreb: Globus, Školska knjiga, 1979.

Oset, Željko. Todor Pavlov's membership of the Slovenian Academy of Sciences and Arts: membership in a foreign scientific institution at a crossroads of interstate relations. *Études balkaniques: revue trimestrielle*, 51, 2015, št. 3, str. 222–235.

Oset, Željko. *Zgodovina Slovenske akademije znanosti in umetnosti : prizadevanja za ustanovitev Akademije, ustanovitev in njena prva leta*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2014.

Panteleev, Dimiter. Bolgarski spomini na Franceta Bevka. *Primorska srečanja*, 12, št. 86, september 1988, str. 516–519.

Pavičić, Jurica. *Postjugoslovenski film: stil i ideologija*. Zagreb: Hrvatski filmski savez, 2011.

Pavlov, Todor. Iz zgodovine bolgarskega naroda. *Ljudska pravica*, 8, št. 176, 29. 7. 1947, str. 4.

Perković, Ante. *Sedma republika : pop kultura u YU raspadu*. Zagreb: Novi liber, Beograd: Službeni glasnik, 2011.

Perovšek, Jurij. Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (december 1922 – april 1923). *Zgodovinski časopis*, 38, 1984, št. 1–2, str. 5–27.

Perovšek, Jurij. *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS : (1918–1929)*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998.

Perovšek, Jurij. *Samoodločba in federacija : slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.

Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1969.

Plaschka, Georg, Mack, Karlheinz (Hgs.). *Wegenetz europäischen Geistes : Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg*. Wien: Böhlau Verlag, 1983.

Pogačnik, Jože. *Jernej Kopitar*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1977.

Poročilo prosvetnega odseka Delavske zbornice v Ljubljani, za l. 1926-1931. Ljubljana: Delavska zbornica, 1931.

Preshlenova, Roumiana, Frusetta, James. Liberty's neglected child: The Bulgarian economy after the Berlin Congress, 1878-1944, In: Miltenova, Anisava, Vakareliyska, Cynthia (ur.). *Bulgarian-American Dialogues in the Humanities*. Sofia: Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences, 2010, str. 564–582.

Preshlenova, Roumiana. Challenges of Liberty. Shaping Identifications in Bulgarian Urban Space after 1878. »We« and »The Others«: Modern European Societies in Search of Identity. Studies in *comparative history*, *Studia historica LIII, Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica*, 1, 2000, Praha, 2004, str. 103–115.

Preshlenova, Roumiana. Emancipation through Education: Some Bulgarian Experience since the 19th Century. V: Vodopivec, Peter, Gabrič, Aleš (ur.). *The Role of Education and Universities in Modernization Processes in Central and South-Eastern European Countries in 19th and 20th Century*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2011, str. 53–62.

Preshlenova, Roumiana. State, Society and the Educated Elite in Bulgaria, 1878-1918. V: Bieber, Florian, Heppner, Harald (ur.). *Universities and Elite Formation in Central, Eastern and South Eastern Europe*. Zürich, Münster, Wien: LIT-Verlag, 2015, str. 13–22.

Prispevek bolgarskega naroda k svetovni literaturi : Poročilo akademika Todorja Pavlova na Slovanskem kongresu v Beogradu. *Slovenski poročevalec*, 7, št. 295, 17. 12. 1946, str. 4 in št. 296, 18. 12. 1946, st. 4.

Puhar, Alenka. *Izidor Cankar, mojster dobro zasukanih stavkov: življenje in delo Izidorja Cankarja 1886–1958*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2016.

Rahten, Andrej. *Jugoslovanska velika noč : slovenski pogledi na balkanski vojni (1912-1913) in jugoslovansko vprašanje*. Ljubljana: GV Založba, 2012.

Ratej, Mateja. Politika Slovenske ljudske stranke pred sklenitvijo blejskega sporazuma leta 1927. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 45, 2005, št. 2, str. 43–58.

Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars. Washington, D. C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1914.

Ribnikar, Peter. Podporno društvo za slovenske visokošolce v Pragi. *Zgodovinski časopis*, 50, 1996, št. 1, str. 71–93.

Ribnikar, Peter. Slovenski doktorji, promovirani na Karlovi Univerzi v Pragi 1917–1939. *Zgodovinski časopis*, 46, 1992, št. 4, str. 519–537.

Rode, Matej. Dimiter Panteleev : 1901-1993. *Delo*, 35, št. 92, 22. 4. 1993, str. 14.

Rode, Matej. France Bevk in Bolgari. *Primorska srečanja*, 4, št. 23, november 1980, str. 214-217.

Rode, Matej. Hristo Botev pri Slovencih. *Slavistična revija*, 15, 1967, št. 1/2, str. 313-325.

Rode, Matej. Nekaj podatkov o Janezu Poharju. *Zgodovinski časopis*, 22, 1968, št. 1-2, str. 97-105.

Rode, Matej. Tone Potokar in bolgarska književnost. V: Gantar, Kajetan in dr. (ur.). *Potokarjev zbornik*. Ljubljana: Društvo slovenskih književnih prevajalcev, 1987, str. 33-37.

Rojs, Jurij. Slavist Matej Rode. *Jezikoslovni zapiski : zbornik Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša*, 18, 2012, št. 2, str. 201-202.

Roksandić, Drago (ur.). *Uvod u komparativnu historiju*. Zagreb: Tehnička knjiga, 2004.

Rothschild, Joseph. *East Central Europe between the Two World Wars*. Seattle, London: University of Washington Press, 1998.

Rozman, Franc. Nekaj dopolnil k biografiji Miroslava Hubmajerja. V: Preinfalk, Miha (ur.). *V zlatih črkah v zgodovini : razprave v spomin Olgi Janša-Zorn (Kronika, izredna številka)*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2009, str. 437-442.

Rozman, Franc. Slovensko-bolgarski odnosi od samostojnosti Slovenije do leta 2001. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 46, 2006, št. 1, str. 425-430.

Schaller, Helmut Wilhelm. Franz Miklosich und das Bulgarische. V: Toporišič, Jože (in dr.). (ur.). *Miklošičev zbornik : mednarodni simpozij, v Ljubljani od 26. do 28. junija 1991*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti, Univerza v Ljubljani, Maribor: Univerza v Mariboru, 1992, str. 359-368.

Schubert, Gabriella, Sundhaussen, Holm (ur.). *Prowestliche und antiwestliche Diskurse in den Balkanländern/Südosteuropa*. München: Verlag Otto Sagner, 2008.

Seznam predavanj na Univerzi v Ljubljani za poletni semester 1949. Ljubljana: Univerza, 1949
Seznam predavanj za zimski semester 1949/50. Ljubljana: Univerza, 1949.

Siupiur, Elena. *Intellectuals, elite, clase politice moderne in Sud-Estul european. Secolul XIX*. București: Ed. Dominor, 2004.

Skakun, Milan. *Jugoslovensko-bugarski odnosi*. Beograd: Jugoštampa, 1979.

Slovenica I. История и перспективы российско-словенских отношений. Санкт-Петербург: Алетея, 2011.

Slovenska bibliografija 1945-1947. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, 1948.

Sodite po delih! : kažipot slovenskim volivcem v boju za slovensko samostojnost. Ljubljana: samozaložba, 1923.

Somogyi, Éva. *Vom Zentralismus zum Dualismus: Der Weg der deutschösterreichischen Liberalen zum Ausgleich von 1867*. Wiesbaden: F. Steiner, 1983.

Stanciu, Laura. Italian multinational Banking in interwar east central Europe. *Financial History Review*, 7, 2000, št. 1, str. 45-66.

Stančić, Nikša. *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat, 2002.

Sturm-Schnabl, Katharina. Fran Miklošič, an early visionary of European Integration in Philological Studies. *The Difficult path towards the acceptance of the concept of diversity and*

plurality - http://cf.hum.uva.nl/natlearn/balkan/athens_sturmschnabl.html (Vpogled: 13.02.2015).

Sundhaussen, Holm. Alphabetisierung und Wirtschaftswachstum in den Balkanländern in historisch-komparativer Perspektive. V: Reiter, Norbert, Sundhaussen, Holm (Hgs.). *Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor : Zur Geschichte der Elementarbildung in Südosteuropa von der Aufklärung bis zum Zweiten Weltkrieg (Balkanologische Veröffentlichungen 23)*. Berlin, Wiesbaden: Harrassowitz, 1994, str. 21–36.

Sundhaussen, Holm. *Der Einfluß der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie*. München: R. Oldenbourg, 1973.

Sundhaussen, Holm. *Historische Statistik Serbiens 1834-1914 : mit europäischen Vergleichsdaten*. München: Oldenbourg Verlag, 1989.

Svetska ekonomska kriza 1929 – 1934 godine i njen odraz u zemljama Jugoistočne Evrope, Beograd : Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, 1976.

Šest, Osip (=Ost). Kostov: Goljemanov. *Gledališki list Narodnega gledališča v Ljubljani : Drama*, 1933/34, št. 18, str. 1–2.

Škrabalo, Ivo. *Hrvatska filmska povijest ukratko (1896-2006)*. Zagreb: V.B.Z., 2008.

Štih, Peter, Simoniti, Vasko, Vodopivec, Peter. *A Slovene history : Society – Politics – Culture*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2008.

Štih, Peter. Die Rolle der österreichischen Universitäten für die Anfänge der slowenischen wissenschaftlichen Geschichtsschreibung, *Danubiana Carpathica. Jahrbuch für Geschichte und Kultur in den deutschen Siedlungsgebieten Südosteuropas*, 48, 2007, št. 1, str. 143–161.

Šušteršič, Ivan. *Moj odgovor*. Ljubljana: samozaložba, 1922.

Švogler, Vlasta. Recepcija Herdera u hrvatskome narodnom preporodu na temelju Danice ilirske. *Časopis za suvremenu povijest*, 30, 1998, št. 3, str. 455–478.

Taylor, Charles. *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Teichova, Alice. Eastern Europe in Transition: Economic Development during the Interwar and Postwar Period. V: Teichova, Alice (ed.). *Central Europe in Twentieth Century*. London: Ashgate, 1997, str. 5–22.

Teichova, Alice. *Kleinstätten in der Spannungsfeld der Grossmächten*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1988.

The Economic History of Eastern Europe 1919–1975, Vol. I. Oxford: Claredon Press, 1986.

The Economic History of Eastern Europe 1919–1975, Vol. II. Oxford: Claredon Press, 1987.

Thompson, Sarahelen. Agrarian Reform in Eastern Europe Following World War I: Motives and Outcomes. *American Journal of Agricultural Economics*, 75, 1993, št. 3, str. 840–844.

Todorova, Maria. *Imagining the Balkans*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1997.

Todorova, Marija. *Imaginarij Balkana*. Ljubljana: Vita Activa, 2001.

Todorović, Desanka. *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*. Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1979.

Tomka, Bela. The Development of Hungarian Banking 1880–1931: an International Comparison. *Journal of European economic history*, 2001, št. 1, str. 125–162.

Toporišič, Jože. Petdeset let jezikoslovne slavistike na ljubljanski filozofski fakulteti. *Jezik in slovnstvo*, XV, 1969/70, št. 4, str. 113–121.

Trgovčević, Ljubinka. High School, University of Belgrade and Modernization of Serbia (1863-1914). V: Vodopivec, Peter, Gabrič, Aleš (ur.). *The Role of Education and Universities in the Modernization Processes in Central and South-Eastern European Countries in the 19th and 20th Century*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2011, str. 35–51.

Turnock, David. *The Economy of East Central Europe 1815–1989*. London, New York: Routledge, 2006.

Udè, Lojze. Desetletnica in dve osemletnici. *Svobodna Mladina*, 1, 1928, št. 6–7, str. 124–131.

Universität Ljubljana und deren Rektoren. Ljubljana: Universität Ljubljana, 2008.

Veble, Andrej. *Boj za slovensko vseučilišče*. Ljubljana: Slovenska dijaška zveza, 1909.

Velikonja, Mitja. *Titostalgia : a Study of Nostalgia for Josip Broz*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2008.

Vencovský, František, Jindra, Zdeněk, Novotný, Jiří, Půlpán, Karel, Dvořák, Petr. *Dějiny bankovníctví v českých zemích*. Praha: Bankovní institut, 1999.

Vermeiren, Jan. Germany, Austria, and the Idea of the German Nation, 1871–1914. *History Compass*, 9, 2011, št. 3, str. 200–214.

Vidmar, Josip. *Obrazi*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1985.

Vinaver, Vuk. *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1935*. Beograd: Institut za suvremenu istoriju, 1987.

Vodopivec, Peter. About Slovene Problems and Misunderstandings with Vladimir Bartol's Alamut. *Slovene Studies*, 34, 2012, št. 1–2, str. 3–14.

Vodopivec, Peter. Educated Elites in Slovene Regions before WWI – between National Aspirations and Social and Political Conservatism, V: Vodopivec, Peter, Gabrič, Aleš (ur.). *The Role of Education and Universities in the Modernization Processes in Central and South-Eastern European Countries in the 19th and 20th Century*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2011, str. 63–72.

Vodopivec, Peter. Kulturno-duhovne razmere na Slovenskem v 19. stoletju. *Bogoslovni vestnik*, 67, 2007, št. 1, str. 9–17.

Vodopivec, Peter. *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.

Vodopivec, Peter. *Slowenische Studenten und Wien vor dem Ersten Weltkrieg*. V: Smolej, Tone. *Etwas Grösseres zu versuchen und zu werden. Slowenische Schriftsteller als Wiener Studenten (1850-1926)*. Wien: Vienna University Press, 2014, str. 11–21.

Vodopivec, Peter. Vloga slovenskih intelektualcev pri emancipaciji Slovencev. V: Granda, Stane, Šatej, Barbara (ur.). *Slovenija 1848–1918: iskanje lastni poti*. Maribor: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 124–136.

Volk, Petar. *Dvadeseti vek srpskog filma*. Beograd: Jugoslovenska kinoteka, 2001 .

Volk, Petar. *Povratak u budućnost : rasprava o filmu i nama poslije zajedničke istorije*. Beograd: Institut za film, 1994.

Vranješ, Aleksandar. *Partizanski filmovi i propaganda : jugoslovenski ratni film u svjetlu narodnooslobodilačke borbe kao sredstvo ideološko-političke propagande*. Banja Luka: Glas srpski, 2008.

Vučo, Nikola. Agrarni blok podunavskih zemalja u vreme ekonomske krize 1929–1933. V: *Svetska ekonomska kriza 1929–1934*. Beograd: SANU, str. 29–51.

Werner, Michael, Zimmermann, Benedicte. *Beyond comparison: Histoire croisée and the challenge of reflexivity*. Dostop: http://www.colbud.hu/mult_ant/Thyssen-Materials/Werner-Zimmermann.pdf.

Wolff, Larry. *Inventing Eastern Europe: the map of civilization on the mind of the enlightenment*. Stanford: Stanford University Press, 1994.

Zajc, Marko in Polajnar, Janez. *Naši in vaši: iz zgodovine slovenskega časopisnega diskurza v 19. in začetku 20. stoletja*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2012.

Zimmermann, Werner. Serbische und bulgarische Studenten an der Universität Zürich bis zum Ersten Weltkrieg. V: Plaschka, Georg, Mack, Karlheinz (Hgs.). *Wegenetz europäischen Geistes II. Universitäten und Studenten : Die Bedeutung studentischer Migrationen in Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg*. Wien: Böhlau Verlag, 1987, str. 250–255.

Zupanič, Niko (pseudonim K. Gersin). *Macedonien und das türkische Problem*. Wien: Kratz & Helf. Com., 1903.

Zupanič, Niko. Macedonija (Etnografska skica). *Zbornik znanstvenih in poučnih spisov : VI. zvezek*. Ljubljana: Slovenska matica 1904, str. 71–101.

Zupanič, Niko. Macedonija. *Ljubljanski zvon*, 23, 1903, št 4. str. 243–245.

Zwitter, Fran. Višje šolstvo na Slovenskem do leta 1918. V: Modic, Roman (ur.). *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919–1969*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1969, str. 13–51.

155 години от рождението на Антон Безенишек. Юбилеен сборник. София: Народно събрание на Република България, 2010.

Аксаков, Иван. *Письма к родным : 1844-1849. Т.1*. Москва : Наука, 1988.

Аксаков, Иван. *Сочинения. Славянский вопрос 1860-1886 гг.* Москва : Типография М. Г. Волчанинова, 1886.

Аретов, Николай (състав). *Да мислим Другото – образи, стереотипи, кризи XVIII – XX век*. София: Издателство Кралица Маб 2001.

Аретов, Николай, Заимова, Рая (иг.). *Модерността вчера и днес*. София: Издателство Кралица Маб, 2003.

Аретов, Николай, Чернокожев, Николай (състав). *Балканските идентичности в българската култура от модерната епоха (XIX-XX век)*, част 1. София : Кралица Маб, 2001; част 2, София : Кралица Маб, 2002; част 4, София, Кралица Маб, 2003.

Аретов, Николай. *Национална митология и национална литература. Сюжети, изграждащи българската национална идентичност в словесността от XVIII и XIX век*. София: Кралица Маб, 2006.

Арнаудов, Михаил. *Селимински. Живот, дело, идеи*. София: БАН, 1938.

Аршинков, Стоян. Създаване на Софийското ученическо стенографско дружество «Антон Безеншек». *Стенография*, 2, 2001, št. 3, str. 78–82.

Баева, Искра. *Тодор Живков*. София: Кама, 2006.

Батай, Жорж. *Еротизмът*. София: Критика и хуманизъм, 1998.

Безеншек, Антон. *Българска стенография по системата на Ф. Кс. Габелсбергер. Част 1: Кореспондентно писмо*. София: Гутенберг, 1913.

Безеншек, Антон. *Възраждане и сегашно състояние на словенците в културно и икономическо отношение*. София: Славянска беседа, 1907.

Бердяев, Николай. *Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века. Судьба России*. Москва: Издательство В. Шевчук, 2000.

Библиотека Д-р Ив. Селимински, книжка I – XIV. София : Министерство на народната просвета, 1904-1931 г.

Борхес, Хорхе Луис. *Избрано*. София: ЛИК, 1996.

Бояджиева, Пепка. *Университет и общество: два социологически случая*. София: ЛИК, 1998.

Братоева-Даракчиева, Ингеборг. *Българско игрално кино. От Калин Орелът до Мисия Лондон*. София: Институт за изследване на изкуствата, 2013.

В служба на славянското единение. Сборник по случай 100 години от основаването на Славянското дружество в България. София: Славянско дружество в България, 2009.

Валуев, П.А. *Дневник 1877-1884*. Петроград: Издательство „Былое“, 1919.

Велкова, Саня. *“Славянският съсед” и гръцкият национален “образ Аз”*. София: Херон Прес, 2002.

Велкова, Саня. Наблюдения върху представата на гърците за българина в края на XIX век. В: *Представата за другия на Балканите*, str. 188–198.

Венелин, Юрий. *Древние и нынешние болгары в политическом, народном и религиозном их отношении к россиянам. Историко-критические изыскания, т. 1*. Москва: Университетской Типографии, 1829.

Венелин, Юрий. *Древние и нынешние словене в политическом, народном и религиозном их отношении к россиянам. Историко-критические изыскания, т. 2.* Москва: Университетской Типографии, 1841.

Вълчинова, Галина . »Мелнишкият гърцизъм« : за брачните стратегии в конструирането на етнокултурната идентичност. *Българска етнология*, 6, 1999, št. 3–4, str. 34– 55

Гаврилова, Райна. *Векът на българското духовно възраждане.* София: Слов-Д, 1992.

Генов, Цонко. *Славянските комитети в Русия и българското освободително дело (1858-1878).* София : Издателство на Отечествения фронт, 1986.

Генчев, Николай. *Българо-руски културни общувания през Възраждането.* София: ЛИК, 2002.

Генчев, Николай. *Българската възрожденска интелигенция.* София: УИ »Св. Климент Охридски«, 1991.

Генчев, Николай. *Българската култура XV-XIX в.* София: Университетско издателство „Кл. Охридски“, 1988.

Генчев, Николай. *Българско възраждане.* София, 1978.

Георгиева, Тина. Образът на Цариград (Константинопол) в руското общество през XIX век. В: *Балканите – модернизация, идентичности, идеи.* В. Търново : Фабер, 2011, str. 636–650.

Георгиева, Тина. *Славянската идея в Русия 30-те – 50-те години на XIX век.* В. Търново: Фабер, 2009.

Гергов, Спас. Антон Безеншек – основоположникът на българската стенография. *Стенографски преглед*, 44, 1994, št. 2, str. 21–26.

Гечева, Кръстина. *Българската култура през Възраждането: Българска и чужда книжнина 1878–1983.* Библиография. София: БАН, 1986.

Гольцин, В. Москва в седемдесетых годах. *Голос минувшего*, 1919, št. 5–15.

Григорова, Дарина. *Евразийството в Русия.* София: Парадигма, 2008.

Грозев, Александър. *Българското кино.* В. Търново: Фабер, 2011.

Грубешлиева, Мария, Пантелеев, Димитър, Стоянов, Людмил. *Славянски поети : Стихотворен сб.* София: М. Г. Смрикаров, 1946.

Гълъбов, Константин. Една мисъл на Пенчо Славейков. *Изток*, št. 58, 26. 2. 1927, str. 2.

Гълъбов, Константин. Към младежта. *Изток*, št. 38, 1. 10. 1926, str. 1.

Гълъбов, Константин. Методи на литературната история. *Изток*, št. 43, 7. 11. 1926, str. 2–4.

Гълъбов, Константин. Нашите културни задачи. *Изток*, št. 44, 14. 11. 1926, str. 1.

Гълъбов, Константин. Сфинксът на руската земя. *Изток*, št. 56, 12. 2. 1927, str. 2.

Гълъбов, Константин. Упадъка на западния свят според Шпенглер. *Изток*, št. 2, 22. 11. 1925, str. 3.

Гълъбов, Константин. Човекът на кавала. Човекът на Рибния буквар. Човекът на Балкана. *Изток*, št. 15, 23. 1. 1926, str. 2–3.

Даковић, Невена. Клишеи ратног филма или ратни филм као клише. V: *Изазов ратног филма*. Кралево: Културни центар, Врањчка Бања: Фестивал филмског сценария, 2000, str. 22–35.

Дамянов, Симеон. *Нова и най-нова обща история*, Т. I-II. Велико Търново: ВТУ Кирил и Методий, 1980.

Данилевский, Н. *Россия и Европа*. Москва: Эксмо, 2003.

Данилевский, Николай. *Горе победителям*. Москва: Издательство Алир, 1998.

Данова, Надя, Димова, Весела, Калицин, Мария. (състав). *Представата за "Другия" на Балканите*, София : Академично издателство М. Дринов, 1995.

Данова, Надя. *Константин Георгиев Фотинов в културно и идейно политическото развитие на Балканите през XIX век*. София: Академично издателство „М. Дринов”, 1994.

Данова, Надя. *Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX в.* София : Наука и изкуство, 1980.

Даскалов, Румен. *Между Изтока и Запада. Българските културни дилеми*. София: ЛИК, 1998.

Джонсън, Пол. *Съвременността*. София: Университетско издателство Св. Климент Охридски, 1993.

Димитров, Ангел. *Училището, прогресът и националната революция: Българското училище през Възраждането*. София: Издателство на БАН, 1987.

Димчева, Росица. *Из историята на Просвещението в България и Гърция през XVIII и XIX век*. София: Изд. БАН, 1985.

Дневник Ф. В. Чижова „Путешествие по славянским землям в 1845 г. *Славянский архив. Сборник статей и материалов*. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1958 str. 127–260.

Дроснева, Елка (съст.). *Дарителите Евлогий и Христо Георгиеви*. София: ЛИК, 1998.

Енциклопедия Дарителството. Дарителски фондове и фондации в България 1878-1951. Т. 1-3. София: Български дарителски форум, 2011.

Железаров, Ангел. *Антон Безенишек и българската национална стенография*. София: Фата, 2004.

Жечев, Николай. *Букурещ – културно средище на българите през Възраждането*. София: БАН, 1991.

Звијер, Немања. *Идеологија филмске слике: Социолошка анализа партизанског ратног спектакла*. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2011.

Знеполски, Ивайло. *Българският комунизъм : Социокултурни черти и властова траектория*. София: ИИБМ, 2008.

Иванова, Найда. *Южнославянските езици между националната индивидуалност и славянската взаимност в съчиненията на Антон Безеншек 1854-1915*. София: Фабер, 2008.

Игълтън, Тери. *Идеята за култура*. София: Критика и Хуманизъм, 2000.

Йорданов, Велико. *Дарители по народната ни просвета. Биографични бележки. кн. I*, София, 1911.

Казански, Н Никола. Антон Тома Безеншек – един голям словенец за България. *Европа 2001*, 13, 2006, št. 16, str. 16–18.

Камю, Албер. *Чужденецът*. София: Фама, 1995.

Катков, Михаил. *Имперское слово*. Москва: Издательство журнала „Москва“, 2002.

Кирилина, Л. Словенские католики в конце XIX – начале XX в.: идеи славянской взаимности и отношение с Россией и православием. В: *Межконфессиональные культурные и общественные связи России с зарубежными славянами. К 200-летию со дня рождения М. Ф. Раевского*. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2013.

Клисарев, Георги, Гергов, Спас. *Антон Безеншек : Биографичен очерк*. София: Народна просвета, 1969.

Ковачев, Георги. *Нашият пример: По случай чествуванието 80-год. от рождението на твореца на бълг. стенография - г. проф. Антон Безеншек*. Бургас: Котва, 1934.

Ковачева, Маргарита. *Драган Цанков – общественик, политик, дипломат до 1878 г.*. София: Наука и изкуство, 1982.

Козловский, Л. С. Мечты о Царьграде (Константин Леонтьев). *Голос минувшего*, 1915, št. 11 (ноябрь).

Колев, Йордан. *Българската интелигенция 1878 – 1912*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992.

Коллар, Йоанн. О литературной взаимности между племенами и наречиями славянскими. *Отечественные записки*, Санкт-Петербург, 1840, Т. VIII, str. 1–24.

Колюпанов, Н. *Биография Кошелева*. Т. 2. Москва: Типо-литография И. Н. Кушнерева и Ко, 1892.

Константинова, Юра. *Българи и гърци в борба за османското наследство*. В. Търново : Фабер, 2014.

Константинова, Юра. Дружеството „Елинизмос“. Създаване и основни идеи в началните години от неговото съществуване (90-те години на XIX в). *Исторически преглед*, 2005, кн. 5-6, str. 89-115.

Костов, Александър, Парушева, Добринка, Прешленова, Румяна (ur.). *И настъпни време за промяна. Образование и възпитание в България XIX-XX век*. София: Институт по балканистика, 2008.

Костов, Александър. *България и Белгия. Икономически, политически и културни връзки (1879-1914)*. София: Издателска къща »Христо Ботев«, 2005.

Костов, Ст. *Славянофилство и неославизъм*. София: Печатница на С. М. Стайковъ, 1914.

Кошелев, А. Шестъ недель в австрийских славянских землях. *Русская беседа*, 1857, 8 št. 4.

Кръстев, Кирил. Възможностите за една българска култура. *Стрелец*, št. 7, 18. 5. 1927, str. 2.

Кръстев, Кирил. *Спомени за културния живот между двете световни войни*. София: Бълг. писател, 1988.

Лаптева, Людмила Павловна. *Славяноведение в Московском Университете в XIX – начале XX века*. Москва, Издательство Московского Университета, 1997, с. 153.

Леже, Луи (=Legér, Louis). Миклошич. *Светлина*, IV, 1891, str. 6–7

Ленин, Владимир Ильич. *Полное собрание сочинений*, Т. 44. Москва : Изд. политической литературы, 1978.

Леонтиев, Константин. *Византизмът и славянството*. София: Славика, 1993.

Леонтьев, Константин. *Восток, Россия и славянство*. Т. 1. Москва: Типо-литография И. Н. Кушнерева и Ко, 1885.

Леонтьев, Константин. *Избранное*. Москва: Парог, 1993.

Манчев, Кръстьо. Буржоазната демокрация на Балканите между двете световни войни. V: *Балканистика : книга 2*. София: БАН, 1987, str. 87–107.

Марков, Георги. *Светът през XX век*. София: ИК Дамян Яков, 1999.

Маркова, Зина, Стателова, Елена. Социологическо проучване на състава на Учредителното събрание. V: Вълков, Георги (съст.). *Търновските законодатели. Юбилеен сборник*. В. Търново, 1980, str. 22–33.

Маркова, Зина. *Българската екзархия 1870-1879*. София: БАН, 1989.

Маслев, Ст. Поправки и допълнения към превода на „Исторически спомен“ на д-р Ив. Селимински. *Известия на Архивния институт*, кн. 2. София, 1959, str. 203–238.

Милетич, Любомир. Франц Миклошич и славянската филология. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, т. V, 1891.

Миятев, Петър (ur.). *Из архивата на Константин Иречек. Преписка с българи. Документи за обществено-политическата и културната история на България от 1871 до 1914 година*. София: Издателство БАН, 1953.

Мурдаров, Владко. *Виенската славистика и българското езикознание 1822-1849-1918*. Пловдив: Пигмалион 1999.

Надеждин, Н. О путешествии по южнославянским землям. *Журнал Министерства*

Народного Просвещения, Санкт-Петербург, 1842, št. 6.

Начович, Григор. *Из дневниците*. София : Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 1999.

Никитенко, Александр. *Моя повесть о самом себе и о том, „чему свидетеля в жизни был“*. Записки и дневник (1804-1877). Санкт-Петербург : Типо-литография „Герольд“, 1904.

Никитин, С. А.. *Славянские комитеты в России 1858-1878 гг.* Москва: Издательство Московского Университета, 1960.

Николова, Веска, Саздов, Димитър (ur.). *Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България*. София: Наука и изкуство, 1992.

Николова, Веска. *Драган Цанков политик на две епохи*. Ст. Загора: Знание, 1994.

Ницше, Фридрих. *Веселата наука*. София: Университетско издателство Св. Климент Охридски, 1994.

Огнянова, Елена (съст.). *Нестинарска съдба : спомени за Елисавета Багряна*. София: Унив. изд-во „Св. Климент Охридски“, 1995.

Пантелеев, Димитър. *Объркани спомени*. София: Български писател, 1986

Парушева, Добринка. *Правителственият елит на Румъния и България втората половина на XIX и началото на XX век*. София: Институт по балканистика, 2008.

Пенев, Ангел, Петров, Петър. *Чужденци – просветни дейци в България*. София: Народна просвета, 1988.

Петров, Федор А. *Российские Университеты в первой половине XIX века. Формирование системы университетского образования. Т.3: Университетская профессура и подготовка устава 1835 года*. Москва : Государственный Исторический музей, 1998.

Пикио, Рикардо. *Православното славянство и старобългарската културна традиция*. София: Св. Климент Охридски, 1993.

Погодин, Михаил. *Историко-политические письма*. Москва: Типография В. М. Фриш, 1874.

Погодин, Михаил. *Исторические афоризмы*. Москва: Университетская типография, 1836.

Погодин, Михаил. *Сочинения. Т. 4*. Москва: Типография В. М. Фриш, 1874.

Польский вопрос. *Собрание рассуждений, записок и замечаний М. Погодина 1831-1867*. Москва: Типография газеты „Русский“, 1867.

Прешленова, Румяна. *По пътищата на европеизма. Висшето образование в Австро-Унгария и българите (1879-1918)*. София: Парадигма, 2008.

Проблемът Изток-Запад. България и Балканите. София: Асоциация Клио-96, 2006.

Проблемът Изток-Запад. Историческа перспектива. София: Парадигма, 2003.

Проблемът Изток-Запад. Съвременни измерения. София: Академично издателство М. Дринов, 2004.

Пруст, Марсел. *Възврънатото време.* София: Панорама, 2012.

Първо преподаване на стенографията в България. Отн. София. 1880. В печатницата на вестник »Витоша«.

Райков, Димитър. *Първият учител: Документален разказ за Георги Константинов Динков – Динката.* София: Партиздат, 1981.

Райчевски, Стоян (съст.). *Университетът. Закони и дебати до 1939 г.* София: Университетско издателство Св. Климент Охридски, 2003.

Роде, Матей. Ранните литературни интереси на Ашкерц към България. *Език и литература*, 1977, št. 6, str. 1–10.

Русско-словенские отношения в документах (XII-1914г.). Москва: Древнехранилище, 2010.

Савов, Ганчо. Словенската литература в българската периодика, сборници и др. V: *Преводна рецепция на европейските литератури в България в 8 тома, том 6 : Балкански литератури.* София: Академично издателство Марин Дринов, 2004, str. 215–219.

Самарин, Юрий. *Сочинения. Т.1.* Москва: Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1900.

Сборник исторических и статистических сведений о России и о народах ей единовременных и единоплеменных. Москва: Типография Августа Семена, 1845.

Селимински, Иван. *Избрани съчинения.* София : Наука и изкуство, 1979.

Снегаров, Иван. *Солун в българската духовна култура. Исторически очерк и документи.* София: Придворна печатница, 1937.

Станимирова, Неда. *Кинопроцесът „временно замразен“: Български игрални филми (1950-1970) в документи, спомени, анализи.* София: Логос, 2012.

Станчева, Румяна. *Среща в прочита. Сравнително литературознание и балканистика.* София: Балкани, 2011.

Стателова, Елена. *Евлогий Георгиев и свободна България.* София: Университетско издателство Св. Климент Охридски, 1987.

Танчев, Иван. *Българската държава и учението на българи в чужбина 1879–1892.* София: Академично издателство Проф. Марин Дринов, 1994.

Тейлър, Чарлз. *Безпокойството на модерността.* София: Критика и хуманизъм, 1999.

Тодоров, Върбан. *Етнос, нация, национализъм : Аспекти на теорията и практиката.* София: Парадигма, 2000.

Тодоров, Николай., Трайков, Веселин. *Българи участници в борбите за освобождение на Гърция 1821-1828. Сборник с документи.* София: БАН, 1971.

Тодоров, Цветан. *Движещи се сенки*. Ловеч: Сафо, 1998.

Тодорова, Цвета. *Ректорите на Софийския университет »Св. Климент Охридски«*. София: Университетско издателство Св. Климент Охридски, 2009.

Трговчевић, Љубинка. *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*. Београд: Историјски институт, 2003.

Фадеев, Ростислав. *Мнение о Восточном вопросе*. Москва: Типография Департамента уделов, 1870.

Хесапчиев, Симеон, Сарафов, Иван, Камбуров, Петър. *Курс по есперанто*. София: Бълг. есперантска кооперация, 1948.

Хомяков, Алексей Степанович. *Полное собрание сочинений. Т. 4*. Москва: Университетская типография, 1900-1904.

Христов, Хр. Градиво за биографията на Георги К. Динков. *ГСУ, ФИФ*, 58, 1965, št. 3, str. 131—165.

Христов, Христо. *Тодор Живков. Биография*. София: Сиела, ИИБМ, 2009.

Църнянски, Милош. *Преселения. Дневник на Чарноевич*. София: Народна култура, 1981.

Чуркина, И. Русско-словенские отношения в 60-е годы XIX в. V: *Slovenica II. Славянский межкультурный диалог в восприятии русских и словенцев*. Москва: Институт славяноведения, 2011, str. 83–100.

Шпенглер, Освалд. *Залезът на Запада. Т. 1*. София: Лик, 1995.

Шпенглер, Освалд. *Залезът на Запада. Т. 2*. София: Лик, 1995.

Шуштар, Бранко. Реакции в словенската педагогическа преса преди Първата световна война за българското образование и образователната дейност на Антон Безеншек в България. V: *Българското образование – национални ориентири и европейски измерения*. Габрово: Национален музей на образованието, Издателство ЕКС-ПРЕС, 2008, str. 13–25.

Янакиев, Александър. *Българско кино: Енциклопедия*. София: Титра, 2000.

Διάλλα, Άντα. Ευαγγελικά και πανσλαβισμός: ο παράδοξος συσχετισμός. *Επιστημονικό συμπόσιο Ευαγγελικά (1901) – Ορεσטיακά (1903). Νεωτερικές πιέσεις και κοινωνικές αντιστάσεις*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, str. 43–61.

Διάλλα, Άντα. *Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια. Ιδεολογία και πολιτική στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009.

Καζάζης, Νεοκλής. *Το Μακεδονικόν πρόβλημα*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός οίκος Κυρομάνος, 1992.

Κόκκινος, Γιώργος. Η ιστορική κουλτούρα της ελληνικής ακαδημαϊκής διανόησης του τέλους του 19^{ου} αιώνα και η εμπέδωση του τρίσημου σχήματος της ελληνικής ιστορίας. Η θεωρία της ιστορίας του καθηγητή της Νομικής Σχολής Νεοκλή Καζάζη (1849-1936).

Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες. Αθήνα: Παπαζήση, 2000, str. 425–486.

Κόκκινος, Γιώργος. Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεκλή Καζάζη (1849-1936). Αθήνα: Τροχαλία, 1996.

Λυμπεράτος, Ανδρέας. Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία. Η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιππούπολη του 19ου αιώνα. Ηράκλειο: Π.Ε.Κ., 2009.

Σκοπετέα, Έλλη. Φαλμεράϋερ τεχνάσματα του αντιπάλου δέους. Θεσσαλονίκη: Θεμέλιο, 1995.

Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρένα. Αντιπαραθέσεις των κυριαρχικών ρευμάτων κατά τον 20^ο αιώνα. Η αποτύπωση του ελληνοχριστιανικού ιδεολογήματος. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, τ. Α. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2004.

Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρένα. Οι φόβοι ενός αιώνα. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2008.

Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρένα. Παλαιές ιδέες και νέοι φόβοι. Επιστημονικό συμπόσιο Ευαγγελικά (1901) – Ορεσטיακά (1903). Νεωτερικές πιέσεις και κοινωνικές αντιστάσεις. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, str. 13–26.

0 avtorjih

Ljudmil Dimitrov je redni profesor na katedri za rusko književnost Fakultete slovanskih študij Univerze Sv. Klimenta Ohridskega v Sofiji. Leta 1999 je na Univerzi v Sofiji doktoriral iz ruske književnosti. Trenutno je predavatelj na oddelku za slavistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Je avtor monografij, učbenikov in antologij, prevajalec iz ruščine, slovenščine in angleščine. Sodeluje pri projektih in simpozijih, povezanih z rusko, bolgarsko in slovensko književnostjo, gledališčem in kinom. Je član zveze bolgarskih prevajalcev in bolgarskega PEN-a. Napisal je monografije *„Четвероевангелие“ от Пушкин: Опит за изучение на драматург. цикъл „Малки трагедии“* (Sofija, 1999), *Да бъдеш шут в играта на съдбата: Руската драматургия от XIX век; Херменевтика на канона* (Sofija, 2006), *Vagrjana in Slovenija* (skupaj z Ljudmilo Malinovo–Dimitrovo; (Ljubljana, 2011; Sofija, 2013) in *Да размиваш Мелпомена или Чехов на големия път към драмата* (Sofija, 2013). V bolgarščino je prevedel dela številnih slovenskih pisateljev.

Gergana Doncheva je docentka na Inštitutu za balkanske študije in centru za trakologijo Bolgarske akademije znanosti. Diplomirala je na Univerzi v Sofiji in pridobila magisterija iz kulturnih študij (2002) in političnih znanosti (2003). Leta 2010 je doktorirala na Inštitutu za balkanske študije Bolgarske akademije znanosti. Disertacijo je priredila za objavo v monografiji *Образът на Балканите в балкански и западни филми: стратегии за представяне* (V. Trnovo, 2010).

Delo je Bolgarska filmska akademija nominirala v kategoriji za »najboljšo knjigo«. V raziskovalnem delu se osredotoča na balkanski film in kulturo, spomin na socializem in identitete, prikazane v filmih.

Aleš Gabrič je znanstveni svetnik na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Raziskuje novejšo slovensko kulturnopolitično, kulturno in politično zgodovino, razvoj šolstva, znanstvenih in umetniških ustanov ter usode intelektualcev v času politične netolerance. Je izredni profesor na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani, kjer predava zgodovino slovenske kulture. Od leta 2008 je predsednik Državne predmetne komisije za splošno maturo za zgodovino. Med njegovimi pomembnejšimi deli so monografije *Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945–1952* (Ljubljana, 1991), *Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953–1962* (Ljubljana, 1995), *Šolska reforma 1953–1963* (Ljubljana, 2006), *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem* (Ljubljana, 2009) in *Slovenski zgodovinski atlas* (soavtor; Ljubljana, 2011). Je tudi soavtor več osnovnošolskih in srednješolskih učbenikov, urednik več zbornikov in avtor več kot sto znanstvenih člankov.

Tina Georgieva je postala leta 2004 predavateljica in je od leta 2014 izredna profesorica za sodobno in novejšo zgodovino na oddelku za zgodovino Univerze Sv. Klimenta Ohridskega v Sofiji. Raziskuje 18. in 19. stoletje, zlasti pa posega v rusko socialno, kulturno in politično zgodovino, zgodovino idej in zgodovino nacionalizma v Rusiji. Njeni najpomembnejši deli sta *Славянската идея в Русия 30–50-те години на XIX в* (V. Trnovo, 2009) in *Консерватизъм и национализъм в Русия (втората половина на 60-те - средата на 80-те години на XIX в* (V. Trnovo, 2015).

Ivan Hristov je leta 2009 doktoriral na Bolgarski akademiji znanosti, v disertaciji pa se je posvetil literarnemu krogu Strelec, enemu najbolj zanimivih tovrstnih krogov iz dvajsetih let 20. stoletja. Tudi v nadaljnjem raziskovalnem delu se osredotoča na literarne kroge bolgarskega literarnega modernizma in njihov pomen v evropskem kontekstu. Sodeluje v več literarnozgodovinskih projektih v okviru Bolgarske akademije znanosti. Je avtor znanstvene monografije *Кръгът „Стрелец“ и идеята за родното* (Sofija, 2009) in prispevkov v več bolgarskih in mednarodnih publikacijah, ki se dotikajo bolgarskega literarnega modernizma. Trenutno je docent na Inštitutu za književnost Bolgarske akademije znanosti.

Yura Konstantinova je predavateljica in lektorica zgodovine in sodobnega grškega jezika, prevajalka in raziskovalka, od leta 2014 pa tudi izredna profesorica za sodobno in novejšo zgodovino na Inštitutu za balkanske študije in centru za trakologijo Bolgarske akademije znanosti. Njena osrednja raziskovalna področja so bolgarska in grška politična, socialna in kulturna zgodovina ter zgodovina idej in nacionalizma pri teh dveh narodih v 19. in 20. stoletju. Njeni najpomembnejši deli sta *Българи и гърци в борба за османското наследство* (V. Trnovo, 2014) in *Балканската политика на Гърция в края на XIX и началото на XX век* (V. Trnovo, 2008).

Žarko Lazarević je znanstveni svetnik na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, na Fakulteti za humanistične študije Univerze v Novi Gorici pa kot redni profesor predava gospodarsko zgodovino. Raziskuje različne segmente gospodarske zgodovine: razvoj kmetijstva, proces industrializacije, razvoj finančnega sektorja, združništva, podjetništva, nacionalizma v ekonomiji, oglaševanja in blagovnih znamk. Je avtor ali soavtor več kot 150 člankov, 10 monografij in urednik 10 zbornikov. Med njegovimi zadnjimi obsežnejšimi deli so *Plasti prostora in časa: iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja* (Ljubljana, 2009), *Prilozi finansijski istoriji Jugoistočne Evrope 20. veka: pregledi iz Slovenije i Srbije* (Beograd, 2011), *School history and textbooks: a comparative analysis of history textbooks in Japan and Slovenia* (soavtor in urednik; Ljubljana, 2013) in *Spremembe in zamišljanja: gospodarsko-zgodovinske refleksije* (Ljubljana, 2015).

Ivaylo Nachev je doktor znanosti, znanstveni sodelavec in od leta 2011 zaposleni na Inštitutu za balkanske študije in centru za trakologijo Bolgarske akademije znanosti. Študiral je na Univerzi Sv. Klimenta Ohridskega v Sofiji in Univerzi v Amsterdamu, dodatno pa se je usposabljal tudi v Ljubljani in Zagrebu. Njegova raziskovalna področja so socialna in urbana zgodovina, zgodovina znanosti in tehnologije. Njegova najnovejša raziskava – *София и балканската модерност. Столицата като фермент на модерността: Белград, София, Загреб, Любляна и Сараево, 1878–1914* (soavtorica dr. Zornitza Velinova) – je primerjalna študija glavnih mestih jugovzhodne Evrope v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju.

Željko Oset je leta 2012 doktoriral na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, trenutno pa je docent na Fakulteti za humanistiko Univerze v Novi Gorici. Raziskuje zgodovino slovenskih znanstvenih institucij (Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Univerza v Ljubljani in Kemijski inštitut), proučuje kariere slovenskih znanstvenikov, vpliv ruskih znanstvenikov na oblikovanje slovenske znanosti v obdobju Kraljevine SHS/Jugoslavije, položaj znanstvenic v akademskem okolju, vprašanje starostnega upokojevanja v akademskem okolju in razvoj okoljske zavesti na Slovenskem. Poleg številnih člankov je tudi avtor znanstvene monografije *Zgodovina Slovenske akademije znanosti in umetnosti: prizadevanja za ustanovitev Akademije, ustanovitev in njena prva leta* (Ljubljana, 2014).

Jurij Perovšek je znanstveni svetnik na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Raziskuje slovensko narodno vprašanje ter politični, idejni in državnopravni razvoj od nastanka modernih političnih strank konec 19. stoletja do leta 1941. Največ pozornosti je namenil zgodovini slovenskega liberalizma. Objavil je sedem monografij (eno v soavtorstvu), več zbornikov virov in približno 700 znanstvenih, strokovnih in drugih zgodovinopisnih razprav ter člankov. S prispevki sodeluje na znanstvenih posvetovanjih doma in v tujini. Študijsko se je izpopolnjeval na Institut für europäische Geschichte v Mainzu (1988–1989) in v okviru Deutscher Akademischer Austauschdienst (1995). V zadnjem desetletju je izdal monografije *V zaželjeni deželi: slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavij : 1918–1941* (Ljubljana, 2009), *Samoodločba in federacija: slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920–1941* (Ljubljana, 2012) in *O demokraciji in jugoslovanstvu: slovenski liberalizem v kraljevini SHS/Jugoslaviji* (Ljubljana, 2013).

Roumiana Preshlenova je izredna profesorica za sodobno zgodovino na Inštitutu za balkanske študije in centru za trakologijo Bolgarske akademije znanosti v Sofiji. Predava tudi na Univerzi Sv. Klimenta Ohridskega v Sofiji. Njena raziskovalna področja so socialna in gospodarska zgodovina Balkana, identitete, nacionalizem, razvoj izobraževanja in šolstva ter medsebojno vplivanje dogajanja v srednji in jugovzhodni Evropi. Rezultate raziskovalnega dela je objavila v številnih člankih, bila pa je tudi urednica več znanstvenih zbornikov. Med drugim je tudi avtorica dveh znanstvenih monografij: *По пътищата на европеизма: Висшето образование в Австро-Унгария и българите (1879–1918)* (Sofija, 2008) in *Frontiers revisited. Identities and Economy in the Balkans in late 19th and early 20th centuries* (Saarbrücken, 2011).

Malamir Spasov je višji znanstveni sodelavec na oddelku za kulturno zgodovino balkanskih narodov Inštituta za balkanske študije in centra za trakologijo Bolgarske akademije znanosti v Sofiji. Sprva je raziskoval primerjalno književnost in balkanske književnosti, kasneje pa je raziskave razširil na interdisciplinarni študij kulturne zgodovine jugovzhodne Evrope v odnosu do svetovne zgodovine idej, zlasti modernizma 20. stoletja in modernistične proze. Njegova dela obravnavajo filozofske vidike osebne identitete in temeljijo na primerjalni obravnavi modernistične proze balkanskih, evropskih in svetovnih avtorjev. Poleg več člankov v revijah in zbornikih je tudi avtor monografije *Еквилибристики на Аза: или кой разказва междувоенния психологически роман на Балканите* (V. Trnovo, 2011).

Peter Vodopivec je bil do leta 1999 zaposlen na Filozofski fakulteti v Ljubljani, od leta 1990 kot redni profesor. Izpopolnjeval se je v Franciji in ZDA in bil gostujoči profesor na več tujih univerzah. Od leta 1999 do upokojitve decembra 2012 je bil znanstveni svetnik na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Raziskuje zgodovino meščanstva, nacionalnega oblikovanja, socialnih, političnih in nacionalnih ideologij ter socialno, gospodarsko in kulturno zgodovino 19. in 20. stoletja. Je dobitnik več domačih in tujih priznanj in odlikovanj. V zadnjem obdobju je izdal knjige *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja* (Ljubljana, 2006, 2007, 2010), *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju* (Ljubljana, 2006) *Slovenische Geschichte* (soavtor; Graz, 2008), *Francoski inštitut v Ljubljani 1921–1947 / L'institut français de Ljubljana 1921–1947* (Ljubljana, 2013) in *Slovenska zgodovina: od prazgodovinskih kultur do začetka 21. stoletja* (soavtor; Ljubljana, 2016)

Marko Zajc je leta 2006 doktoriral na temo slovenko–hrvaških odnosov in se istega leta zaposlil na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, kjer je znanstveni sodelavec. Njegova raziskovalna področja so mejna vprašanja, zgodovina upravnih meja in mejnosti. Leta 2013 je kot štipendist DAAD raziskoval v Berlinu, leta 2014 pa se je izpopolnjeval na inštitutu za izmenjavo Imre Kertész Kolleg v Jeni. Poleg raziskovanja meja se v zadnjih letih ukvarja tudi s študijem poznega obdobja jugoslovanskega socializma. V središču njegovega zanimanja so tako historično-geografske tematike (mejne reke, upravne meje) kot tudi intelektualna zgodovina in zgodovina nacionalizmov (slovenstvo, jugoslovanstvo v daljši časovni perspektivi). Njegovo najpomembnejše delo je *Kje se slovensko neha in hrvaško začne: slovensko-hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja* (Ljubljana, 2006).

Inštitut za novejšo zgodovino

Sumi Marica... BOLGARSKA PRILOGA „SLOVENCA“

Min. preds. Kjusivanov:

Federacija lepa zemlja Slovenca, da porabi gostino čestita Bolgariji. Takšno pohvalo in srčno klanje za medobsebnega prijatelja, ki narode in tujce ter pravično pridržuje in sivoje sklanja in prijateljuje med njimi. Še to, kar je, kar je za dva brata, sosed, med katerimi se v preteklosti ni nikoli razpisalo.

Dr. U. Kjusivanov

Ing. Ivan Jannov, Inženir Solija

Solija - prestolnica Bolgarov

Solija je bila najprej mesto na Balkanu, vendar je bila prenesena v današnje mesto Solija. To mesto je bilo v 18. stoletju preneseno iz mesta Solija v današnje mesto Solija. To mesto je bilo v 18. stoletju preneseno iz mesta Solija v današnje mesto Solija.

Bolgarci želijo, imajo bolj dolga zgodovina kot Slovenija. Bolgi imajo dve zgodovini, dve zgodovini. Bolgi imajo dve zgodovini, dve zgodovini. Bolgi imajo dve zgodovini, dve zgodovini.

G. P. Genov, prof. mednar. prava: Slovanska Bolgarija

Če pogledamo na Balkan, vidimo, da je to slovenska Bolgarija. To je slovenska Bolgarija, to je slovenska Bolgarija. To je slovenska Bolgarija, to je slovenska Bolgarija.

K. Vel. kraljica Jovana, Princesa Marija Luiza, Nj. Vel. knez Boris III.

Vse to je bilo slovenska Bolgarija. To je slovenska Bolgarija, to je slovenska Bolgarija. To je slovenska Bolgarija, to je slovenska Bolgarija.

Prava je, in celotna Bolgarija je celotna Bolgarija. To je celotna Bolgarija, to je celotna Bolgarija. To je celotna Bolgarija, to je celotna Bolgarija.

Če pogledamo na Balkan, vidimo, da je to slovenska Bolgarija. To je slovenska Bolgarija, to je slovenska Bolgarija. To je slovenska Bolgarija, to je slovenska Bolgarija.

Solija - zdravišče

To je zdravišče Solija, to je zdravišče Solija. To je zdravišče Solija, to je zdravišče Solija. To je zdravišče Solija, to je zdravišče Solija.

